

№ 1
2016

«ALATAU ACADEMIC STUDIES» ЖАРЧЫСЫ
БЕСТHIK «ALATAU ACADEMIC STUDIES»

ALATAU ACADEMIC STUDIES

ISSN: 1694-5263

www.iaau.edu.kg/aas

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КР
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

“ALATOO ACADEMIC STUDIES” ЖАРЧЫСЫ ВЕСТНИК “ALATOO ACADEMIC STUDIES” ALATOO ACADEMIC STUDIES

№ 1 – 2016 жыл

(Эл аралык илимий журнал)

Эл аралык Ататүрк-Алатоо университетинин басылышы
Бишкек, КЫРГЫЗСТАН

№ 1 – 2016 год

(Международный научный журнал)

Издание Международного университета Ататюрк-Алатоо
Бишкек, КЫРГЫЗСТАН

Number 1 – 2016

(International Scientific Journal)

a publication of International Ataturk Alatoo University
Bishkek, KYRGYZSTAN

№ 1 - 2016 Эл аралык илимий журналында “Маданий байланыштарды куруу: тил, адабият, котормо жана журналистика”

VIII Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары жана башка илимий макалалар жарыяланды

2016-жылдын 28-29 - апрели

IV Бизнес жана экономика боюнча Евразиялык конференциясы

2016-жылдын 18-20 - майы

В международном научном журнале № 1 - 2016 опубликованы материалы

VIII Международной научно-практической конференции: “Межкультурные связи: Язык, Литература, Переводоведение
и Журналистика в контексте образования” и другие научные статьи

28-29 апреля 2016 года

Евразийская конференция по бизнесу и экономике IV

18-20 мая 2016 года

The issue № 1 - 2016 of the International Scientific Journal published proceedings
of the 8th International Conference, Building Cultural Bridges: Integrating Languages, Linguistics,
Literature, Translation, Journalism into Education and other articles

April 28-29, 2016

Eurasian Conference of Business and Economics IV

May 18-20, 2016

2016

Журнал Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинде катталган, каттоо күбөлүгү № 969.

“ALATOO ACADEMIC STUDIES” (AAS) Журналы Кыргыз Республикасынын массалык маалымат каражаттары жөнүндөгү аракеттеги мыйзамына, нормативдик актыларына ылайык басылып чыгарылууда. Журнал 2006-жылы Эл аралык Ататүрк-Алатоо университетинин Окумуштуулар Кеңешинин чечими менен уюштурулган.

Журнал Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган рецензиялануучу илимий басылмалардын жана Эл аралык Ататүрк-Алатоо университетинин (ЭААУ) илимий-техникалык басылмаларынын Тизмесине кошулган.

Бул журналда Кыргызстандын окумуштууларынын ар тармактагы макалалары, эмгектери эле эмес, башка өлкөлөрдүн окумуштууларынын төмөнкү багыттар: саясат таануу, укук, социология, экономика, ошондой эле гуманитардык-педагогикалык ишмердүүлүк, физика, математика жана техника, медицина, химия жана биология, геология, экология жана айыл чарбасы боюнча дагы эмгектери жарыяланат.

AAS журналы материалдарды кыргыз, орус, англис жана түрк тилдеринде жарыялайт.

AAS журналы печаттык формада кварталына бир жолу жарыяланат.

Журнал экономика, илим, техника ж.б. иш абалдарына жана перспективаларына кызыккан окумуштууларга, жаш изилдөөчүлөргө, жокдун окутуучуларына, аспиранттарга жана студенттерге, саясатчыларга, практиктерге арналат.

Журнал “ALATOO ACADEMIC STUDIES” (AAS) издается в соответствии с действующим законодательством о средствах массовой информации, нормативными актами Кыргызской Республики. Журнал учрежден решением Ученого Совета Международного университета Ататюрк-Алатоо в 2006 г.

Журнал включен в Перечень ведущих рецензируемых научных изданий, рекомендованных ВАК КР, и научно-технических изданий Международного университета Ататюрк-Алатоо (МУАА).

В данном журнале публикуются научные труды различных отраслей, статьи ученых не только Кыргызстана, но и других стран по следующим направлениям: политологии, праву, социологии, экономике, также по гуманитарно-педагогической деятельности, физике, математике и технике, медицине, химии и биологии, геологии, экологии и сельскому хозяйству.

Журнал AAS публикует материалы на кыргызском, русском, английском и турецком языках.

Журнал AAS издается в печатной форме с периодичностью один раз в квартале.

Журнал предназначен для ученых, молодых исследователей, преподавателей вузов, аспирантов и студентов, политиков, практиков, интересующихся положением дел и перспективами развития экономики, науки, техники и т.д.

“ALATOO ACADEMIC STUDIES” (AAS) dergisi, Kırgız Cumhuriyeti'nin kitle iletişim araçları hakkındaki yürürlükteki kanunları ve yasalarına uygun şekilde yayımlanmaktadır. Dergi, Uluslararası Atatürk-Alatoo Üniversitesi Senato'su kararıyla 2006 yılından itibaren yayımlanmaktadır.

Dergi, Kırgız Cumhuriyeti Devlet Tasnif Komisyonu tarafından önerilen önde gelen bilimsel yayınlar listesinde ve Uluslararası Atatürk-Alatoo Üniversitesinin bilimsel –teknik yayınları listesinde yer almaktadır.

Dergide, Kırgızistan ve diğer ülkelerin bilim adamlarının siyaset bilimi, hukuk, sosyoloji, iktisat, sosyal bilimler ve pedagoji, fizik, matematik, teknik bilimler, tıp, kimya ve biyoloji, geoloji, ekoloji ve tarım alanlarındaki bilimsel çalışmaları yayımlanmaktadır.

AAS dergisinde makaleler Kırgızca, Rusça, İngilizce ve Türkçe dillerinde yayımlanır.

AAS dergisi üç ayda bir süreyle, basılı formatta çıkmaktadır.

Derginin okuyucuları ekonomik, bilimsel ve teknik vs. gelişmelerle ilgilenen bilim adamları, genç araştırmacılar, üniversite öğretim üyesi ve görevlileri, doktora öğrencileri, üniversite öğrencileri, siyasetçiler ve pratisyenlerdir.

The magazine “ALATOO ACADEMIC STUDIES” (AAS) is published in accordance with applicable law and regulations of the Kyrgyz Republic on the media. The journal was established by the Academic Council of the International Ataturk-Alatoo University in 2006.

The magazine is included in the list of scholarly publications recommended by the HAC of the Kyrgyz Republic and scientific and technical publications of the International Ataturk-Alatoo University (IAAU).

This magazine publishes scholarly works on various industries, scientific articles, not only on Kyrgyzstan, but also other countries in the following areas: political science, law, sociology, economics, and also on humanitarian and educational activities, physics, mathematics and engineering, medicine, chemistry and biology, geology, ecology and agriculture.

The AAS magazine publishes materials in Kyrgyz, Russian, English and Turkish.

The AAS magazine is published quarterly in print form.

The magazine is for scientists, young researchers, university professors and students, policy makers, practitioners who are interested in the situation and prospects of development of economy, science, technology, etc.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

<i>Осман Гокалп</i>	главный редактор, ректор Международного университета Ататюрк-Алатоо, д.м.н., профессор (медицинские науки);
<i>Мариям Эдилова</i>	зам. гл. редактора, д.филос.н., профессор МУАА (философия);
<i>Зеки Пекташ</i>	координатор, редактор “ААС” МУАА, проректор по науке, к.п.н., доцент (педагогика).

ЧЛЕНЫ СОВЕТА

<i>Салидин Калдыбаев</i>	д.п.н., профессор МУАА (педагогика)
<i>Айхан Бозкурт</i>	д.т.н., профессор университета Фатих, Турция (химия)
<i>Али Ата</i>	д.т.н., профессор ГВТУ, Турция (нанотехнологии)
<i>Эрол Орал</i>	д.с.-х.н., профессор УТО, Турция (агрономия)
<i>Ибрахим Хасгур</i>	д.э.н., профессор университета Мевлана, Турция (статистика и закон)
<i>Мурат Жаманбаев</i>	д.ф.-м.н., профессор КТУ им. И. Раззакова (математика)
<i>Бейшенбай Усубалиев</i>	д.ф.н., профессор Восточного университета им. М. Кашгари (киргызский язык)
<i>Ташполот Садыков</i>	д.ф.н., профессор МУАА (турецкий язык)
<i>Самандар Искандаров</i>	д.ф.-м.н., профессор КРСУ им. Б. Ельцина (математика)
<i>Жаркынай Мусаева</i>	д.э.н., профессор МУАА (экономика)
<i>Энгин Селчук</i>	д.ф.н., университет Балыкесир (турецкий язык и литература)
<i>Ведат Кырай</i>	д.т.н., доцент университет им. Тургут Озала, Турция (электроника, робототехника и Fuzzy Logic)
<i>Орозбек Кожоголов</i>	к.ф.-м.н., доцент МУАА (физика)
<i>Асылбай Ибраев</i>	к.ф.н., профессор МУАА (фонетика)
<i>Кубан Мамбеталиев</i>	д.ф.н., профессор МУАА (журналистика)
<i>Омурбеков Токторбек</i>	д.и.н., профессор КНУ им. Ж. Баласагына (история)
<i>Жоробеков Жолборс</i>	д.полит.н., профессор, КНУ им. Ж. Баласагына (политология)
<i>Сманалиев Канат</i>	д.ю.н., профессор, КНУ им. Ж. Баласагына (юридические науки)
<i>Кундуз Жузунбекова</i>	к.ф.н., доцент МУАА (киргызский язык)
<i>Ибрагим Келеш</i>	к.э.н., доцент МУАА (бухгалтерский учет)

Журналды илимий цитирлөөнүн Россиялык индексине **(ИЦРИ-РИНЦ)** киргизүү тууралуу Илимий электрондук китепкана ЖЧК менен №712-11/2015 лицензиялык келишим

Лицензионный договор с ООО научной электронной библиотекой № 712-11/2015 о включении журнала в Российский индекс научного цитирования **(РИНЦ)**

License agreement with Scientific Electronic Library (PTY) LTD № 712-11/2015 on the inclusion of the journal in the Russian Science Citation Index **(RSCI)**

ALATOO ACADEMIC STUDIES

ISSN: 1694-5263

Number 1 – Year 2016

МАЗМУНУ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PHILOLOGICAL SCIENCES

- Курманбек Абакиров.* “Манас” эпосу жана тарых: илимий көз караштардын эволюциясы (1-макала) 17
Эпос “Манас” и история: эволюция научных взглядов (1 статья)
The epic Manas and history: the evolution of scientists' viewpoints (1 article)
- Эркинбек Абдыкадыров.* Кыргыз жана алтай тилиндеги –ла курандысы жана анын берген маанилерине жараша бөлүнүшү 23
Аффикс -ла в кыргызском и алтайском языках и его классификация по значению
The affix –la in kyrgyz and altaic languages and its classification by meaning
- William Fierman.* Trends of language use in prestige domains in post-soviet Central Asia 35
Постсоветтик Борбордук Азияда тил саясаты: билим берүү жана башкаруу системасында тилдерди колдонуунун багыттары
Тенденции использования языка в престижных сферах в постсоветской Центральной Азии
- Ташполот Садыков, Мехмет Изол.* Жин Денинин фонетикалык көз караштары 43
Фонетические взгляды Джина Дени
Jean Deny and his view on turkish phonetics
- Айсүлү Нуржанова.* “Толеранттык” концептісінің семантикасы және оның казак тіліндегі лексикалык репрезентациясы 48
Казак тилиндеги “толеранттуулук” концептинин семантикасы жана тилдеги лексикалык репрезентациясы
Семантика концепта “толерантность” и его лексическая репрезентация в казахском языке
Semantic representation of the concept “tolerance” in kazakh and its lexical representation

Yakup Doganay. The issues on translation of film titles and publicistic headlines	52
Тасма аталыштарын, массалық маалымат каражаттарындағы маалыматтарды жана адабий чыгармаларды которуу көйгөйлөрү	
Проблемы перевода названий фильмов, средств массовой информации и литературных произведений	
Райхан Абнасырова. Ауызекі сөйлеу тіліндегі интеркаляция (казак-орыс қостілділігі негізінде)	57
Оозеки кептеги интеркаляция (казак-орус кош тилдүүлүк контекстинде)	
Интеркаляция в разговорной речи (на основе казахско-русского двуязычия)	
Intercalation in oral speech on the basis of kazakh and russian bilingualism	
Құралай Күдерінова. Казак орфографиясының қысқаша тарихы.....	62
Казак орфографиясының қысқаша тарихы	
Краткая история казахской орфографии	
A brief history of the kazakh orthography	
Хафиза Ордабекова. Казак және түрік мәдениетіндегі ұлттық стереотиптердің көрінісі (“нан” лексемасы негізінде)	67
Казак жана түрк маданиятында улуттук стереотиптер	
Репрезентация национальных стереотипов в казахской и тюркской культуре	
Reflection of national stereotypes in kazakh and turkic culture	
Хасен Бота, Жанайхан Болат. Казак және қырғыз тілдеріндегі “сары” түсіне катысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты.....	71
Казак жана қырғыз тилдериндеги “сары” компоненти менен колдонулган сөз айкаштары	
The ethnolinguistic character of the collocations related to the yellow colour in kazakh and kyrgyz languages	
Этнолингвистический характер словосочетаний с компонентом “желтый” в казахском и кыргызском языках	
Алтынай Тебегенова. Классикалық сонет жанры дәстүрінің казак поэзиясы дамуындағы көркемдік жалғастығы	76
Классикалык сонет жанрынын казак адабиятындагы өнүгүүсү	
Развитие жанра классического сонета в казахской литературе	
Development of classic sonnet in literature	
Құралай Мұхамеди. Септеуліктердің аналитикалық септік жасаудағы қызметі.....	89
Казак тилиндеги послелогдун аналитикалык функциясы	
Роль послелога в аналитическом склонении	
The importance of postposition in the creation of analytical declension	

Уулкан Камбаралиева. Основные черты лингвокогнитивных исследований в Кыргызской Республике	94
Кыргыз Республикасындагы лингвокогнитивдик изилдөөлөрдүн негизги белгилери	
The main features of cognitive linguistic study in the Kyrgyz Republic	
Dalmira Kulmaganbetova, Darina Kussainova, Dina Tussupzhanova.	
Language ideology of kazakh parents	99
Казак үй-бүлөлөрүндөгү тил идеологиясы	
Языковая идеология в казахских семьях	
Perizat Berikbolova. Kazak edebiyati'ndaki Dede Korkut efsaneleri.....	104
Казак адабиятындагы коркут ата уламыштары	
Легенды “Коркут Ата” в казахской литературе	
Dede Korkut legend in kazakh literature	
Ali Rıza Özyugun, Ömer Faruk Eren. Hayâlî Bey'in şiirlerindeki bazı mazmunların tasnif ve tesbiti.....	108
Хаяли Бейдин чыгармаларынын сюжетин аныктоо жана классификациялоо	
Классификация и определение сюжета поэзии Хаяли Бея	
The classification and definition of the plot in the poems of Hayali Bey	
Yücel Özyaşar, Ömer Faruk Eren. Kemal Tahîr'in marksist düşünce dünyasının 'Namusçular' romanındaki yansımaları	114
Кемал Тахирдин “Намыс Коргоочулар” романында марксисттик идеялардын чагылдырылышы	
Отражение марксистского мышления в романе Кемал Тахира “Namusçular”	
Reflection of marxist ideas in the novel conscience protectors ('Namusçular') by Kemal Tahîr	
Dilek Eren. Türk kültüründe Baba kavramı	124
Түрк тилиндеги “Baba” (ата) концепти	
Концепт “Baba” в турецком языке	
The Concept of Baba (Father) in the Turkish Language	
Şaban Aydoğdu. Kazak halk edebiyatında jirawlıq geleneği ve Buxar jiraw	128
Казак адабиятындагы төкмөлүк өнөр жана Бухара акын	
Improvisation in kazakh folklore: poet-improvisor Bukhar	
Импровизация в казахском фольклоре: поэт импровизатор Бухар	

Фазиза Отарбаева. О. Бөкейдің “сайтан көпір” повесіндегі экзистенциалистік таным.....	134
Экзистенциализм в повести О. Бокея “Дьявольский мост”	
О. Бөкейдин “шайтан көпүрө” повестиндегі экзистенциализм	
Existentialism of O. Bokey’s story “Lucifer bridge”	
Сауле Туленова, Асель Шаукетова. Особенности словопорядка в казахском и английском простом повествовательном предложении и потенциальная интерференция	139
Казак жана англис тилдериндегі жөнөкөй жай сүйлөмдөрдөгү сөз тартиби жана интерференциясы	
Peculiarities of word order in kazakh and english simple affirmative sentences and the potential interference	
Rakhima Zhumaliyeva, Saya Suleimenova. Peculiarities of movie title translation	144
Тасма аталыштарын которуу өзгөчөлүктөрү	
Особенности перевода названий фильмов	
Кинофильм атауларының аудармасы	
Баян Керімбекова. Қазақ поэзиясындағы “жалғыздық” немесе оңашалану мотиві	149
Казак поэзиясындағы жалғыздық же обочолонуу мотиви	
Мотив одиночества или уединения в казахской поэзии	
The motif of seclusion or “loneliness” in kazakh poetry	
Элнура Калдыбаева. А. Стамовдун аңгемелериндегі элдик оозеки чыгармачылыктын чагылдырылышы.....	154
Отражение устного народного творчества в рассказах Асанбека Стамова	
The reflection of kyrgyz oral folklore in Asanbek Stamov’s stories	
Reima Al-Jarf. Arab preference for foreign words over arabic equivalents	158
Оозеки араб дискурсындагы бөтөн тилдегі сөздөрдүн колдонулушу	
Использование иностранных слов в устном арабском дискурсе	
Hüseyin Şahan. 1916 Ürkün hadisesininin kirgiz edebiyatina yansimasina genel bir bakış.....	163
1916-Жылдагы үркүн окуясынын кыргыз адабиятында чагылдырылышына жалпы көз караш	
Общий обзор событий 1916 года (уркун) в кыргызской литературе	
An overview of reflections of the 1916 rebellion on kyrgyz literature	

Элнура Усунова. Кыргыз жана байыркы түрк тилдериндеги үнсүздөрдө
ассимиляция кубулушу 169

Ассимиляция согласных звуков в кыргызском и древне-тюркском языках
The consonant assimilation phenomenon in the kyrgyz and ancient turkic languages

Нурзат Кубанычбек кызы. Лексикографическое значение концепта
“женщина” в русском языке 173

Орус тилинде “аял” концептинин лексикографиялык мааниси
Lexicographical meaning of the concept of “woman” in russian language

Бакыт Керимкулова. Кыргыз жана кытай тилдериндеги соматизмдер
катышкан фразеологизмдерди салыштырып изилдөө 179

Сопоставительное исследование соматизмов-фразеологизмов в кыргызском
и китайском языках
Comparative study of somatic idioms in kyrgyz and chinese

ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ ECONOMIC SCIENCES

Малик Борбугулов. Характерные особенности и тенденции становления
экономики знаний 187

Билим экономикасынын өзгөчөлүктөрү жана анын түзүлүшүнүн
тенденциясы
Features and tendencies of formation of knowledge economy

Шайдилла Шакиев, Бегимай Аданбай кызы. Кыргыз Республикасынын айыл
чарбасындагы инвестиция көйгөйлөрү жана багыттары 192

Проблемы и направления инвестирования сельского хозяйства Кыргызской
Республики
Investment problems and directions in the agriculture of the Kyrgyz Republic

Марина Штиллер. Экономическая сущность и содержание источников
формирования активов и их роль в стабилизации устойчивого развития
хозяйствующих субъектов 196

Активдерди түзүүнүн булактарынын экономикалык маңызы жана мазмуну жана
алардын чарбалык субъекттердин туруктуу өнүгүүсүн стабилдештирүүдөгү ролу
Economic essence and the maintenance of sources of formation of assets and their
role in stabilization of the sustainable development of economic entities

Айжана Абасканова. Аймактык экономикалык интеграциянын теориялык
аспектилери жана өнүгүү тенденциялары 203

Теоретические аспекты и тенденции развития региональной экономической
интеграции
Theoretical aspects and trends of regional economic integration

Асел Ажыкулова. Мамлекеттин оптималдуу бюджеттик саясаты	207
Оптимальная бюджетная политика государства	
Optimal budget policy of the government	
Дана Бекниязова. Современное положение инновационной деятельности в Республике Казахстан и ее возможные перспективы	211
Казакстан Республикасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн азыркы абалы жана перспективалары	
The modern state of innovative activity in the republic of Kazakhstan and its possible prospects	
Гульсара Дюсембекова. Зарубежный опыт применения контроллинга в сфере регулирования экономики Республики Казахстан	216
Казакстан Республикасынын экономикасын тейлөө сферасында чет өлкөлүк контроллинги колдонуу тажрыйбасы	
Foreign experience of controlling use in the sphere of regulation of economy in the Republic of Kazakhstan	
Elvira Murat kyzy. Cooperation in energy sector is vital for Turkey and Azerbaijan.....	221
Энергетика тармагындагы кызматташуу Түркия жана Азербайжан үчүн өтө маанилүү	
Сотрудничество в области энергетики жизненно важно для Турции и Азербайджана	
Baktygul Soorbekova, Madina Musiralieva. Restaurant process simulation in Kyrgyzstan	225
Кыргызстанда ресторан процесстерин моделдөө	
Моделирование ресторанных процессов в Кыргызстане	
Бекжан Торобеков, Гульмира Белекова. SWOT-анализ в формировании стратегии развития вузов	231
SWOT-analysis in strategy forming of hee development	
Жождордун өнүктүрүү стратегиясын түзүүнүн SWOT-талдоосу	

**ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

Martha C. Merrill. Designing a syllabus using “backward design”: intercultural communication for international educators	243
“Тескери тартип модели” менен силлабус түзүү: эл аралык билим берүүчүлөр үчүн маданияттар ортосундагы коммуникация	
Межкультурная коммуникация: “обратная модель” обучения	

Ziash Suleimenova. Increasing kimep university student learning through effective feedback	247
Кимеп университетинин студенттеринин пикири – окууну жакшыртуу өбөлгөсү	
Важность эффективной обратной связи в успешном обучении студентов	
Aisulu Medeuova, Gulnara Kassymova. Principles of developing the students' sociocultural competence in teaching foreign language	252
Чет тилин окутууда студенттердин социомаданий компетенциясын өнүктүрүү принциптери	
Принципы развития социокультурной компетенции студентов в обучении иностранному языку	
Майра Жолшаева. Функционалды морфология және әдістеме арасындағы сабақтастық тіл үйрету тәжірибесінде.....	257
Функционалдык морфология жана методологиянын ортосундагы тилди окутуу маселелери	
Вопросы преподавания иностранного языка между методологией и функциональной грамматикой	
Language teaching experience between functional morphology and methodology	
Жайнагул Дүйсебекова. Оқытудағы ақпараттық сауаттылықтың педагогикалық аспектісі	263
Окутуудағы маалымат сабаттуулугунун педагогикалык аспектиси	
Педагогические аспекты информационной грамотности	
Pedagogical aspects of information literacy	
Saida Abdulayeva. Problems of fluency development at intermediate level	268
Англис тилин окутууда эркин сүйлөө компетенциясын калыптандыруу	
Проблемы формирования навыков свободной речи (уровень intermediate)	
Saule Abdygapparova. Teaching intercultural communication for enhancing foreign language acquisition and performance.....	273
“Маданият аралык коммуникация” предметин англис тилин чет тили катары үйрөнүп жаткан студенттерге окутуу	
Преподавание курса по межкультурной коммуникации студентам, изучающим английский язык как иностранный	
Joseph Luke, Yelena Grebennikova-Howe. Team-teaching of law and english at a tertiary level.....	276
Англис тилинин жогорку курсун жана укуу таануу сабагын окутууда командалык окутуу	
Командное обучение праву и английскому языку на продвинутом этапе преподавания	

Alida Maksut. Error analysis of written english essays: the case of kazakh students studying in the uk	281
Ошибки при письме у студентов-казахов	
Казак студенттеринин англис тилинде дил баян жазуусундагы грамматикалык каталары	
Dr., Yücel Özyaşar, Naci Yıldız, Enes Kurtay Çig. Dil öğretiminde pratik yapmanın önemi: türkçe kulüp kartları ve dil-kart örneğinde	286
Тилди окутууда практика кылуунун (тилди колдонуунун) мааниси	
Роль практики при обучении иностранному языку	
The importance of language practice in teaching	
Lyudmila Smirnova. Preparing kazakhstani students for international language tests: problems and solutions	292
Казакстандык студенттерди эл аралык тил сынактарына даярдоо: көйгөйлөр жана аларды чечүү	
Подготовка казахстанских студентов к международным языковым экзаменам: проблемы и пути их решения	
Saule Yeshengazina. Challenges of teaching the maritime english to Kazakhstani cadets.....	296
Казакстандык кадеттерге деңиз чөйрөсүндө колдонула турган англис тилин окутуудагы маселелер	
Проблемы преподавания морского английского языка для кадетов Казахстана	
Елизавета Касиева. Проблемы преподавания английского языка с использованием интерактивных технологий.....	300
Англис тилин окутууда интерактивдүү технологияны колдонуу маселелери	
Dealing with complexity in teaching english grammar on the basis of interactive techniques application	
Молдир Байдилдинова. CEFR еуропалык стандарты негізінде енгізілген “Академиялық қазақ тілі” (b1) пәнінің мазмұндық-құрылымдық ерекшелігі: қазақстан-британ техникалық университетінің тәжірибесі	306
CEFR еуропалық стандартының негизінде киргизилген Академиялық казак тили (b1), дисциплинасының мазмұндук-структуралық өзгөчөлүктөрү (казакстан- британия университетинин тажрыйбасы боюнча)	
Содержательно-структурные особенности дисциплины “Академический казахский язык” (b1), введенной на основе европейского стандарта: опыт казахстанско- британского технического университета	
Content and structural features of the subject “Academic kazakh” (b1) on the basis of the european cefr standard: based on experience of the kazakh-british technical university	

Shynar Auelbekova. Түрік тілін үйретуде мультимедиялық интерактивті технологияларды пайдалану тәсілдері.....	312
Түрк тилин окутууда веб-платформасын колдонуу маселелери	
Важность обучения турецкому языку посредством веб-платформы	
The importance of teaching turkish through the web platform	
Yana Doronina. Activities to teach academic writing with focus on critical thinking.....	318
Студенттердин өзгөчө ойлоосун активдештирүү процессинде академиялык жазууну окутуу	
Обучение академическому письму, основанное на активизации критического мышления студентов	
Yelena Babeshko. EFL students' perceptions of difficulties in eap writing course.....	322
Академиялык жазуу сабагындагы кыйынчылыктар	
Изучение восприятия трудностей в академическом письме студентами первого курса университета	

**ПОЛИТОЛОГИЯ
ПОЛИТОЛОГИЯ
POLITOLGY**

Айнагуль Абдыраманова. Сравнительно-типологический подход к трактовке библейского сюжета в романах М. Булгакова и Ч. Айтматова	329
М. Булгаковдун жана Ч. Айтматовдун романдарындагы инжил мотивдерин колдонуу боюнча салыштырма-типологиялык мамиле	
Comparative and typological approach to rendering biblical theme in M. Bulgakov and Ch.Aitmatov's novels	
Veton Latifi. The international crisis management and the role of NATO following the new strategic concept	337
Эл аралык антикризистик башкаруу жана жаңы стратегиялык концепциянын алкагындагы НАТОнун ролу	
Международное антикризисное управление и роль НАТО в рамках новой стратегической концепции	
Ahmet Muammer Özkan. Türk milli eğitim bakanlığın bağlı yurt dışı eğitim kurumlarında örgüt kültürü (Kırgızistan örneği)	350
Түрк улуттук билим берүү министрлигинин алдындагы чет өлкөдөгү билим берүү мекемелеринде уюштуруу культурасы (Кыргызстан мисалы)	
Культура организации в заграничных образовательных учреждениях при министерстве образования турции (на примере Кыргызстана)	
Organizational culture in turkish ministry of educations' educational instutions abroad (case of Kyrghyzstan)	

Чолпон Сыдыкова. Возникновение кыргызских и русских этических норм поведения 358

Кыргыз жана орус элдеринин жүрүм-турум этикалык нормаларынын пайда болуусу

Emergence of the kyrgyz and russian ethical norms of behavior

**ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА ЖАНА ТЕХНИКА
ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА И ТЕХНИКА
PHYSICS, MATHEMATICS AND TECHNOLOGY**

Азамат Тыныбеков. Математическая модель состояния фитопланктона озера Иссык-Куль 369

Ысык-Көлдүн фитопланктон абалынын математикалык үлгүсү

A mathematical model of phytoplankton of lake Issyk-Kul

**ГЕОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ ЖАНА АЙЫЛ ЧАРБАСЫ
ГЕОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ И СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО
GEOLOGY, ECOLOGY AND AGRICULTURE**

Саида Фуад Ахмедбекова кызы, Сурая Айдын Гахраманова кызы. Применение метода ик-спектроскопии при очистке нефтепродуктов 387

Application of ir spectroscopy in cleaning oil

**ФИЛОЛОГИЯ
ИЛИМДЕРИ**

**ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

**PHILOLOGICAL
SCIENCES**

УДК 398

**“МАНАС” ЭПОСУ ЖАНА ТАРЫХ:
ИЛИМИЙ КӨЗ КАРАШТАРДЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ
(1-МАКАЛА)**

Курманбек Абакиров

ф.и.к., проф.м.а.

Ж. Баласагын атындагы КУУнун доценти

Кыскача мазмуну

Макалада “Манас” эпосу боюнча эң түйүндүү жана талаштуу маселенин изилдениш тарыхы тууралуу сөз болот. Анын өзөгүн эпостун эпикалык баян катары жаралыш проблемасы түзөт. Автор өз макаласында ушул маселенин манастануунун баштапкы этабындагы тарыхый-теориялык жагдайларына назар салат.

Ачык сөздөр: проблема, жаралуу, эпикалык баян, илимий көз караштар, кыргыз тарыхы, өнүгүү этаптары, эволюция.

**ЭПОС “МАНАС” И ИСТОРИЯ:
ЭВОЛЮЦИЯ НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ
(1 СТАТЬЯ)**

Аннотация

В статье речь идет об истории исследования самой сложной и спорной проблемы эпоса “Манас”. Стержневую ось этой проблемы составляет вопрос возникновения эпоса в качестве эпического сказания. Автор в данной статье рассматривает историко-теоретические стороны данной проблемы в начальном этапе развития манасоведения.

Ключевые слова: проблема, возникновение, эпическое сказание, научные взгляды, история кыргызов, этапы развития, эволюция.

**THE EPIC MANAS AND HISTORY:
THE EVOLUTION OF SCIENTISTS' VIEWPOINTS
(1 ARTICLE)**

Abstract

The article covers the history of research of the most complicated and disputable problem the epic Manas. The core of this problem is the matter of origin of the epos as an epic legend. The author considers the historical and theoretical sides of this problem at the initial stage for Manas studies development.

Key words: problem, origin, epic legend, scientists' views, history of Kyrgyz people, stages of development, evolution.

Дүйнөлүк эпостаанууда жалпы эле эпикалык чыгармалардын, айрыкча мифологиялык-баатырдык жана тарыхый-баатырдык эпостордун жаралышы (аны шарттаган мезгилдик, мейкиндик факторлор, ошол элдин басып өткөн тарыхый жолундагы реалдуу, урунттуу окуялар менен инсандар ишмердигинин эпикалык чыгармачылыктын салттарына жараша “көркөм-кыялый кайра иштетүүдөн” өткөрүлүшү жана бул экөөнүн карым-катышы ж.б.) ар түрдүү идеялык, тарыхый, маданий, социалдык жагдайларга ар башка өлчөмдө байланыштырылып, ар түркүн теориялык-методологиялык принциптерге, жол-жоболорго таянуу менен иликтенип келет. Башкача айтканда, бул маселеде текши таралган жана биротоло калыптанып, бузулбас мүнөзгө ээ болгон көз караш жок.

“Манас” эпосу илимий иликтөөнүн объектисине айланган (Ч.Валиханов, В.Радлов) мезгилден башталып, XX кылымдын I, II чейректеринде (1920-1950-жылдар) кыйла ачык коюлуп, бара-бара дамаат талаш-тартыштарга уютку болуп, алиге дейре бир ыңгай чечилишине ээ боло элек көп кырдуу жана чаташ маселе – анын жаралыш доору болуп эсептелет. Бул боюнча ар кандай деңгээлде аргументацияланган көз караштар, гипотеза-божомолдоолор, ой жоруулар арбын. Адабиятчылар, тарыхчылар, философтор жана коом таануучулар (социолог, саясатчы, культуролог ж.б.) өз позициясын аныктап, көз карашын далилдөөдө эпостун түрдүү варианттарынан алынган тексттерден тартып, кыргыз тарыхындагы, фольклорундагы, түрк-монгол жана дүйнө элдеринин эпикалык чыгармачылыгындагы теориялык жоболорго, фактыларга, илгерки жана кийинки илимий изилдөөлөргө таяныч жасашат, элдик санжыраларды, мифтерди, уламыш кептерди, ал тургай географиялык аталыштарды да көз жаздымында калтырышпайт.

Бул маселе боюнча жыланач, б.а., теориялык да, фактылык да негизи бошон же

таптакыр жок ой жоруулар, мистикалык мүнөздөгү, ой-тоодон алынган “маалыматтар” менен чектелип, бирок алардын “чындыгын кабыл алууну” талап кылган карапайым окурмандар менен медиум-парапсихологдор да арбын. Алардын постсоветтик мезгилде жайнап чыга келиши, билип-билбей, түшүнүп-түшүнбөй колдоочуларынын көбөйүшү – алардын баш-аягы, кымындай да реалдуу жана көркөм негизи жок көз караш-окууларын өзүнчө караштырып, иликтөө зарылдыгы бышып жетилгендигин айгинелейт (Бул жагдай азырынча биз сөз кылып жаткан маселенин алкагына киргизилген жок).

Эпостун жаралыш доору жана ал чагылдырган тарыхый доорлор деген проблемаларын ички байланышы анык болгону менен түпкүлүгүндө өз бетинче караштырылчу ар башка маселе экендиги түшүнүктүү. Анткени эпос чагылдырган доор менен анын эпикалык чыгарма катары түптөлгөн мезгил-доору дал келе бербейт. Сыртынан жөнөкөй көрүнгөнү менен иш жүзүндө анын тамыры алда канча тереңде жатат. Эпос баштапкы негизи түптөлгөн күндөн тарта эле элдик оозеки чыгармачылыктын башка жанрларында (миф, уламыш, санжыра, ар кандай лиро-эпикалык баяндар, лирикалык майда чыгармалар ж.б.) орун алган сюжет, образ, деталь, мотивдерди өзүнө сиңирип алып, андан аркы өнүгүү, калыптануу процессинде да ушундай көрүнүштөр менен коштолуп келүүсү – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кандай гана эпос болбосун, толук жана бүткөрүлгөн формада жаралышы мүмкүн эмес. Бул – фольклор теориясында дээрлик талаш туудурбаган жагдай. Айрыкча “Манас” сындуу монументалдуу, энциклопедиялык мазмунга эгедер чыгармалар тынымсыз толукталуу, жаңылануу жана элдик кабылдоолорго дал келе бербеген “жат” элементтерди сүрүп чыгаруу ыңгайында өнүгүп келгендиктен, бир канчалаган доорлорду өз ичине камтуусу түшүнүктүү болуп калат. Муну Ч.Валиханов,

В.Радловдон тарта М.Ауэзов, Б.Юнусалиев, Р.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев (ж.б.) сыңдуу манасизилдөөчүлөр моюнга алышат.

Ушундай болсо да, эпостун жаралыш доору жана эпос чагылдырган доорлор аттуу тамыры, генезиси эки башка маселе кыйла эмгектерде катар коюлуп, чектери ажыратылбай бирдикте караштырылгандыгы байкалат. Буга эпостогу ирдүү окуялардын тарыхый негизи, борбордук каармандардын прототиптери, окуялар болгон же ошондой деп болжолдонгон жерлердин тек-жайы сыяктуу маселелер кошулуп кеткен учурлар да жыш кездешет. Мындай тышкары, эпос эпикалык бүкүлү чыгарма катары качан, кантип жаралат, кандай тарыхый, көркөм-идеялык процесстерге дуушар болот, эпосту кимдер, кандайча жаратат деген сыңдуу маселелерди бирге караштырган иликтөөлөр бар. Демек, бул жерде учугу бир, тамырлаш болгону менен көп жагынан бири-бирине биротоло чапташып, биригип калбаган, өз-өзүнчө иликтөө объектиси болууга жарамдуу бир нече жагдайды көңүлгө алып, бөлүп карообуз керек:

I. “Манас” эпосу жаралган доор-мезгил маселесине Ч. Валиханов, В. Радловдон тарта Б. Солтоноев, К. Тыныстанов, К. Рахматуллин, М. Богданова, М. Ауэзов, Б. Юнусалиев, В. Жирмунский, А. Бернштам, П. Берков, С. Абрамзон, А. Петросян, Р. Кыдырбаева, И. Молдобаев, М. Борбугулов, С. Мусаев, М. Мамыров, Р. Сарыпбеков, Ш. Акмолдоева, Т. Клычбек, Лаң Йин ж.б. көптөгөн окумуштуулар кайрылышкан. Ал түгүл эпостун башка маселелери тууралуу эмгектер жазышкан авторлордун дээрлик бардыгы аны айланып өтө алышпай, кеңири же учкай ой-пикирлерин ортого салып келишет. Алардын илимий негиздүүлүгү, теориялык-методологиялык, тарыхый-фактылык базасы да бирдей эмес. Булар менен катар Т.Оторбаев, О.Айтымбетов (ж.б.) сыяктуу манастануучулардын көп жагынан талаштуу көз караштары жана

кийинки 15-20-жылда бөтөнчө күч алган парапсихолог, аянчы, гипнолог сыңдуу көзү ачыктардын эч бир негизи жок ой жоруулары да бул маселеге кайсы бир өлчөмдө тиешеси бар экенин көрөбүз.

Мында борбордук маселе – эпос качан, кайсы мезгилде түптөлө баштап, кыймыл-өнүгүү абалында турса да, анын кынтыксыз бүкүлү чыгарма катары калыптаныш процесси шарттуу түрдө качан аяктаган деген проблема болуп саналат. Эгерде эпосту алгачкылардан болуп жазып алып, аны кылдат илимий байкоолору менен жабдыган В.Радловдун “...эпос өзү биротоло бүткөрүлгөн нерсе эмес, ал эл менен жашап, аны менен кошо өзгөрүлүп турган элдин аң-сезиминин өзү болуп эсептелет” (1, 24-б.), – деген бүтүмүн, анын көп жагынан жүйөлүү экендигин эске алсак, мезгилдик жактан “Манастын” жаралыш доорун так көрсөтүү мүмкүн эместей туюлат. Ошол эле учурда В.Радлов мындай чыгармалардын тексти ченемсиз өзгөрүлмөлүү деп эсептейт. Ал ар бир залкар манасчы эпостун сюжеттик өзөгүн негизинен бузбай, туруктуу эпикалык поэтикалык формулаларды колдонгону менен анын көп бөлүгүн эркин аткаарын ошол кезде эле таасын байкаган жана мындай бүтүмдүн негиздүү экендигин танууга болбойт. М.Ауэзов болсо поэтикалык тексттин чексиз өзгөрүлмөлүүлүгү жөнүндөгү В.Радловдун көз карашын ошол талуу, аны биротоло кабылдоого болбойт деп эсептейт.

Бирок илимпоздор “Манастын” жаралыш-мезгилин аныктоодо кайсы бир тарыхый фактыларды (окуялар, көрүнүштөр ж.б.), инсандар ишмердигин таяныч тутпай коё алышпайт да, кыргыз тарыхында санжыра, уламыш, аңыз кеп түрүндө айтылып келген, же түрк, монгол, кытай, араб, фарсы жазма булактарында сакталган маалыматтарга дейре кайрылышат. Мындай маалыматтар жетиштүү эле көрүнгөнү менен алардын биринде да (XVII кылымга тиешелүү “Маджму-

ат-таварихти” эске албаганда) эпосто сүрөттөлгөн ирдүү окуялар жана анын борбордук каармандары тууралуу айкын, так жана дал келген маалыматтардын жоктугу кыжалат кылып, түркүн божомол-гипотезалардын чыгышына себеп болуп келет. Бул жагдай табигый түрдө эпостогу окуялардын тарыхый негиздүүлүгү тууралуу маселени күн тартибине алып чыгат.

“Манас” сыяктуу монументалдуу жана көп катмарлуу чыгарма жок жерден жана ошол эпопеялык зор калыбында жаралбайт дегенди түшүндүрөт. Муну В.Радлов да өз кезинде туура байкаган. М.Ауэзов да, кийинки изилдөөчүлөр да адегенде эпостун бир бөлүгү, ядросу жаралып, мезгилдин өтүшү менен ал тарамдалып, кеңейип жүрүп отурган деген пикирди колдошот.

Бирок белгилей кетчү нерсе – “Манас” сыяктуу залкар чыгарманын түптөлүп, калыптанышы үчүн элде ошондой көркөм туундуларды жаратуунун калыптанып келген же калыптана баштаган салты болуш керек эле. “Манас” кайсы мезгилде жаралбасын, анын автору болгон элде эпикалык поэзиянын өнүккөн традициялары, жол-жоболору, жолго түшкөн жанрдык канондору зарыл болчу, б.а., “Манас” кыргыз эпикалык чыгармачылыгындагы алгачкы туунду эмес дешке толук негиз бар. Демек, “Манаска” чейин эле элде мифологиялык-фантастикалык, тарыхый-баатырдык, турмуштук, лирикалык, сатиралык (ж.б) мүнөздөгү эпикалык чыгармалар болгонуна, алардын экинчи далайы мезгил чаңына басылып жок болсо, айрымдары кийинки чыгармалардын курамына кирип, өз алдынча жашоосун токтотконуна, дагы бир тобу идеялык-көркөмдүк, сюжеттик, тематикалык трансформацияга учурап, түр-түспөлүн таанылгыс кылып өзгөрткөнүнө шектенбей эле койсок болот. Түпкүлүгүндө “Манас” сыяктуу залкар эпикалык баян жайдак жерде жаралмак эмес. Аларды жаратуучулардын (жомокчу манас-

чылардын, акындардын) да өз мектеби болгондугу, алардын аткаруучулук салты ошол чыгармачылыктын эволюциясы менен удаалаш калыптангандыгы да атайын далилдөөнү талап этпейт. Мындан эпикалык чыгармачылыктын генезиси терең, ал эл турмушу менен тамырлаш, тагдырлаш болуп келген деген жыйынтык чыгат. Ушундан улам В.Радлов дагы: “...эпосту өзү өз мезгилинин элдик акыны болгон адам гана түзө алат”, – деп жазса керек. (1, 34-бет). Жогоркуларга окшош эле “элдик акын” да ошол акындыктын салттуу мектеби болгон жерде, “Манастай” залкар чыгарманын башатын, ядросун болсо да жаратууга жарамдуу акындык өнөрдүн көрөнгөсү болгон жерде гана болушу мүмкүн.

Ошентип, “Манастын” (башка эпостор тууралуу бул маселе дээрлик козголбой келет, сөз болсо да алар тезистик түрдө экендиги байкалат – К.А.) эпос кагары жаралган доору өтө кызуу талкууланган, түркүн көз караштардын чордону болуп келген маселелердин эң ирдүүсүнө кирет жана ал бизге белгилүү кыргыз тарыхы, аны менен тогوشкон Борбор Азия элдеринин тарыхы менен тыгыз байланышта иликтенип келет да, маселенин тек-жайы текши, бир ыңгайда каралбайт, бул мүмкүн эместей да көрүнөт. Манастаануучулардын көбү эпостун жаралыш дооруна келгенде кыргыз тарыхындагы ирдүү окуяларды, айрыкча кызыл кыргын согуштарды жана сейрек жазма булактарда жана эсепсиз санжыраларда баян этилген эр-азаматтардын (хан, бек, баатыр, кол башчы ж.б.) өмүр-тагдырын тигил же бул кылымдарга байланыштуу таяныч тутууга басым жасагандары ачык байкалат. Мындай аракеттерге байкоо салып келип, белгилүү фольклорист жана этнограф И.Молдобаев адилет түрдө: “На наш взгляд, неправомерно вообще датировать эпос каким-то временем, тем более какими-то веками или даже годами. Дело в том, что, возникнув, эпос развивается. Стало быть, можно говорить о генезисе

эпоса”, – деп жазып (2, 43-б.), тарыхый окуялар бул маселени чечмелөөдө жетишсиз болорун, аны ар тараптуу изилдөө зарылдыгын белгилейт. Ошол “ар тараптуу” деген түшүнүк андан ары эпостун биринчи кезекте ички структурасын, анда ачык жана көмүскө формада жайгаштырылган философиялык, тарыхый, этнографиялык, педагогикалык, мифологиялык (ж.б.) ой тутум, катмарларын, аларды чагылдырган көрүнүштөрдүн, элементтердин, символдордун, мотивдердин маани-маңызын кайра караштыруу, ичкертен, ырааттуу жана терең иликтөө зарылдыгын ачыкка чыгарды. Бул, албетте, өзүнчө чоң сөздүн объектиси болууга жарамдуу олуттуу маселе жана анын манастанууда кандай иликтенип жатышын кийинчерээк сөз кылалы. Эми эпостун жаралышы мезгилдик жактан кандай каралып, кандай трактовкаланып келүүдө – ушуга келели.

Ч. Валихановдун “Манас” бүкүлү чыгарма катары калыптанышы кийин эле ишке ашып, соңку кездерде алымча-кошумчаларга учураса керек (“Жунгария очерктери” – К.А.) дегенин жана “Кыргыздар жөнүндөгү жазмаларында” (“Записки о киргизах”) “Манасты” Алтын Ордо мезгилине таандык кылганын (XIII-XIV) эске албаганда, алгачкылардан болуп “Манас” боюнча илимий жана санжыра булактарын талдап, жекече көз карашын билдирген Б.Солтоноев болгон. Ал эпос жана анын баш каарманы Манас жөнүндө түркүн фактыларды жана божомолдорду ортого сала келип буларды жазган эле (жазылышын өзгөртпөй, бердим – К.А.): “...Манасты төмөндө жазылган доорлордон тигилип издегенде табылуу мүмкүн:

1) Кыргыз (Гиан Гун) мамлекети биздин эрадан эки жүз он жыл мурун гундардан жеңилип тараганы.

2) Гундардын мамлекетинин бузулган (биздин I кылымда) доору.

3) Көбүнчө Алтайдагы угуз түрктөрү (Тю Кю) VI кылымдан VIII кылымдын ортосунда жете өкмөт кылган доору.

4) VIII кылымда арабдын Орто Азияда каптаган доору.

5) Караханийлердин Синтизиандан чыгып, Орто Азияны караткан доору.

6) Көбүнчө кыргыздын улуу мамлекет курап кайтып жыгылган доору.

7) Кара кытайдын Орто Азияга каптаган доору.

8) Темир заманынын доору.

9) Ойроттун Орто Азияга каптап келген доору. (3, 148-149-б.).

Акырында кыргыздар гунндардан жеңилген б.э.ч. 210-жылдан баштап XI кылымга чейин Манас баатыр болушу мүмкүн дегенине караганда, Б.Солтоноев эпостун көбүнчө ушул доорго туура келерине басым жасайт дей алабыз (3, 151-б). Демек, анын оюнча, эпостун тарыхый негизин түзгөн окуялар 2000 жылдан ашык мезгилди камтыйт.

Б. Солтоноев, албетте, булардын ар бирине кеңири талдоо жасап, түшүндүрмө бербесе да, эпостун жаралыш доорунда назар салышкан М. Ауэзов, В. Жирмунский, П.Н. Берков, М.И. Богданова, Б. Юнусалиев, А.Н. Бернштам, К.Айдаркулов, Р.Кыдырбаева, М. Борбугулов, М. Мамыров (ж.б.) өңдүү манастануучулар Б. Солтоноев белгилеп кеткен, дээрлик эки миң жылдык кыргыз тарыхынын алкагынан чыгышкан жок. Алар өз концепцияларына ылайык тигил же бул доор боюнча терең жана ар кыл иликтөөлөрдү жүргүзүштү.

1922-жылдар башында “Наука и просвещение” журналына жарыяланган “Как строится кара-киргизская былина” аттуу макаласындагы (Ташкент) П.А. Фалевдин “элдин эпостук чыгармаларын орхон жазмалары менен салыштыруу абдан орундуу” деген пикирин эске алып, М.Ауэзов өзүнүн “Киргизский героический эпос “Манас” аттуу фундаменталдуу эмгегинде кыйла өзөктүү маселелердин чегин алгачкылардан болуп кеңейтип, өз маанисин биротоло сактап калган ой толгоолорун ортого салат. Ал башка себеп-шарттар менен бирге Орхон-Енисей жазмаларын эпостун жаралыш доорун,

анын тарыхый негизин айгинелөө максатында ынанымдуу колдонот да, талаштуу учурларына карабай алгач ирет кийинки манасиликтөөчүлөр үчүн жол көрсөткүч кызматын аткарган бүтүмдөрдү чыгарат. П.А.Фалев болсо өз кезегинде В.В.Радлов жазып алган фольклордук чыгармаларды, ириде анын жазмасындагы “Көкөтөйдүн ашын” таяныч туткан болчу.

Кыргыз адистеринин ичинен Б.Солтоноевден кийин эле “Манас” эпосунун жаралыш дооруна атайын кайрылган адам – белгилүү фольклор жыйноочу Ы.Абдырахманов болгон. Ал бул маселеге арнап “Манастын” кайсы кылымда болгондугу тууралуу” деген макала жазып (Советтик адабият жана искусство. – 1941, №3 // 17), Сагымбайдын вариантындагы:

Айта берсе бул сөздү,
Дайын болор ар ата.

Бир миң кырк жыл болуптур,

Андан бери карата, – деген ыр саптарына таянып, “Манас” кыргыздардын уйгурлар менен болгон согушунун натыйжасында IX кылымда жаралышы ыктымал дейт да, кайра бир жерде эпостогу

бардык согуштар калмактар менен болот деген ойду айтат (58-62-б.). Ал өз көз карашын илимий-тарыхый, теориялык маалыматтар менен эмес, эпостун текстинин өзү менен далилдөөгө умтулуп, Манас аксак Темирден кийин (XV-XVI к.) жашаган деген пикирге (С.Каралаев, Ж.Кожеков) макул эместигин билдирет. Сагымбай Манаска 1040, 1100 жыл болду деген ыр саптарын өз вариантында үч-төрт жолу кайталаганы белгилүү.

АДАБИЯТТАР:

1. Радлов В.В. Предисловие. – В книге: Образцы народной литературы северных тюркских племен. – Санкт-Петербург, 1885. Шилтемелер биздин котормобузда төмөнкү китеп боюнча берилди: “Манас” героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, Изд. АН Кирг. ССР, 1968.
2. Молдобаев И. “Манас” – историко-культурный памятник кыргызов. – Б., 1995 г.
3. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. 2-китеп. – Б., 1993.

УДК 316.7

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ТИЛИНДЕГИ –ЛА КУРАНДЫСЫ ЖАНА АНЫН БЕРГЕН МААНИЛЕРИНЕ ЖАРАША БӨЛҮНҮШҮ

Эркинбек Абдыкадыров

Себат мугалими

Кыскача мазмуну

Макалада –ла курандысынын кыргыз жана алтай тилиндеги өнүмдүүлүгү жана түзүүчү негизге жалганышы менен катар анын берген маанилерине жараша бөлүнүшү каралды. Эң оболу аталган курандынын сөз түркүмдөрү менен уюшуп, жаңы туунду этиштерди жасоо касиети колго алынды. Ошондой эле –ла курандысынын эки тилдеги жалпылыктары менен айырмачылыктары салыштырылды.

Ачык сөздөр: –ла курандысы, кыргыз тилиндеги туунду этиштер, алтай тилиндеги туунду этиштер.

АФФИКС –ЛА В КЫРГЫЗСКОМ И АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ И ЕГО КЛАССИФИКАЦИЯ ПО ЗНАЧЕНИЮ

Аннотация

В статье рассматривается продуктивная способность аффикса –ла в кыргызском и алтайском языках, а также присоединение аффикса –ла к образующей основе и их классификация по передаче значения. Важным является возможность аффикса образовывать производные глаголы путём присоединения к частям речи. Кроме того, сделаны сравнения и сопоставления в отличиях и схожих моментах в этих языках.

Ключевые слова: аффикс –ла, производные глаголы в кыргызском языке, производные глаголы в алтайском языке.

THE AFFIX –LA IN KYRGYZ AND ALTAIC LANGUAGES AND ITS CLASSIFICATION BY MEANING

Abstract

The article examines the productive ability of affix –la in the Kyrgyz and Altaic languages, ways of its affixation with the stem and classification of the affix by meaning. The ability of the affix to join with different parts of speech to form a verb is emphasized, too. Moreover, differences and similarities between the two languages are being presented.

Key words: affix – la, derivative verbs in Kyrgyz language, and derivative verbs in Altaic language.

–ла курандысы – атооч сөздөргө жалганып, этиш жасоочу өнүмдүү курандылардын бири [1: 122]. Баба тил доорунан бери дээрлик бардык түрк тилдеринде этиш жасоого активдүү катышып, өнүм-

дүүлүгүн азыркы күндө да жоготпостон колдонулуп келүүдө [2: 70]. Кыргыз тилиндеги туунду этиштердин көпчүлүк бөлүгүн дал ушул –ла курандысы аркылуу уюшулуп жасалган туунду этиштер

түзөт. Кыргыз жана алтай тилиндеги бул куранды дээрлик бардык сөз түркүмдөрү менен уюшуп, жаңы туундуларды жасоо касиетине ээ [3: 57]. Айта кетсек, азыркы кыргыз тилиндеги *жсоо+ло*, *кооз+до*, *жаскын+да*, *шыңкыл+да* туунду этиштеринин түзүүчү негиздери *жсоо*, *кооз*, *жаскын*, *шыңк* деген атооч сөздөр. Билинип тургандай бул сөздөр ар башка сөз түркүмдөрүнө таандык. Мисалы: *жсоо-* зат атооч, *кооз-* сын атооч, *жаскын-* тактооч, *шыңк-* тууранды сөз. Маалым болгондой, көпчүлүк учурда тууранды сөздөргө *-ла* курандысы өзү жалгыз жалганбайт. Алдында *-ыл* мүчөсү кошулат, тактап айтканда, *-ыл+ла* болуп бирге жалганып, жаңы этиш жасалат. Мындай көрүнүш кыргыз жана алтай тилине бирдей мүнөздүү.

Аталган мүчө – алтай тилинде да этиш жасоочу өнүмдүү куранды. Алтай тилиндеги *айбы+ла* ‘просить, упрашивать’ от *айбы* ‘просьба’, *арга+да* ‘спасать, оказывать помощь’ от *арга* ‘помощь, спасение’, *белге+ле* ‘предсказывать, пророчествовать’ от *белге* ‘гадание, ворожба’, *буудак+та* ‘препятствовать, мешать, задерживать’ от *буудак* ‘препятствие, преграда’, *жал+да* ‘нанять, нанимать’ от *жал* ‘наем’, *жаргы+ла* ‘судить, привлекать к судебной ответственности’ от *жаргы* ‘суд’ деген туунду этиштер *-ла* курандысынын өнүмдүүлүгүн ачык-айкын көргөзүп турат.

-ла курандысы менен жасалган этиштерди конкреттүү берген маанилерине карата төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот [4: 382: 2: 70]. Бөлүштүрүүдө эң оболу бул туунду этиштердин түзүүчү негизи зат атооч, сын атооч жана тууранды сөз түркүмүнө тиешелүү экендигине көңүл бурулду. Андан соң *-ла* курандысы аркылуу жасалган туунду этиштерди берген маанилерине карата бөлүштүрүү туура деп табылды.

***-ла* курандысы аркылуу зат атоочтон жасалган туунду этиштердин берген маанисине жараша бөлүнүшү.**

1. Негиз туондурган маанини ишке ашыруу: Бул топко кирген туунду этиштер *өтмө этиштер*, *өтпөс этиштер* жана *негиз билдирген акыл-эс сезимин кыймыл-аракетке келтирүү* болуп үч топко бөлүштүрүлөт. Төмөндө булардын ар бирине кыскача токтолуп, мисалдар берилет.

1.1. Өтмө этиштер: Мындай этиштерге кыргыз тилиндеги *жсоо+ло*, *көк+тө*, *чыгым+да*, *уур+да*, *урмат+та*, *сый+ла*, *барк+та*, *мак+та*, *бышык+та*, *жал+да*, *жаргы+ла*, *сак+та*, *иш+те*, *кору+ла*, *куда+ла*, *сыйкыр+да*, *түрткү+лө*, *ишимши+ле* ж.б. туунду этиштерин берүүгө болот. Ал эми алтай тилиндеги өтмө этиштерге төмөндөгүлөр мисал боло алат: *айбы+ла* ‘просить, упрашивать’ от *айбы* ‘просьба’, *арга+да* ‘спасать, оказывать помощь’ от *арга* ‘помощь, спасение’, *белге+ле* ‘предсказывать, пророчествовать’ от *белге* ‘гадание, ворожба’, *буудак+та* ‘препятствовать, мешать, задерживать’ от *буудак* ‘препятствие, преграда’, *жал+да* ‘нанять, нанимать’ от *жал* ‘наем’, *жаргы+ла* ‘судить, привлекать к судебной ответственности’ от *жаргы* ‘суд’, *жар+та* ‘объяснять, разъяснять, растолковывать’ от *жар* ‘извещение, объявление’, *жөн+тө* ‘согласовывать, назначать’ от *жөн* ‘согласие, уговор’, *жуу+ла* ‘завоевывать, покорять’ от *жуу* ‘война, сражение, бой, битва’, *жуун+да* ‘собираться, проводить собрание’ от *жуу* ‘собрание’, *иш+те* ‘работать, трудиться’ от *иш* ‘дело, работа’, *кереес+те* ‘завещать’ от *кереес* ‘завещание’, *кере+ле* ‘удостоверять, свидетельствовать, характеризовать, изображать, описывать’ от *кере* ‘свидетельство’, *кору+ла* ‘защищать, охранять’ от *кору* ‘защита, оборона’, *көк+тө* ‘шить, шивать, подшивать’ от *көк* ‘шитье, пошивка’, *куда+ла* ‘сватать’ от *куда* ‘сват; сватовство’, *куучын+да* ‘рассказывать, повествовать, говорить’ от *куучын* ‘повесть, рассказ, разговор, беседа’, *күндү+ле* ‘почитать, чествовать, оказывать

почесть, уважать, чтить, заботливо относиться, угощать, потчевать' от *күндү* 'почесть, уважение, почитание; угощение', *мак+та* 'прославлять, восхвалять, превозносить, хвалить, хвалить, одобрять' от *мак* 'хвала, слава', *меке+ле* 'обманывать, мошенничать' от *меке* 'обман, хитрость, лукавство', *олжо+ло* 'брать, взять в плен' от *олжо* 'плен', *судур+ла* 'предсказывать, предугадывать' от *судур* 'предсказание', *суру+ла* 'интересоваться, желать знать, задавать вопрос' от *суру* 'вопрос', *сүме+ле* 'убедить, уговорить, сговорить' от *сүме* 'уговор', *тарма+ла* 'околдовать, заколдовать, навести порчу' от *тарма* 'чародейство, волшебство', *төгүн+де* 'лгать, обманывать' от *төгүн* 'ложь, вранье, обман', *түрткү+ле* 'толкать, подталкивать' от *түрткү* 'толчок', *укол+до* 'делать впрыскивание, вливание, делать укол, вводить лекарства', от *укол* 'укол', *уур+да* 'красть, воровать' от *уур* 'воровство'.

1.2. Өтпөс этиштер: Бул топко кирген өтпөс этиштер болсо негиз туюндурган затты кыймыл-аракетке келтирүү же ишке ашыруу менен чектелет. Алар кыймыл-аракеттин ар түрдүү абалы менен бирге физиологиялык жана психикалык абалды да билдирет. Ошондой эле негиз аркылуу туюндурулган ички көйгөй сезимди аракетке келтирүү деген маанилерди да ичине камтыйт. Буга мисал катары кыргыз жана алтай тилиндеги бул этиштерди көрсөтсөк болот. Кырг.: *зар+ла*, *сүр+дө*, *сыз+да*, *шор+до*, *ый+ла*, *бий+ле*, *ушак+та*, *тамаша+ла*, *шылдың+да*, *саякат+та*, *сейил+де*, *кыймыл+да*, *жорго+ло*, *айланчык+та*. Алт.: *айланыш+та* 'двигаться по кругу, вращаться, вертеться, кружиться' от *айланыш* 'кружение, вращение', *биже+ле* 'плясать, танцевать' от *биже* 'пляска, танец', *жорык+та* 'путешествовать, ездить' от *жорык* 'путь, путешествие, поездка', *кокыр+ла* 'шутить, смеяться, шутить, играть' от *кокыр* 'шутка', *каза+ла* 'прыгать, скакать, быстро бежать' от *каза* 'быстрый бег',

кыймык+та 'двигаться, шевелиться, двигаться, передвигаться, перемещаться, действовать, шевелиться' от *кыймык* 'движение', *маң+та* 'бежать, скакать (на лошади), бежать, скакать (о животных)' от *маң* 'галоп, бег', *кей+ле* 'лгать, обманывать' от *кей* 'ложь, клевета'. Кыргыз тилинде мындай этиш кездешпейт. Бизде *калп айтуу* деп жардамчы этиштин жардамы аркылуу уюшулат. *Коп+то* 'клеветать, сплетничать' от *коп* 'клевета, ябеда, донос', *ый+ла* 'плакать, реветь' от *ый* 'плач, рыдание'.

1.3. Негиз билдирген акыл-эс сезимин аракетке келтирүү: кырг.: *ой+ло*, *аң+да*, *эс+те*, *жат+та* ж. б., алт.: *элесте* 'мерещиться, смутно виднеться', *эсте* 'вспоминать, помнить, припоминать; чувствовать, воображать, предствлять', *ойло* 'вразумить' *сен мени бойың ойлоп үрөткөң* 'ты сам меня вразумил и обучил' ж. б.

Алтай тилиндеги *ой+ло* кыргыз тилиндеги *ой+ло* деген этиш тыбыштык түзүлүшү жагынан бирдей болгону менен лексикалык маани жагынан бири-бирине дал келбейт. Бирок эки этиштин тең уңгусу *ой* деген сөз болуш керек. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *ой* сөзүнүн төрт мааниси берилген. Биздин көңүлүбүздү бурганы биринчи мааниси: *Ой* зат. 1. Ойлоо процесси; акыл жүгүртүп ойлонулган ниет. Экөө тең алда кандай терең ойлордун кучагына түшүп термелди (Жантөшев). Булактай кайнап түгөнгүс *ой* терең (Сылыкбеков). 2. Ойлоо продуктусу, пикир. Капитан өзүнүн оюн бирөөгө түшүндүрүүгө абдан уста (Жантөшев). Сабыр азыр Сырганын оюн түшүнүп тургансып, балдарга суроо берди (Сыдыкбеков) [6: 458]. Алтай тилинде болсо *ой* сөзүнүн төрт мааниси берилген: *ой* 'ум; смысл, понятие; помысел, забота' *ойгор ой* 'мудрость' [7: 114]. Демек *ой* сөзү эки тилде бирдей мааниде. Бирок буга *-ла* курандысы жалганып жасалган *ойло* туунду этишинин берген маанилери эки тилде эки башка экенине күбө боло алдык.

2. Негиз билдирген чен-өлчөм боюнча иш-аракет жасоо: Кырг.: *кадам+да, кап+та, карыш+та, кашык+та, кило+ло, кулач+та, метр+ле, тонна+ла, челек+те* ж.б. Алт.: *уушта* ‘брать горстью’, *калбакта* ‘есть ложкой’, кулашта ‘делать саженное расстояние, бросать на расстояние сажени’, карышта ‘мерить, измерять’ ж.б.

3. Негиз аркылуу туюндурулган курал-жабдык, шайман, аспап, каражат ж.б. жардамы менен иш-аракет жасоо.

Бул топко кирген сөздөр ич ара төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүлөт:

3.1. Чарба тиричилик жана үй буюмдары: Кыргыз тилиндеги мындай этиштер төмөнкүлөр: *топчу+ла, капкак+та, аркан+да, мык+та, араа+ла, күрөк+тө, кайчы+ла, кашык+та, калак+та* ж.б. Алтай тилиндеги ушундай эле этиштерге буларды берүүгө болот: *кайчы+ла* ‘резать ножницами, стричь’ от *кайчы* ‘ножницы’, *кайык+та* ‘грести, идти на веслах’ от *кайык* ‘весло’, *калбак+та* ‘есть ложкой; черпать ложкой’ от *калбак* ‘ложка’, *каңза+ла* ‘курить’ от *каңза* ‘курильная трубка’: *кирее+ле* ‘пилить, распиливать’ от *кире* ‘пила’, *күрек+те* ‘сгребать, выгребать, нагребать, бросать совком, лопат (к) ой’ от *күрек* ‘лопата’, *өрүм+де* ‘сверлить, высверливать, просверливать’ от *өрүм* ‘сверло’. Кыргыз тилинде *сверло-ло* деген этиш кездешпейт. *Тырмууш+та* ‘боронить, грести’ от *тырмууш* ‘борона, грабли’, *шибегей+ле* ‘колоть шилом’, перен. ‘не давать покоя’ от *шибегей* ‘шило’, *бек+те/ бөк+тө* ‘закрывать, затворять, притворять’ от *бок* ‘затвор, пробка’, *какпак+та* ‘закрывать, покрывать’ от *какпак* ‘крышка’, *умчы+ла* ‘кормить из рожка, бутылочки с соской’ от *умчы* ‘соска’, *чуу+ла* ‘пеленать’ от *чуу* ‘пеленка’, *буу+ла* ‘вязать, завязывать, привязывать, прикреплять’ от *буу* ‘веревка’, *армакчы+ла* ‘привязывать на веревку’ от *армакчы* ‘веревка’, *топчы+ла* ‘застегивать на пуговицы’ от *топчы* ‘пуговица’, *каду+ла* ‘забывать

гвозди, прибывать (гвоздями)’ от *каду* ‘гвоздь’ ж.б.

3.2. Аңчылыкта колдонулган курал-жарактар: Кыргыз тилинде мындай этиштер абдан аз жана жокко тете десек болот. Кыргыз тилинде аңчылыкта колдонулган курал-жабдыктар көп болгону менен алар жардамчы этиштердин жардамы менен гана этиш боло алат. Мисалы алтай тилинде *кармак+та* ‘удить рыбу, ловить рыбу на удочку’ от *кармак* ‘удочка’ деген этиш бар. Кыргыз тилинде кайырмак менен кармоо деген маанидеги *кайырмак+та* деген этиш жок. Төмөндөгү алтай тилиндеги туунду этиштер жогоруда айтып өткөн топко таандык: *кармак+та* ‘удить рыбу, ловить рыбу на удочку’ от *кармак* ‘удочка’, *шуун+де* ‘ловить рыбу неводом’ от *шуун* ‘невод, сеть’, *тузак+та* ‘ставить капканы, ловушки’ от *тузак* ‘капкан, силок, петля для ловли птиц, зверьков’, *чакпы+ла* ‘ставить капканы, ловушки’ от *чакпы* ‘капкан’.

3.3. Атка таандык шаймандар: Кыргыз жана алтай тилиндеги төмөнкү этиштер бул топко таандык. Кырг.: *камчы+ла, нокто+ло, жүгөн+дө, тизгин+де, така+ла, хамыт+та, аркан+да* ж.б. Алт.: *камчы+ла* ‘бить, хлестать плетью, нагайкой’ от *камчы* ‘плеть, нагайка’, *чыбык+та* ‘бить, стегать прутом, розгами’ от *чыбык* ‘прут, прутик, розга’, *чылбыр+ла* ‘ударять, бить, хлестать, стегать поводком, чембуром’ от *чылбыр* ‘поводок, повод, чембур’: *кижен+де* ‘треножить, спутать ноги (у лошади), одеть кандалы, заковать в кандалы’ от *кижен* ‘пути, треноги, узы, оковы, кандалы’, *кынжы+ла* ‘привязывать на цепь, заковывать в кандалы’ от *кын/ы* ‘цепь, кандалы’, *нокто+ло* ‘надеть недоуздок – от *нокто* ‘недоуздок’, *комут+та* ‘хомутать, надевать хомут, запрягать лошадь’ от *комут* ‘хомут’, *така+ла* ‘подковывать (лошадь на зиму), подковывать на шипах’ от *така* ‘подкова’, *тужак+та* ‘путать (передние ноги лошади)’ от *тужак* ‘пути’, *үйген+де* ‘обуздать, надеть узду’ от *үйген*

‘узда’, *чалма+да* ‘набрасывать аркан на лошадь’ от *чалма* ‘накидная петля, аркан для ловли лошадей’, *чаңма+да* ‘ловить на аркан, арканить’ от *чаңма* ‘аркан’ ж.б.

3.4. Коргонуу же чабуул жасоодо колдонулган буюмдар: Мындай этиштерге кыргыз тилиндеги төмөнкү этиштер кирет: *бычак+та*, *найза+ла*, *токмок+то*, *кылыч+та*, *чыбык+та*, *зоот+то* ж.б. ошондой эле алтай тилиндеги бул этиштер да ушул топко кирет: *бычак+та* ‘ударять ножом, наносить раны ножом’ от *бычак* ‘нож’, *жыда+ла* ‘закалывать пикой, пронзать копьем’ от *жыда* ‘копье’, *топкок+то* ‘бить колотушкой, дубиной, избивать’ от *топкок* ‘колотушка’, *үлдү+ле* ‘ударять, бить саблей, шашкой’ от *үлдү* ‘сабля’, *шыйдам+да* ‘бить палкой, дубиной’ от *шыйдам* ‘палка, шест, дубина’ ж.б.

3.5. Адамдын дене мүчөсү же жаныбарлардын дене мүчөсү аркылуу ишке ашыруу: Кырг.: *тизе+ле*, *муштум+да*, *чыканак+та*, *алакан+да*, *ууш+та*, *көкүрөк+тө* ж.б. алт.: *бутбаш+та* ‘ходить на задних лапах (о животных)’ от *бут* ‘задняя нога у животных’, *тизе+ле* ‘давить коленом’ от *тизе* ‘колено’, *тиш+те* ‘кусать, брать зубами’ от *тиш* ‘зуб’, *эмчек+те* ‘кормить грудью, давать грудь’ от *эмчек* ‘женская грудь, сосок’, *чаганак+та/чаканчак+та* ‘толкать локтем; расталкивать локтем, пробиваться, проталкиваться вперед, бороться’ – от *чакчак*, *чаганак* ‘локоть’ ж.б.

4. Негиз аркылуу туюндурулган заттын таасирине кабылтуу: кырг.: *күмуш+тө*, *клей+ле*, *самын+да*, *кир+де*, *ыш+та*, *дым+да*, *буу+ла*, *ак+та* ж.б. алт.: *алтын+да* ‘золотить, позлащать’ от *алтын* ‘золото’, *балкаш+та* ‘загрязнить, запачкать’ от *балкаш* ‘грязь’, *будук+та* ‘красить, окрашивать’ от *будук* ‘краска’, *кир+ле* ‘грязнить, пачкать, марать’ от *кир* ‘грязь’, *клей+ле* ‘клеить, склеивать, приклеивать’ от *клей* ‘клей’, *кып+та* ‘покрывать слоем, полотном, тканью’ от *кып* ‘слой, ряд’, *мөңүн+де* ‘серебрить,

покрывать серебром’ от *мөңүн* ‘серебро’, *самын+да* ‘мылить, намыливать’ от *самын* ‘мыло’, *темир+ле* ‘оковать железом, заковать в железо’ от *темир* ‘железо’, *ыш+та* ‘дымить, коптить’ от *ыш* ‘дым, копоть’ ж.б.

5. Негиз билдирген унаа аркылуу ишке ашыруу: Кыргыз тилинде мындай көрүнүш кездешпейт. Башкача айтканда, кыргыз тилинде кандайдыр бир унаага – ла курандысы жалганып, кандайдыр бир туунду этиш жасалганын көрө албайбыз. Ал эми алтай тилинде мындай көрүнүштөрдү байкоого болот. Алтай тилиндеги мындай этиштер: *кеме+ле* ‘кататься на лодке’ от *кеме* ‘лодка’ ж.б.

6. Эмдөө, даарылоо буюмдары аркылуу ишке ашыруу: Мындай этиштерге эки тилдеги төмөнкү этиштерди көрсөтүүгө. Кырг.: *эм+де*, *даары+ла*, *уу+ла* ж.б.; алт.: *корон+до* ‘отравлять; вливать, всыпать яд’ от *корон* ‘яд’, *эм+де* ‘лечить’ от *эм* ‘лекарство’ ж.б.

7. Тарыхый өнүгүүнүн негизинде каада-салт, ырым-жырымга байланыштуу диний, расмий сыяктуу кыймыл-аракеттерди ишке ашыруу: Кырг.: *айт+та*, *сот+то*, *той+ло*, *аш+та*, *тон+до*, *сый+ла*, *даңк+та*, *кадыр+ла*, *дуба+ла*, *айт+та*, *мазар+ла* ж.б.; алт.: *сыйла* ‘оказывать почёт, уважение; дарить, угощать, потчевать’, *тойло* ‘пировать, ездить по пирам, угощаться на пирах’, *куруй+ла* ‘совершать обряд богослужения, молиться, преподнося богам чашу с молоком и маслом, опрыскивать, кропить во время жертвоприношения’ от *куруй* ‘хлеб, при помощи которого шаман ловил душу издыхающей жертвы; смесь молока и масла для кропления при принесении жертвы’, *крес+те* ‘крестить, совершать обряд крещения’ от *крес* ‘крест’ ж.б.

8. Негиз билдирген чен-өлчөм аркылуу ишке ашыруу: кырг.: *кадам+да*, *кап+та*, *карыш+та*, *кашык+та*, *кило+ло*, *кулач+та*, *метр+ле*, *тонна+ла*, *челек+те* ж.б. алт.: *уушта* ‘брать горстью’, *калбакта* ‘есть ложкой’, *кулашта* ‘де-

лать саженное расстояние, бросать на расстояние сажени’, *карышта* ‘мерить, измерять; взять в горсть’ ж.б.

9. Өздөштүрүү, көбөйтүү мааниси: Кыргыз: *бит+те, сирке+ле* ж.б.; алт.: *жсилик+те* ‘доставать, извлекать костный мозг (из костей животных)’ от *жсилик* ‘костный мозг’, *бийте* ‘ловить вшей’ от *бийт* ‘вошь’, *алым+да* ‘вернуть долг’ от *алым* ‘долг’ ж.б.

10. Негиз аркылуу туюндурулган затка алмаштыруу, айландыруу, андан арылуу, тазалоо: Кыргыз: *пул+да, сом+до, көө+лө, түк+тө, кыл+да, чел+де, жалап-жук+та* ж.б.; алт.: *каймак+та, оок+то* ж.б.

11. Негиз билдирген зат менен камсыздоо (паратив):

Паративдик этиштер ‘негиз билдирген буюмга ээ болуу’ же ‘ошол буюм менен камсыздоо’ деген маанилерге ээ. Мындай этиштерге кыргыз тилиндеги: *жук+тө, кош+то, ок+то, түп+тө, таман+да, пара+ла, сап+та, така+ла, жүгөн+дө* ж.б. этиштер кирет. Ал эми алтай тилиндеги төмөнкү туунду этиштер кирет: *карын+да* ‘давать взятку’ от *карын* ‘взятка’, *сый+ла* ‘дарить’ от *сый* ‘подарок’, *квартира+ла* ‘обеспечить квартирой, предоставить квартиру’ от *квартира* ‘квартира’, *кийим+де* ‘одевать, снабжать одеждой’ от *кийим* ‘одежда’, *кош+то* ‘грузить, выючить, накладывать кладь’ от *кош* ‘груз, выюк, тюк’, *ээр+те* ‘надевать седло (на лошадь), седлать’ от *ээр* ‘седло’, *каажы+ла* ‘окамять, оторачивать, опушать’ от *каажы* ‘кайма, оторочка на полуша одежды’, *ок+то* ‘заряжать, закладывая заряд’ от *ок* ‘пуля, стрела, снаряд’, *сап+та* ‘насаживать рукоятку, ручку’ от *сап* ‘рукоятка, ручка’, *таман+да* ‘пришивать подошву, к подошве’ от *таман* ‘подошва’, *түп+те* ‘вставляя дно, делать дно’ от *түп* ‘низ, дно’ ж.б.

12. Табигый кубулуштардын негизинде пайда болуу:

Сөз табигый кубулуштар туурасында болууда. Субъект өзү пайда кылган

этиштин семантикалык маанисине толугу менен аралашып кетүүдө. Бул топтогу этиштер ноль-актанттык этиштер болуп эсептелет. Бул топтогу этиштерге кыргыз тилиндеги: *шамал+да, жел+де, салкын+да, мөндүр+лө, бороон+до* мисал боло алса, алтай тилиндеги бул этиштер кирет: *жаңмыр+ла* ‘лить (о дожде)’ – от *жаңмыр* ‘дождь’, *кар+ла* ‘снежить, идти (о снеге)’ от *кар* ‘снег’, *салкын+да* ‘дуть (о ветре)’ от *салкын* ‘ветер’, *ургун+да* ‘литься ливнем, быть сильным (о граде, снеге и т. п.)’ от *ургун жааш* ‘ливень’ ж.б.

13. Негиз аркылуу туюндурулган затты пайда кылуу жана кыймыл-аракетке келтирүү: Бул топтогу этиштер өтпөс этиштер болуп эсептелет. Ушул эле маани табигый кубулуштарды билдирген атоочтордон жасалган туунду этиштерди да ичине камтыйт. Мына ушундай этиштерге төмөндөгү кыргыз жана алтай тилиндеги туунду этиштер берилет: кырг.: *тамчы+ла, бороон+до, салкын+да, мөндүр+лө* ж.б.; алт.: *жаркын+да* ‘светить, сверкать’ от *жаркын* ‘луч, сияние’, *жоткон+до* ‘учинить погром’ от *жоткон* ‘метель, буран, ураган’, *жут+та* ‘становиться ненастной (о погоде)’ от *жут* ‘ненастье, непогода’, *тамчы+ла* ‘капать, стекать каплями, моросить, накрапывать, капать, брызгать, сеять (о дожде)’ от *тамчы* ‘капля’ ж.б.

Адамдын жүрүш-турушун, кыймыл-аракетин, абалын жана атак-даңкын туюндурган атоочтордон жасалган туунду этиштер дагы ушул топко таандык. Кыргыз тилиндеги мындай туундулар: *бий+ле, кекеч+те, ал+да, кек+те, кароол+до* ж.б. Алтай тилиндеги ушундай эле туунду этиштерге: *бий+ле* ‘хозяйничать, управлять, повелевать’ от *бий* ‘чиновник, господин’, *кам+да* ‘камлать, шаманить, совершать ритуал шамана’ от *ком* ‘шаман’, *каруул+да* ‘охранять, караулить’ от *каруул* ‘стража, охрана, караул’, *көчкин+де* ‘кочевать, вести кочевой образ жизни’ от *көч* ‘кочевать’,

көчкин ‘кочевник, кочевой, склонный к частым перекочевкам’, *жемшиик+те* ‘работать ямщиком’ от *жемшиик* ‘ямщик’, *тилмеш+те* ‘переводить (с одного языка на другой)’ от *тилмеш* ‘толмач, переводчик’, *чокол+до* ‘заикаться, страдать заиканием’ от *чокол* ‘заика’, *эрке+де* ‘дурачить, обманывать (кого-л.), водить (кого-л.) занос’ от *эрке* ‘шалунишка’ ж.б.

14. Негиз аркылуу туяндурган затты жасоо жана өндүрүү: Кыргыз тилиндеги мындай этиштер: *соко+ло*, *мала+ла*, *жөргөм+дө*, *жамачы+ла*, *оң+до*, *коро+ло*, *чек+те* ж.б. Ушундай эле алтай тилиндеги туундулар: *бугул+да* / *буул+да* ‘копнить сено, делать копны’ от *бугул* ‘копна’, *обого+ло/обоо+ло* ‘метать сено, складывая в стог’ от *обого* ‘стог’, *доклад+та* ‘делать доклад, выступать с докладом’ от *доклад* ‘доклад’, *жөргөм+дө* ‘готовить торгом, кушанье из кишок и желудка’ от *жөргөм* ‘торгом, кушанье из кишок и желудка’, *жамачы+ла* ‘чинить, штопать, латать’ от *жамачы* ‘заплата’, *суак+та* ‘построить, провести канал для орошения полей’ от *суак* ‘канал для орошения полей’, *сырмал+да* ‘заплетать мелкие косички’ от *сырмал* ‘мелкие косички’, *чеден+де* ‘загораживать, отгораживать, ставить ограду; загонять (скот)’ от *чеден* ‘забор, плетень, ограда вокруг юрты’ ж.б.

15. Негиз туяндурган затты жарык дүйнөгө алып келүү: кырг.: *жумуртка+ла*, *кулун+да*, *эгиз+де* ж.б.; алт.: *жымыртка+ла* ‘класть (яйца), нестись’ от *жымыртка* ‘яйцо’, *игис+те* ‘родить близнецов, двойню’ от *игис* ‘близнецы, двойня’, *икре+ле* ‘метать икру, нереститься; родить (о животном)’ от *икре* ‘икра’, *кулун+да* ‘жеребиться’ от *кулун* ‘жеребенок-сосунок’ ж.б.

16. Негиз билдирген абалды чагылдыруу жана сезүү: кырг.: *сыз+да*, *ук+та*, *үргү+лө*, *чычкак+та*, *сийгелек+те*, *муз+да*, *бышак+та* ж.б.; алт.: *грипп+те* ‘грипповать, переносить грипп’ от *грипп* ‘грипп’, *жөдүл+де* ‘кашлять’ от *жөдүл*

‘кашель’, *кускы+ла* ‘тошнить, рвать’ от *кускы/куску* ‘тошнота’, *пакпыр+ла* ‘страдать с похмелья’ от *пакпыр* ‘похмелье’, *солук+та* ‘запыхаться, страдать одышкой’ от *солук* ‘истощение, сокращение’, *базык+та* ‘протискиваться, втискиваться, толпиться, тесниться’ от *базыт* ‘давление’, *сыс+та* ‘ныть (болеть), ломить’ от *сыс* ‘ломота, боль’, *тыркырак+та* ‘дрожать, трястись’ от *тыркырак* ‘дрожь, трепет’, *тырык+та* ‘страдать запором’ от *тырык* ‘запор’, *уйук+та* ‘спать’ от *уйку* ‘сон’, *үргү+ле* ‘дремать, клевать носом’ от *үргү* ‘дремота’, *козырык+та* ‘храпеть, похрапывать’ от *козырык* ‘храп’, *кышту+ла* ‘окоченеть, застыть, задубеть’ от *кышту* ‘зимовка’, *чугул+да* ‘свирепствовать, учинить погром’ от *чугул* ‘гнев’, *шыра+ла* ‘страдать, мучиться (от боли и т. п.), выносить, терпеть муку’ от *шыра* ‘мука’ ж.б.

17. Негиз билдирген абалды ишке ашыруу: кырг.: *күнөө+лө*, *шылдың+да*, *мазак+та* ж.б.; алт.: *буру+ла* ‘винить, обвинять’ от *буру* ‘вина’, *кинчек+те* ‘мучить, издеваться’ от *кинчек* ‘мука, страдание’, *кыйын+да* ‘сурово обращаться, безжалостно относиться’ от *кыйын* ‘мучение’ ж.б.

18. Негиз билдирген зат менен контактта болуу (контактов): Кыргыз тилиндеги мындай этиштер: *жака+ла*, *колтук+та*, *кекиртект+те*, *коко+ло*, *жамбаш+та* ж.б. Ошондой эле алтай тилиндеги туунду этиштер: *жака+ла* ‘хватать за ворот’ от *жака* ‘воротник’, *колтык+та/колтук+та* ‘взять подмышку, взять под руку, держать за руки, удерживать’ от *колтык/колтук* ‘подмышки’, *куйрук+та* ‘тащить за хвост’ от *куйрук* ‘хвост, курдюк’, *төбө+лө* ‘бить (по макушке головы)’ от *төбө* ‘макушка, темя, голова’, *шукишу+ла* ‘бить по затылку’ от *шукишу* ‘затылок’ ж.б.

19. Негиз билдирген затты кандайдыр-бир абалга, формага келтирүү: кырг.: *сорт+то*, *жан+да*, *жайдак+та*, *бүк+тө*, *жасалга+ла*, *пачка+ла*, *май-*

да+ла, талка+ла ж.б.; алт.: бөлүк+те 'разбирать на части, разнимать, расчленять, разъединять' от бөлүк 'часть, отдел, раздел', жарым+да 'делить пополам' от жарым 'половина', үйе+ле 'расчленять, разделять на части' от үйе 'ячейка, род', бүк+тө 'свернуть, сложить, согнуть, загнуть' от бүк 'поворот, место сгиба', бөн+дө 'резать лоскутами, обрезками' от бөн 'обрезки, лоскутки', жайдак+та 'расседлать, снимать седло' от жайдак 'неоседланная лошадь', жыгын+да 'рубить лес' от жыгын 'срубленное дерево', пачка+ла 'собирать в стопки, пачки' от пачка 'пачка', сом+до 'изображать, воспроизводить' от сом 'форма, контур', жан+да 'тесать, обтесывать с боков, обрубать, обдeldывать стороны' от жан 'бок' ж.б.

20. Негиз билдирген затты пайда кылуу, көбөйтүү. Кырг.: ириң+де, тер+де, туман+да, чылтак+та, курт+та ж.б. Кыргыз тилинде курт+та этиши 'эт курттан кетиптир' жана 'койду курт-та!' сыяктуу эки мааниде колдонулат. Биринчисинде 'курттан пайда болуусу, көбөйүүсү' деген маани болсо, экинчисинде тескерисинче 'койду курттан арылтуу, тазалоо' мааниси бар. Алтай тилиндеги ушундай эле маанидеги этиштер: бийт+те 'завшиветь' от бийт 'вошь', булут+та 'покрываться облаками, тучами, заволакиваться' от булут 'облако, туча', ирик+де 'гноиться, нагнаиваться' от ирик 'гной', курт+та 'зачервиветь' от курт 'червь', тер+ле 'потеть, вспотеть, преть, быть взмыленным (о лошади)' от тер 'пот, испарина', чечек+те 'цветсти, давать цветы' от чечек 'цветок' ж.б.

21. Негиз билдирген орун жайда басуу же негиз билдирген абалда ишаракет кылуу: кырг.: айыл+да, кыя+ла, бет+те, талаа+ла, жөргө+лө, боор+до, чалка+ла ж.б. Алтай тилиндеги мындай туунду этиштер: айыл+да 'ходить в гости, останавливаться, временно пребывать' от айыл 'дом', кыр+ла 'карабкаться, взбираться, влезать, подниматься' от

кыр 'гора', тайга+ла 'ездить в тайгу' от тайга 'тайга', жадын+да 'отдыхать, лежать, спать' от жадын 'ложе', жылга+жак+та 'тащиться, волочиться, тянуться; ползать, подползать' от жылга+жак 'каток' от жылга 'кататься', мылча+ла 'мыть в бане' от мылча 'баня', кабай+ла 'качать (ребенка) в люльке, убаюкивать' от кабай 'колыбель, люлька', сөөк+тө 'хоронить, погребать' от сөөк 'кладбище', туура+ла 'стоять в стороне, сторониться; прятаться, скрываться' от туура 'сторона, бок' ж.б.

Уңгусу атооч болуп, 'социалдык мааниге ээ жерлерде жүрүү' маанисин берген айрым этиштер да кездешүүдө. Мисалы: кырг. базарчы+ла, айылчы+ла ж.б.; алт.: город+то 'ездить в город' от город 'город', магазин+де 'ходить по магазинам, делать покупки' от магазин 'магазин'.

Алтай тилинин айрым адабияттарын- да автордун өзүнө таандык төмөндөгүдөй этиштер кездешет: сельпо+ло 'ходить в сельпо' от сельпо 'сельпо', профком+до 'ходить в профком' от профком 'профком', район+до 'ездить в район' от район 'район' ж.б.

22. Негиз туюндуруп турган мезгилди белгилүү бир жерде өткөрүү: кырг.: жай+ла, кыш+та, жазда, күздө ж.б.; алт.: жай+ла 'летовать, проводить лето' от жай 'лето', кыш+та 'зимовать, проводить зиму' от кыш 'зима', күс+те 'проводить осень' от күс 'осень' ж.б.

23. Негиз билдирген затка кандайдыр-бир сезимди билдирген мамиледе болуу: кырг.: эрке+ле, сый+ла ж.б. алт.: бай+ла 'уважать, почитать, чтить, (высоко) ценить' от бай 'бай, богач', кайын+да 'почитать родителей мужа' от кайын 'старший родственник по мужу или жене', кулак+та 'раскулачить' от кулак 'кулак, богатый крестьянин собственник', эрке+ле 'нежить, баловать' от эрке 'баловень, неженка' ж.б.

24. Негиз билдирген затка баа берүү: кырг.: баа+ла, мак+та, барк+та ж.б.;

алт.: *баа+ла* ‘ценить, почитать’ от *баа* ‘цена, ценность’ ж.б.

25. Негиз аркылуу туюндурулган затка ээ болуу жана ага баруу, аны чогултуу, жыйноо: Бул топко кирген туундулардын түзүүчү негиздери айыл-чарбасында жана дыйканчылыкта колдонулган сөздөр болуп эсептелет.

Төмөндө да көрүнүп тургандай, мындай айрым этиштердин түзүүчү негизи кыргыз тилинде болсо дагы, *-ла* курандысы менен уюшулуп колдонулган түрү кыргыз тилинде кездешпейт. Тактап айтканда, негиз аркылуу туюндурулган затты чогултуу же терүү деген маани кыргыз тилинде жок. Бул көрүнүш алтай тилине гана таандык. Мисалы, алтай тилиндеги *балыкта* этишин алсак, алтай тилиндеги бул туунду этиш кыргыз тилинде *балыкка чыгуу же балык уулоо* деп берилет. Мына ушундай алтай тилиндеги туунду этиштерге буларды берсек болот: *жшлек+те/ жшлек+те* ‘собирать ягоды, идти за ягодами’ от *шлек* ‘ягода’, *жсдрол+ло* ‘собирать черемуху, идти за черемухой’ от *жсдрол* ‘черемух’, *калма+ла/ калба+ла* ‘ходить за черемшой, собирать черемшу’ от *калма/калба* ‘колба, черемша’, *көжнө+лө* ‘ходить за ревнем, собирать ремень’ от *көжнө* ‘ремень’, *кузук+та* ‘собирать орехи, орешничать’ от *кузук* ‘орех’, *маныр+ла* ‘рвать, собирать слизун’ от *мангыр* ‘слизун’, *мешке+ле* ‘собирать грибы, ходить за грибами’ от *мешке* ‘гриб’, *одын+да* ‘собирать дрова, идти за дровами’ от *одын* ‘дрова’, *тазыл+да* ‘собирать корни’ от *тазыл* ‘корень’, *аң+да* ‘охотиться, идти на зверя’ от *аң* ‘зверь’, *балык+та* ‘рыбачить, ловить рыбу’ от *балык* ‘рыба’, *куш+та* ‘охотиться на птиц’ от *куш* ‘птица’, *момон+до* ‘охотиться на кротов’ от *момон* ‘крот’, *өркө+лө* ‘охотиться на сусликов’ от *өркө* ‘суслик’, *сымда+ла* ‘охотиться на рябчиков’ от *сымда* ‘рябчик’, *тийин+де* ‘охотиться на белку’ от *тийин* ‘белка’, *элик+те* ‘охотиться на козлов’ от *элик* ‘косуля, дикая коза’, *көбөлөк+тө*

‘ловить бабочек’ от *көбөлөк* ‘бабочка’ ж.б.

26. Негиз билдирген зат менен алек болуу же багуу: Кыргыз тилинде мындай учур кездешпейт. Кыргыз тилинде *кой кайтаруу* маанисиндеги *кой+ло* деген же болбосо *жылкы багуу, кайтаруу* маанисинде колдонулган *жылкыла* деген этиштер колдонулбайт. Ал эми алтай тилинде болсо, *кой кайтаруу* маанисиндеги *койло, жылкы кайтаруу* маанисиндеги *жылкы+ла* деген этиштер бар. Бул маани мал-чарбачылыкка байланышкан атоочтордон жасалган этиштерге таандык. Төмөндө алтай тилиндеги мындай этиштер берилет: *жылкы+ла* ‘пасти табун’ от *жылкы* ‘табун’, *кой+ло* ‘пасти овца’ от *кой* ‘овца’, *мал+да* ‘пасти скот’ от *мал* ‘скот’, *согум+да* ‘забивать, резать (скот)’ от *согум* ‘скот, назначенный для убоя’, *үрен+де* ‘сеять, высевать’ от *үрен* ‘семя’ ж.б.

27. Негиз билдирген затты ичүү, колдонуу, пайдалануу: Бул топко азык-түлүк маанисин берген атоочтордон жасалган этиштер кирет. Кыргыз тилинде азык-түлүктө колдонулган атоочтордон жасалган туунду этиштер жок. Биз бул жерде дагы алтай тилиндеги туундуларды карайбыз. Түзүүчү негизи азык-түлүктүн атын билдирген алтай тилиндеги туундуларга мисал катары төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот: *аракы+ла/ аракы+да* ‘пировать водку, пьянствовать’ от *аракы* ‘водка’, *сыра+ла* ‘пить пиво’ от *сыра* ‘пиво’, *таккы+ла* ‘курить’ от *таккы* ‘табак’, *чай+ла* ‘пить чай, гонять чай’ от *чай* ‘чай’, *эт+те* ‘есть, поедать, питаться мясом’ от *эт* ‘мясо’ ж.б.

28. Негиз билдирген аспапта ойноо, чертүү:

Кыргыз тилинде *-ла* курандысы менен уюшулуп, *кандайдыр бир аспапта ойноо* маанисин туюндурган туунду этиштерди кездештире албайбыз. Ал эми алтай тилиндеги мындай этиштер төмөнкүлөр: *барабан+да* ‘стучать, играть на барабане’ от *барабан* ‘барабан’, *сыбыс-*

кы+ла ‘трубить, играть на рожке’ от *сыбыскы* ‘дудка, рожок’, *топшуур+ла* ‘играть на топшууре’ от *топшуур* ‘топшуур, дувхструнная балалайка’ ж.б.

29. Негиз билдирген маанини каалоо, эңсөө:

Кыргыз тилинде мындай көрүнүш кездешпейт. Ал эми алтай тилинде болсо *аш+та* ‘проголодаться, хотеть есть’ от *аш* ‘пища, еда’ деген жалгыз бир этиш бар.

-ла курандысы аркылуу сын атоочтон жасалган туунду этиштердин берген маанисине жараша бөлүнүшү.

Сын атоочтон жасалган туунду этиштерди берген маанилерине карата эки чоң топко бөлүүгө болот: 1. өтпөс этиштердин берген мааниси ‘негиз билдирген сапатка ээ болуу’, 2. өтмө этиштердин берген мааниси ‘негиз билдирген затка алмаштыруу, айландыруу, андан арылуу, тазалоо’. Биз төмөндө булардын ар бирине мисалдар менен токтолобуз.

1. Негиз билдирген сапатка ээ болуу: кырг.: *оор+до*, *салпак+та*, *тез+де*, *бачым+да*, *жоон+до*, *жакын+да*, *кооз+до*, *сулуу+ла*. Ушундай эле алтай тилиндеги туунду этиштер: *бачым+да* ‘спешить, торопиться, делать что-то в спешке, впопыхах’ от *бачым* ‘скорый, торопливый’, *бийик+те* ‘возвышаться, повышаться; увеличиваться в росте; повышаться (в должности)’ от *бийик* ‘высокий, великий’, *жаан+да* ‘расти, вырастать, взрослеть; расти, увеличиваться в размере’ от *жаан* ‘старший, большой, крупный’, *жел+де* ‘становиться стельной (о корове)’ от *жел* ‘стельная (о корове)’, *жоон+до* ‘расти, увеличиваться’ от *жоон* ‘крупный, большой’, *жуму+ла* ‘закрываться’ от *жумук* ‘закрытый’, *жуук+та* ‘сближаться, подходить, приближаться, подходить близко; приходиться, идти’ от *жуук* ‘близкий’, *калганчы+ла* ‘быть последним’ от *калганчы* ‘последний’, *капшай+ла* ‘спешить, торопиться’ от *капшай* ‘быстрый, скорый, поспешный’, *карам+да* ‘скузиться’ от *карам* ‘скупой’,

карачкы+ла ‘темнеть, мрачнеть’ от *карачкы* ‘темный, мрачный’, *кедер+ле* ‘непослушно пятиться назад (о лошади)’ от *кедер* ‘норовистый, с норовом (о животном)’, *кичинек+те* ‘стать маленьким’ от *кичинек* ‘маленький’, *көп+тө* ‘делаться многочисленным, увеличиваться количественно’ от *көп* ‘множественный’, *дөкү+ле* ‘вырастать, становиться взрослым’ от *дөкү* ‘рослый’, *салбак+та* ‘свисать, болтаться’ от *салбак* ‘отвислый, повисший, болтающийся’, *торо+ло* ‘голодать’ от *торо* ‘голодный’, *уур+ла* ‘тяжелеть, становиться тяжелее, прибавлять в весе’ от *уур* ‘тяжелый, трудный’, *чөрчөк+тө* ‘капризничать, хныкать (о детях)’ от *чөрчөк* ‘капризный’, *ыраак+та* ‘удаляться, уходить’ от *ыраак* ‘далекий’.

2. Негиз билдирген сапатка айландыруу, андан арылуу, тазалоо: кырг.: *аруу+ла*, *таза+ла*, *бекем+де*, *тең+де*, *жылаңач+та*, *майда+ла* ж.б.; алт.: *ару+ла/ару+ла* ‘чистить, очищать’ от *ару* ‘чистый’, *башка+ла* ‘разъединять, разделять, отделять’ от *башка* ‘другой, чужой’, *бек+те* ‘закрывать, затворять, притворять’ от *бек* ‘крепкий, прочный’, *жеткил+де* ‘обеспечивать, предоставлять, давать’ от *жеткил* ‘достаточный’, *жүзүн+де* ‘разнообразить, делать разнообразным’ от *жүзүн* ‘всякий, разнообразный’, *жыланаш+та* ‘раздевать, обнажать’ от *жыланаш* ‘голый, обнаженный’, *оок+то* ‘размельчать, раздроблять, крошить, резать, колоть’ от *оок* ‘мелкий, маленький’, *тең+де* ‘выравнивать, делать ровным’ от *тең* ‘равный’, *туйук+та* ‘окутывать, покрывать, покрывать пеленой’ от *туйук* ‘густой, плотный’, *түней+ле* ‘сравнивать, сопоставлять, проводить аналогию’ от *түней* ‘одинаковый, парный’, *чокум+да* ‘уточнять, определять, подтверждать утверждать’ от *чокум* ‘категорический, определенный’, *чокур+ла* ‘выкрасить в разные цвета, вымазать, замазать что-л. (краской)’ от *чокур* ‘разноцветный, пестрый’ ж.б.

Түзүүчү негизи сын атооч болгон, *-ла* курандысынын уюшуусу менен жасалган туунду этиштердин жогорудагы маанилеринен башка, төмөндөгүдөй да маанилери бар. Бирок бул жерде туунду этиштер сан жагынан жогорудагы караганда кыйла эле аз.

3. Негиз билдирген сапаттын негизинде кандайдыр бир иш жасоо: кырг.: *сапаттуу+ла, даамдуу+ла* ж.б.; алт.: *мерге+де* ‘бросать, кидать’ от *мерген* ‘меткий, ловкий, проворный’, *быжу+ла* ‘делать надежно, проверять на надежность’ от *быжу* ‘надежный’ ж.б.

4. Негиз билдирген сапатка таандык кылуу: кырг.: *өзгө+лө, бөтөн+дө, жат+та* ж.б.; алт.: *башка+ла* ‘считать что-л. чужим, другим’ от *башка* ‘другой, чужой’, *дөкө+лө* ‘не признавать, считать чужим’ от *дөкө* ‘другой, иной, прочий’ ж.б.

5. Негиз билдирген элдин тилинде сүйлөө: Кыргыз тилинде мындай көрүнүш жок. Кыргыз тилинде кайсы-бир элдин атына *-ла* курандысынын жалгануусу аркылуу, ошол элдин тили менен сүйлөө сыяктуу көрүнүштөрдү көрүү мүмкүн эмес. Ал эми алтай тилинде мындай учурлар кеңири кездешет. Булар: *алтай+ла* ‘говорить по-алтайски’ от *алтай* ‘алтайский’, *орус+та* ‘говорить по-русски’ от *орус* ‘русский’, *монгол+до* ‘говорить по монгольски’ от монгол ‘монгольский’ ж.б.

***-ла* курандысы аркылуу тактоочтордон жасалган туунду этиштердин берген маанисине жараша бөлүнүшү**

Түзүүчү негизи тактооч болгон туунду этиштер берген маанисине жараша бир гана топко бөлүнөт. Бул – ‘негиз билдирген багытка, жөнгө баруу же ошол жерде болуу’ маанисин туюндурган топ. Төмөндөгү кыргыз жана алтай тилиндеги туунду этиштер буга мисал катары берилет: Кырг.: *ичкери+ле, жакын+да, бийик+те, ылдый+ла, ыраак+та, өйдө+лө, төмөн+дө, өр+дө, озо+ло* ж.б.; алт.: *ичкер+ле* ‘продвигаться, ийти вперед’

от *ичкери* ‘впереди, вперед’, *кайра+ла* ‘двигаться назад, отступать’ от *кайра* ‘назад’, *озо+ло* ‘обгонять, опережать’ от *озо* ‘впереди, вперед’, *төмөн+дө* ‘спускаться, ийти вниз’ от *төмөн* ‘вниз, вниз’, *өрө+лө* ‘подниматься вверх’ от *өрө* ‘вверх’, *тескер+ле* ‘отступать, пятиться; противиться’ от *тескери* ‘в обратную сторону, наоборот’ ж.б.

***-ла* курандысы аркылуу туурандылардан жасалган туунду этиштердин берген маанисине жараша бөлүнүшү**

***-ла* курандысы аркылуу тууранды сөздөрдөн уюшулуп жасалган туунду этиштер эки топко бөлүнөт:**

1. Негиз билдирген үндү тууроо: кырг.: *шуул+да, шарыл+да, шыңкыл+да, каңкыл+да, аңыл+да, аңкыл+да, дуңкүл+дө, күңкүл+дө, мыңкыл+да, шалпыл+да, даңкыл+да, барпыл+да* деген туунду этиштерди бул топко киргизсек болот. Ошондой алтай тилиндеги мындай этиштерге төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: *калак+та* ‘причитать, ахать’ от *калак* ‘восклицание’, *сыы+ла* ‘лязгать, брэнчать, звенеть; завывать (о ветре)’, *шуу+ла* ‘шуметь (о закипающей воде, о ветре); носить, мчаться (рассекая воздух)’ ж.б.

2. Негиз билдирген образды чагылдыруу: кырг.: *шалак+та, майрык+та, мыжың+да, салаң+да, салак+та, сексең+де, алаң+да, туй+ла* ж.б.; алт.: *мыгилак+та* ‘горбиться, сутулиться’, *салак+та* ‘скиснуть (о человеке), впасть в уныние’, *текиш+ле* ‘подпрыгивать, подскакивать; играть, забавляться, баловаться’, *тоңшы+ла* ‘скакать, бежать вприпрыжку’, *туй+ла* ‘прыгать, брыкаться, биться (о лошади)’, *тытпак+та* ‘тискать, хватать руками’, *шыйкынак+та* ‘подниматься и опускаться, вздыматься’ ж.б.

Түрк тилдеринин дээрлик бардыгына орток болгон *-ла* курандысы – эн өнүмдүү курандылардын бири. Бул мүчө ар бир тилдин ички өзгөчөлүктөрүнө жараша ар тараптуу өнүккөн. Ошондой эле

аталган куранды кыргыз тилине караганда алтай тилинде көбүрөөк өнүккөндөй. Мисалы: алтай тилине мүнөздүү *'негиз билдирген зат менен алек болуу же багуу'* маанисиндеги *койло, жылкыла* сыяктуу этиштер жана *'негиз билдирген унаа аркылуу ишке ашыруу'* деген маанидеги *кемеле, машинала* сыяктуу этиштер кыргыз тилинде колдонулбайт. Мындай айырмачылыктарды биз жогорудагы бөлүштүрүүдө кеңири берүүгө аракет кылдык. Албетте, башка тектеш тилдер менен салыштырып, дагы да тереңдеп изилдесе аталган курандынын мындан да башка маанилери аныкталаары бышык. Ал эми муну изилдөө – биздин кийинки милдеттерибиздин бири.

АДАБИЯТТАР:

1. Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. – М.; – Л.: 1940.
2. Колесникова А.В. Аффиксальное глаголообразование в алтайском языке (в сопоставлении с древнетюркским языком]. Новосибирск: 2004.
3. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского/ойротского языка: диалект кумандинцев / куманды-кижи/. – М.: 1972.
4. АКАТ 2009 – Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек: 2009.
5. Абдувалив И., Садыков Т.. Азыркы кыргыз тили: морфология. Бишкек: 1997.
6. КТТС – Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе: 1969.
7. ОРС – Баскаков Н.А., Гоцакова Т.М. Ойротско-русский словарь. Москва: 1947.

УДК 80/81

TRENDS OF LANGUAGE USE IN PRESTIGE DOMAINS IN POST-SOVIET CENTRAL ASIA

William Fierman

Professor Emeritus, Indiana University

Abstract

This paper examines the use of Russian and local republic languages in prestige domains in the former Baltic, South Caucasus, and Central Asian republics of the Soviet Union. It notes that in the Soviet era, Russian dominated these domains in Central Asia more than in the other two regions. Despite the collapse of the USSR, this pattern continues to some extent in the independent post-Soviet states. Although Kazakhstan was the Soviet Central Asian republic where the titular language retreated most, today, however, the situation is changing. The Kazakh language is beginning to displace Russian in certain prestige domains (including administration and education). In addition, the country's leadership has proposed reforms which, if implemented, will mean that English will displace Russian in a number of prestige domains, especially education.

Key words: Russian language, Central Asia, language, higher education, administration.

ПОСТСОВЕТТИК БОРБОРДУК АЗИЯДА ТИЛ САЯСАТЫ: БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫНДА ТИЛДЕРДИ КОЛДОНУУНУН БАГЫТТАРЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада постсоветтик Балтика, Түштүк Кавказ жана Борбордук Азиядагы орус тилинин жана улуттук тилдердин кадыр-барктуу чөйрөдө кандай колдонулуп жаткандыгы таасын талданат. Борбордук Азияда орус тили башка аймактарга караганда кеңири колдонулган тил болгондугу белгилүү. Ал эми азыркы Казакстанда айрым кадыр-барктуу чөйрөдө (мамлекеттик башкаруу жана билим берүүдө) казак тили орус тилинин ордун басты. Макала азыркы Казакстандагы тил саясатын талдайт.

Ачык сөздөр: постсоветтик, Борбордук Азия, орус тили, жогорку билим, башкаруу.

ТЕНДЕНЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКА В ПРЕСТИЖНЫХ СФЕРАХ В ПОСТСОВЕТСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В докладе рассматривается вопрос об использовании в “престижных сферах” русского и местных языков в Прибалтийских государствах, республиках Южного Кавказа и Центральной Азии. Отмечается, что в советское время в Центральной Азии русский язык был распространен шире в этих сферах, чем в двух других регионах. Несмотря на распад СССР, в определенной мере сходная ситуация сохраняется в независимых постсоветских государствах. Хотя в Казахстане во времена СССР русский язык доминировал над языком титульного этноса в большей степени, чем в других республиках Центральной Азии, в настоящее время соотношение меняется: казахский язык начинает вытеснять русский в некоторых престижных сферах деятельности (в том числе в управлении и образовании). Помимо этого, руководство Казахстана предлагает провести реформы, которые, в случае их осуществления, приведут к частичной замене русского языка английским, в частности, в образовании.

Ключевые слова: русский язык, Центральная Азия, язык, высшее образование, управление.

My remarks today will focus on the role of the Russian language in Central Asia in the post-Soviet period. In my presentation I will consider why Russian has persisted in “prestige domains” of communication in the region, much more than in newly independent states in the Baltic and south Caucasus (B&SC). By “prestige domain” I am referring primarily to use in higher education and in certain high status urban occupations, particularly high level government offices. I will consider a number of possible reasons for the persistence of Russian in Central Asia and speculate about the future in Kazakhstan, the country where Russian made greatest inroad in the Soviet era. I project that the role of Russian language use in prestige domains in Kazakhstan will shrink in Central Asia, to some extent yielding position to the state language and to English. In this regard, Russian may come to perform fewer functions, perhaps similar to those it does today in Azerbaijan.

Before proceeding let me begin by acknowledging that even in Central Asia (CA), the use of Russian in prestige domains is dynamic (i.e., generally decreasing) and

varies greatly from country to country. It is especially prominent in Kazakhstan and Kyrgyzstan, and most restricted in Turkmenistan. Likewise, the use of Russian in prestige domains is not uniform across the B&SC. Nevertheless, it is generally true that Russian in the post-Soviet countries of the B&SC has contracted more and is much less associated with high quality than it is in CA.

Before turning to the factors affecting Russian use in the post-Soviet era, let us consider some basic facts about the role of Russian in the USSR. Although no official documents of the Soviet government or CPSU identified Russian as the “state language,” in fact it functioned in this capacity. Russian was the sole language of communication for high level government and Party-work, and was the major language of “inter-ethnic communication.” Part of the reason for this was that Russian was the native language for almost all of the ethnic Russian population of the USSR and by the late Soviet period had also become the native language of many members of other ethnic groups. This was true not only in the case of other Slavic groups and ethnic groups

that did not have “their own” Union republic (UR). It also became the native language among urban populations of non-Slavic nationalities which were represented by full-fledged *Union* republics, especially in CA. Furthermore, Russian was widely described as the “second mother tongue” of non-Russians, and some Soviet scholars envisioned an eventual merging of languages of Soviet peoples. Soviet-era writings at least implicitly also suggested that such a language would most resemble Russian. Given the great role and prestige of the Russian language in the Soviet Union, a knowledge of Russian was required of anyone who sought upward social mobility, especially if it involved mobility around the vast country.

Although there was considerable variation in domains of use of UR titular languages, in all republics these languages were widely used in primary and secondary education for children of the titular group. To a lesser extent, and not everywhere, this was true in higher education. Each republic had a periodical press as well as radio and television in its titular language. Not surprisingly, resources available to central broadcasting from Moscow, in Russian, were much greater than those available in individual republics.

Beyond education and media, UR titular languages were the dominant language for most internal communications which had overwhelming demographic superiority of the titular group. This was particularly the case in rural areas, where outside of the Russian SFSR, the Ukrainian SSR, and the Belorussian SSSR, Slavs were generally a small minority. (In parts of some UR’s, however, for example the KirSSR and KazSSR, there were large rural Slavic populations.)

In 1989 and early 1990 the twelve Soviet republics whose constitutions did already not identify a state language adopted language laws. This included all republics in CA. For purposes here it is important to note that, despite the radically different conditions prevailing in the CA republics,

the laws adopted there appear to have been modeled after those created in the Baltic. The Baltic, CA, and other republic laws seemed to foreshadow a rapid shift of official communications from Russian to the new state language and greater use of the titular language in a large range of other domains. Even in Kazakhstan, where the titular language was arguably in the weakest position—and Russian the strongest—the year after the adoption of the language law, a program to implement that law set out totally unreasonable goals for shifting office work from Russian to Kazakh: even in oblasts with small titular ethnic populations (where Kazakhs were only a quarter or third of the population), the shift was to start no later than 1995. Overambitious language laws fostered unrealistic hopes of rapid change among those who knew the titular CA languages and were eager to raise their status; in addition, they created doubts and anxiety among those who did not know the languages, including many of the linguistically russified titular ethnic groups.

Given that the laws were adopted still during the Soviet era, it was implicit that in the foreseeable future Russian would continue to fulfill important functions. Indeed, all of the CA laws on language mentioned the Russian language, some calling it the “language of inter-ethnic communication.”

Let us now turn to factors that may help explain why Russian continues to be used in prestige domains in CA more than in the other two regions. Four factors concern the “starting position” for the languages in the Soviet republics that all gained independence when the USSR imploded. The first of these relates to the balance of Russian and local titular language in prestige domains in the last decades of Soviet power. In the B&SC republics instruction for “national” groups in higher education was available in most specialties in the titular language. It was not associated with lower quality than education in Russian. By contrast, prestigious higher education in CA was largely

in Russian. For many specialties, even in “national” groups, it was largely or entirely in Russian after the first year; for many specialties—it appears particularly in the KazSSR and KirSSR—there were no “national” groups whatsoever.

Furthermore, many urban highly educated young people—especially Kyrgyz and Kazakhs—had minimal skills in the traditional language of their ethnic group. Such a phenomenon was quite rare in the B&SC republics. I do not have reliable data on the level of titular language use in the prestigious urban workplaces in the B&SC republics in the late Soviet era. Because they were part of the USSR, Russian undoubtedly was widely used. However, it is plausible that titular elites trained in the local language in the B&SC also used the local languages in professional communications more than their CA counterparts.

Another key factor explaining the balance of Russian and titular languages across regions relates to the histories of corpus development of the respective state languages. With the partial exception of Azerbaijani, the titular languages of the B&SC countries had a long history of being standardized and were used by fairly large literate populations even before the Soviet era. Since throughout the Soviet era they were used in a much wider range of domains than the titular languages in CA, they developed terminology in many fields that were not created or standardized in CA languages, or else not widely known or used.

Demography is another “starting point factor” related to use of Russian in various regions of the former USSR, but it plays a role profoundly affected by other elements. As we will see, it does not explain the difference between CA and the other two regions. With the exception of Armenia and Azerbaijan, at the time of the last Soviet census in 1989, the share of titular groups in four Central Asian republics was not very different from that in the other two regions. Kazakhstan is an outlier, and in this particular case the large share of non-titular popu-

lation, mostly Russian, has likely been a key factor supporting the use of Russian in prestige domains. The high share of non-titular population in Latvia, however, and the high status of Latvian today in Latvia demonstrate that demography is only one factor—albeit an important one—affecting prestige domains language use.

Table 1. Ethnic Composition of SSR’s 1989

	Russians	Total Non-T	Titular
Baltic			
Estonia	30%	38%	62%
Latvia	34%	48%	52%
Lithuania	9%	20%	80%
S. Caucasus			
Armenia	2%	7%	93%
Azerbaijan	6%	17%	83%
Georgia	6%	30%	70%
Central Asia			
Kazakhstan	38%	61%	39%
Kyrgyzstan	22%	48%	52%
Tajikistan	8%	38%	62%
Turkmenistan	10%	28%	72%
Uzbekistan	8%	29%	71%

Table 2. Share of Titular Ethnic Group Claiming Russian Fluency

Republic	Titular share Russ. lang. fluent
BALTIC	
Estonia	33.6%
Latvia	65.7%
Lithuania	37.4%
S. CAUCASUS	
Armenia	44.3%
Azerbaijan	31.7%
Georgia	31.8%
CENTRAL ASIA	
Kazakhstan	62.8%
Kyrgyzstan	36.9%
Tajikistan	30.0%
Turkmenistan	27.6%
Uzbekistan	22.3%

Might the extent of Russian language fluency among republic titular nationalities help to explain greater use in prestige domains in CA than in the B&SC countries? Apparently not. Looking at the titular nationalities in 1989, Central Asians living in their home republic as a whole do not stand out as having greater Russian proficiency than titular nationalities in the B&SC.

We see here, too, that Kazakhstan and Latvia are outliers (both with over 60% of the titulars claiming fluency in Russian). However, the analogous shares of between 30% and 40% in Estonia, Lithuania, Azerbaijan, and Georgia, and about 44% in Armenia are not consistently lower than the indicators for CA.

Setting aside Kazakhstan, among the remaining Central Asian states only Kyrgyzstan is in the middle of the range of share of titular population with Russian fluency found in most of the B&SC; Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan all fall *below the share in any republic of the B&SC*. Thus, it is clear that the share of titular population with Russian fluency is not a crucial factor shaping the balance of languages in prestige domains after 1991. Of course, in order for Russian to serve in elite domains in any post-Soviet country, a certain minimum share of the country's population must know and be able to use the language. But the data suggest that except at the extremes (as in Kazakhstan), the extent of use of Russian in prestige domains in the post-Soviet states is not closely linked to the share of the titular population fluent in the language at the end of the Soviet era.

It appears that the two first "starting position" factors outlined above are much more important than the others in explaining the continuing use of Russian in prestige domains since 1991. Along with these, however, a critical and generally decisive variable concerns individual states' political orientation and the nature of their nation-building projects in the post-Soviet era. The orientations of the Baltic countries, among other things

members of NATO and the EU, are clearly away from Russia and towards the West; the same is true of Georgia, which has even fought a war with Russia; the Azerbaijani case is again more complex, as that country has maintained closer ties with Russia than the other four just mentioned, but it has demonstrated greater political independence than Armenia, which is the country in the region consistently in a close alliance with Russia. Not surprisingly, Armenia is the only country of the south Caucasus where Russian remains a mandatory subject in primary and secondary education. Russian is not mandatory in Azerbaijan, but it remains very widely studied there. In Georgia, English has completely displaced Russian as a mandatory subject. Russian is not a mandatory school subject anywhere in the Baltic states.

Although accommodation of national minority interests varies across these countries, all of them have taken steps demonstrating they are in the business of building states where the titular ethnic group and state language are privileged. In the Armenian case, despite the country's political orientation towards Russia, the overwhelmingly mono-ethnic composition of the population is an obvious factor promoting widespread use of the state language.

In terms of political orientation of the Central Asian states, with the exception of Turkmenistan and to a lesser extent Uzbekistan, they have all maintained a more Moscow-oriented policy than any of the B&SC countries, save Armenia. Not surprisingly, outside of Turkmenistan Russian has everywhere consistently remained a mandatory school subject. At one point, Turkmenistan, with its widely proclaimed policy of "neutrality," totally eliminated Russian from the curriculum of Turkmen-medium classes; today, though, it has returned. Not coincidentally, all countries of Central Asia except Turkmenistan are home to some educational institutions providing exclusively Russian-medium instruction or Russian "streams" which use only Russian.

Along with policy orientation, an important factor favoring continued use of Russian in prestige domains is economic. Directed language change involves expenditure of resources, including for corpus development and standardization, education and training, as well as for creation, manufacture and distribution of materials (e.g., books and other mass media products). Resources in some parts of CA are especially scarce: economic factors have been responsible for the general degradation of education in Central Asia, especially in Tajikistan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan. They also undoubtedly explain much of the lack of state language corpus development in these countries.

Despite all of the factors that have supported the continued use of Russian in prestige domains, there are signs that thing may change over the next generation. Space does not permit exploration of this topic in all Central Asian countries, so I will just look very briefly at the prospects in the country where Russian language dominated most in the Soviet era, Kazakhstan. Here Russian is ceding some prestige domain functions to the state language, as well as to “foreign” languages, in particular English.

Importantly, Kazakhstan has devoted considerable resources to corpus language development. New terminological dictionaries have been created and distributed for many domains. Many new terms are being increasingly used, among other places in textbooks for the country’s higher educational institutions. Although Russian remains a mandatory school subject for all in Kazakhstan, it is widely recognized that the level of Russian proficiency in the country is falling.

This has been taking place along with a major shift in the country’s ethnic composition. Whereas about the time Kazakhstan received independence, Russians comprised around 38% of Kazakhstan’s population, today they are down to slightly over 20 %. As this has happened, the share of Kazakhs has grown from under 40%, to over 60%. This

means there has been a shift in the ratio of Kazakhs to Russians from about 1:1 to almost 3:1. Among the younger population the ratio is significantly greater. An increasing share of Kazakhstan’s school pupils are studying in Kazakh-medium institutions.

In the Soviet and early post-Soviet era, most prestige workplaces would have been unable to shift to Kazakh (among other reasons) because a large share of employees in those institutions (including ethnic Kazakhs) had little to no Kazakh skills.. But that is changing. Even though today a substantial share of the elite have received all their education in Russian institutions or tracks, the proportion of them with at least basic skills in the state language has grown significantly. Kazakh parents who send their children to Russian-medium schools nevertheless frequently hire Kazakh language tutors to make sure their offspring also know the traditional Kazakh language which today is also the state language. Since the explicit state policy is to promote use of Kazakh throughout government institutions, some regions of Kazakhstan are approaching (or have even arrived at) a tipping point after which it becomes common for the vast majority of people in high level government offices to know the state language. There is a requirement—not always observed—for government paperwork to be in the Kazakh language. Sometimes the letter of this law is met by composing documents in Russian and producing a Kazakh translation (even if of poor quality) that in fact nobody needs or refers to. After such a tipping point, however, originals are likely to be composed in the state language, and Russian versions in many instances will become superfluous. Although the increasing share of high government office workers with more than minimal skills has been helped by special language training for employees, demographic change appears to be the greatest factor promoting the evolution of an environment with an increasing share of the population knowing Kazak. Therefore, in an increasing

number of domains that do not involve communication across national borders, Kazakh seems likely to replace Russian.

Kazakhstan is a huge country where ethnic composition and language competency varies greatly from region to region. And in private business, especially business closely linked with Russia, the pace of kazakhization is certainly slower than in the offices I describe above. However, the general direction of movement is toward greater use of Kazakh in prestige domestic domains.

At the same time, in some functions Russian seems to be losing ground to “foreign languages,” especially English. One striking piece of evidence of this trajectory is the recent appointment of Yerlan Sagadiev as Kazakhstan’s Minister of Education and Science. Even two years prior to his appointment, around the time he served as advisor to Kazakhstan’s Prime Minister, Sagadiev gave a striking TED-talk in which he argued for greatly raising the status of English in Kazakhstan’s educational system. In his talk Sagadiev noted that in 2011, when 97,000 new titles of Russian-language books were published in the world, the number in English was 550,000, i.e., more than five times greater. He juxtaposed this to the approximate 65,000 titles in French, and tiny fraction of that in Kazakh. Citing these data, he concluded, “It seems that the world has agreed that the language for disseminating” the vast majority of knowledge that highly educated people will need will be English. That is because, in Sagadiev’s view, these days “practically all the contemporary theoretical and applied scholarship—chemistry, physics, political science, philosophy, psychology, etc., etc.” is in English.

Kazakhstan’s President Nazarbayev seems to be convinced that Sagadiev is correct. Indeed, Nazarbayev has suggested that English become the language of instruction throughout the country not only in higher, but even in the last two years of *secondary* school. It is remarkable that such a policy

should be promoted by the president of a country with an 8000-kilometer border with Russia and a population that even today is over 20 percent ethnically Russian, and which began its existence as an independent state with by far the highest level of Russian knowledge among the titular nationality in CA. In addition, on most issues of foreign policy Nazarbayev has been quite careful not to stray too far from the line promoted in Russia.

There is ample reason to doubt that the policy to promote English can be achieved in the foreseeable future quite as President Nazarbayev has proposed. This seems particularly true against the financial crisis in Kazakhstan that has resulted from the dramatic fall in the price of oil, Kazakhstan’s major export. Furthermore, it should be noted that President Nazarbayev has continued to emphasize that all citizens of Kazakhstan should also learn Russian. Nevertheless, it is worth noting that the single language of instruction in Kazakhstan’s most elite university is English, and it is the language or one of the languages of instruction in others as well. Furthermore, Kazakhstan has opened a network of elite primary and secondary schools throughout the country where the selection process for children – even those entering in the second grade – includes an exam of English language (along with one covering Russian, Kazakh and two other subjects).

The dynamics of Russian yielding positions in prestige domains to CA state languages and English vary across the region. Political and economic factors seem likely to sustain Russian’s role longer especially in Kyrgyzstan and Tajikistan. Nevertheless, especially for purposes of communication in prestige domains inside individual Central Asian countries, Russian’s role seems likely to contract. The degree to which English will replace Russian in other prestige domains, such as instruction in the best higher educational institutions, is less clear.

REFERENCES:

1. Data for Table 1 and Table 2 are taken from Государственный Комитет по статистике [Series Title Unavailable] Часть вторая (Москва: Финансы и статистика) 1989.
2. TEDxAlmaty 2013 – Ерлан Сагадиев / Erlan Sagadiyev, published Oct. 12, 2013 (https://www.youtube.com/watch?v=kg_H8Qs0QvAM). The new Minister, trained as an economist, is partly a product of a US higher education and lived in the US for eight years.
3. Назарбаев: В старших классах все предметы должны быть на английском языке (<https://www.nur.kz/358583-nazarbaev-v-starshih-klassah-vse-predmetry-dolzhen-byt-na-anglijskom-yazyke.html>).

УДК 80/81

ЖИН ДЕНИНИН ФОНЕТИКАЛЫК КӨЗ КАРАШТАРЫ

Таиполот Садыков

Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети

Мехмет Изол

Сулейман Демирел университети

Кыскача мазмуну

Бул макала француз окумуштуусу Жин Денинин “Grammaire de la langue turque (dialekte Osmanli). Paris: 1921” “Түрк тилинин грамматикасынын негизги эрежелери” аттуу эмгегинин негизинде азыркы түрк тилинин фонетикасы менен фономорфологиясына байланыштуу өзөк маселелерди териштирүүгө арналат.

Ачык сөздөр: түрк тили, фонетика, фономорфология, осмон тилчилери, тектештирме, тарыхый грамматика.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ДЖИНА ДЕНИ

Аннотация

Статья анализирует фонетические взгляды французского ученого Джина Дени на материале его фундаментального труда по фонетике турецкого языка “Grammaire de la langue turque (dialekte Osmanli). Paris: 1921” (Основные правила грамматики турецкого языка).

Ключевые слова: турецкий язык, фонетика, фономорфология, османские языковеды, сравнительно-историческая грамматика.

JEAN DENY AND HIS VIEW ON TURKISH PHONETICS

Abstract

This paper analyzes scholarly views of the French linguist Jean Deny on the Turkish phonetics. The study is carried out on the basis of work “Grammaire de la langue turque (dialekte Osmanli). Paris: 1921” (The main grammatical rules in Turkish) by Jean Deny.

Key words: Turkish, phonetics, phono-morphology, Ottoman linguists, historical-comparative linguistics.

XX кылымга чейин басылып чыккан түрк грамматикаларынын басымдуу көпчүлүгү араб тилинин алкагында жазылганы жана булардын башында осмон тилчилери турганы маалым. Алардан айырмаланып, түрк тилин өз кыртышында сыпаттап көрсөткөн эң алгачкы эмгек француз окумуштуусу Жин Денинин “Grammaire de la langue turque (dialekte

Osmanli). Paris: 1921” аттуу фундаменталдуу басылмасы экени анык. Ал Али Улви Елөве тарабынан 1921-22-жылдары которулуп, биринчи басылышы 1941-жылы жарык көрсө, 2009-, 2012-жылдары дагы эки ирет басылып чыгат. Түркология илими өрүшүн кенен жайып, ыкчам өркүндөп өскөн сайын, аталган эмгектин айрым жоболору өзүнүн

өзөктүүлүгүн жогото баштаганына карабастан, китеп өнө бою бүгүнкүгө чейин түрк тили боюнча жазылган эң мыкты да, эң толук иштелген да сыпаттама грамматика деп табылат. Муну менен катар бул эмгек салыштырма, тектештирме жана тарыхый грамматиканын жүгүн бирдей аркалап келүүдө. Батыш Европа жана Америкадагы түркология боюнча атайын окуу китеп жазган Карл Менгес Жин Денинин 1218 беттен турган бул көлөмдүү эмгегин дүйнөлүк түркологиядагы түрк тилдеринин азыркы абалы менен тарыхы боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө эң көп шилтеме жасалган жана илимий коомчулук тарабынан кеңири таанылган фундаменталдуу изилдөө деп эсептейт [Менгес 2000: 41-42].

Деген менен Жин Денинин отуз төрт жыл өткөн соң азыркы түрк тилинин фактысына кайра кайрылып, буга чейин топтолгон илимий тажрыйба аркылуу жаңыдан жазылган “Principes de grammaire turque: Turk de Turquie, Paris, 1955” аттуу эмгеги жана Ойтун Шахин тарабынан жасалып, 1995-жылы басылып чыккан “Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (TürkiyeTürkçesi)” аттуу котормосу автордун түрк тилинин фонетикасы боюнча калыпташкан көз караштарын андап түшүнүү үчүн өтө баалуу [Deny 1995; Deny 2012]. Тилекке каршы, түрк тилинин фонетикасы боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө бул эмгек эскерилбей, ал жөнүндө бир да сөз айтылбай келгени таңкалыштуу да, өкүнүчтүү да.

Жин Денинин 164 беттен турган “Түрк тилинин грамматикасынын негизги эрежелери” аттуу бул эмгеги баштан аяк азыркы түрк тилинин фонетикасы менен фonomорфологиясына байланыштуу өзөк маселелерди териштирүүгө арналат да, булардын ичинен үнсүздөрдүн классификациясы 25 бөлүмчөдө каралып, мындан алынган натыйжалар топтоштурулуп, атайын таблицалар аркылуу тастыкталат [Deny 1995: 18-34].

Үнсүздөрдүн классификациясын ишке ашырууда алардын курамы адегенде *tonsuz ünsüzler* жана *tonlu ünsüzler* деп эки чоң топко бөлүнөт да, андан соң ар топ жеке өзүнчө түркүмдөргө ажыратылат. Мында биринчи топту сыпаттоо үчүн он бир бет көлөмдөгү текст ыйгарылса, экинчи топту сыпаттоо үчүн төрт гана беттен турган чакан текст ыйгарылат.

Ошол эле маалда, иштин мазмунунан белгилүү болгондой, аталган терминдер каткалаң үнсүздөр жана жумшак үнсүздөр деп өзүнүн так маанисинде эмес, түгөйлөш (сал. орус. шумные согласные) жана уяң үнсүздөрдү белгилөө үчүн башка мааниде колдонулат. Балким, бул котормодон кеткен калпыстык да болушу мүмкүн.

Кыскасы, терминологиялык жактан минтип өйдөкүдөй жоромолдоого тексттин төмөнкү үзүндүсү жем таштайт: “*tonsuz ünsüzlerin* sınıflandırması *sonantlar* göre daha karışık ve daha kurallı olmaktadır. Котормосу: **түгөйлөш (tonsuz ünsüzler)** үнсүздөрдүн бөлүнүшү **уяңдарга (sonantlara)** караганда алда канча татаал да ырааттуу болот.” [Deny 1995: 18].

Ошентип, үнсүздөрдүн өзгөчөлүктөрүн сыпаттап иликтөөдө алардын жасалуу орду негиз кылып алынат да, бул белги боюнча үнсүздөр беш топко бөлүп каралат: Р-тиби: *dudak ünsüzleri* – эринчил үнсүздөр, Т-тиби: *diş ünsüzleri* – тишчил үнсүздөр, Ç-тиби: *diş-damak ünsüzleri* – тиш-таңдайчыл үнсүздөр, *damak ünsüzleri* – таңдайчыл үнсүздөр жана *gırtlak ünsüzleri* – көмөкөйчүл үнсүздөр [Deny 1995: 19-29].

Эринчил үнсүздөрдүн Р-тиби төмөнкүчө жиктелет:

Dudak*harfleri Эринчил үнсүздөр	Tonsuzlar Каткаландар	Tonlular Жумшактар
Patlayıcılar Жарылмалар	p	b
Sızıcılar Жылчыкчылдар	f	v

Эринчил үнсүздөр – *dudak ünsüzleri* (бирок**harfleri* эмес) жасалуу ыгы боюнча түгөйлөш жарылма *p, b* үнсүздөрүн да, түгөйлөш жылчыкчыл *f, v* үнсүздөрүн да ичине камтыйт.

“Жарылмалар кош эриндин, ал эми жылчыкчылдар эрин менен тиштин аракетке келиши аркылуу жасалат”, – деп тактоо киргизилет [Deny 1995: 19]. Бул эки түгөй бири-биринен жасалуу ыгы боюнча айырмаланса, ар бир түгөй ич ара үн түйүндөрүнүн катышына негизделген каткалаң-жумшактык белгиси боюнча айырмаланат.

Эринчил үнсүздөрдүн ички түзүмүн андап түшүнүү үчүн формула катары төмөнкү сүйлөм сунушталат:

PARİS’TE BEŞ FAKÜLTE VAR.

Бул схема тишчил Т-тибинин жиктелишинде да колдонулат:

Dişünsüzleri Тишчил үнсүздөр	Tonsuzlar Каткалаңдар	Tonlular Жумшактар
Patlayıcılar Жарылмалар	t	d
Sızıcılar Жылчыкчылдар	s	z

Мында тишчил үнсүздөр – *diş ünsüzleri* жасалуу ыгы боюнча түгөйлөш жарылма *t, d* үнсүздөрү менен түгөйлөш жылчыкчыл *s, z* үнсүздөрүн ичине камтыйт. Демек, бул эки түгөй бири-биринен жасалуу ыгы боюнча айырмаланса, ар бир түгөй өз ара үндүн катышына карай каткалаң-жумшак болуп айырмаланат. Автор тишчил үнсүздөрдүн бөлүнүшүн эстеп калуу үчүн дал ушул төрт үнсүздөн башталган төмөнкү сүйлөмдү формула катары сунуштайт [Deny 1995: 20]:

TÜRK DİLİ ŞİZCE ZORDUR.

Ушул эле схема андан ары улантылып, Ç-тибиндеги үнсүздөрдү бөлүштүрүүдө да колдонулат:

Diş-damakünsüzleri Алдыңкы таңдайчыл үнсүздөр	Tonsuzlar Каткалаңдар	Tonlular Жумшактар
Patlayıcılar (diş eti) Жарылмалар (тиш эти)	ç	c
Sızıcılar (fisiltılı) Жылчыкчылдар (шуулдама)	ş	j

Көрүнүп тургандай, бул топту жиктөөдө да өйдөдө ишке ашырылган логикалык ыргак кадиксиз сакталат, бирок түп нусканы оодарууда бир аз терминологиялык калпыстык кетирилгендей туюлат. Анткени аталган топ бүгүнкүгө чейин бир да эмгекте *diş-damak ünsüzleri* – тиш-таңдай үнсүздөрү деп белгиленбегени анык. Ошондуктан *diş-damak ünsüzleri* термини фонетика илиминде топтолгон бай тажрыйбага таянуу менен алдыңкы таңдайчыл үнсүздөр (сал. орус. препалатальные, переднебные согласные) деп берилди [Садыков 2006: 36-40; Садыков, Токтоналиев 2015: 115-116].

Экинчи жагынан Ç-тибиндеги алдыңкы таңдайчыл үнсүздөр курамына жасалуу ыгы боюнча түгөйлөш жарылма *ç, c* үнсүздөрү менен түгөйлөш жылчыкчыл *ş, j* үнсүздөрүн ичине камтыйт.

Демек, бул эки түгөй иралды бири-биринен жасалуу ыгы боюнча айырмаланса, ар бир түгөй өз ара үндүн катышына карай каткалаң-жумшактык белгиси боюнча айырмаланат.

Ошол эле маалда түгөйлөш жарылма *ç, c* үнсүздөрү жасалуу орду боюнча тиш эти же алдыңкы таңдайчыл үнсүз (сал. орус. альвеолярные, препалатальные, переднебные согласные) деп такталса, экинчи түгөйдөгү жылчыкчыл *ş, j* үнсүздөрү жасалуу ыгы боюнча шуулдама үнсүз (сал. түрк. *fisiltılı*, орус. шипящие согласные) деп такталат.

Акырында алдыңкы таңдайчыл үнсүздөрдүн бөлүнүшүн эстеп калуу үчүн бул төрт үнсүздөн башталган төмөнкү сүйлөм формула катары сунушталат [Deny 1995: 21]:

СОК ÇESUR ŞU ЈAPON'LAR.

Ошентип, алдыңкы таңдайчыл үнсүздөрдүн бөлүнүшүн ишке ашырган соң өйдөкү жоболорго эскертүү иретинде автор тарабынан төмөнкү учурлар белгиленет [Deny 1995: 21]:

1. *Жылчыкчыл* (süreкли, sızıcı diş ünsüzleri) үнсүздөрдүн катарына *m* дан башка капталчыл жана дирилдеме *l, r* тыбыштарынын да, *мурунчул n* тыбышынын да, “*жарым үндүү*” *y* тыбышынын да жаткырылышы;

2. Баба тилде англисче *this* сөзүнүн башында келген жылчыкчыл тиш арасы дагы бир үнсүздүн болгондугу жана огуз тобунда *y* тыбышына өтүп кеткендиги (*adak > ayak*);

3. Бул топтогу жылчыкчыл үнсүздөрдүн басым көпчүлүгүн пайда кылган жылчыкчыл тишчил үнсүздөр түркчөнүн муун түзүлүшүндө олуттуу роль ойноору жана өзүнөн мурда келген кууш үндүүлөрдүн түшүп калышынын шарттары ж.б.

Жин Денинин классификациясындагы 4-топ – таңдайчыл үнсүздөр (*damak ünsüzleri*) [Deny 1995: 22].

Кызыгы, үнсүздөрдүн классификациясында буга чейин сыпатталган үч топтогу логикалык ыргак дал ушул тобуна келгенде дээрлик солгун тартат. Бул жеке эле түрк тили үчүн эмес, тектеш тилдердин бардыгы үчүн бирдей олуттуу проблема болгондуктан жана аталган жагдай теориялык өңүттөн бизге чейин эле кенен талкуулангандыктан [Садыков 1992: 37-44], төмөндө автордун аталган топко карата берилген даректери менен гана чектелмекчибиз.

Жин Дени таңдайчыл үнсүздөрдүн тобун аныктоодо үндөштүккө негизделген бул эрежени жетекчиликке алат: ич-

ке айтылган түрк сөзүндө таңдай үнсүзү палаталдашкан (islak) болсо, жоон айтылган түрк сөзүндө таңдай үнсүзү палаталдашкан (islakdeğil) болбойт. Мында *islak* терминин контекстке жана берилген *k'öpek, k'öpekler, k'esmek* сыяктуу мисалдарга карай палаталдашкан, таңдайлашкан деп шарттуу түрдө берүүгө болот.

Жин Денинин пикиринче, таңдайчыл үнсүздөр таңдайлашуу кубулушун эске алганда төртөө: экөө каткалаң – *k'* жана *k*, экөө жумшак – *g'* жана *g*. Мисалы: *k'öpek, k'esmek, kakmak, kuyu, g'östermek', g'veşek', kaburga, omurga* ж.б.

Эгерде таңдайлашуу кубулушун эске албаганда таңдайчыл үнсүздөрдүн курамы экөө: бири каткалаң – *k*, бири жумшак – *g*. Андан соң бул үнсүздөрдүн колдонуш өзгөчөлүктөрүн тастыктаган бир катар маалыматтар берилет [Deny 1995: 22-25].

Жин Денинин классификациясындагы 5-топ – көмөкөйчүл үнсүздөр (*girtlak ünsüzleri*).

Көмөкөйчүл үнсүздөр – көбүнчө арап-фарсы, сейрегир ээ *k* башка чет сөздөрдө кездешип, хамза белгиси жана *h* тамгасы аркылуу берилген үнсүз тыбыштар.

Көмөкөйчүл үнсүздөрдүн колдонуш өзгөчөлүктөрүн тастыктоо үчүн үч параграф ыйгарылат да, таңдайчыл жана көмөкөй үнсүздөрдү камтыган 4-5-топтун классификациясы схема түрүндө төмөнкүчө жыйынтыкталат [Deny 1995: 25-29]:

Damak (girtlak) ünsüzleri Таңдайчыл (көмөкөйчүл) үнсүздөр	Tonsuzlar Каткалаңдар	Tonlular Жумшактар
Patlayıcılar Жарылмалар	k (kapanmalı girtlak sesi, көмөкөйчүл жарылма үнсүз: ')	g -
Sızıcılar (sızmalılar) Жылчыкчылдар	(h = ħ)	ğ (h)

Көрүнүп тургандай, бул таблицада тандай-көмөкөйчүл жарылмалар да, жылчыкчылдар да үндүн катышына карай каткалаң-жумшактык белгиси боюнча өз ара түгөйлөрдү курайт.

Түгөйлөштөн соң түгөйү жок уяң үнсүздөрдүн жиктелишинде терминологиялык калпыстыкка жол берилгени көзгө урунат. Мында бул бөлүм уяң үнсүздөрдү белгилеген *sonantlar* термини менен эмес, жумшак үнсүздөрдү белгилеген *tonlu ünsüzler* термини менен белгиленет да, аталган топ курамына алты үнсүздү камтыры эскерилет [Deny 1995: 30-34]. Алар төмөнкүлөр:

1) дирилдеме (*titrek*) *r* үнсүзү. Мисалы: *artar-mak, kar*;

2) эки вариантта колдонулган капталчыл (*yanal*) *l* үнсүзү: ичке варианты ичке үндүү менен келет. Мисалы: *el, bilmeli*. Жоон варианты жоон үндүүлөр менен келет. Мисалы: *kul-lan-mak, balta*;

3) эки мурунчул (*nazal*) үнсүз, анын ичинде тишчил *n* тыбышы.

Мисалы: *nenni, ninni, ana, anne*; эринчил *m* тыбышы. Мисалы: *em-mek, um-mak*;

4) жарым үндүү (*yarı ünlü*) *y* тыбышы. Мисалы: *yaşa, yaşan, yaş*.

Ошентип, Жин Дени тарабынан сунушталган түрк тилиндеги үнсүздөрдүн классификациясы бөлүм соңунда жалпы бир таблица аркылуу жыйынтыкталат. Бул таблицадан төмөнкүдөй маалыматтарга кол жеткирүүгө болот:

1. Жасалуу ыгы боюнча үнсүздөрдүн иралды жарылма-жылчыкчыл деп эки чоң топко бөлүнүшү:

(1) жарылмалар: *p, b, t, d, ç, c, k, g*,

(2) жылчыкчылдар: *f, v, s, z, ş, j, h, ğ (kalın)*.

2. Жылчыкчылдардын спиранттар (*sızmalılar*) жана сонанттар (уяңдар, *ötümlüler*) деп дагы эки топко жиктелиши:

(1) спиранттар: *f, v, s, z, ş, j, h, ğ (kalın)*,

(2) сонанттар: *m, n, l, r, y*.

3. Жарылма жана спиранттардын андан ары үн катышына карай каткалаң-жумшактык белгиси боюнча дагы эки топко жиктелиши:

(1) каткалаңдар: *p, t, ç, k, f, s, ş, h*;

(2) жумшактар: *b, d, c, g, v, z, j, ğ*.

4. Жасалуу орду боюнча үнсүздөрдүн эринчилдер, тишчилдер, тандайчылдар жана көмөкөйчүлдөр деп төрт топко бөлүнүшү:

(1) эринчилдер: *p, b, m, f, v*,

(2) тишчилдер: *t, d, ç, c, s, z, ş, j*,

(3) тандайчылдар: *k, g, ğ, h ж.б.*,

(4) көмөкөйчүлдөр: *h ж.б.*

5. Эринчилдердин кош эринчил, эрин-тишчил деп, тишчилдердин таза тишчил, тиш эти алдыңкы тандайчыл деп, тандайчылдардын алдыңкы тандайчыл, таза тандайчыл деп такталышы.

6. Бардык катардагы үнсүздөрдүн жоон-ичке болуп эки вариантта келиши.

7. Айрым үнсүздөрдүн башка үнсүзгө өтүп кетиши же андан ары түшүп калышы.

Жыйынтыктап айтканда, Жин Денинин грамматикасында камтылган бул жана ушул өңдүү баалуу даректер түрк тилиндеги үнсүздөр системасын тереңден териштирүүгө өбөлгө болорунда шек жок.

АДАБИЯТТАР:

- Deny J. Türk Dilbilgisi. İstanbul: Kabalcı, 2012.
- Deny J. Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları. Ankara: TDK, 1995.
- Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. – Б: Кыргызстан-Сорос, 2000.
- Садыков Т., Токтоналиев К. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология. – Б: Имак Офсет, 2015.
- Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика. Бишкек: Бийиктик, 2006.
- Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. Бишкек: Илим, 1992.

УДК 811.51

“ТОЛЕРАНТТЫҚ” КОНЦЕПТІСІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Айсұлу Нұржанова
ф.ғ.к., ассист. проф.,
Сулейман Демирель университеті

Түйіндеме

Мақалада толеранттылық концептісінің тілдегі көрінісі қарастырылады. Толеранттылық ұғымының әртүрлі (саяси, діни, педагогикалық және т.б.) дискурстағы өзіндік орны айқындалып, аксиологиялық тұрғыдан сипатталады. Зерттеу барысында толеранттылық концептісінің семантикалық өрісіне салыстырмалы талдау жасалып, нәтижесінде қазақы дүние бейнесіндегі және ұлттық санадағы құндылығы анықталып, толерантты қоғамда толерантты сананың қалыптасатыны сөз етіледі. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында пайда болған толеранттылық ұғымының зерттелу аясы тым тар екенін байқауға болады. Осы уақытқа дейін толеранттылық ұғымының тілдегі көрінісі толық айқындалмай, қазақы дүние бейнесіндегі концептілік тезаурусы жан-жақты ашылмаған болып көрінеді. Сондықтан бұл тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: толеранттылық, дискурс, концептуалды өріс.

КАЗАК ТИЛИНДЕГИ “ТОЛЕРАНТТУУЛУК” КОНЦЕПТИНИН СЕМАНТИКАСЫ ЖАНА ТИЛДЕГИ ЛЕКСИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Қысқаша мазмуну

Бұл мақала казак тилиндеги “толеранттуулук” концептинин семантикасын жана тилдеги лексикалык репрезентациясын талдайт.

Ачкыч сөздер: толеранттуулук, дискурс, концептуалдык талаа.

СЕМАНТИКА КОНЦЕПТА “ТОЛЕРАНТНОСТЬ” И ЕГО ЛЕКСИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Данная статья рассматривает семантику концепта “толерантность” и его лексическую репрезентацию в казахском языке.

Ключевые слова: толерантность, дискурс, концептуальное поле.

SEMANTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT “TOLERANCE” IN KAZAKH AND ITS LEXICAL REPRESENTATION

Abstract

The article discusses the concept of tolerance in the Kazakh language. The role of the concept of tolerance in discourse is identified in terms of different aspects, such as politics, religion and education; and it is described through the axiological point of view. The study made a comparative analysis of the concept of tolerance regarding its semantic values. As a result, national consciousness value has been defined, stating that a tolerant society results in the formation of tolerant consciousness. It can be seen that the scope of the tolerance study is narrow because of the fact that the term started to emerge in the late XX and early XXI centuries. The meaning of tolerance in the Kazakh language has not been entirely determined, leading to the notion that the topic of the article is relevant and researchable.

Key words: tolerance, discourse, conceptual field.

XX ғасырдың екінші жартысында адамзат қауымы үлкен ғылыми-техникалық жетістіктерге қол жеткізді. Бірақ ғылыми-техникалық прогресс әлем бейнесін түбірімен өзгертіп, жаһандануға алып келді, түрлі этностарды бір-біріне жақындата түсті. Жаһандану жағдайында бүкіл әлем қақтығыстарды болдырмауға, бейбіт өмірге жету жолдарын іздестіруге бет бұрды. Сондықтан бүгінгі таңда кез келген қоғамда толеранттық мәселесі – маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Толеранттық ұғымының мәні тереңде жатыр. Антика дәуірінің ойшылдары Сократ, Платон “толеранттықты” адамдардың рухани және әлеуметтік бірігуінің алғышарты деп атаса, орта ғасырдың философия ілімінде толеранттық діни фанатизмді қабылдамаушылық және шеттетуді жеңу жолы деп қарастырылған, Еуропа философтары С.Кастеллион, П.Бейль, Дж.Локк және т.б. толеранттылықтың діни соғыстар кезеңінде пайда болатындығын атап өткен. Ал қазақстандық толерантты қоғам туралы ойлар Ф.Есім, Ғ.Ақмамбетов, С.Темірбеков, С.Ю.Колчигин, Г.В.Малинин, Д.К.Кішібеков, А.А.Хамидов зерттеулерінде талданады.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: “Толеранттық – қайсыбір жағымсыз түрткі жайттарға жауап әрекеттің болмауы не бәсеңсуі, оның әсерінен сезгіштіктің төмендеуінің нәтижесі”, - делінген (Kazakh adevi tilinin sozdigi).

Толеранттық латынның “шыдау”, “төзу”, “көндігу” түсініктерін беретін “tolero” етістігінен туындаған екен. Демек, толеранттық латын тілінен алғанда tolerantia – төзімділік деген мағынаны береді.

Шетел сөздерінің сөздігінде “толеранттық” термині екі мағынада түсіндіріледі:

1) бір нәрсеге, өзгеге төзімділік, төзу, шыдау;

2) биологиялық, медициналық тұрғыда – иммундық реакцияның жартылай немесе толықтай болмауы, яғни ағзаның ауруға қарсы тұратын антиденелер шығару қабілетінің төмендеуі (Slovar’ innostrannih slov, 1988).

“Толеранттылық” сөзі ең алғаш рет ұғым ретінде ХҮІІ ғ. француз филологы, педагог Пьер Ларусстың энциклопедиялық сөздігінде жазылса, одан соң 1953 жылы ағылшын иммунологы П. Медовар ағзаның иммундық жүйесінің бөтен ұлпаларға төзімділігін анықтау мақсатында

медицина саласына термин ретінде енгізген екен.

Толеранттық сөзі қазақ тілінің қолданысына қай жылы, қалай енді?

Қазіргі қазақ қоғамында толеранттық ұғымы саяси дискурста кеңінен қолданылатындығы белгілі. Бұл термин 1995 жылғы 16 қарашада ЮНЕСКО-ның Бас конференциясының 5.61 қаулысымен бекітілген “Толеранттық принциптері декларациясында”: 1) әлемнің бай мәдениеттерін, өзін-өзі көрсетуін, жеке адамның қасиеттерінің көрініс табуын дұрыс түсініп, қабылдап, құрметтеу; 2) наным-сенімдерден, ақиқатты шексіздендіруден бас тарту және халықаралық құқықтық актілерде бекітілген адам құқы саласындағы ережелерді бекіту”, – деп көрсетілген. Осы орайда, Қазақстандағы этностардың мүддесін құрметтеуге негізделген ұлтаралық қатынас мәдениетін қалыптастыру жолында 1995 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылғандығын атап кетуге болады.

Бүгінде толеранттық тек саяси ғана емес, сонымен қатар діни, педагогикалық, гендерлік, этникалық, медициналық, музыкалық, спорттық, экологиялық, әлеуметтік-тұрмыстық дискурста да кеңінен қолданылып келеді. Қазақ тіл білімінде “толеранттылық” концептісін зерттеген ғалымдар Н.М.Уәли, З.К.Ахметжанова.

Толеранттықтың әртүрлі сөздіктердегі мағыналарын қарастыра келе, басқа тілден төзім, төзімділік деп аударылса да, ҚТӘС-те толеранттылықтың мағынасы “төзім”, “төзімділік” деп берілмегендігін байқаймыз. Қазақ тілінің сөздік қорына еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары енген бұл концептінің қазақы тілдік сана үшін қаншалықты жат/жақын екенін анықтау үшін еркін ассоциативті эксперимент жүргіздік. Ассоциативті экспериментке оқытушылар мен студенттерден тұратын 50 реципиент қатысты. Эксперимент жазбаша түрде жүргізілді. Нәтижесінде, информант-

тар толеранттылық концептісіне мынадай анықтамалар берді: *төзімділік* (21), *сыйластық* (9), *түсіністік* (6), *өзара түсіністік* (13), *келісім* (3), *тыныштық* (4), *ұстамдылық* (8), *қарым-қатынас* (7). Алынған нәтижелер концептінің ассоциативті өрісін екіге бөліп қарастыруға мүмкіндік береді: негізгі (ядролық) және шеткергі (перифериялық) семалар (Ahmetjanova Z.K.).

Толеранттықтың негізгі (ядролық) семалары: “*төзімділік*”, “*өзара түсіністік*” және “*сыйластық*”. “*Түсіністік*”, “*ұстамдылық*” семалары – эксплицитті (жасырын) семалар болса, “*өзара түсіністік*”, “*төзімділік*” семалары – имплицитті семалар болып табылады.

Байқағанымыздай, негізгі семалар қатарында “*өзара түсіністік*”, “*сыйластық*” семалары бар, демек “толеранттық” сөзінің жалпы (интегралды) семасы – адамдар (субъект) арасындағы қарым-қатынас. Ескере кететін тағы бір нәрсе, толеранттық концептісін реципиенттер жас ерекшелігіне қарай әртүрлі сипаттады. Бірақ қазақ әдеби тілінің сөздігінде берілген мағынамен толық сәйкес келмейді.

Біздің ойымызша, “толеранттық” концептісінің семантикалық өрісі тілдік сананың жас ерекшелігіне ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік статусына да байланысты өзгеріп отырды.

Толеранттық – үлкен құндылық. “Құндылық” ұғымы философия ғылымында белгілі бір болмыс құбылыстарының адами, әлеуметтік және мәдени мағынасын көрсету үшін кең түрде қолданылатын термин. “Толеранттылық” концептісін саяси тұрақтылықты, қоғамдық келісімді, әлеуметтік түсінушілікті, татулықты, ұлтаралық келісімді қамтамасыз ететін құндылық ретінде қарастыруға болады. Сонымен, толеранттық қақтығысты (конфликт) болдырмаудың маңызды құралы болып табылады. “Толеранттық” сөзінің денотаттық және коннотаттық

мағыналарын анықтау арқылы оның қазақ концептосферасындағы орнын айқындауға бағытталған кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілуі тиіс деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Kazak adebi tilinin sozdigi. XIY t.
2. Slovar' innostrannih slov. – Moskva: Rus.yazik, 1988. -624 s.
3. Ahmetjanova Z.K. Kul'tura v zerkale yazika. Almaty, Eltanim, 2014. S.480.

УДК 791

THE ISSUES ON TRANSLATION OF FILM TITLES AND PUBLICISTIC HEADLINES

Yakup Doganay

PhD, Assist Professor.

*Suleyman Demirel University, Faculty of Philology,
Two Foreign Languages Department*

Abstract

In this paper, the issues, problems and difficulties of translating the titles of movies, mass media and literary works have been discussed and alternative ways of solutions have been searched.

Key words: film titles' translation, translation strategies, cognition in translation, cross-cultural interpretation, intercultural communication, education of translation.

ТАСМА АТАЛЫШТАРЫН, МАССАЛЫК МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНДАГЫ МААЛЫМАТТАРДЫ ЖАНА АДАБИЙ ЧЫГАРМАЛАРДЫ КТОРУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Кыскача мазмуну

Бул макалада тасма аталыштарын, массалык маалымат каражаттарындагы маалыматтарды жана адабий чыгармаларды которуудагы көйгөйлөр каралып, аларды чечүүнүн кошумча жолдору сунушталат.

Ачкыч сөздөр: тасма аталыштарын которуу, котормо стратегиялары, котормодогу аң-сезим, маданияттар ортосундагы интерпретация, маданияттар ортосундагы коммуникация, которуу.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА НАЗВАНИЙ ФИЛЬМОВ, СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ И ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы, касающиеся проблем и трудностей в переводе названий фильмов, средств массовой информации, также обсуждаемых литературных произведений и их альтернативные пути решения.

Ключевые слова: перевод наименований фильмов, переводческие стратегии, познания в переводе, межкультурная интерпретация, межкультурная коммуникация, образование перевода.

Introduction

Intercultural communication and interaction of the people and communities of diverse lingua-cultural background have become almost unavoidable with the effect of globalization under the influence of many factors in our era. This situation needs cognition, language and culture for the requirements of intercultural communication. As translation is one of the ways of intercultural communication, the importance of translation becomes rather clear. We think it has become a must to apply new perspectives and paradigms to analyze and define the phenomena of translation. Because, intercultural communicative competence of an interpreter – is the ability to cognate, recognize, understand and interpret his own and another picture of the world in their interaction with the aim of ensuring quality transformation the source text into target language text (Tareva, 1476). Some of the most widely used ways of intercultural communication of the people and communities are movies, media and literary works. Thus, having the communities to understand with each other correctly through the mentioned items necessitates the well educated and competent translators. Consequently, a translator must be very attentive while translating the film titles and publicistic headings to make them as sonorous as the original ones.

Translation for Intercultural Communication

Intercultural communicative competence as a concept of theory, practices the translation, is the reality of today (Tareva, 1474). Languages, communities and cultures are inseparable notions. Thus, according to culture-centered approach, translation necessitates the knowledge of both real cultural and cognitive semantic facts of another cultural community. Hornby offers a new term 'the cultural turn' in this field including the move from translation as text to translation as culture and politics translation (Hornby, 1990). From these points of views it becomes clear that the requirements and

skills of professional translator for cross-cultural interaction are rather intensive and high.

In gaining the demanded skills in translation for intercultural communication, we should re-define the translation from the points of views of new paradigms. Vardar says that '*Translation is transference of culture, concepts, ideas and thoughts form one language to another.*' (Vardar, 172) He also adds that translation is building bridges between different worlds of societies through languages. Marash indicates that '*Translation is activity/event of understanding and having the audienceto understand*' (Marash, 30). Komissarov states that '*translation is functional interaction of language*' (Komissarov, 11). Thus, we can infer from the mentioned expression that translation is cross-cultural, cross-languages and functional transference or in other words transference of any information from one society to another by using a language as a means providing its semantic, functional, cultural and conceptual equivalence of source language in target language. According to Basnet, there are four equivalences that a translator should provide while translating any information such as *linguistic, paradigmatic, stylistic and textual/syntagmatic Equivalence* (Basnet, 25).

The main aim of translation is to serve as a cross-cultural bilingual or even multilingual communication means among people as mentioned above. In our century this activity has developed along with the rise of international trade, increased migration, globalization, recognition of linguistic minorities and expansion of mass media and technology. For this reason, translators play an important role as bilingual or multi-lingual and cross-cultural transmitters of culture and truths by attempting to interpret concepts and speech in a variety of texts as faithfully and accurately as possible (Gerding, 2010). Hence, it gets quite clear that a poor translation can not only lead to minor confusion, but it can also be a matter of life and death.

For these reasons, interpreters should, not only competent in the source language, target language, relevant fields and different professional knowledge, but also be familiar with the two different kinds of cultures and the reflection of them in languages' expressions. Tareva says that, *'translation is not only a translation between two languages, but also a kind of cross-cultural communication; interpretation is full of challenges'* (Tareva, 2011). So it can be said that translation is rather complex and complicated phenomena necessitating great deal of skills, rather deep knowledge and understanding, intellectual capacity, intuition and competence especially in the 21st century where there is quite immense international and intercultural communication take place. We think it would be convenient to discuss about difficulties in translation of film titles, publicistic headlines and ways of overcoming these problems.

Translation of Publicistic Headlines and Film Titles

The title is an identifying name given to a book, play, film, musical composition, or other work. It comes from old English "titul" – superscription, and from old French "title" – title; both from Latin "titulus" [James, 1999]. Titles, by their nature, should provide readers and viewers enough information about the text or the film they refer to. They are often more innovative than the films, books and the content of the news in newspapers themselves and can also be dramatically and emotionally satisfying. Most of the time, readers note the headlines of an article, title of a film and newspapers and then decide whether to read and watch them or not. Therefore the headlines are one of the most important components of the literary works. In the words of Martin Scorsese, "titles have the unique function of setting the tone, providing the mood and foreshadowing the action". [The American Heritage Dictionary, 2003]

On the one hand Film titles play an important role in the media field because they give

their audience various clues about the genre and the plot of a film itself on the other hands newspaper headings and books' names are also quite important as for giving ideas about the content of them, messages to be sent and to attract audience's attention. Headlines and film titles contain emotionally colored words, phrases, sayings, expressions and special terms to produce a strong emotional effect. From a linguistic point of view, all titles and headings are just like literature, that is, art work of which original intentions, functions and flavor should be preserved as much as possible in translation. From a cultural point of view, they are bound to the original author's cultural setting and, as such, they can be viewed as an expression of cultural identity which may pose problems in translation. From a marketing point of view, film titles and publicistic headlines are held responsible for the success or failure at the box office.

Although, it is almost impossible to convey all the details of films, books and news or information of any news in film titles and publicistic headlines, it seems that strategies employed to deal with it are justified by commercial needs beside cultural differences or linguistic difficulties. Cultural differences between source text viewers and target text viewers inevitably affect the translation of film titles, newspapers headings and books' names and "the extent to which a text is translatable varies with the degree to which it is embedded in its own specific culture, also with the distance that separates the cultural background of source text and target audience" (Snell-Hornby 1988: 41). The question is, therefore, whether and how to translate film titles and publicistic headlines in order to be successful. Newmark (1988: 56), with regard to titles in general, claims that "if the SL text title adequately describes the content, and is brief, then leave it". The translated versions of titles should sound attractive, allusive, suggestive, even if it is a proper name, and should usually bear some relation to the original, to attract the audience attention. Some of the strategies to be

implemented in translation of film titles and publicistic headings could be classified as; *keeping the original title, translating the title literally, literal translation with modifications, keeping part of the original title and adding a literal translation, translation with an omission, creating a new title loosely related to the original title and finally creating a completely different title.* It can be inferred from the statements given above that translation of film titles and publicistic headlines is rather difficult; we may have a lot of types of translated versions. They have the grammatical nuances; the words used in headlines are not so often applied in colloquial speech that requires stopping on grammatical features of headlines. But the most difficult thing is to choose the most attractive, correct and suitable variant. Sometimes the original titles are absolutely different from the translations we are given.

To take some samples to for clearance let us look through several translated movie titles. One of the famous movies is “Форсаж”. But the original title of this film is: “The fast and the furious”. If we translate this title with word for word translation method, we have these possible variants: “Быстрые и яростные”; “Крепкие и безумные”; “Твердые и взбешенные”; “Быстрые и неистовые”; “Стойкие и яростные”; “Скорые и безумные” and etc. The difficulty of translation this film title is that it was absolutely changed and hasn't any relation with the original one. This type of translating the movie titles is called semantic translation, because the Russian variant was created according to the film's plot, where a group of young people is fond of cars, high speed and races. The Russian word “Форсаж” is closely related to these concepts – that's why it was chosen as the official version; though the literal translation “Быстрые и яростные” is convenient too.

As another example, we can take the film “Остаться в живых”. The original movie title is: “Lost” The possible film titles are: “Потерпевшие крушение”;

“Пропавшие”; “Потерянные”; “Забытые”; “Затерянные”; “Погибшие” and etc. The difficulty in translating this film title consists in its history. Only after watching the film, we can understand why it's called so. Another example is “Крепкий орешек”. We think the translation of this movie is quite successful and beautiful, because the translator tried to find either literal translation of it or the resembling set-expression in Russian language, which would mean the similar thing as the English “Die Hard”. The Turkish serial film “Kurtlar Vadisi” and its translation in Kazakh language “Kokjaldar Mekeni” is also genius among some other alternatives such as “Kazkirdar Mekeni, kazkirdar Jeri. Because the alternatives which are semantic and grammatic translations does not provide the conception and logic of the film in Kazakh language but it's Russian Translation “Dalina Valkov” is convenient from almost all perspectives. Here are some other film titles with their Russian translations could be confronted some other optional translations: “Public Enemies” – “Джонни Д.”, Die Hard – “Крепкий орешек”, The Hangover – “Мальчишник В Бергесе”, Now you see me – “Иллюзия Обмана”, Men of Honour – “Военный Нырлящик”, “Under Siege” as “Морская Блокада 2: Теперь в Поезде”

Translations of publicistic headlines also desire attention to pay on them from all points of views in terms of titles and headlines translation. By the way they have almost all similar features that the film titles have such as colorful, emotional, attractive, grammar rules and sentence patterns free use. We can present some examples with their interesting Russian translations such as “4 found guilty in London bomb plot (четыре человека объявили виновными в подготовке взрыва в Лондоне)”, “Pakistani soldiers storm mosque (солдаты Пакистана взяли штурмом мечеть)”, “Strong earthquake strikes Mexico (сильное землетрясение обрушилось на Мексику) or Leo Tolstoy titled his novel as “War and Society”, not “War and

Peace” !, to be able to reflect the cognitive lingua-cultural backgrounds and aspects the titles carry in original ones.

Conclusion

It is evident that lingua-culture background does play an important role in the translation of film titles and publicistic headlines as it does the commercial component. A title is an expression of the source text's lingua-cultural background but it has to attract, at the same time, the attention of the people if it to result in a success at the business life. Language allows communication but culture plays a crucial role in the success of communication itself. Translation allows cross-cultural communication but, in doing so, it should take the cultural elements, logic, mentality, lingua-cultural background and cognition of them into account. In order overcome the translation problems, appear especially in film titles and publicistics translation, a translator must use his/her full intellectual capacity, creativity, curiosity, intuition, ingenuity, reflection, resourcefulness, translation methods and strategies. Translated texts originate in the target audience community but bear a tie with the cultural background of the source text. Translation is a kind of communication between two cultures and it should strive to transmit the cultural information and emotions carried by the original title but, at the same time, it should ensure that no misunderstanding or offense is carried over the target community. It is inevitable that the final product is, to a certain extent, conditioned by the target language cultural conventions and beliefs.

REFERENCES:

- Basnet, Susan, (2002), 'Translation Studies', Rutledge, London and New York.
- Counts, J. (1999), 110p Just the beginning: The art of film titles, New-York.
- Elena G. Tareva, Cross-Cultural Interpretation as the Strategy for Pre-Translation Text Analysis, Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences 10 (2011 4) 1473-1480
- Hornby, Mary Snell, (2006), The Turns of Translation Studies, John Benjamins, Amsterdam, The Nertharlandas.
- Komisserov, V, (1981), Teaching Translation, Linguistica Pravda, Kiev.
- Lefevere, A. & S. Bassnett (1998). Where are we in Translation Studies? In Bassnett, S. & A. Lefevere: Constructing Cultures. Essays on Literary Translation. Clevedon: Multilingual Matters.
- Marash, 30, (2010), quoted from Kocaman, A., Boztash, İ. Aksoy, Z., 'İngilizce Çeviri Kılavuzu (A Guidebook for English Translation)', HacettepeTash, Ankara
- The American Heritage Dictionary of the English Language. Fourth Edition/ Houghton Mifflin Company, 2003.- 1115p.
- Vardar, 172, (2010), quoted from Kocaman, A., Boztash, İ. Aksoy, Z., 'İngilizce Çeviri Kılavuzu' (A Guidebook for English Translation), Hacettepetash, Ankara

RELATED LINKS:

Schjoldager. Is translation into the foreign language dangerous for learners?,'A comparative analysis of translation and picture verbalization', www.cbs.dk/departments/english/EST/cf/Schjoldager.doc

'Criteria for marking translations into English', www.mml.cam.ac.uk/courses/part2/translation.html

Guide to Good Practice: Interpreting by Isabelle Perez, (www.llas.ac.uk/resources/gpg/316)

ConstanzaGerding-Salas, 'Teaching Translation Problems and Solutions', <http://translationjournal.net/journal/13educ.htm>

GabrMoustafa, 'A Skeleton in the Closet Teaching Translation in Egyptian National Universities', <http://translationjournal.net/journal/19edu.htm>

Nott David, 'Translation from and into the foreign language', <http://www.llas.ac.uk/resources/gpg/427>

BoguckiŁukas, 'Teaching Translation and Interpreting' <http://www.c-s-p.org/Flyers/978-1-4438-2500-9-sample.pdf>

УДК 80.81

АУЫЗЕКИ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ИНТЕРКАЛЯЦИЯ (ҚАЗАҚ-ОРЫС ҚОСТІЛДІЛІГІ НЕГІЗІНДЕ)

Райхан Абнасырова

ф.ғ.к., ассист.проф.

Сулейман Демирель атындағы университеті

Түйілдеме

Қазақстанда тұратын халықтар арасында түрі көп. Ең жиі кездесетіні – қазақ-орыс қостілділігі.

Берілген мақалада ауызекі сөйлеу тіліндегі интеркаляция және оның түрлері туралы айтылған және әр түріне жеке-жеке мысалдар қарастырылған.

Кілт сөздер: ауызекі сөйлеу, қостілділік, интеркаляция.

ООЗЕКИ КЕПТЕГИ ИНТЕРКАЛЯЦИЯ (КАЗАК-ОРУС КОШ ТИЛДҮҮЛҮК КОНТЕКСТИНДЕ)

Қысқача мазмуну

Бұл мақалада казак-орус кош тилдүүлүк контекстиндеги оозеки кептеги интеркаляция тууралуу сөз болот.

Ачкыч сөздер: кош тилдүүлүк, интеркаляция, оозеки кеп.

ИНТЕРКАЛЯЦИЯ В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ (НА ОСНОВЕ КАЗАХСКО-РУССКОГО ДВУАЗЫЧИЯ)

Аннотация

В настоящее время актуальным представляется систематическое изучение влияния второго языка на родной язык и, в частности, воздействия русского языка на казахский разговорный язык.

В статье говорится о типах интеркаляции в контексте казахско-русского двуязычия.

Ключевые слова: двуязычие, интеркаляция, устная речь.

INTERCALATION IN ORAL SPEECH ON THE BASIS OF KAZAKH AND RUSSIAN BILINGUALISM

Abstract

This paper analyzes bilingualism, intercalation, interference in Kazakhstan and also considers questions of phonetic, lexical and grammatical intercalation in oral speech of bilingual individuals.

Key words: oral speech, bilingualism, intercalation.

Қазіргі таңда қостілділік құбылысының кең ауқымды түрде қарастырылуы тілдердің әр түрлі деңгейде қолданылуы, халықаралық байланыстардың нәтижесінде тілдер қатынасының кең орын алуы тілшілердің, психологтардың, әлеуметтанушылардың назарын аудартуда. Қостілділік әр түрлі аспектіде, яғни лингвистикалық, әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық, этнографиялық аспектіде қарастырудың нысаны болып отыр. Қостілділік дегеніміз – бір адамның екі тілді қатар жетік меңгеруі.

Адам бойындағы осы аталған екі тілдің үйлесім табуы – өзін-өзі байытудың, дамытудың айқын жолы. Бұл үйлесімділік әлеуметтік қажеттілікте дамып, адамның қос тілді болуы қалыптасады. Қостілділік адам қажеттілігін өтеу үшін керек. Алайда, екінші тілді меңгеру үрдісі ана тілдің тілдік жүйесін интерференцияға алып барағыны айдан анық. Интерференция екінші тілді меңгерумен шарасыз бірге жүреді.

Отандық және шетелдік авторлардың еңбектерінде кездесетін “интерференция” ұғымының көптеген анықтамаларының ішінде жоғарыда көрсетілген У. Вайнрайхтың “қостілділердің сөйлеуіндегі көп тіл білуінің нәтижесінде, яғни тілдік қатынас салдарынан кез келген тілдің нормасынан ауытқу жағдайлары” деген анықтамасының қолданысы жоғары [1, 22 б.]. Аталған анықтама тілдің екі жағын да қарастырып тұр. Бірінші тілдің әсерінен болған екінші тілдегі нормадан ауытқушылық немесе екінші тілдің әсерінен болған бірінші тілдің нормадан ауытқуы.

Көптеген зерттеуші ғалымдар интерференция ұғымын тек бірінші тілдің әсерінен пайда болған екінші тілдің нормадан ауытқуы деп қабылдап, өз еңбектерін ана тілдің әсерінен екінші тілдегі нормадан ауытқушылықты талдауға арнаған. Қазақстанда қазақ тілінің әсерінен болған орыс тіліндегі қателерді жіктеуге арналған еңбектер біршама. Ал орыс

тілінің әсерінен туындаған қазақ тілінің бұзылуына арналған арнайы еңбектер жоқтың қасы. Қостілділік екі жақты болғандықтан, бір жағын ғана қарау – зерттеудің шеңберін тарылтып, нәтижелерінің толық болмауына әкеледі.

Зерттеу барысында қазақ-орыс қостілділігінде үйренуші тілге ана тілінің кері әсері ғана емес, ана тілге үйренуші тілдің де кері әсерінің бар екендігі анықталды. Қазақстан жеріндегі қазіргі “жаңа қазақтардың” сөйлеу тілінде орыс тілінің әсерінен болған қазақ тілінің нормадан ауытқуы жиі кездесуде.

Белгілі ғалым, отандасымыз А.Е. Карлинский интеркаляцияның төрт түрін бөледі: *инвентарлық, фразалық*, бірінші жақтан, *таза және түрленген*, екінші жақтан.

Инвентарлық интеркаляция – бұл екінші тілдің (T^2) жеке сөздері бірінші тілдің (T^1) сөйлеу туындысына енуі: *Может, бүгін кешке казиноға барсақ қайтеді, егер свободный болсаң. Бұл құбылыстың өзі екі түрлі болады: қатынастағы тілдердің лексикалық жүйесіне тигізетін ықпалына қарай номенклатуралық және редуванттық интеркаляция деп бөлінеді.*

Номенклатуралық интеркаляция қостілдінің бірінші тілінде (T^1) белгілі бір сөзге лайық аударма жоқ уақытта сол тілде сөйлегенде екінші тілдің (T^2) лексикалық элементтері енеді. Бұл элементтер – атау септіктегі тұрмыстық заттардың атаулары мен ғылыми терминдер. Бара-бара қолданыста көбірек кездесіп бұл сөздер бірінші тілдің (T^1) лексикалық қорына кірме сөздер ретінде еніп, тіл жүйесіне сіңе бастайды. Бұл қолданыстар бірінші тілдің сөздік қорын байытады десек, артық болмайды: Құжаттарды архивтен қарау керек. Шашыма укладка жасатсам деген едім. Фермаға жұмысқа шығу қажет. Сельсоветке барасың ба?

Редуванттық интеркаляция – бұл бірінші тілге (T^1) екінші тілдің (T^2) элементі артықшылық болып енеді. Мысалы, қазақ тілінде “теледидар” деген

атау болып тұрып, сонымен қатар орыс тіліндегі “телевизор” деген атау жиі қолданылатыны жүргізілген байқауымызда дәлелденді. Қазақша сөйлеуде “телевизор” сөзі – тілдік қажеттілік емес: қазақ тілінде тура осы мағынадағы баламалық лексема бар. Интеркаляцияның бұл түрі кеңінен таралғаны анықталды.

Бірінші тілдің сөзіне енген көп элементтердің мағыналары мен сөз таптарына қарай *номинативті және референционды интеркаляция* деп бөлу тіл білімінде орын алады.

Номинативті интеркаляция – көстілді сөйлеушінің бірінші тіліне өзге тілдің нақты мағыналы зат есімдердің енгені (Ол библиотека қай жақта? Бүгін далаға шығып, тағы да снеговик жасайық.)

Референционды интеркаляция қандайда бір көріністің атауымен байланысты емес, бір нәрсеге қатынасты білдіруімен байланысты. Негізінде, бұл зат есім емес, сөйлеушінің эмоционалды жағдайын суреттейтін, көңіл-күйін білдіретін сөздер. Олар көбінесе зат есім емес, басқа сөз таптарына жатады. (Сен, вообще, сабақ окисың ба, оқымайсың ба?! Мына жерге дейін аяқтауыңыз қажет! Понятно?)

Фразалық интеркаляция екінші тілдегі (T^2) бүтін қалыптағы сегменттің бірінші тілге (T^1) енуін білдіреді және бірінші тілдің (T^1) күрделі сөйлемінің құрамына екінші тілдің екі бөліктен тұратын сөз тіркесінен бастап толық пікірге дейін бірнеше типтік тармақтарынан тұрады. А у вас колбаса бар ма? Киноға барайық, вместе с Данкой.

1. Екі бөліктен тұратын қоспа: Стоп машина; Товарищ начальник; Андрей Андреевич деп жауап берді; Көршіден паяльная лампа сұрап көрші;

2. **Тілдік калькалар**: бірінші тілдің лексикасына біртіндеп (асимметриялық калька) немесе толық түрде (симметриялық калька) өзге тілдің сөз тіркестері немесе композит үлгілері еніп, қолданылады:

а) ассимметриялық калька екінші тілдегі сөйлемді сөзбе сөз аудару немесе

тура аударма **нәтижесінде пайда болады (мысалы: Жаңа жылыңмен! – С новым годом! (“Жаңа жыл құтты болсын!”), – деудің орнына)**

б) симметриялық калька бір тілдің сөзін екінші тілге жанама аудару нәтижесінде енуін білдіреді (“көгілдір экран” – “голубой экран” ‘теледидар’ деген мағынада, “ақ алтын” – “белое золото” ‘мақта’ деген мағынада)

3. Өзге тілдік (иноязычная) **эпентеза** екінші тілдің (T^2) ережесіне сай жасалған сөйлемдерді білдіреді. Білесің бе, [что Жанара сказала] Ринаттар тойдан келгенде? Знать не хочу дейді; Знать не знаю қайдан болса да тап. “Молодой – исправлюсь”, – деп айт.

4. Фразалық интеркаляцияға цитаталар да жатады. Ол көстілді бірінші тілде (T^1) сөйлеп тұрып, біреудің пікірінен (немесе құжаттан) үзіндіні сөзбе-сөз бергенін білдіреді: Ол маған [я родителей уважаю] деп жылады. Интеркаляцияның бұл түрі кодтың алмасуымен ұқсас болып келеді.

Жоғарыдағы классификациялар бірінші тілге енген тілдік бірліктердің көлемі, құрылымы, теріс әсер еткен екінші тілмен қатынастарына, яғни тілдік құбылыстарға сүйенсе, келесі топтама екінші тіл ықпалының күші, бірінші тілдің заңдылықтарына бағынудың мөлшеріне (дәрежесіне) негізделеді. Осыған байланысты таза және түрленген интеркаляция ажыратылады.

Таза интеркаляция – бірінші тілдің T^1 сөйлеу тілінде барлық типті толық табиғи белгілерін сақтайтын (фонетикалық, графикалық, мағыналық) өзге тілдік бөтен сөздер. Мен больничный лист алдым. Быстро айт, барасың ба, бармайсың ба? Совсем түсінбейді. Давайте жұмыс істедер. Осылай вот өмір сүреміз. День рождения жасадың ба? Правда ол ауыр жерде жұмыс жасайды.

Түрленген интеркаляция – бірінші тілдің T^1 интерференциялық әсеріне ұшыраған және осының себебінен бір-

неше өз белгілерін өзгерткен (фонетика-графикалық, сөзжасамдық, грамматикалық және (немесе семантикалық) өзге тілдік бөтен сөздер. Сәлем! Қалың қалай? – Нормальный (нормальной), пойдет. Өзінде? Звонить еттің ба? Картошка жарить еттім; *Ешкім* жаловаться етпеді ма? Ол опасный адам ғой; Неге оны обижать етесің.

Түрленген интеркаляцияның өзін А.Е. Карлинский төмендегідей бірнеше топқа бөледі:

- Фонетика-графикалық түрленген интеркаляция
- Сөзжасамдық түрленген интеркаляция
- Грамматикалық түрленген интеркаляция
- Семантикалық түрленген интеркаляция [2, 147 б.].

Ғалымның бөліп көрсеткен түрленген интеркаляцияның қазақ-орыс қостілдінің ана тіліндегі көрініс тапқан топтарға келсек, фонетика-графикалық түрленген интеркаляция ауызекі тіл мен жазбаша тілде орын алады. Ол орыс сөздерінің құрамындағы орыс тіліне тән дыбыстарды айтуына немес орыс тілінің жазу ережелерін бұзумен байланысты: “менің [шопырым] бар, егер ол келмесе, таксимен қайтамын”, “[полотенсамды] жуып едім, әлі кеппеген сияқты”, “басқа [с]веті бар ма?”, “[шота, чёта] телефон істемей тұр ғой деймін”, “[памит] көп па сотқанда?”, “Магазиннен “Караванның” свежий номерін алдым”.

Сөзжасамдық түрленген интеркаляция мен грамматикалық түрленген интеркаляция да қазақ-орыс қостілдінің ана тілінде сөйлеген кезде жиі кездесіп, көзге бірден түседі. Оның себебі, біздің пайымдауымызша, қатынастағы қазақ және орыс тілінің типологиялық айырмашылықтарының алшақтығында. Мысалы, орыс тіліндегі род категориясының қазақ тілінде көрініс таппағындықтан осы ажырату анықтауыш қатынастағы сөз тіркесі қазақ тілінде қолданса да орыс

тіліне тән род ажырату ережесі бұзылады: “бір новый общий тетрадь бар болса, берші”, “записной книжканың ішінде Гүлнұрдың адресі болу керек”, “последни время сабақтар кийін”, “менде зубный паста бітіп қалды”, “Әсел, красный паста бар ма?”. Біздің байқауымызша, қазақша сөйлегенде соңғы кездері әсіресе орыс етістіктерін “қазақшалау” кеңінен тарауда. Оның себебі – тіршілікке еніп жатқан ғылыми-техникалық жаңалықтар, олардың қазақша баламалары әлі қолданысқа ұсынылмағаны, деп ойлаймыз. Қарасақ, бұл сөздер – көбінесе компьютерлік технология саласына қатысты іс-қимылдардың атаулары: “менің номеріме скидывать етші, сохранить етейін”, “пожалуйста, маған рефератты скачай!”, “маған нужно антивирус обновить”, “изменить гиперссылку, болды ғой, сосын выделить етсей, болды”, “бір папка создать етіп, соның ішіне сохранить ету керек”, “бұрынғы номерді қайтадан восстановить етпесем”, “просто возврат требовать етпеу керек”, “сотқадағы номерлерді қайтадан переименовать ету керек”. Бұл қазақ тіліндегі жаңа етістіктер қазіргі өмірдің жаңа бейнесін анық суреттейді, олардың қазақша баламаса болған күнде де (обновить – жаңарту, требовать етпеу – талап етпеу, сохранить – сақтау, изменить – өзгерту), жаппай қолданысқа айналмағаны анық. Ауызекі сөйлеу тілінде орысша атаулар аузымызға тезірек түсіп кететіні сөзсіз.

Бұдан басқа да сөзжасамдық интеркаляция көріністері байқалды. Оның басымдысы – орыс тіліндегі түбірге қазақ тіліндегі етістіктің жұрнақтарын қосу арқылы жасалған “неологизмдер”: “полды краскілеген бе?”, “жақсы клейлейтін клей қарау керек”, “пылесостауға не мешай деп қояды” т.б.

Түрленген интеркаляцияның төртінші тобы, яғни семантикалық түрленген интеркаляция, басқаларына қарағанда сирек кездесетіні сөзсіз. Осы топқа, біздің ойымызша, жанама аударманың нәтижесі

болып келетін симметриялық калькалар әкеледі.

Қостілділік, қостілді тұлға мәселелерінің көп қырларының бірі – екі тілдің бір біріне ықпалы. Тіл мамандарының, әлеуметтанушы, психологтардың, әдіскерлердің жан-жақты зерттеп жатқанына қарамастан, қостілділердің сөйлеуіндегі тіл нормаларының бұзылу мәселесі түбегейлі шешілген жоқ. Оның себептері, біріншіден, интеркаляция мен тілдер қатынасы теориясынан туындайтын басқа тілден пайда болған кірме феномені, оның қабылдаушы тілдегі көрінісін ажырату жігінің нәзіктігі, екіншіден, тілдік норма, узус, жүйе, қолданыс ұғымдары-

ның өзара қатынастарының нақты белгіленбегендігі.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / перев. Ю.А.Жлуктенко. – Киев, 1979. – 263 с.
2. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алматы: Ғылым, 1990. – 181с.
3. Абнасырова Р.Ж. Қазақ-орыс қостілділігіндегі интеркаляция көрінісі. – Алматы: С.Демирель атындағы университет, 2014. – 110 б.

УДК

ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫНЫҢ ҚЫСҚАША ТАРИХЫ

Құралай Күдерінова

*Филология ғылымдарының докторы, доцент,
Сулейман Демирель атындағы университеті*

Түйіндеме

Бүгінде “қазақ жазуында проблема көп; қазақ орфографиясы нақты шешілмеген” деген пікірлер көп айтылып жүр. Орфографиялық сөздікте өзгерістер болғанмен, онымен жұртшылық таныс емес деген дұрыс пікірлер де бар. Сондықтан мақалада қазіргі қазақ орфографиясының 19ғ. аяғынан бергі тарихы қысқаша баяндалып беріледі. Емледегі өзгерістердің себептері көрсетіледі. Қазақ орфографиясындағы негізгі принцип айқындалады. Қазақ жазуындағы шешілмеген проблемаларға назар аудара отырып, әсіресе, олардың ішінде сөздерді бөлек не бірге жазылатын сөздердің формалды және семантикалық белгілеріне тоқталады. Фонетикалық принциппен жазылатын сөздерге түсініктеме беріледі. и, у әріптерімен жазылатын сөздердің тасымалдануы, бас әріптің қызметі, қазақ жазуындағы үндесім заңының көрінісі сөз болады. Сондай-ақ сөз ішіндегі ы, і әріптерінің үнемделіп жазылуы, түсірілуі, яғни сөз экономиясының себептері анықталады.

Кілт сөздер: әліпби, орфография, орфография ұстанымы, графика, үндесім заңы.

КАЗАК ОРФОГРАФИЯСЫНЫҢ ҚЫСҚАЧА ТАРИХЫ

Қысқаша мазмуну

Бұл мақала казак орфографиясының қысқаша тарихына арналған.

Ачкыч сөздер: алфавит, орфография, орфографиялык эрежелер, жазуу, сингармонизм.

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ОРФОГРАФИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы казахской орфографии.

Ключевые слова: алфавит, орфография, орфографические принципы, графика, сингармонизм.

A BRIEF HISTORY OF THE KAZAKH ORTHOGRAPHY

Abstract

Currently, there are a number of issues regarding the Kazakh writing and spelling. Despite the changes in the spelling dictionary, the public seems to be not familiar with them. Therefore, the article describes the history of the Kazakh spelling from the end of XIX century. Reasons for the changes in the spelling are provided and basic principle of Kazakh writing is identified in the article as well. Further, the article attempts to explain the correct writing of words based on formal and semantic aspects. An explanation is provided for words written on phonetic principle such as uppercase letters, the correct writing of letters и, у when divided into syllables and the identification of reasons for omitting letters ы, і.

Key words: alphabet, orthography, orthography principle, graphics, vowel harmony.

Бүгінде “қазақ жазуында проблема көп; қазақ орфографиясы тек қиындықтардан тұрады; жазуымыз айтылымымызды бұзып болды, үндестік заңына бағынып жазылмайтын сөздерді өзіміз “сындырып” жазбасақ, бізге кім реттеп жазып береді” деген пікірлер ара-тұра болса да айтылып жүр. Болмаса жазу тәжірибесінде кездесетін бірді-екілі қиындықтарды мыңға балап, “емлеміз ала-құла”, “реформа жасау қажеттілігін тілшілер көрмейді, көрсе де көргісі келмейді” деген қоғамдық пікір қалыптастыруға тырысқан көзқарастар бар. Осыған байланысты, шынында да, жазуымыздың деңгейі төмен бе, нақты қиындықтар қай тұста деген мәселелердің басын ашып, жұртшылықтың назарына ұсынудың қажеттілігінен қазақ орфографиясының қысқаша тарихын назарларыңызға ұсынамыз.

Әрине, қазақ графикасы мен емлесі тұрақтанып, уәжді жетілдірулер мен түзетулер енгізіліп отырса да, қазақ тілі орфографиялық сөздіктері орфограммаларды негізді заңдастырып келе жатса да, бүгінгі жазу емлемізде заңдастырылуы әлі де қиындық тудыратын проблемалар бар. Олар:

- бірге, бөлек жазылатын сөздердің емлесі;
- *ә* әрпінің екінші буында жазылуы;
- бейүндес сөздердің жазылуы
- *ы, і* әріптерінің емлесі;
- *х, һ, ф* әріптерінің берілуі;
- *и, у* әріптерінің жазылуы;
- бас әріптің таңбалануы;
- шеттілдік сөздердің қосымша қабылдау тәртібі;
- халықаралық, терминдік сөздердің жазылуы.

Қазақ жазуы деген сөз екіұшты пікір тудырып, дүдәмал ойға қалдырмас үшін, бұл ұғым қазақ әліпбиі, қазақ графикасы, орфографиясы, жазба тілі, жазба тілінің морфо-синтаксистік, лексикалық жүйесі дегенді білдіретін кең мағыналы сөз екенін ескерте кеткіміз келеді. Ал *латын*

жазуы, араб жазуы, арамей жазуы деген тіркестер, керісінше, уәжсіз қолданылатын тіркестер, олар латын әліпбиі, араб әліпбиі болып қолданылуы қажет.

Енді бүгінгі қазақ жазуының келбеті қандай? Табиғаты неден шыққан? Бағыты қайда бара жатыр деген сауалдарға қысқаша тоқталып өтсек.

Әліпбиі – 28 қазақ тілінің өзіне тән дыбыстарымен бірге шығыс тілдерінен енген сөздердің жазылуындағы дәстүрлілікті сақтау үшін **һ, ф** әріптерін және орыс тілі арқылы енген шеттілдік сөздерді орыс тілінің орфографиясына сай жазу үшін **в, ц, щ, ч, э, ю, я, ё, ъ, ь, х** таңбаларын үстемелеп алып, 31 әріптің орнына 42 әрпі бар, проф. Н.Уәли сөзімен айтқанда, екібасты әліпбиі.

Орфографиясы – 1925, 1926, 1929ж. емле конференцияларында қабылданып, кейін орыс орфографиясының ережелеріне салынып жазылып кеткен, қазақ тілінің дыбыс үндестігіне негізделіп жазылады деген басты заңдылығынан айырылып келе жатқан емле.

Емле ұстанымы. Кез келген жазуды қалыптандыру үшін алдымен емленің басты ұстанымдарын (орфография принциптерін) белгілеп алудың жөні бар. Сондықтан қазақ жазуының алғашқы кезеңі емле принципін айқындап алу қиындылығымен өлшенді десек, бұл маңызды міндетті А.Байтұрсынұлы “туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қиналмай өтетін, екеуінің арасынан жол тауып беретін” төмендегі ұсыныстар арқылы шешкенін көреміз:

“1. Әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу.

2. Азған сөз азған күйіндегі естілуінше жазылу.

3. Үйлестікпен дүдәмал естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу” (Baitursinuli A., 1991: 25). Және осы айтқанын ғалым “Сөздің ауыздан шығуының өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда бір түрлі, әр сөзді оңаша жеке

алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады” деп айқындаған екен.

Бірақ қазақ жазуының даму, қалыптасу кезеңдеріне зер салсақ, емле мен әліпбиді жетілдіру сол жазу тарихымыздың алғашқы тәжірибелерінде айтылып, қабылданып, кейін ескерілмей, ұмыт қалдырылған тұстарды қалпына келтіру, қайта қарау негізінде жүргізіліп келетінін көреміз.

Біртіндеп таратсақ:

1) алғашқы латын графикасына негізделген жазуымыздың емле ережелерінде (1924, 1926, 1929 жж.) және алғашқы емле сөздіктерінде (1941, 1948 ж.) сөйлеуші санасында бір ұғым болып табылатын сөздер **бірге жазылады** делінді: 1941ж. емле сөздігі *атқора, ауажайылу, бейілауыз, боссөз, ботатірсек, бұлшықет, белбайлау, қаракөк, қаракөлеңке, ашатұяқ, бақайқулық, бойұсыну, бөріойнақ, бұрнагыкун, жіңішкеауру, керекарыс, күретамыр, қаракөже, қасбатыр* сияқты көптеген сөздерді, 1948 ж. емле сөздігі *алауыздық, алажаздай, алакөлеңке, алакат, аласапыран, алатаң, алагоржын, алтатар, алқара, алқызыл, арампейіл, аржасқ, асырасіртеу, асықжілік, атсалысу, атүсті, ашықауыз, аяқалыс, аяқасты, ақжүрек, ақжарқын, бассалу, басыбайлы, басыбүтін, беломыртқа, кішіжүз, кішіпейіл, неғылу, көкала* сөздерін бірге жазды. Бірақ кейін 1940 ж. орыс графикасына негізделген қазіргі жазуымыздың әліпбиі қабылданып, 1952 ж. негізгі емле ережелері түзілгенде құрама сөздердің мағынасы емес, олардың екі түбірден тұратын тұрпатына, өзара анықтағыштық қатынастағы грамматикалық белгісіне баса назар аударылды. Және ең сорақысы орыс тіліндегі дәл сол сөздің аудармасы бөлек немесе бірге жазылуына байланысты (*носовой платок – бет ормал*), (*железная дорога – темір жол*), сондай-ақ тұрақты тіркестер бөлек жазылатын орыс тілі орфографиясына сәйкес, эмоциялық-экспрессивтік, көркемдеуші сипатынан қол үзген, лексикалық атау

дәрежесіндегі фразеологизмдер ретінде бөлек жазылды. Кейін 1983 ж. емле ережелеріне енгізіле бастаған түзетулер және 1988, 2000, 2006, 2007 жж. орфографиялық сөздіктер енді сол, өткенге қайта оралу, жіберіп алған олқылықтарды толтыру бағытында жүріп келе жатыр.

Мысалға бүгінгі көзі ашық, қағілез оқырман қазақ тіліндегі бірге жазылатын сөздердің мынадай формалды белгілерінің екшелгенін көрер еді **-лық, -қыш, -ар, -қы, -лар** ұластыруыш жұрнақтары және **хана, ара, аралық, басы, құмар, тану, хат, қап, гүл, бау, шөп, ақы, жай, жегі, тікен, жапырақ, тамыр** құрастыруыш сыннарлар арқылы біріккен сөздер жалпы бірге жазылатын сөздердің алдыңғы қатарын құрайды.

Қазақ тіліндегі сөздердің бірігуіне көбіне тіркес соңындағы қосымшалар кедергі болады екен: *алма ағашы, электр шамы, іс парағы*, т.с.с. Белгілі ғалым Н.Уәлиұлы осындағы **ы, і** езуліктерін түсіріп, бір зат, термин атауы ретінде бірге жазуды ұсынады: *электршам, іспарақ, алмаағаш*. 1929 ж. Қызылордада қабылданған емле ережесінде Т.Шонанұлының ұсынуымен, калька тәсілімен аударылған тіркестер тәуелдік жалғауынсыз жазылуы қабылданған еді. Ал 1934-1937 ж. М.Кемал түрік тіліндегі мекеме аттарын тәуелдіктің III жақ жалғауынсыз қалыптастыруға күш жұмсаған екен: *Тениз-банк, Ітібанк* т.б. Біздіңше, атаулардың номинативтенуі үшін, тіл экономиясы үшін, ұғымдардың танымдық сипатын күшейту үшін буын санын азайтып жазу, изафеттің 2-типіннің қолданысын шектеуде жазу қызметін пайдалану тиімді болмақ, яғни *іс қағазы* сөзін, мысалы, *ісқағаз* деп жазсақ, сөзді жинақылмаймыз, екіншіден атауға ие болу процесін жеделдетеміз.

2) Қазіргі қазақ емлесінің бір алуан қиындығын *ә* әрпінің екінші буында жазылуы құрайды. Мысалы, *ділда-ділдә, күстана-күстәна, ділмар-ділмәр, тілмаш-тілмәш, тәкаппар-тәкәппар, кі-*

нарат-кінәрат, мұбарак-мұбарәк, нәпақа-нәпәқа, мұшайра-мұшәйра, мінажат-мінәжат, көгершін-көгаршын, әмәнда-әманда, дүбәра-дүбара (дүбәралық), дүдәмал (дүдәмалдану, дүдәмалданбау, дүдәмалданған, дүдәмалды, дүдәмалдылық) -дүдамал, жүдә-жүда, жүмлә-жүмла, күләпара-күлапара, күмәжнік-күмажнік, күмән (күмәні, күмәндану, күмәнданбау, күмәнданған, күмәнді, күмәнділік, күмәнсіз, күмәнішіл) – күман, күнә-күна, кәмишат-кәмишәт, кәусар-кәусәр, кінә-кіна, мәмпәси-мәмпәси, мәрмәр-мәрмар, нәмәрт-нәмәрт, піллә-пілла, шүбә-шүба, іңгә-іңга, бәдәуи-бәдауи, кәртеміс-қартамыс, ажуа-әжуә, азар-әзер, баз-бәз, аптақ-әптақ, лазым-ләзім, қанә-кәне, қазір-кәзір, тауба-тәуба, жәрәкімалла-жәракімалла, уәләят-уәлаят, күлмән-күлман, күстәна-күстана, мүкәммал-мүкаммал, пәруай-пәруәй, пәруана-пәруәна, пәтуа-пәтуә, тәурат-тәурәт т.б. сөздері бірде **а**, бірде **ә** әрпімен жазылады, сондықтан қазақ емлесі бұларды босаң норма санайды. Соңғы буында **ә** әрпі жазылмайтыны туралы ереже алғашқы емле конференциясында (1924) кірме сөздерді не **а**, не **е** әрпі арқылы игеру керек деген ұстанымнан басталған еді (не *адабиат*, не *әдебиет*). Проф. Қ.Жұбанов *а/ә* дыбыстарының дүдәмалдығын анықтау алғаш қосымша жалғау әдісімен тексеруді ұсынды: “Көп буынды түбірдің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың **а-ә** екені дүдамал болса, немесе дүдамал болмайақ, анық **ә** дыбысы болса да, қосымша жуан түбірге жалғанғандағыдай жуан айтылады да, **а** мен **е**, **қ** мен **к**, **ғ** мен **г** бір келетін қосымшаларда **а**, **қ**, **ғ** жазылады. Оңайлық үшін ондай түбірдің соңғы буынына да **ә** жазылмай, **а** жазылады: *кітапқа* (*кітәпке* емес)” (К.Жұбанов, 1966:42)

Сөйтіп, осы негізге орай қазақ орфографиясының алғашқы (1941 ж., 1948 ж.) емле сөздіктері бірінші буынның әсерінен екінші буында дүдәмал естілетін

сөздерді **а** әрпімен таңбалады: *когаршын*, *кіна*, *күман*, *шүба*, *іңга*, *күна*. Ал 1963 жылдан бастап бұл сөздерге “тыныштық” болмады. Емле сөздігінің академиялық басылымы *күмән*, *куә*, *күнә*, *кінә*, *іңкәр*, *шүбә* сөздерін **ә** әрпімен таңбалап, қосымшаларды жуан жалғады. Осы қатардан айырмасы жоқ *ділда*, *ділмар*, *ләззат*, *күстана*, *пәтуа*, *рәсуа*, *мінәжат*, *дүбара*, *дүдамал* сөздерін **а** әрпімен заңдастырды. Тек 1988 ж. III басылым *дүбара*, *дүдәмал*, *күләпара* сөздерінің екінші буынына **ә** “түсірді”. Керісінше, алдыңғы екі басылымында жоқ *мұшәйра*, *әманда* сөздерін екі түрлі заңдастырды. *Мұшәйра* алдыңғы қатармен жінішкеру бағытында тұрса, *әманда* сөзі тілдегі *аман* түбірімен тексеріліп, жуан нұсқасымен жазылатын болды. Сөйтіп, бір позицияда тұрып, *күстана*, *дүбара*, *мұбарак*, *мұбада*, *мүттайым*, *мінәжат*, *күшала*, *нәпақа*, *кінәрат*, *мұшайра*, *дүдамал*, *әмәнда*, *пірәдар*, *пәтуана*, *күлапара* сөздері әртүрлі таңбаланды.

Сөйтіп, 1963ж. емле сөздігінен бері жазылуы *күмән*, *күмәнді*, *күмәнсіз*, *кінәга*, *кінәсы*, *кінәмишыл*, *кінәсіз*, *шүбәлы*, *шүбәсіз* деп ұсынылып келсе де, бұлардың күнделікті жазу тәжірибесінде *күмәні*, *күмәнді*, *кінәсі*, *кінәшіл*, *шүбәсіз* т.с.с. деп жазылуы қатеге саналмайтын болды. Кейін жазу практикасы мен сөздік арасында қайшылық туған соң, алдыңғысы ескеріліп, емле сөздігінің кейінгі басылымдары **ә**-мен қалыптандырыла бастады. 2001ж. сөздік тек барыс жалғауын ғана жуан вариантта, басқа қосымшаларды жінішке формада жалғауды ұсынды.

Бұл ереже осы қиындықтардан шығудың теориялық таянышын іздеген Н.Уәлиұлының негіздемесіне сүйенді: “Тегінде, жазудағы бірізділік үшін екі түрлі варианттың біріне тоқталған дұрыс. Бұл сөздерді дегенмен *шәй*, *жәй*, *жәйлау*, *күнә*, *шүбә*, *күмән* деп бірізді жазып, қосымшаларды жуан вариантта жалғау орынды да деп ойлаймыз. Жуан варианттағы қосымшалар өзінің негізгі

грамматикалық қызметімен қатар, түбір морфемадағы фонеманың <а> екендігін көрсететін белгі /сигнал/ ретінде графикалық қосымша қызмет атқарады деп қарауға болады” (Ualiyev N., Aldaweva A., 1988: 35).

Бүгінде жазу практикасы мен нормасы арасындағы қайшылықтан арылу үшін 2005-те орфографиялық сөздік атанған сөздерге тек барыс септігі мен көптік жалғауын жуан вариантта, қалған жалғауларды жіңішке вариантта жалғауда заңдастырды. Екінші буында [ә] естілетін түбірлер /ә/ – әрпімен жазылып, барыс, шығыс, көптік жалғауларынан және етістік тудыратын жұрнақтан (лан) басқа қосымшалар жіңішке жалғанатын болды. Яғни 2000 жылға дейін әртүрлі жазылып келген осы қиындық орфографиясының фонетикалық принципіне сай дыбысталуынша жазылады, яғни [күмәндәніп], [кінәләрің], [күуәләндіру] деп айтылатын сөздердің үшінші, соңғы буында /ә/ әрпімен жазылмайтынын қазіргі кез келген тілтұтынушы біледі: *күәлік, күәлі, күәсіз, күәсі*, бірақ *күәсіна, күәландыру,*

күәға, күәлар, күәдан; күмәнді, күмәнсіз, күмәнділік, күмәні, бірақ күмәндану, күмәнға, күмәндар, күмәніна, күмәннан; кінәлі, кінәсіз, кінәсі, бірақ кінәға, кінәлар, кінәсіна, кінәсінан, кінәдан, кінәлану, шүбәлік, шүбәлілік, шүбәсіз, шүбәсі, бірақ шүбәлану, шүбәға, шүбәсіна, шүбәлар, шүбәдан.

Әрине, бұл – ойда жүрген, ойласуға шақырған пікірлер. Сөз соңында жоғарыда аталған емле қиындықтарына тап болған тұста Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің “Дәуір” баспасы, 2013 ж. басылымын басшылыққа алуды ескертеміз.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Baitursinuli A. Til tagilimi. A., 1991
2. K. Zhubanov. Kazak tili jayında zertteuler. A., 1966.
3. Kazak tilinin orfografiyalik sozdigi, Almaty: Gilim, 1988.
4. Orfografiyalik sozdik. Almaty: Dauir, 2013.
5. Ualiyev N., Aldaweva A. Kazak orfografiyasındagy kiyindiktar. A: Gilim, 1988.

УДК 930.85

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ КӨРІНІСІ ("НАН" ЛЕКСЕМАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Хафиза Ордабекова

ф.ғ.к., ассоц.проф.

Сулейман Демирель атындағы университеті

Түйіндеме

Мақалада "стереотип", "этномәдени стереотип" ұғымы лингвомәдени аспект тұрғысынан жан-жақты қарастырылады. Тағам атауларына байланысты қалыптасқан фразеологизмдер, мақал-мәтел негізінде қазақ және түрік халық мәдениетіне тән этномәдени стереотиптер айқындаалады, осы этномәдени стереотиптердің ортақ жақтары мен өзіндік ерекшелігін дәйектеледі.

Кілт сөздер: "стереотип", "этномәдени стереотип", лингвомәдени аспект.

КАЗАК ЖАНА ТҮРК МАДАНИЯТЫНДА УЛУТТУК СТЕРЕОТИПТЕР

Қысқача мазмуну

Бұл мақала казак жана түрк маданиятында улуттук стереотиптерди изилдөөгө арналган.

Ачкыч сөздер: улуттук стереотип, маданий стереотип, лингвокультурология.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В КАЗАХСКОЙ И ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация

В данной статье исследуются понятия "стереотип", "культурный стереотип" и национально-культурный стереотип" в лингвокультурологии.

Ключевые слова: стереотип, культурный стереотип, национально-культурный стереотип.

REFLECTION OF NATIONAL STEREOTYPES IN KAZAKH AND TURKIC CULTURE

Abstract

In the article, the notion of "stereotype", "cultural stereotype" and "national-cultural stereotype" will be considered in lingua-cultural aspect. National and cultural stereotypes, which are present in every culture, are analyzed on the basis of the analysis of idioms, associated with the names of foods.

Key words: "stereotype", "cultural stereotype" and "national-cultural stereotype".

“Стереотип” ұғымы көпқырлы және түрлі аспект, атап айтқанда, психология, социология, этнография, когнитология, этнолингвистика, этнопсихоллингвистика тұрғысынан қарастырылады. Осы себепті әлеуметтік, мәдени, этникалық, гендерлік сөйлеу стереотиптері қалыптасқан. “Стереотип” терминін алғаш рет американдық саясаттанушы У. Липпман 1922 жылы “Общественное мнение” атты кітабында қолданған болатын. Оның пікірінше, стереотип қандай да бір зат, құбылыс, әрекет туралы түсініктің, білімнің адамның қабылдау және бағалау үдерісіне әсері, адам санасында тұрақталған, схемаға түскен, детерминделген мәдениеті, сол қоғамның құқығы мен бағалау жүйесін қорғайтын тілдік құбылыс.

Қазіргі таңда көптеген зерттеулер этномәдени стереотиптерге арналған. Этномәдени стереотиптер – түрлі ұлт өкілдерінің адамгершілік нормалары, ой-сана және салт-дәстүрсіяқты типтік қасиетін сипаттайтын ортақ түсінікті құрайды. Мәселен, француздарға свейпайлық, немістерге ұқыптылық, еврейлерге тапқырлық, қазақтарға кеңпейілділік, қонақжайлылық сияқты әр ұлтқа тән жалпы қасиеттерді атап өтуге болады. Этномәдени стереотиптерді зерттеу үшін фразеологизмдер, идиомалар, метафоралар, мақал-мәтелдер, сонымен қатар көркем әдебиет материалдары, публицистика, кинофильмдер, газет комикстері, анекдоттар, юмор, газет тақырыптары негізге алынады. Этномәдени стереотипке тән негізгі белгілердің бірі – эмоционалды-бағалаушылық сипат. Бұл туралы Е.А.Иванова былай дейді: “Этномәдени стереотиптер – тұрақты сипатқа ие, эмоционалды реңкі жоғары, абсолютті, сондай-ақ субъективті мәнді иелене алады” (Иванова, 2000:13). Е.А.Иванованың субъективті мәні бар деп отырғаны, автостереотиптердің өз ұлтына деген қарым-қатынасы жағымды бағалаушылық сипатты, ал гетеростереотиптердің өзге ұлтқа деген қарым-қатынасы жағымсыз

бағалаушылық сипатты иеленуі мүмкін. Ұлттық стереотиптерге тән маңызды белгілердің бірі – тұрақтылық. Дегенмен, стереотиптердің тұрақтылық қасиеті шартты болып келеді, өйткені қоғамдық қатынас өзгерген сайын, ақпараттар жарнаған сайын олардың мазмұны да, бағыты да өзгеруі мүмкін.

В.В.Красныхтың жіктелімі бойынша, стереотиптің мінез-құлық стереотиптері және қабылдау стереотиптері түрлері бар. Мінез-құлық стереотиптері санада штамп түрінде сақталады да, канондық сипатты иеленеді. Қабылдау стереотипі санада клише түрінде өмір сүреді де, эталон түрінде қызмет етеді. Ал қабылдау стереотиптері стереотип-образ (сақталу формасы – клише) жәнестереотип-ситуация (клише немесе штамп) болып бөлінеді. Мұндай стереотип түрлері қандай да бір зат немесе ситуация жайында қабылданған ұғым-түсініктерді береді. Стереотип-образ: ара – еңбекқор, қой – момын, жуас, түлкі – айлакер, қу; стереотип-жағдаяттар: айт – капуста, билет – компостер (Красных, 2002:178-180). Тілдегі фразеологизмдер жүйесінен ұлттық мәдени стереотиптерді, яғни әрбір ұлтқа тән ментальды стереотиптерді байқауға болады. Осыған орай зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ және түрік тілдеріндегі тағам атауларына байланысты қалыптасқан фразеологиялық қорды қарастыра отырып, екі ұлтқа ортақ әмбебап және әр ұлттың өзіндік этностереотиптерін айқындау.

Қазақ және түрік халықтары тіліндегі “нан” лексемасымен байланысты қалыптасқан фразеологизмдер семантикасына назар аударғанда әмбебап, әрі архетиптік маңызы бар “қасиеті ас, береке, молшылық, байлық” стереотиптерінің қалыптасқандығын көреміз. Сонымен қатарнан лексемасы екі халықтың тілдік санасында әлеуметтік тұрмыс жағдайын сипаттайтын “аштық-тоқтық”, “молшылық – қажеттілік”, “кедейлік – байлық”, “еңбекқорлық – жалқаулық”

сияқты оппозициялық қатарларын құрайды. Мұндай стереотип-образдар екі халықтың тағамдану мәдениетінде байлық пен береке, молшылық мағынасын иеленетінмақал-мәтелдер құрамындағы “нан” компоненті арқылы көрініс табады. Мәселен, қазақ тілінде “Нан бар жерде ән бар”, “Ас атасы – нан”, “Нан астығын жинаймын, елге астық сыйлаймын”, “Тарысы бардың, тоқашы бар”, “Атың барда – жер таны желіп жүріп, асың барда – ел таны беріп жүріп”, “Дастарқанында наны жоқтың, тамағының сәні жоқ”, “Тістем нанның қадірін тартықанда білерсің” және т.б. Түрік тіліндегі “Ekmeksiz köy, köpeksiz köy olmaz” (азықсыз үй, итсіз ауыл болмас), “Eken biçer, konan göçer” (еккен орап, қонған көшер), “Ekin basan öküzün ağzı sulanıg” (астық басқан өгіздің аузы салымды) мақал-мәтелдер нан бар жерде молшылықтың, берекенің бар екендігін айғақтайды (Yazgan, 2008:81). Түрік тілінде “ekmek elden, su golden”, “ekmek aslanın ağzında”, “ekmeğinin düşmanı” (Ақуалқын, 2012: 241) тұрақты тіркестері еңбек ету, бос жүрмеу, өз еңбегін адал атқару, молшылықта өмір сүру мағыналарын білдіреді. Сонда түрік тіліндегі екмеклексемасы түрік халқының санасында ең алдымен қасиетті, киелі ас емес, еңбек ұғымымен ассоциацияланып, “ekmekparası” түріндезтномәдени стереотипке айналғанын көреміз. “Ekmeğini tuza batırmak”, “ekmeksiz oğlu ekmeksiz” (Ақуалқын, 2012: 241) – жоқшылық, адамның кедей тұрмысын сипаттауда қолданылады. Яни, нанның адамға беретін күш-қуатын түрік халықтары да ескеріп, бойында ешқандай әл-ауқаты жоқ адамның тұрмысы да нашар болатындығын бейнелейді.

Нан лексемасымен байланысты қалыптасқан тыйымдардың өзі “нанды баспа”, “нанды төңкерме”, “нанның үстіне зат қойма”, “нанды бір қолыңмен үзбе” қазақ үшін қаншалықты қадірлі ас екендігін айқындауға болады. Этнографиялық деректерге сүйенсек, нанды қас-

терлеу түрік халықтарында ежелден келе жатқан дәстүр. Мәселен, түрік тіліндегі “ekmekle оунауанын ekmeğiyle оунапиг” (нанмен ойнағанның нандық зықысы шығар). Нанды құраннан жоғары қою, аяқпен баспау, сондай-ақ жеті нан құдайы беру – жеті шелпек пісіріп, садақа беру. Діни наным-сенім бойынша, мұндай садақа түрлі апат, тіл-көзден, аурудан сақтаған. Қырғыз халқында ант беру үрдісінде пышақ, қылыш сияқты қарумен қатар нан да жүредеі екен. Сондықтан болар, қазақ қарғыс мәнінде “нан ұрсын, нан атсын, нан ұстап ант ішу” тілдік бірліктерін қолданады. Көне дәстүр бойынша, түрік халықтарында мұндай ант беру түрі өте жауапты саналған. Өйткені нан құраннан да жоғары деп есептелген.

Сондай-ақ, қазақ тұрмысында үйгекелген әр адамға “наннынауызтиңіз” деп айту үрдісі қалыптасқан. Бұл адамдарасындағыынтымақ пен бірлікті, жақсы қарым-қатынасты нығайта түседі, олай болса өзінанауызтигенүйінеказакжамандықтілемеген. Қазақтың “біркүндәмтатқанжергеқырықкүнсәлем” дейтінсөзіосыданкеліпшыққан. Олай болса, қазақ халқының тілдік санасында нан лексемасымен байланысты қалыптасқан келесі өзіндік стереотип – мейірімділік, қайырымдылық. Ал түрік тілінде қазақ санасында қалыптасқан “су ішкен құдығыңа түкірме” деген түсінікке қарсы “ekmek yediği sofraya bıçak sokmak”, “ekmeğine kan doğramak” тіркестерін келтіре аламыз, білдіретін мағынасы өзіне жақсылық жасаған адамның таза ниетін қолданып зиян шектіру, жамандық жасау.

Қазақ және түрік тілдерінде нан лексемасымен байланысты қалыптасқан келесі стереотип – еңбек, еңбекке деген құрметтің “нан” арқылы бағалануы. Оны түрік тіліндегі “ekmeğini taştan çıkapıg” (тастан нан шығарар), “қазақ тіліндегі еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей” деген қанатты сөздер дәлелдей түседі.

Демек, қазақ және түрік халықтарының санасында нан лексемасы жай ғана

тілдік бірлікті бейнелемейді. Ол халық санысында берік қалыптасқан этномәдени стереотип ретінде “қасиетті, киелі”, “тіршілік көзі”, “молшылық, береке” деген мәдени кодты та иеленеді. Жалпы түркі халықтарында ұннан жасалатын тағамдардың орны ерекше. Өйткені ұнның құрамында адамға қуат беретін, ағзаға қажетті барлық дәрумендер мен миналдар бар. Қазақ халқының “қатықсыз қара су ішіп, қаранан жесек те, амандық болсын” деген сөз нанның адамға берер күш-қуатын сипаттайды.

Қазақ халқына тән өзіндік этномәдени стереотип ретінде “қара нан” ретінде тілдік санада берік қалыптасуын айтуға болады. Дәстүрлі тілдік санада қара нан ұғымы “қасиетті, киелі нан” деген стереотип қалыптасқан. Ал қазіргі тілдік санаға қара нан ұғымы бидайдың кебегі араласқан ұнынан пісірілген нанның түрі сіңуде, өйткені қазір кебек наны өте пайдалы саналады. Сонымен қатар, қазақ тілінде кеудесіне нан пісті – көкірек, нан соғар – арам тамақ адам, нандай илеу – қалай болса солай қорлау, билеп-төстеу,-

нанын тауып жеу – жанын бағу, күнкөру, наны таусылу – өлім тататын дәмі біту.

Қорыта келе, этномәдени стереотип арқылы қандай да бір этносқа тән ұлттық ерекшелікті айқындауға болады. Тағам атауларымен байланысты қалыптасқан этномәдени стереотиптердің ортақ тұстарының болуымен қатар, елеулі айырмашылықтарының да бар екендігін көреміз. Ортақ әмбебап ұқсастықтардың болуы түркі халықтарының мәдени, рухани байланысы ғана емес, сонымен қатар этногенездік сияқтының ортақтығын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Akyalçın, N. (2012). *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*. Ankara: Ertem Matbaası.
2. Ivanova E. (2000). *Stereotipy kak fenomen kultury*. – Moskva: Nauka.
3. Krasnyh V. (2002). *Etnopsiholingvistika I lingvokulturologiya*. – Moskva: ITDGK “Gnozis”.
4. Yazgan, M. (2008) *Türk Atasözleri, Deyimleri ve Bilmeceleri*. – Almaty: Arys.

УДК 80/81

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫРҒЫЗ ТІЛДЕРİNДЕГІ “САРЫ” ТҮСІНЕ ҚАТЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Хасен Бота

ф.ғ.к., Сулейман Демирель атындағы университеті

Жанайхан Болат

Сулейман Демирель атындағы университеті

Түйіндеме

Тілдегі түр түс атаулары заттың тек сапалық сынын білдіріп ғана қоймай, сонымен қатар сол халықтың мәдени өмірі мен тарихынан, тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінен мол мәлімет береді. Түбі бір болса да түркі тілдеріндегі “сары” түсінің қолданысы арадағы уақыт жігі мен тұрмыстағы ерекшеліктің нәтижесінде ұлт танымына сай ерекшеленгендігін байқауға болады. Әсіресе бұл ерекшелік сөздердің ауыс мағыналарында айқын көрінеді. Ежелден елі іргелес, қойы қоралас болған қазақ пен қырғыз халықтарының дүниетанымы өте жақын. Соған қарамастан сары түсіне қатысты тұрақты сөз тіркестерін салыстыра зерделегенде ұқсастықтар мен қатар біраз айырмашылықтарды аңғаруға болады.

Кілт сөздер: түркі тілдері, қазақ тілі, қырғыз тілі, этнолингвистика, ұлттық дүниетаным, ұлттық ерекшелік.

КАЗАК ЖАНА ҚЫРҒЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ “САРЫ” КОМПОНЕНТИ МЕНЕН КОЛДОНУЛҒАН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Қысқача мазмуну

Қазақ жана қырғыз тилдеріндегі “сары” компоненти менен колдонулған сөз айкаштарынын этнолингвистикалық табияты изилденет.

Ачкыч сөздер: түрк тилдери, казак тили, қырғыз тили, этнолингвистика, улуттук өзгөчөлүк.

THE ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF THE COLLOCATIONS RELATED TO THE YELLOW COLOUR IN KAZAKH AND KYRGYZ LANGUAGES

Abstract

The definitions related to color in a language do not only identify the qualitative feature of a thing, but also indicate to the historical, cultural and traditional background of an ethnicity. The word “yellow”, which is the subject of our study in this article, is used similarly to the Kazakh way of sounding in almost all Turkic languages. The world view of two relative nations, Kazakhs and Kyrgyz, is very close to each other. Despite this fact, the difference in the usage of the word “sary” (yellow) and the collocations used as well as some of the similarities can be easily traced.

Key words: Turkic languages, Kazakh, Kyrgyz, ethno linguistics, ethnical world view, national color.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР СЛОВСОЧЕТАНИЙ С КОМПОНЕНТОМ “ЖЕЛТЫЙ” В КАЗАХСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье анализируется этнолингвистический характер словосочетаний с компонентом “желтый” в казахском и кыргызском языках

Ключевые слова: тюркские языки, казахский язык, кыргызский язык, этнолингвистика, национальная специфика.

Тілдегі түр-түс атаулары заттың тек сапалық сынын, түсін білдіріп ғана қоймай, сонымен қатар сол халықтың мәдени өмірі мен өткен тарихынан, тұрмыс-тіршілігі мен ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан салт-дәстүрінен мол мәлімет береді. Түр-түс атаулары әр халықтың өзіндік дүниетанымына сай ауыс мағынада түрленіп қолданылады. Мақаламыздың зерттеу нысаны ретінде алып отырған сары сөзі түркі тілдерінің барлығында дерлік дыбысталуы жағынан қазақ тіліне ұқсас формада қолданылады. Түркітанушы ғалымдар сары (сарық) сөзін сар-ы, сар-ық, сар-ығ түрінде жіктеліп, *-ы/-ық/-ығ* формаларының көне жұрнақ екендігін айтады (Sevortyan, 1974: 221-223).

Түркі тілдерінің түбі бір болса да, сары түсінің қолданысы әр халықтың тұрмыс-тіршіліктегі ерекшелігінің нәтижесінде, ұлт танымына сай өзгешеленгендігін байқауға болады. Әсіресе, бұл ерекшелік сөздердің ауыс мағыналарында айқын көрінеді. Ежелден елі іргелес, қойы қоралас болған қазақ пен қырғыз халықтарының дүниетанымы өте жақын болғанына қарамастан, сары түсіне қатысты тұрақты сөз тіркестерін салыстыра зерделегенде ұқсастықтармен қатар, біраз айырмашылықтарды аңғаруға болады.

Қазақ және қырғыз тілдерін де сары түс адаммен байланысты жиі қолданылады. Сары түсімен тіркескен сөздер адам

жасынан хабар береді. Қазақ тіліндегі сары тіс пен қырғызшадағы сары тиш көпті көрген, жасы ұлғайған адам мағынасында қолданылады. Қырғыз фольклорында кездесетін көптү көрген қарылар, куйма кулак сарылар немесе узун кулак сарысы, көк ала сақал қарысы сияқты оралымдар адамның көпті көрген, өмірді тануымен қатысты (Yudahin, 1985:138).

Қазақтар отыз бен қырық арасындағы ақыл толысқан шақты сары тора шақ деп атаған. Жас мөлшерін білдіруде қолданылып отарған сары тіс – сары тиш сөзін әуел баста ата-бабаларымыз малға байланысты қолданғанға ұқсайды. Мал төрт жасқа толғаннан кейін тіс жаңаламайды, малды бес жастан бастап сары тіс екен деп мөлшерлеп жасын таниды. Қазақта алты жасқа толған ерек қойды жасамыс деп, ал саулықты шар саулық деп атау бар. Сонымен қатар, сары тіс сақа айғыр тұрақты тіркесі де әккі айғырларға қолданылса, тіс қаққан кәнігі ұрыларды сары тоқым (сірі тақым) ұры деген (Kenesbaev, 1977: 455). Сары тоқым ұры тіркесі ат үстінен түспеген ұрының, тер сіңіп сарғайып тозған ер астындағы тоқымын сипаттаудан шығуы да мүмкін. Қазақ тілінде сарытақым – ат үстіне жүруге әбден төселген адамға қатысты қолданылса, сарытабан ұзақ жүріске шыдайтын мықты атқа айтылады.

Сондай-ақ қазақ және қырғыз тілдерінде қатар қолданылатын сары қарын

– сары қарын тіркесі бар. Әйел затына байланысты қолданылатын бұл тіркес кексе әйел деген мағынада қолданылады. Бұл тіркестің де шығу тегі малмен байланысты деп ойлаймыз, кейін адамға байланысты қолданылған. Қырғыз тіліндегі сары қарын бээ тіркесі қазақ тілінде де қолданылады. Қазақ үш-төрт рет құлындаған биені сары қарын бие дейді. Себебі жас малдың қазы майы ақ түсті болса, үш-төрт құлындаған биенің майы сарғыш болып келеді. Қазақ тілінде қолданылатын сары қарын әйел мен қырғыз тіліндегі сары қарын катын тіркестері де үш-төрт рет құрсақ көтерген әйел затына қатысты қолданылады. Сары жілік тіркесі де орта жастағы кісіге қатысты қолданылады. Адам баласының ғұмырын табиғаттағы жыл мезгілдерімен салыстырар болсақ, көктем – көк өрім балалық шақ, жаз – жайқалып жайнап жүрген жастығың, сары күз – сарыгидір болған кез, ал аппақ қыс – ақсақал атанған сәт. Сондықтан сары түстің орта жаспен байланыстыра сипатталуы – заңды құбылыс.

Кейде сары түсімен тіркесе келген сөздер жастық кезеңді де білдіреді. Қазақ тіліндегі сары ауыз, сары ауыз балапан тіркестер қырғыз тілінде сары ооз, сары ооз балапан түрінде келіп тым жас деген ұғымды білдіреді. Бұл жердегі тіркес терең философиялық салыстырудан гөрі балапанның сыртқы сипатынан туған тәрізді. Сары қарын бала, сары мойын бала тіркесі де жас бала ұғымында қолданылады.

Сары түс қазақ және қырғыз тілінде табиғатпен байланыстыра қолданылғанда, табиғи құбылыстың ұзаққа созылуын сипаттайды. Мысалы, сары жел – үздіксіз соғып тұрған жел, сары аяз – бірнеше күнге созылатын қатты аяз, сары (ала) таң – ұзақ таң.

Кейде сары сөзі қазақ тілінде кең, ұзақ созылған деген ұғымды да береді. Сары бел, сары жон, сары жота, сары дала, сары жайлау, *сары тау*, сары беткей тіркестері мен Сарыарқа, *Сарыадыр*, Са-

рыбұлақ топонимдерінің құрамындағы сары сөзінің семантикасынан мұны анық аңғаруға болады. Сары қыр, сары талаа, *сары жол* тіркестері қырғыз тілінде де қолданылады.

Топонимдерді арнайы зерттеген ғалым Е.Қойшыбаев та жер-су аттарында кездесетін сары сөзінің “кең”, “басты”, “негізгі”, “айқын, анық” деген мағыналарды беретінін айтады (Қоушубаев, 1974:89).

Сары тек табиғат құбылысының ғана емес адам іс-әрекетінің, физиологиялық, психикалық қалпының да ұзаққа созылғандығын көрсетеді (Ahmetzhanova, Kaуyibaeva, 2000):86-88). Қазақ тіліндегі сары жамбас, *сал бөксе* болды, *сары төсек* тіркестері ұзақ уақыт төсек тартып жатқан адамға байланысты қолданылады. Қазақшадағы сары уайым мен қырғызшадағы сары убайым тұңғыық қайғы-қасірет мағынасында қолданылады. Қазақ және қырғыз тілдеріндегі сары уайым басу – сары убайым басу тіркесі тұлғасы жағынан ұқсас болғанымен, қырғыз тіліндегі сары сана қылу, *сары санаа (сарсанаа)* тіркестері қазақ тілінде санамен сарғау түрінде жасалады. Белгілі ғалым Р.Сыздықова сары уайым тіркесіндегі сары сөзі парсы тілінен кірген деген пікір айтады. Яғни сары уайым тіркесі уайым-уайым болып, бір мағынадағы екі сөздің қабаттаса айтылуынан пайда болған плеонастық тіркес дейді (Sızdikova, 2014: 147).

Ал қырғыз тіліндегі бір нәрсені әбден зарыға күту мағынасында қолданылатын сары казак болу тіркесі қазақ тілінде кездеспейді. Ал қазақ тіліндегі жамандық істеді мағынасында қолданылатын сары ізіне шөп салу тіркесі қырғыз тілінде де қолданылады:

Куу изине чөп салып,
Кубара кууп алган го,
Сары изине чөп салып,
Саргара кууп алган го (Манас)

Сары түсі ескі ұғымында да қолданылады. Мысалы: сары қағаз – ескі қағаз,

сары табан қар – із түсіп тапталған ескі қар, сары жұрт – ескі қоныс, сары жұрт болды – ескірді, тақырланды.

Қырғыз тіліндегі самандан сары, чөптөн куу, сары қар, сары жұрт, сары короо тіркестерінің құрамындағы сары да қазақ тіліндегідей ескі ұғымын береді.

Сары ұйғыр, *сары үйсін* деген этностық атаулардағы сары да семантикалық тұрғыдан көнемен сабақтасатын тәрізді.

Қазақ және қырғыз тілдеріндегі сары майдай сақтау – сары майдай сактоо мейлінше қадірлеп сақтау ұғымында қолданылады. Қазақ-қырғыз халықтарында тұздалған сары май кептіріліп үрленген қарынға, бүйенге салынып, бапталып ұзақ сақталатын болған. Кейін бұл дәстүр этнолингвистикалық сипат алып, тілде тұрақты тіркес ретінде қалыптасқан. Ал қырғыз тілінде кездесетін сары майдай тийүү қазіргі қазақ тілінде қолданыста жоқ. Ал қазақ пен қырғызға ортақ мәтел “Иттің ішіне сары май жақпайды” – “Иттин ичине сары май жақпайт” бүгінге дейін кең қолданылады. Бұл мақал алтай тектес тілге жататын моңғол тілінде де кездеседі: Муу нохойн гэдэсэнд шар тос тогтохгүй (Жаман иттің ішіне сары май тоқтамайды). Қазақ халқында сарымайға байланысты сарымайға қозғаған жармадай (үйлесімді, жарасымды), сарымайдай жақты (ұнады көңілінен шықты), сарымайдай еріді (жақсы көрді, елжіреді), сарымайдай ерітті (еліктірді), сарымайдай толықсыды (кербезденді, толықсыды) сияқты тұрақты тіркестерді кездестіруге болады.

Көшпенді өмір сүріп, мал шаруашылығымен айналысқандықтан мал өнімдерінің сары түспен тіркесуін қазақ тілінен жиі ұшыратуға болады. Мысалы: сары уыз – жаңа туған малдың қою сүті, сары қымыз – емдік қасиеті жоғары сапалы қымыз, сары маңыз – сүттің бетіндегі қою қаймағы, сары су – қайнатқан құртты сүзгенде аққан қышқыл су, сары құйқа – күйдірілмей жақсы үйітіліп, етімен бірге баптап пісірілген қойдың терісі, сары ала қазы – еті мен майы тең сүрленген

қазы, соғымның сары аласы – сүрленген май аралас соғым еті, сары қи – қызуы күшті, исі жұмсақ қойдың қиы, сары жапа – кепкен жалпақ тезек, сарыаяқ – қыста ерте туған төл, сары бөртпе – жуылып, сөлінен айрылған, қыран құс баптағанда берілетін ет, т.б.

Тағам атауының алдына келген сары сөзі қуатты, кенеулі, күшті деген ұғымды беретінін байқауға болады.

Жоғары да берліген этноним тіркестер мақал-мәтелдің, тұрақты сөз тіркестерінің құрамында жиі кездеседі. Қазақ тіліндегі ит аяқтан сары су ішкізді тіркесі сыйламады, қорлады деген мағынада қолданылады. Ит аяқ – ыдыс жаманы болса, сары су – ауызға алғысыз ас жаманы. Қырғыз тілінде де ичкени сар суу деп қаңғыбас адамға қатысты қолданылады. Ал жүрөгүнүн сары суусун алды (жүрегіннің сары суын алды) тұрақты тіркесі қазақ тіліндегі зәресін зәр түбіне жеткізу тіркесімен мағыналас.

Егін құрғап кеткенде немесе пісе бастағанда түп жақ жапырағы сарғаяды. Мұны қазақ сары балақтану десе, қырғыздар сары багалек болу дейді. Шалбар балағына байланысты метонимиядан туындаған фразеологизмдердің мағыналары да екі тілге ортақ. Сондай-ақ қазақ тіліндегі сары ала етек сарпылған тіркесі күнделікті күйбің тіршілікеи көндіккен адамға қатысты жұмсалыады. Мысалы: Кең дала, көк дала... сары дала... сағым. Төрт түлік мал... соғым. Қысы-жазы киіз үй. Ұзақ түндей өзгерісі жоқ өмір. Сары ала етек сарпылғанға көндігіп кеткен қазақ әйелі. (Ғ. Мүсірепов).

Сары сөзі қазақ және қырғыз тілдерінде алтын сөзімен тіркесе қолданылады. Қырғыз мақтаған адамын сакадай бою сары алтын деп сипаттаса, қазақ таза, қоспасыз алтынды сары алтын дейді. Сарыала қамшы этнонимінің қалыптасуына да алтынның сарылығы әсер етсе керек, сарыала қамшы – алтыннан немесе жез бен мыс аралыстырып дайындалған қамшы түрі. Қазақ дәстүрінде сарыала қамшы киелі саналып, “сарыала қамшаға

сайтан жоламайды” деп, баксылар ойын салған кезде қолданған. Үйге пәле-жала жоламайды деп төрге іліп, бойын қорқыныш билеген адам басқа жастанып жатқан. Сондай-ақ қазақтың ескі нанымында сарықарағаннан да жын-шайтан қорқады деген ұғым бар.

Сары түсінің тіркесімен жасалған қазақ тіліндегі сар (ы) садақ, сар (ы) жағал оқ, сары жай, сары жүн оқ, сарыжа сияқты қару атаулары бар. Ал сары атан, сары мая, сары аю, сары аяқ, сары балық, *сары кесе* сияқты тіркестердегі сары үлкен, төзімді, мықты деген қосымша мән үстейді (Kazak adebi tilinin sözdigi (2011): 704-730).

Қазақ пен қырғызға ортақ дәстүрдің бірі – ақсарбас – ақ сары башыл атап сою. Ақсарбас – басқа ауыр іс түскенде, тілеу тілеп, құдайыға сойылуға дайындалған мал. Ақсарбасқа түсі ақ немесе боз, басы сарғыш мал тандап алынған. Тілек қабыл болса, аталған мал сойылып таратылатын болған.

Қазақ-қырғыз халықтарында тамыр болу әдеті кең орын тараған. Қырғыз халқында екі кісі достасқанда, бірі екіншісін үйге шақырып, қой сойып, ат мінгізіп антасқан. Антты ақ сары ат деп атаған. Достардың бірі ант бұзғанда ақсак сары ағынды ал немесе ақсак сары ат мойнұнда деп достықтарын бұзысқан. Қазақ тіліндегі ат құйрығын кесісу тұрақты тіркесінің де осымен баланысы бар деп ойлаймыз.

Сары түс қырғыз дәстүрінде ең жаман түс болып, анттан тайған досты сары басады деп есептеген. Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сары ауру – сары оору атауы да осымен төркіндес болса керек. Қырғыз тіліндегі кызыл қырғын, сары сүргүн (қазақ тіліндегі қырық пышақ болу тұрақты тіркесімен мағыналас) тұрақты тіркесіндегі сары түсінің де экспрессивті бояуы жағымды емес. Қазақ дәстүрінде де сары түсті киім киілмеген. Сыйға тартылатын заттың сары болмауына да аса мән берген. Тіпті сары түсті көйлектік мата сыйға берілсе пайдаланбаған. Мұның сыры сарғаю, сарылу, солу ұғымымен астарласатын сияқты.

Қазақ пен қырғызда қатар қолданылатын тағы бір тіркес ұзынсары – узун сары. Соғым еті таусылып, қыстан шыққан мал арық, сойыс жоқ көктемнің алғашқы ұзақ тықыр күндерін ұзынсары – узун сары атаған. Енелер келіндеріне ұзынсарыға сақта – узун сарыға сақта деп сүрленген майлы етті іркіп, кебежеге салып сақтатып қоятын болған.

Қорытындылап айтар болсақ, қазақ және қырғыз тіліндегі сары түсіне байланысты туындаған тұрақты сөз тіркестеріндегі семантикалық жақындық туыстас екі халықтың дүниетанымының тереңнен тоғысатындығын көрсетеді. Әрі қазақ тіліндегі сарышаян, сарыжылан, сарыинелік, сарымаса, сарышыбын, сарыалақоржын, сарысусар, сарышұнақ сарыалақаз, сарықұтан, сарыбалақ, сарыбоздақ, сарыандыз, *сарыбасша*, сарысасыр, сары сою, сарышалаң, қырғыз тіліндегі сары аарылар, сары айғыр, сары барпы, сары баш қытан, сары жылан, сары өгөндөр, сары кычы, сары машалар, сары төс сусар, сары үкүлөр сияқты күрделі сөздердің көптеп кездесуі сары түсінің сөзжасамдық қабілетінің де күшті екендігінің көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ahmetzhanova, F.R., Kayırbaeva, R.T. (2000) *Tür-tüske baylanıstı turakty tirkester*. Öskemen: ŞKMU baspası.
2. Kazak adebi tilinin sözdigi (2011). (12-TOM). Almaty: Daur.
3. Kenesbaev, İ. (1977). *Kazak tilinin frazeologiyalik sözdigi*. Almaty: Nauka.
4. Koyçubaev, E. (1974). *Kratkiy tolkoviy slovar toponimov Kazakhstana*. Almaty: Nauka Kazakhskoy SSR.
5. Sevortyan, E.V. (1974). *Etimologičeskiy slovar turkskih yazıkov*. Moskva: Nauka.
6. Sızdıkova, R. (2014) *Sözder söyleydi*. Almaty: Yel seçire.
7. Yudahin, K.K. (1985). *Kırızça orusça sözdük (II TOM)*. Frunze: Glavnaya redaksia kirgizckoy sovetskoy enciklopediy.

УДК 821.51

КЛАССИКАЛЫҚ СОНЕТ ЖАНРЫ ДӘСТҮРІНІҢ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ ДАМУЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Алтынарай Тебегенова

*филология ғылымдарының кандидаты, PhD
Сулейман Демирель атындағы университеті*

Түйіндеме

Мақалада әлем әдебиеті поэзиясындағы классикалық сонет жанрының тарихи-әдеби даму үдерісіндегі қалыптасу, даму жолдары мен оның қазақ поэзиясына көркемдік дәстүр жолымен жалғасуы жүйеленген. Көрнекті қазақ ақындарының (Қасым Аманжолов, Кәкімбек Салықов, Есет Әукебаев) шығармашылығындағы сонет жанрындағы шығармалардың тақырыптық-идеялық, көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері қарастырылған. (4, Salykov K. – 272 page)

Кілт сөздер: қазақ лирикасы, сонет жанры, психология, ұлттық-отаншылдық, атамекен, катрен, терцет, гүлтәж, муза, табиғат, махаббат.

КЛАССИКАЛЫҚ СОНЕТ ЖАНРЫНЫҢ ҚАЗАҚ АДАБИЯТЫНДАҒЫ ӨНҮГҮСҮ

Қысқаша мазмуну

Бұл мақалада дүйнелік адабият поэзиясындағы классикалық сонет жанрының тарихи адабияттағы өнүгүү процесінің қалыптанышы жана анын қазақ поэзиясына тийгизген таасири көрсетіліп, көрүнүктүү қазақ ақындарының (Қасым Аманжолов, Кәкімбек Салықов, Есет Аукебаев) шығармашылығындағы тематикалық пикирлер, көркем жана эстетикалық өзгешеліктер салыстырылған.

Ачкыч сөздер: қазақ лирикасы, лирикалық жанр, психология, атамекен, махаббат, муза, табиғат.

РАЗВИТИЕ ЖАНРА КЛАССИЧЕСКОГО СОНЕТА В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается жанр классического сонета в мировой литературе через призму отражения данного жанра в казахской литературе. В работе изучаются идейные и эстетические особенности лирического жанра в произведениях видных казахских акынов (Касым Аманжолов, Какимбек Салыков, Эсет Аукебаев).

Ключевые слова: казахская лирика, лирический жанр, психология, национальный патриотизм, родина, катрен, терцет, венок, муза, природа, любовь.

DEVELOPMENT OF CLASSIC SONNET IN LITERATURE

Abstract

The article addresses issues of poetics in the classical genre of sonnets in Kazakh poetry.

Key words: Kazakh lyrics, sonnet genre, psychology, the national-patriotic, quatrain, tercet, muse.

Фольклор мен әдебиеттегі дәстүрлі жанрлардың мазмұны мен пішініндегі поэтикалық ерекшеліктер жаңа тақырыптармен, өлшем-өрімдермен, бейнелілік өрнектермен байытылды. Көркем әдебиет дамуындағы тың үлгілерді теориялық қисындармен байыптауға жаңа зерттеулер арқылы ғана кеңінен танылатыны мәлім. Қазақ лирикасын арнайы зерттеген еңбектерде ұлттық әдебиетіміздегі әлемдік классикалық үрдістермен үндес жаңа үлгілерді бағалаулар да бар. А. Байтұрсыновтың, Е. Исмайыловтың, Қ. Жұмалиевтің, З. Қабдоловтың әдебиет теориясына арналған еңбектерінде қазақ лирикасындағы классикалық әдебиет үрдісінің көрсеткіштерінің бірі сонет жанрына байланысты алғашқы пікірлер айтылады. Қазіргі қазақ әдебиеттануындағы зерттеушілер С. Негимовтің, А. Садықованың еңбектері де қазақ лирикасындағы сонет жанрындағы өлеңдер поэтикасының ерекшеліктерін қарастырудағы бастама жұмыстар еді [1, 29-б.]. Сонет – қазақ поэзиясында ХХ ғасырдың екінші жартысында пайда болып дами бастаған жанр үлгісі. Академик З. Қабдолов: “Сонеттің арнаулы өлшемі бар дедік: көлемі он төрт жол, алғашқы сегіз жолы – бірінші бөлімі катрен де, ақырғы алты жолы – екінші бөлім терцет. Алайда мазмұн жағынан бұл екі бөлімнің ара жігін ажырату қиын”, – дейді [2, 328-б.].

Сонет жанрының қазақ топырағында танылуы, таралуы көркем аудармалар арқылы мәлім болды. Италияның, Испанияның, Португалияның, Англияның, Германияның, Ресейдің ХІІІ–ХІХ ғғ. клас-

сикалық әдебиеті мұраларын аударған көрнекті қазақ ақындарының аудармалық нұсқалары арқылы сонет жанрындағы өлеңдердің қазақ оқырмандарына таралуы жүзеге асты. Әсіресе, У. Шекспир сонеттерін қазақша сөйлеткен көрнекті қазақ ақыны Х. Ерғалиевтің аударма нұсқалары айрықша бағалы. Қазіргі қазақ лирикасында Ф. Петрарка, У. Шекспир, А. Данте, Л. Камознс, Дмитро Павлычка, А. С. Пушкин, В. Солоухин, Р. Гамзатов, Альфред де Мюссе, В. Брюсов, А. Мицкевич және т.б. ақындар сонеттерінің Х. Ерғалиев, К. Салықов, Д. Қанатбаев аударған көркем аудармалық нұсқалары қазақ ақындарының да осы жанрда жаза бастауына ықпал етті. Проф. С. Негимов қазақ поэзиясындағы сонет жанрындағы өлеңдердің екі мектеп бағытымен дамығанын атап көрсетеді: “Қазақ әдебиетіндегі сонет жанры екі мектеп дәстүрін ұстана отырып дамыды. Біріншісі – сицилия мектебі: 4 жолдық екі катрен және 4 жолды бір терцет, 3 жолы бір терцет. Бұл бағыт қазақ әдебиетінде К. Салықов шығармаларында көрініс тапты. Екіншісі – ағылшын мектебі, мұнда сонет құрылымы 4 жолды үш катреннен және 2 жолды терцеттен тұрады. Х. Ерғалиев Шекспир сонеттерін ағылшын мектебінің дәстүрінде аударған” [1, 29-б.].

Қазақ поэзиясындағы классикалық жанрлар үлгілерінің дамуына ықпал еткен әлем әдебиетіндегі көрнекті ақын Франческо Петрарканың (1304–1374) шығармашылығы, оның ішінде сонеттері поэтикалық маңыздылығымен ерекшеленеді. Ол “Буколикалық өлеңдер”,

“Менің құпиям”, “Тәубелі діни жырлар” (“Покаянные псалмы”), “Махаббат салтанаты” (“Триумф Любви”), “Пәктік салтанаты” (“Триумы Целомудрия”), “Африка”, “Өлім салтанаты” (“Триумф Смерти”), “Дақ салтанаты” (“Триумф Слава”), “Өлеңмен жазылған жолдау”, “Менің Италиям” (канцон), т.б. шығармаларын жазған. Зерттеуші В. М. Ломовтың ғылыми бағалауы әлем әдебиетіндегі Ф. Петрарка тағылымының шынайы сипатпен айқын байқатады: “Для нас Петрарка – не просто поэт и трепетный вздыхатель, а прежде всего тот, кто на правах литературного арбитра эпохи пробил окна из Средневековья в Возрождение... Авторитет Петрарки, как выдающегося поэта и общественного деятеля, знатока античной культуры, основателя филологии, в эти годы был беспрецедентен. Европейские государи зазывали поэта к себе, осыпали почестями и подарками, спрашивали его советов... Мировую славу Петрарке принесли “Канцоньер” выдержавшие к XVIII в. около 200 изданий. Так называемый, “петраркизм” (термин, введенный во Франции) проявился в большинстве европейских стран, достигнув пика в XVI в. Влияние Петрарки испытали Дж. Боккаччо, Т. Тассо, Ж. Дю Белле, П. Ронсар, Дж. Чосер, Л. Камюэнс, У. Шекспир, А. Ламартин, А. Мюссе, В. Гюго, Г. У. Лонгфелло, В. Ирвинг; в России Г. Р. Державин, А. С. Пушкин, А. Н. Майков...” [3, с. 81-84].

Әлем әдебиеті тарихындағы осы көрнекті шығармашылық тұлғаның қазақ поэзиясына да белгілі дәрежеде ықпал еткенін аңғарамыз. Әсіресе, оның “Лаураның өміріне”, “Лаураның өліміне” атты екі бөліктен тұратын лирикалық өлеңдер топтамасының қазақ поэзиясындағы осындай сарынды өлеңдер дамуына ықпал еткенін аңғарамыз. Қазақ поэзиясындағы ақындар шығармашылығында сонеттің өлең өрімінің әуелгі пайда болуы мен қалыптасып дамуында Ф. Петрарканың аталған топтамасындағы мазмұн мен

пішін поэтикасына негіз болғандығын көреміз. Профессор С. Негимов берген бұл жанр поэтикасының анықтамасы: “Сонет (сыңғырлау, сылдырлау деген италян сөзінен шыққан) – әр шумағы 14 тармақтан құралатын өлең түрі. Өлеңнің шумақтық кестесі мейлінше күрделі болып келеді. Тармақтар екі рет төрт-төрттен, онан соң екі рет үштен топтасады. Алғашқы төрт тармақта айтылған ойды онан кейінгі төрт тармақта өрістетіп, кейінгі яки қатар келетін үш тармақтарда түйіндеп, тиянақтап бітіру тәсілі жиі кездеседі. Мұның өзі ойды қисынын тауып, әсерлі етіп жеткізуге мүмкіндік береді және үлкен шеберлікті талап етеді” [4, 185-б.].

Қазақ ақындары Е. Әукебаевтың, К. Салықовтың осы жанрдағы шығармаларының Ф. Петрарканың, У. Шекспирдың сонеттері үрдісімен жырланғаны ақиқат. Ф. Петрарканың сонеттеріндегі лирикалық қаһарманның көңіл-күй әлеміндегі сезім тебіреністері, толғаныстары шығарманың идеялық-композициялық желісіндегі әйел аруға ғашық еркек махаббатының романтикалық аңсарлы, арманды ой тебіреністерін танытады. Лирикалық қаһарманның өзі сүйген ару әйелге ғашық көңілмен арнаған лебіздерін өзін қоршаған адамдармен бөлісуде жырлаған сонеттер (“Болашақтың не боларын біле алмай”, “Қалжырадым, жүрсем – артка бұрылам”) ғашықтық ғаламатының шынайы сипатын оқырманның көз алдына елестетеді [5, 11-б.].

Адамзат тарихындағы еркек пен әйел махаббатының бастауындағы үлгі-көрсеткіші – Адам Ата мен Хауа Ана, махаббаты. Олардан тараған адамзат ұрпақтарының тарихында Жүсіп пайғамбарға деген Зылиханың ғашықтығы да талай замандар бойы әлем әдебиеті шығармаларында жырланып келе жатқаны мәлім. Құран Кәрімдегі “12-Юсып сүресі” ([6, 235-248-бб.] де әйелдің ерекше махаббаты шындығын атайды: “Расында әйел одан ой қылды. Егер Раббының дәлелін

көрмесе, Юсып та одан ой қылған болар еді Юсуптан жамандық, арсыздықты бұруымыз үшін өстідік. Өйткені, ол ықыласты құлдарымыздан еді” [6, 238-б.].

Әлем әдебиеттеріндегі әйел мен еркек махаббатының шынайы тазалыққа, көңіл ықыласын жеңіл нәпсіқұмарлыққа бұрмайтын мәрттік, пәктік болмысы осы Құран Кәрімде аталған Жүсіп пен Зылиха оқиғасынан бастау алады. Ф. Петрарканың да, У. Шекспирдің де, қазақ ақындары шығармаларындағы махаббат тақырыбындағы сонеттер үлгілері де осындай тарихи-табиғи сабақтастықты, үндестікті байқатады. Ғашықтық ғаламаттың адамдардың жан ділі әлмін билеп-төстеуінен туындайтын үміт пен дағдаруға, қуану мен торығуға толы тебіреністер кеңістігіндегі көңіл-күй әлемі акын сонеттерінің психологиялық-лирикалық сарынынан ақтарылады [7, 39-б.].

Махаббат лирикасының сонет жанрындағы жырлануында Ф. Петрарка ақындығы шеберлігін айқындай, даралай түсетін ерекшелігі – жыр арқауындағы арудың дидарын, кескін-келбетін поэтикалық бейнелеулер арқылы көркем шындық эстетикасы аясында танытудың өрнектері. Лирикалық қаһарманның жан әлеміндегі сағынышқа, арманға, үмітке, елеске, елігуге, т.б. саналуан психологиялық сарындары сапырылысқан көңіл-күй әуендері ақынның поэтикалық бейнелі баламалы өрнектерімен кестеленген. Мысалы, ақынның сонеттеріндегі поэтикалық мағыналылығы адам сезімінің аласапыран құбылыстарын аңғартатын өрнектері бейнелі сипатымен байқалады: “Алқымымда аһ ұрады азаттық жас жалынды жырға қосқан ұрандай”, “Көңілімді желік жебеп, жасытса ар”, “Көрген түстей бұлаң еткен түлкі деп...” [5, 9-б.], “Түсті сенің жанарыңнан ән аунап, иектеп өтті махаббаттың тәңірі”, “Ақ желекте жасарынды жанарын”, “Күн шықпайды енді қыста, жазда да” “[5, 11-б.], “Күлгенің де секілді бір түнгі елес”, “Жолбарыстай ізін шапқан жылым бар”,

“Сарғыш тартып бара жатыр күз-үміт”, “Мен де бір жалғыз емен”, т.б. Сонеттердегі лирикалық қаһарманның өршіл рухты романтикалық сипатынан ғашықтық азабынан мәңгілік қуатты, мәртебелі биіктікті сезінетін даралық тағылымын танимыз. Сонеттердегі автор-лирикалық қаһарман мен адресаттық нысанға қарата айтылатын қаратпа мағыналы сөздер, тіркестер өлеңдердегі психологиялық сұхбат сипатындағы ерекшелікті айқындайды. Тіршілік қозғалысындағы адамдардың көңіл-күй әуендерімен үндесетін тектес, үндес құбылыстарды да, ұғымдарды да өзара бірліктегі жағдаймен байланыстыра бағалаулармен қаратпа сөз тұғырындағы нысандық арнаумен жырлау арқылы поэзиядағы психологиялық-поэтикалық өрнектердің романтикалық-реалистік тұтастықтағы сипаты даралана танылады. Ф. Петрарканың, У. Шекспирдің сонеттеріндегі осындай адресаттық арнаулардың көркем кестелі өрнектері адам мен қоршаған тіршілік қозғалыстары арасындағы табиғи байланыстар жүйесінің тағылымын айғақтайды. Мысалы, Ф. Петрарканың осындай адресаттық арнаулары шоғырланған сонетінің мазмұны мен пішініндегі табиғи хал-ахуал болмысын шынайы сезінеміз [5, 16-б.].

Ақынның бірқатар адресаттық арнаулары да деректі және дерексіз атауларға, ұғымдарға арналған поэтикалық болмысымен ерекшеленеді. Мысалы, “Сап-сап көңіл, сабыр түбі – сары алтын”, “Уа, шындық-ай, неткен мұнша ащы едің”, “Өлім сені өзгертпейті, данышпан!”, т.б.

У. Шекспирдің сонеттерінде де адресаттық қаратпа мағыналы арнаулар адамдардың қоршаған жаратылыс, қоғамдық-әлеуметтік орта құбылыстарымен тығыз қарым-қатынас жағдайындағы тұтастық, байланыс жүйесі сарындарымен жырланған. У. Шекспир поэзиясына тән философиялық ұлағат ойларының сонеттердегі көріністері жеке адам мен қоғам, табиғат сабақтастығы, үндестіктер мен қайшылықтар, келісімдер мен қақтығыстар

егізделген тіршілік қозғалысына философиялық бағалау тұрғысында жырланған. Қазақ және басқа да халықтар поэзиясындағы сонет жанрындағы шығармалардың жырлануында философиялық сарынмен тіршілік сырларын жыр арқауында өрнектеу тұрақты сақталған. У. Шекспир сонеттерінің идеялық-композициялық құрылымы жағынан мынадай түрлері саралана байқалады: біріншісі өмір кезеңдерінің өткіншілігі шындығының философиялық заңдылығы аясында көркем бейнелеулермен жырлануы; екіншісі – мәңгілік махаббат сезімінің өрнектелуі; үшіншісі – тіршілік қозғалысындағы жағымсыздықтарды сатиралық-сыншылдық сипатпен бейнеленуі [7, 609-683-бб.].

У. Шекспир шығармашылығы – әлем әдебиетті тарихындағы көп арналы мағыналы туындыгер-суреткер дүниетанымын танытатын рухани қазына.

Суреткерлер – әлем өркениеті кеңістігіндегі аса күрделі шығармашылық тұлғалар. Туындыларында адамдардың алуан түрлі мінез-құлық қасиеттерін саралай мінездеу, көркем жинақтау ұлағатын қолданатын суреткерлер туындылары арқылы адамзат ұрпақтарының өзін-өзі және мақындағыларды, сонымен бірге бүкіл тіршілік құбылыстарын жіті зерделеуі, тануы жүзеге асырылады. Әлем өркениеті тарихындағы дана тұлғалар қатарында бағаланатын оның шығармашылығының қалыптасуында, дамуында әуелде актер, одан кейін драматург болғаны, бастапқы поэмаларымен (“Венера және Адонис”, “Лукреция”) бірден танылып даңққа бөленгені, солармен ілесе 154 сонет жазғаны, Англия тарихына арнайы драмалар (“Генрих VI”, “Ричард III”), комедиялар (“Қателіктер комедиясы”, “Асауға тұсау”), трагедия (“Тит Андроник”) жазғаны – дарынды тұлға дүниетанымының тағылымын дәлелдейді [8, 286-288-бб.].

У. Шекспир шығармашылығындағы бұлардан кейін жазылған драматургиялық туындылары ақындыққа негізделген

драматургтік қаламгерліктің философиялық-дидактикалық, сыншылдық-тәлімгерлік ойлармен тұтаса өрнектелетінін дәлелдеді. У. Шекспир драматургиясы – ақындық көркемдік жинақтаумен бейнелеу мағыналары дараланған шынайылық өрнектері. Ақын-драматургтің тарихи драмалары (“Ричард II”, “Король Джон”, “Генрих IV”, “Генрих V”), трагедиялары (“Ромео және Джульетта”, “Юлий Цезарь”, “Гамлет”, “Отелло”, “Король Лир”, “Макбет”, “Антоний және Клеопатра”, “Кориолан”, “Тимон Афинский”), комедиялары (“Екі веронца”, “Махаббаттың нәтижесіз күш-жігері”, “Жазғы түнгі ұйқы”, “Венециандық көпес”, “Жай нәрседен көп айғай-шу” (“Из ничего много шума”), “Виндзорлық сотқар”, “Он екінші түн”), трагикомедиялар (“Перикл”, “Цимбелин”, “Қысқы ертегі”, “Дауыл”) [8, с. 286] – бәрі де шығармашылық тұлғаның өмір шындығы әлеміндегі жақсылықпен жағымсыздықты қарама-қайшылықты сипатымен бейнелеудегі тағылымын дәлелдейді. Оның шығармашылығы туралы “Его творчество – высочайшая вершина мирового искусства, оно оказало огромное влияние на развитие мирового театра и всей культуры человечества” [8, с. 286], – деген бағалау да өркениеттер сабақтастығындағы әдеби ықпалдастықтар, үндестіктер жолын дәйектей түседі.

У. Шекспирдің философиялық сарынды сонеттері – қозғалыстар мен құбылыстар, жүйесінің күрделі сипатының көркем шындықпен жырлануы үлгілері. “Әсем шыбық өссін дейміз желпілдеп”, “Қырық қыстың қаһарына шыдамай”, “Нәзік мезгіл еппен келіп ұрланып”, “Байқа жігіт ақ шашты қыс алжыған”, “Алаулаған таң шапағы әлемнің”, “Ойлап тұрсам, бір сәт қана болмашы”, “Егер мезгіл қамауға алсын демесең”, “Жазғы күндей жарқын дер ем ажарын”, “Ей, мезгіл, ки арыстанның тырнағын”, “Айна сиқыр: мені қарт деп кім айтар”, т.б. философиялық сонеттердегі мазмұн мен пішін аясында тіршілік қозғалысындағы

зандылықтар жүйесі көркемдік бейнелеулермен суреттелген [7, 614-б.].

Ақынның азаматтық сарынды сонеттері де әлемдік классикалық өлеңдердегі лирикалық қаһарманның поэтикалық бейнеленуіне көркемдік негіз болумен келеді. Сонеттердегі азаматтық ақыл-ой тұғырнамасы – адамдардың ар-ұят жолында болуы міндеттерін саралайды. Адамгершілік-имандылық жолымен ауытқымай, ар-ұят тазалығын сақтаудағы қайшылықты іс-әрекеттер, қасиеттер сатиралық-сыншылдық көзқарастарымен даралана, айқындала өрнектелген. Тұрлаусыз, сезім иелерін (“Қорқып бәлкім, көз жасынан жесірдің”, “Шыныңды айтшы: нақ сүйерің кім сенің?”, “Мені қатты қорладыңау өскенде”), екіжүзді сатқындықты (“Өлсем деймін көре-көре тойдым ғой”, “Сенің сыртқы сипатыңды көрген жан”) айыптау сонеттері тіршілік қозғалыстарының, қасиеттерінің үйлесімін, үндестігін поэтикалық-психологиялық зандылық пен жырлауды аңғартады. Ақынның азаматтық тұғыр тиянағын берік сақтауға шақыратын осындай сыншыл сарынды сонеттерінде лирикалық қаһарманның бағалаулары мен өмір қозғалысындағы жағымсыздық сипаты әшекереленіп, жан ділі тазалығын сақтауды ұлықтаған адал адамдар ұстанымдары дәлелденген. Азаматтық сыншылдық сарынды сонеттер – әлем әдебиетіндегі қайраткер-тәлімгер ақындар поэзиясының жалпы адамзаттың гуманизм идеяларын тарату, насихаттау, тағылымының көрінісі. Ақындардық лирикалық өлеңдердегі азаматтық-қайраткерлік сипатымен тұлғаланған лирикалық қаһарман тұрғысында жырлауы – поэзияның көркемдік-эстетикалық ұлағатын мәңгілік биіктетіп келе жатқан ұлағаты. “Бар болмысым ой-қиялдан жаралса”, “Өзімді өзім жақсы көріп пысынау”, “Қара күн бар қалқашым да мен құсап”, “Талқандалса күні біткен жер мен су”, т.б. сонеттерде ықылым замандар бойы үздіксіз жалғасып келе жатқан материалдық және рухани құндылықтар қазынасының өткен мен бүгінді

және болашақты жалғайтын тағылымы ұлықталады. Адамзат ұрпақтарының артында қалатын мәңгілік мұрасы қолымен жасаған игілік істері екендігі поэтикалық болмысымен айқын бейнеленеді.

Махаббат сонеттері – ақын шығармаларындағы басым байқалатын туындылар. Хакім Абайдың лирикалық өлеңдерінде де, поэмаларында да, қара сөздерінде философиялық-азаматтық және сатиралық-сыншылдық ой өрілімдері сабақтаса келе, еркек пен әйел сезімдерінің сипаты да қалыс қалмайтыны мәлім. Сөз арқауындағы адамзат тарихы өркениеттеріндегі классикалық туындылар құрылымында осындай кешенді поэтикалық өрілім дәстүрі тұрақты сақталған. Қазақ поэзиясына хакім Абай дәстүрі аясында ене бастаған әлем әдебиеттеріндегі лирикалық және эпикалық шығармаларды адам сезімін романтикалық және реалистік көркемдік әдіс тұтастығымен жырлау үрдісінің кейінгі әдеби үдерісті жаңа ізденістерге жетелегені ақиқат. У. Шекспирдің махаббат тақырыбындағы сонеттері кейінгі әдеби дамудағы Қасым Аманжолов, Хамит Ерғалиев, Есет Әукөбаев, Кәкімбек Салықов және т.б. ақындар шығармашылығына елеулі ықпал еткендігі ақиқат. У. Шекспирдің махаббат лирикасы сарынындағы сонеттерінде лирикалық қаһарманның ғашығына арналған жүрек сырлары итальян әдебиетіндегі А. Дантениң, Ф. Петрарканың осы сарынды сонеттеріндегі ойлармен үндес. Әрине, өзіндік көркемдік шешіммен жырланған махаббат сонеттерінде адам жан діліндегі шынайы сезім тазалығы психологиялық-лирикалық тебіреністер аясында жырланған. “Менің көзім суретшідей бар саған”, “Туған күні бақ жұлдызын көргеннің”, “Шаршағанға қалай төзер бұл дене”, “Арпалысып тар дүниемен, тағдырмен”, “Үнсіз, жұмбақ ой сотына жүгін деп”, “Пайда тауып жарытпассың, сен алған”, “Аяулымды сен сүйгеннің жарты шер”, “Қабағымды түйсем, көзім қырағы”, “Сұлулықта жүз

мәртебе сұлусың”, “Ей, махаббат, аш ұйқыңды! Нашар ма”, “Өзін қайғыр өлген күні бұл ақын”, “Неше дүркін жазсам да сен хақында”, “Ғашық пірі қисайды ағаш түбіне”, т.б. махаббат тақырыбындағы сонеттерде ғашықтық сезім құрсауындағы шынайы берілген көңіл ынтызарлығы, үміт пен сенім толғаныстары психологиялық болмысымен айқын байқалады. Сонеттердегі лирикалық қаһарманның тебіреністері, толғаныстары қарапайым құбылыстардан, қасиеттерден рухани қуат, ләззат алған адам жан әлемінің тебіреністер әлеміне ендіреді. Еркек пен әйел махаббатының шынайылығы сырт келбетіне, бет-бейнеге байланысты емес, тек ғана жүрек қалауына қатыстылығы реалистікпен көрсетілген.

Әлем әдебиеті классикалық мұраларындағы осы жанрмен үндес махаббат лирикасы сарындағы Қасым Аманжоловтың “Сонет” (“Құрдас туралы”) атты өлеңі де сарындас үндестігімен ерекшеленеді. Сөз арқауындағы зерттеуші Қ. Мәшһүр Жүсіповтің “Лирикадағы сюжет туралы” деген пікіріне сәйкестікті хакім Абайдың “Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында” өлеңінен көрсек, Қасым Аманжоловтың осы сонетінде де лирикалық-сюжеттік тұтастық бар:

Түн ортасы ауғанда көше жым-жырт,
Жұпар жаңбыр себелеп ойнайды бұлт.

Таң асырған тұлпардай тұр тыпыршып,

Қақпа алдында қалшып жалғыз жігіт.

Жүрек лүп-лүп соғады, ұйқы сергек,
Көкірегін кей кезде ыза кернеп:

“Әлде басқа жігітпен кетті ме екен?
Неге алдады япыр-ай түнде кел деп”.

“Үйде деуге, – естілмейд ешбір тықыр,

Түзде болса, мұнша кеш, ол нағып жүр?”

Деген оймен бір жылып, бірде суып,
Таң күзеткен тағатсыз жас жігіт тұр.

Сүйген сәуле алаңсыз жатыр ұйықтап,
Қақпа алдында болған соң күзетші сақ [9, 102-б.].

Проф. Қ. Мәшһүр Жүсіпов: “Лирикада адам көңіл-күйінің бірер сәті бөліп алынғанда, ол өзіне дейінгі және кейінгі шақтармен мүлде байланыссыз, шорт кесіліп алынбайды. Сол алынған “сәтке” бұрынғының да, кейінгінің де аз да болса ықпалы, шарпуы тиіп тұрады” [10, 33-34-бб.].

Демек, Қасым Аманжоловтың сонетіндегі сюжет негізіндегі лирикалық суреттеуден өмір шындығындағы табиғи толғаныстар, тебіреністер поэтикалық үйлесіммен байқалады. Лирикалық шығарманың композициясындағы автордың лирикалық қаһарман көзқарасымен бейнелеген объективті кейіпкері автордың субъективті байыптаулары мен бағалаулары аясында жырланған.

У Шекспирдің көңіл-күй психологиясы сарынындағы сонеттері лирикадағы философиялық азаматтық-сыншылық, махаббат тақырыптарындағы саналуан мәселелерді біріктіре, тұтастыра жырлайтын кешенді мағыналы поэтикалық сипатымен байқалады. Бұл – қазақ поэзиясында осындай сарынмен лирикалық өлеңдері жазған ақындарымыздың (хакім Абай, Шәкәрім, Мағжан, Бернияз, Сұлтанмахмұт, Сәкен, Ілияс, Қасым, Жүмекең, Төлеген, Мұқағали, т.б.) шығармашылығында да жалғасқан үрдіс көрінісі. Көңіл-күй психологиясы сарынындағы лирикалық өлеңдер – адамдар жандүниесіндегі егізделе, сабақтаса көрініс табатын алуан түрлі ой өрілімдерінің поэзиялық көркем шындық өрнектерімен жырлану көрсеткіштері. У. Шекспирдің көңіл-күй психологиясы сарынындағы сонеттерінде “Көз бен жүрек арасында көне дау”, “Бір-бірінің жүгін ауыр қылмасқа”, “Неткен ауыр, шаң көтеріп ақырын”, “Мені көр де, жыл ішінде күзде көр”, “Мылқау музам жұпыны ғой соншалық”, “Қайда муза? Өзін биік самғатқан”, “Беу, беу, муза – ұйытқып ұшқап жел-құйын”, “Музам жұтап, бояуынан

бос қалған”, т.б. сонеттерде адамның ішкі жан әлемінде үздіксіз жүріп жататын қуаныш пен қайғы, үміт пен торығу қатарласқан тіршілік қозғалыстарымен егізделген болмыс шындығы жырланған.

Ақын – мыңдардың, миллиондардың көңіл-күй сарындарын жан ділі әлеміне сыйғызатын айрықша жаратылған ақыл-ой иесі. Ақындардың көңіл-күй психологиясы сарынындағы өлеңдерінде өмір керуені жолындағы адамзат ұрпақтарының фәни мен бақи аралығындағы атқарған істері мен жүзеге асыра алмағандар хақындағы толғаныстарын жинақтап жырлауы да тұрақты көрінеді. У. Шекспирдің, Р. Тагордың, Дж. Байронның, А. С. Пушкиннің, М. Ю. Лермонтовтың, Ф. Петрарканың, хакім Абайдың және қазақ пен әлем халықтары ақындарының көңіл-күй психологиясы сарынындағы өлеңдері адамдарға ортақ жан әлемін көз алдымызға әкеледі.

Қазақ поэзиясындағы сонет жанрының сөз арқауындағы А. Данте, Ф. Петрарка, У. Шекспир дәстүрімен жалғасуында көркем аударма шығармашылығы үрдісінің ықпалы мол болды. Көркем аудармамен айналысқан шығармашылық тұлғалардың өздері де классикалық әдеби дәстүр аясында сондай туындылар жазуға талпынады. Қазақ поэзиясының көп ғасырлар бойы қалыптасқан даму кезеңдерінде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдағы көрнекті ақындары шығармашылығынан орын тепкен ауропалық әдебиеттегі классикалық үлгілермен үндес лирикалық өлеңдердің жырлануы сөз өнері үдерісіндегі көркемдік дәстүр жалғастығын байыта үлгерілетті. Ұлттық және жалпы әлемдік сөз өнері дамуының көркемдік жүйесінде өзіндік арнасын кеңейте, тереңдете түскен қазақ поэзиясы хакім Абай дәстүрінің жаңашыл жолын дамыта түсті. Профессор С. Негимов қазақ поэзиясындағы лирикалық сонет жанрындағы шығармалардың дамуы ерекшеліктерін жүйеленген өзіндік ғылыми саралауын-

да қазақ әдебиетіндегі сонет жанры екі мектеп (“Сицилия мектебі”, “Ағылшын мектебі”) дәстүрін ұстана отырып дамығанын [4, 29-б.] саралап көрсеткенін сөз арқауында назарға алғанбыз.

Сонет жанрындағы өлеңдер композициясының екі шумақты сегіз жолдан тұратын катрен, төрт тармақты және екі тармақты шумақтардағы алты жолдан құралған терцет бөліктері сақталған құрылыммен жырланған үлгілер қазақ поэзиясында мол қолданылады. Бұл – У. Шекспир қалыптастырған сонет жанры өрілімінің үлгісі. Сонымен бірге алғашқы катрен бөліміндегі төрт тармақты екі шумақ – сегіз жолдан және терцет бөлігіндегі үш тармақты, екі шумақ алты жолдан құралған сонеттік өрілім үлгісі де бар. Осы екі өрілім жүйесімен бірге ақын К. Салықов кейінгі кезде жазған “Құйрықты сонет” (катрен – 8 жол, терцет – 6 жол, құйрық – 6 жол), “Ақсақ сонет” (катрен – 8 жол, терцет – 3 жол), “Жартылай сонет” (катрен – 4 жол, терцет – 3 жол), “Басы жоқ сонет” (катрен – 4 жол, терцет – 6 жол), “Қос сонет” (сонет – диптих), үлгілерін де айтамыз. Бұл – сонет жанрын өзіндік жаңа шылдықпен түрлендірудегі ерекшеліктер.

Сонет – әлем поэзиясы лирикасының классикалық түрі. Қазақ поэзиясындағы ақындар осы классикалық жанрдың он бес сонеттер жиынынан құралған топтамалық үлгісімен де жырлауды қолданып келеді. Бұл үлгіні Е. Әукебаев “Сонеттер шоғыры”, К. Салықов “Сонеттен тізілген гүлт әждер” деп атапты. Осы үлгі туралы профессор С. Негимов былай дейді: “Кейде сонеттер шоғыры деп аталатын өте күрделі өрнек те қолданылады. Ол 15 сонеттен құралады. Әр келесі сонеттің бірінші тармағы оның алдындағы сонеттің соңғы тармағын сөзбе-сөз қайталап отырады. Ал, 15-ші сонет басқа 14 сонеттің бірінші тармақтарынан құралады, яғни, солардың бәрінің ой-түйіні осы соңғы бір шумақта тізіп келтіріледі” [4, 185-б.]. Сонеттер шоғырының осы соңғы

түйінді он бесіншісі әдебиеттануда “магистрал” – (латынша *magistralis* – жетектеуші), “триолет” (французша – *triolet*) –... терминдерімен аталады.

Сонеттер жанрындағы өлең үлгісі “сынғырлау”, “сылдырлау” деген мағынаны білдіретін итальян сөзіне байланысты аталғандықтан, осы классикалық дәстүрлі шығармалардың тақырыбының, идеясының өте үйлесімді жүйемен, әсерлі мағынаны ойлар ұласқан тұтастықпен берілуіне мән берілген. Өлең тармақтарындағы терең мағыналы сөздердің, сөз тіркестерінің құрылысындағы дыбыстардың – бәрінің де өзара үндескен әуенді, сынғырлаған әуезді сарын-дармен тоғыса, ұштаса жырлануы – басты көркемдік ұстаным. Сонет жанрындағы шығармалардың өлшем – өріліміндегі стильдік өзгешеліктері болмаса, тақырыптық жақтарынан азаматтық-отаншылдық, саяси-әлеуметтік, философиялық табиғат, махаббат сарындарындағы лирикалық өлеңдермен тектес болып бағаланады. Сондықтан, қазақ поэзиясында ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап жырлана бастаған, қазіргі кезде бірнеше акындардың тұрақты жырлайтын жанры болып келе жатқан қазақ сонеттерін лирикалық өлеңдерін тақырыптық жіктеумен бағалайтын үрдіс бойынша қарастырамыз.

Акындар Есет Әукебаевтың, Кәкімбек Салықовтың азаматтық лирика тақырыбындағы ұлттық-отаншылдық көзқарастардағы сонеттері айрықша даралана жырланған. Е. Әукебаевтың “Ұлы мұрат”, “Отан”, “Ана тілім”, “О, Зайсан – атамекен туған жерім”, “Тұлға”, “Адамшылдық”, “Абай әні”, “Нұрсұлтан Назарбаевқа”, “Сәбит – абыз”, “Біртуар (Ғабит Мүсірепов туралы)”, “Нөсер құйып күн ашылды: Әбділда Тәжібаевқа”, “Ол өзі: Тайыр Жароковқа”, “Тұрасың көз алдымда: Әли Есмәмбетовке”, “О, менің ағаларым”, “Қарттарым-ай”, “Қазағым – халқым”, “Қолбасшы: Кеңес Одағының Батыры, Тұңғыш Халық Қаһарманы, Ар-

мия генералы Сағадат Нұрмағанбетовке”, “Партизан: Халық Қаһарманы Қасым Қайсеновке”, “Ұлағат: Халық Қаһарманы Рақымжан Қошқарбаевқа”, “Академия – алтын тұғыр”, “Ұстаз: Академик Серік Қирабаевқа”, “Алтай”, т.б. Акынның аталған сонеттері классикалық өлшем – өріліммен (екі шумақты сегіз жолдан $(4+4=8)$ катрен және төрт тармақты және екі тармақты шумақтардағы алты жолды $(4+2=6)$ терцет) жырланған. Азаматтық лирика сарынындағы бұл сонеттерде лирикалық қаһарманның көзқарасымен қазақ ұлтының мыңжылдықтар бойы ата-бабалар мекендеген атамекендерді, ана тілінің құдіреті, халқымыздың қаһармандық рухы, көркемдік ойлау дүниетанымын қайраткерлік және шығармашылық қызметімен әлемге танытқан тарихи тұлғалар тағылымы отаншылдық-перзенттік махаббат сезімімен жырланған. Сонеттердегі лирикалық қаһарман – қазіргі заманғы қазақ ұлдарының көркемдік жинақтаумен сомдалған поэтикалық тұлғасы. Лирикалық қаһарманның адресаттық нысаны – оқырмандары – қазіргі және болашақтағы орынын, мемлекеттік тұғырнамасын мәңгілікке нығайтып жатқан, соны жалғастыратын қазақ ұлтының ұрпақтары. Акын қазақтың ұлттық-отаншылдық рухын қалыптастырып кеткен ата-бабалар ұрпақтарының бір-бірімен сырласуы тұрғысында жырлайды. Мысалы:

1. Білгейсің сен туған жер, мен туған жер,

Шайқасқа шықса талай қикулатар.

Асан Қайғы қоныс тапқан Жиделі Байсын,

Алтын ана Бауыржандай ұлы туған жер [11, 5-б.].

(“Ұлы мұрат” өлеңінің катренінен).

2. Ана тілі – әке тілі, баба тілі,

Бесікте уілдеген баба тілі.

Қазағым үйін тігіп, ірге тұтқан

Мынау жатқан тау тілі, дала тілі.

(Катреннің бірінші шумағынан).

Ана тілім – арда емген ардақ тілім,
Тамырын тарқан терең тармақтымын
[11, 7-б.].

(Терцеттің соңғы екі тармағы).

Ақын – халық тарихының, ділінің
жыршысы. Ақын Е. Әукебаевтың азаматтық лирика сарынымен жырланған сонеттеріндегі толғаныстардан қазақтың халық, ұлт болып қалыптасу тарихы, мінез-құлық психологиясы, жартжұрттардың пиғылдары – бәрі де қазіргі уақыт тұрғысынан сыншыл, шыншыл көзқарастармен жырланған:

Қазағым – халқым жұмбақ тарих –
дастан,

Үш ірге, үш жүз болып қалыптасқан!

Ұлы дала жауласып бүлінбеген

Қызын ғана ғашық Мәжнүн алып
кашқан.

Қазағым – халқым момын үндемейтін,
Өзін күндер, өзгені күндемейтін.

Бәйгеден оқ бойы озып аты келсе

Қадірін бапкерінің біл демейтін!

Қазағым – халқым батыр беріспейтін,
Өлуге бар, тізерлеуге келіспейтін!

Жомарт халқым берем десе, бәрін берер,
Жерін бірақ ешкіммен бөліспейтін!

Болған соң да жаһан – байтақ жері
бүтін,

Дұшпанның жүзі – жылмаң, іші түтін!

[11, 41-б.].

Ақын Кәкімбек Салықовтың азаматтық, ұлттық-отаншылдық сарындағы сонеттерінде қазақ тұрмысының ата-бабалық дүниетанымы, көзқарастары тарихи сана тағылымы аясында жырланған. Қазақ даласы, Отан (“Сенім”, “Дала қандай!”, “Негізгі жұртым деп білем”), жазғы жайлау (“Жайлау түні”), күй, ән шығармалары (“Күй әсері”, “Құрманғазыға”, “Абай әні”, “Күй”), құрдастар, құдағилар достығы (“Құрдасыма”, “Қос құдағи”), ақын-жыраулар, ғалымдар (“Ақын Сараға”, “Ақон Серіге”, “Сәкен

мен Мағжан”, “Шоқанға”, “Прометейге”, “Үкілі бабам”, “Сағынышты сонеттер” (Әсет Бейсейітке), “Ақынға”), атамекендер (“Жер қуаты”, “Еділге”, “Қарағандыға”, “Сөкпеші”, “Сырымбет елестері”, “Жезқазған”, “Қарқаралы”, “Аққу қала – Астана”, “Алатауға”) – бәрі де ұлттық сипаты анық азаматтық лирика сарынымен жырланған. Ақынның сонеттерінде қазақ даласындағы табиғат құбылыстарының жыл мезгіліндегі көріністері, әсіресе жазғы мезгіліндегі сан алуан өзгерістер, оқиғалар, адамдардың көңіл күй әуендерімен тоғыса тұтасқан болмысы үздіксіз қозғалыстар сабақтастығы жағдайында бейнеленген. Қазақ даласының, ауылдың көріністерін сондағы адамдар іс-әрекеттермен сабақтастыра жырлаған ақын лирикалық қаһарманы арқылы туған жерді, ата-мекенді, табиғатты отаншылдық-азаматтық көңілмен сүйген қазақтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан шынайы дүниетанымы тағылымын аңғартады. Мысалы:

1. Маңырауы отардың тамтырады,
Көзін жұмды кешкі от шамшырағы.

Анда-санда қояды қасқыр ұлып,

Бір сарынмен түнгі өзен сарқырады
[12, 11-б.].

(“Жайлау түні” сонеттің катренінен).

2. Алмас қылыш жарқыл қақса аспанда,

Қайырым келді өліге аят, астан да,

Құйып, құйып тына қалды табиғат,

Кемпіркөсак бар жиһазын ашқанда

Жүйрік жаңбыр қырдан асып үлгірді,

Жер жамылды үлде менен бүлдеңді
[12, 12-б.].

(“Дала қандай!” сонеттің терцеті).

Ақын қазақтың ежелгі салтын, Алаш елінің ата-бабалық дәстүріндегі азаматтың үш жұртын (өз жұрты, қайын жұрты, нағашы жұрты), одан кейінгі қазіргі заманғы ұғыммен төртіншісі бірге оқыған достары, бесіншісі қызметтестері, алтыншысы сыйлас, қимас ағанилері екенін жырлайды, жалпы жақсы адамдарды негізгі жұрты ретінде бағалайды:

Сыры сол сәтті кадамның,
Бәрін де жақсы адамның.
Негізгі жұртым деп білем [12, 56-б.].
("Негізгі жұртым деп білем" сонеттің терцетінен).

Ақынның аталған сонеттерінде қазақтың тұрмыс-салт дәстүріндегі құрдастар, құдағилар қарым-қатынастары мәдениеті, күй мен әнді, өлеңді және олардың авторларын, орындаушыларын қастерлеген халықтың эстетикалық көзқарастары, лирикалық тебіреністер, толғаныстар тоғысқан сыншыл көңіл кеңістігімен жырланған. Ақын өлеңдеріндегі авторлық ой түйіндеулердің барлығы да қазақтың ата-бабалардан ұрпаққа жалғасып келе жатқан отаншылдық-азаматтық парасат байыптаулары ұлағатына сәйкес өрнектелген. Әсіресе, қазақтың ежелгі замандардан бері байырғы қоныстары болған атамекендердің сұлу ажарын, тарихын сабақтастыра жырлауда уақыт пен кеңістіктегі ұлттық және жалпыадамзаттық рух жалғастығын дәлелдеген. Замандар бойы Алаш жұртының айбынды Отаны, атамекені болған, жер бетіндегі барша түрік тұқымдас халықтардың ортақ мақтанышы Қазақ даласындағы топонимикалық-географиялық мекендердің құдіретін дәріптеген. Қазіргі Қазақстанның жаңа ғасырдағы Тәуелсіздік байрағын көтерген жолында әлемдік өркениет биіктігінде танылу орталығы болған Астана қаласына арналған сонеттегі лирикалық қаһарман үнінен ұлттық рух анық сезіледі:

Есімің Ай, Әлемге тұрақталып,
Келіпсің Сарыарқаға жұмақты алып.
Көзіме көрінесің, жас Астана,
Есілге қонған аққу сияқтанып.

Орнаса айдыныма алтын маусым,
Ақ қанат, ашық қабақ жарқылдайсың.
Келбетің туған елді сүйсіндіріп,
Құлпыртып күннен күнге қарқындайсың.

Қуансам айналама жар салғандай,
Ғажапсың көрген адам тамсанғандай.

Толқыдым ақ кайыңдар арасынан,
Ауылдас қара көздер қарсы алғандай.

Іргесі егемен ел беріктесін,
Қазаққа сұлу тұлғаң көрік берсін [12, 115-б.].

Азаматтық сарындағы лирикалық сонеттердің біразы ақындық өнер мұраты туралы жырлаған. Ақындар – адамзат тарихының барлық кезеңдерінде де туған елінің, ұлтының тағдырын романтикалық асқақ арманмен де, сыншыл, сыншыл тебіреністермен де жырлау тұғырынан таймаған қайраткерлер. Лирикалық сыршыл сарындары мол сонеттерімен де ақындық өнер иелерінің шығармашылық болмысы, уақыт пен кеңістіктегі өмірлік шындықты көркемдік шындықпен байыптаған суреткерлігі мен қайраткерлігі тұтасқан тұлғалары анық танылды. Е. Әукебаевтың “Мен сенсіз”, “Көзайым”, “Ақын сыншыл”, “Түсер болса жыр шапағы”, “Болшы бірге, кел қаламым”, “Өлең – аумас өзің ғой”, т.б. сонеттерінде ақын және оның өлеңі туралы поэтикалық бейнелеу ойлары жиналған. Ақындардың көркемдік ойлау жинақталған жан дүние әлемінен қорытылып шыққан көркем кестелі терең мағыналы жыр жолдарының адамзат ұрпақтарына эстетикалық тағылым қуатын сіңіретін ықпалы бағаланған. Ақындық толғаныстардың мұңдышерлі және қуанышты әуендерінің өмірлік шындық оқиғаларынан, адамдар мен жаратылыс құбылыстарынан туындайтын романтикалық және реалистік сипаты да сараланады. Өлең өнерінің өмір шындығын өрнектеуінен адамдардың өзара үндес және бір біріне ұқсамайтын қасиеттерінің бірлігі мен қайшылықтарының да танылатыны көрсетіледі. Мысалы:

Түссе шабыт мейірі, күн шуағы,
Шашуын шашып жамал жыр туады!
Өлеңнің өлкесінде ой бусанып,
Шырын-шешек жыр ағашы құлпырады.

Татсаң шырын ән таңдайға асығады,
Шырқап шығып, жұлдыздарға асыла-
ды!

Жабылып, лүп етіп бір сыр бермеген,
Ғашық жүрек қалқатайға ашылады!

Кімді кім сүйетіні кім біледі:

Біреу жылап, күлсе біреу – шын кү-
леді?!

Білсе мұны махаббат періштесі,
Ақын жазған әулие жыр біледі!

Сүйген жардай ыстық қандай жыр құ-
шағы,

Сен емей, сол сұлуды кім құшады!
[12, 52-6.].

(“Түссе шабыт мейірі, күн шуағы” со-
неті).

Кәкімбек Салықовтың да ақындар ту-
ралы өлеңдерінде шығармашылық шабыт
бұған айрықша жаратылған адамдардың
жан дүние болмысы, олардың қоршаған
ғашықтық-ғаламдық қозғалыстар орта-
сындағы өзгешеліктері, қарым-қатынас-
тары, көңіл-күй құбылыстары – бәрі де
психологиялық күрделі сипатымен бей-
неленеді. “Шын сұлулар ақынды дәріп-
тесін”, “Өзін жеңген өзгені де жеңеді”,
“Өлең туса өмірдің таңбасы боп”, “Муза-
ға”, “Шабытты шақ”, “Жүрегім өлең – өл-
ке астанасы”, “Шарлағым кеп құлшынсам
шартарапты”, “Жыр бастауы”, “Өрше-
лену”, “Мен аспаннан түсем жоқ, жер
ұлымын”, “Ақынның бары да өлең, жоғы
да өлең”, “Өзімдік сын”, “Жүрегім махаб-
баттың астанасы”, “Әні бар өлең келген-
де”, “Ақынға”, “Шабыт”, т.б. Бұл сонет-
терде Жаратушы Алланың құдіретімен
фәнидегі жақсылық егізделген күресі мен
бірлігін жырлаған. Ақын атты ғажайып
тіршілік иесінің адамзат ортасындағы жан
дүние әлемі жан-жақты қамтыла жырлан-
ған. Періштедей пәк көңілімен Сұлулық,
Адалдық атты жан дүние әлемін тамса-
на, таңғала, сүйсіне толғайтын, қараулық,
қатігездік, сатқындық жайлаған қара-
түнекке лағынет айтатын ақын жандү-
ниесінің мөлдірлігі, шынайылығы, тек ұлт

пен адамзаттың мәңгілік тыныштығын,
достығын жырлайтын ақындық ойдың
қайраткерлік, даналық тағылымын баға-
лаған. Жандүниесінен ақтарылған көңіл-
күй әуендерінің сөз өрнектерімен өрілген
туындыларға айналғанын, сол шығар-
малардың қазіргі және болашақтағы ұр-
пақтарға мәңгілік рухани азық болуын
тілеген шығармашылық аманат-тілегін
арнаған. Ақынның шығармашылық ша-
бытынан өрілген шығармаларының уақыт
пен кеңістіктегі барлық қозғалыстарды,
құбылыстарды, қасиеттерді кеңінен қам-
тыған кешенді, күрделі әлемі оқырмандар-
дың жан әлеміндегі буырқаныстарымен,
толғаныстармен үндес, тектес сипатымен
оқылады. Ақындардың жан әлеміндегі
толғаныстар тағдыр кемесіндегі мыңда-
ған, миллиондаған оқырмандардың жү-
регін баурайды. Ақындардың лирикалық
қаһарман, кейіпкер тұғырындағы көркем
бейнелері халықтық сипат алып кететіні
де осындай эстетикалық дүниетаным ық-
палынан екендігі де ақиқат. Ақындардың
шығармашылық мұраты – өз туындылары
арқылы адамзат ойының бүкіл болмысын
таныту. Мысалы:

Ақын аңғал, ақпейіл, жалтармайды.
Жаз өтсе де, әкелмес қаңтар қайғы.
Ару үшін ақынның бір керегі,
Қашан құлап түскенше қартаймайды.

Ақын гүл ғой сұлудан нәр алатын,
Рахат, шәрбат, шырыннан жаралатын.
Ақын – қыран қияда жүріп келіп,
Сүйген жерге қайтадан оралатын [12,
13-б.].

(“Шын сұлулар ақынды дәріптесін”
сонетінің қатрені мен терцетінен).

Өлең – дос өмір сыры өзім көрген,
Әжемнің әлди ғой сөзім терген.
У мен бал, от пен судың арасында,
Жыр олжа ащы, тұщы сезім берген.

Қайғы, шер ізі қалар реңімде,
Мұң толқып жатыр менің жүрегімде
[12, 33-б.].

(“Музаға” сонетінің терцеті).

Ақын – туған ұлтының перзенті. Ақын жырларының азаматтық-отаншылдық сарындары туған ұлты ұрпақтарының рухани қызметшісі жолындағы әсерімен бағаланалы. Туған елінің, ұлтының жүрегінен орын алған қуатты жырының ғасырлар бойы ұмтылмас рухани қызметін сезінген ақындардың да өзіндік мәңгілік өмір тағдыры айқындалады. К. Салықовтың сонеттеріндегі азаматтық-ұлттық көзқарас ұстанымы көркем шығармасының халық жүрегінен орын алуын ойлаған жауапкершілік тағылымын танытады:

Жүрегім – өлең – өлке астанасы,
Жоқ оның туған елде басқа бәсі.
Атқан таң, батқан Күнге бірдей ға-
шық,
Өзгертпес құштарлығын жас шамасы.

От сезім тілін ақын алмасың не?
Ақыл ма? Ол қуат-күш жалғасын да!
Жалыны жарқыраған өртті жырың,
Өзіңнен бұрын өліп қалмасын да.

Тебіретсе жанға жылы сырың анық,
Құлшынса оқыған жан нұры жанып.
Заманның арыз, назын ұқсын десін.

Ер сүйер болса барлап байқарың мол.
“Шіркін-ай! Не де болса айтарың сол:
Жазғаны шын жүректен шықты!” –
десін [12, 48-б.].

Қорыта айтқанда, қазақ лирикасындағы сонеттер – ақындарымыздың әлем әдебиетіндегі классикалық үрдістер деңгейіндегі шығармашылық көрсеткіштерінің бірі. Сонет жанрының классикалық өлшем-өрімін сақтай отырып, лирикадағы азаматтық мұрат бағдарымен жырлауда қазақ ақындары ұлттық-отаншылдық сарындарды кеңейте, тереңдете дамытты. Қазақ поэзиясындағы өзіндік тарихи поэтикалық үрдістерін әлем әдебиеттеріндегі классикалық үлгілерімен

сабақтастыра отырып, шығармашылық ізденістердің жаңа мүмкіндіктеріне жол ашты. Қазақ әдебиеті дамуындағы мұндай жанашылдықтың жалғаса беретіні ақиқат.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: “Қазақ энциклопедияның” Бас редакциясы, 2006. – 8-том. – 704 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері: Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1982. – 368 б.
3. Ломов В.М. Сто великих зарубежных писателей. – Москва: Вече, 2009. – 432 с.
4. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құраст. З. Ахметов, Т. Шанбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
5. Петрарка Франческо. Өлеңдер / Орысшадан аудар. Д. Қанатбаев. – Астана: Аударма, 2002. – 64 б.
6. Құран Кәрім: Қазақша мағына және түсінігі / Аударған Халида Алтай. – Медине Мұнаууара Сауд Аравия, Гіжри, 1911, мілади 1991. – 604 б.
7. Шекспир У. Отелло. Асауға тұсау. Гамлет. Ромео мен Джульетта. Король Лир. Сонеттер. – Астана: Аударма, 2004. – 688 б.
8. Энциклопедия мудрости: Литературно-художественное издание. – Можайск: Изд-во “РОССА” Можайский полиграфический комбинат, 2008. – 816 с.
9. Аманжолов Қ. Шығармалар. Төрт томдық. 1-том: Өлеңдер / Құрастырған және алғы сөзін жазған Ғ. Қайырбеков. – Алматы: Жазушы, 1977. – 528 б.
10. Мәшһүр-Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар: “ЭКО” ҒӨФ, 2007. – 442 б.
11. Әукебаев Е. Күн мен көлеңке: Сонеттер, сонеттер шоғыры, арнау өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2000. – 168 б.
12. Салықов К. Сырғалы сонеттер. – Алматы: Жалын, 2001. – 272 б.

УДК 80/81

СЕПТЕУЛІКТЕРДІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ СЕПТІК ЖАСАУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Құралай Мұхамеди
Сулейман Демирель атындағы университеті

Түйіндеме

Мақалада септеуліктер аналитикалық септік жасаушы бірлік ретінде қарастырылады. Себебі, аналитикалық тұлғаның бір сыңары грамматикалық қызметте, грамматикалық мағынада жұмсалатыны белгілі, ал негізгі сөзге тіркескен септеулік шылау бойынша грамматикалық мағына болғандықтан, ол негізгі сөзге тәуелді. Септеуліктер септік мағынасынан мүлде бөтен мағынаны білдірмейді, септіктің негізгі мағынасын өзгертпейді. Тарихи тегі мен шығу арналары жағынан септеуліктер мен септіктер арасында тығыз байланыс бар. Шылаулардың жалғауға айналу процесі болғандығы тілде белгілі.

Кілт сөздер: аналитикалық септік, септеуліктер, грамматикалық мағына.

КАЗАК ТИЛИНДЕГИ ПОСЛЕЛОГДУН АНАЛИТИКАЛЫҚ ФУНКЦИЯСЫ

Қысқаша мазмуну

Бұл мақалада казак тилиндеги послелогдун аналитикалык функциясы каралат.

Ачкыч сөздер: аналитикалык тил, послелог, грамматикалык маани.

РОЛЬ ПОСЛЕЛОГА В АНАЛИТИЧЕСКОМ СКЛОНЕНИИ

Аннотация

Данная статья изучает роль роль послелога в аналитическом склонении.

Ключевые слова: аналитическое склонение, послелог, грамматическое значение.

THE IMPORTANCE OF POSTPOSITION IN THE CREATION OF ANALYTICAL DECLENSION

Abstract

One of the units of linguistics, which creates analytical declension, is postpositions because between postposition and declension's historical roots there is close contact.

Their application proves that there is stability in postposition's word phrase. Postposition does not change the meaning of declension. In historical roots of postposition and declension, there is a close relationship. Postposition was a process to be connected to the endings. It is proved in linguistics, historical and etymology works.

Key words: analytical declension, postposition, grammatical meaning.

Ғалым М.А.Бородина “Синтез и анализ в современной и исторической грамматике французского глагола” деген мақаласында аналитикалық септікке, оны жасаушы тілдік бірліктерге тән мынадай белгілерді көрсетеді: а) тіркестің бір сыңарының грамматикалануы; б) тұрақты қолданыс; в) септік қатынастарын көрсете алу қабілеті;

г) септіктермен даму жағынан байланыста болу [1, с.162].

Бұл белгілерге есім аналитикалық тұлғасын жасаушы тілдік бірлік ретінде септеуліктерге сай келеді. Оны тілдік деректер негізінде жан-жақты дәлелдеуге болады:

1. Аналитикалық тұлғаның бір сыңары міндетті түрде грамматикалық қызметте, грамматикалық мағынада жұмсалатыны белгілі, ал негізгі сөзге тіркескен септеулік шылау бойында грамматикалық мағына бар, сондықтан ол негізгі сөзге тәуелді. Мысалы, Қалаға оқу үшін келдім. Астананы көру үшін бардым сияқты қолданыстарда үшін септеулігі оқу, көру дегендерге тәуелді, өйткені үшін септеулігінің бойында лексикалық мағына болмағандықтан, өз алдына жеке тұра алмайды.

2. Септеуліктердің сөзге тіркесінде тұрақтылық бар екенін олардың қолданысының өз-ақ дәлелдейді. Кез келген сөйлем я мәнмәтінде қолданылған септеулік белгілі бір септіктегі сөзбен тіркесіп қолданылатындықтан, лингвистикада олардың тіркесетін септіктеріне қарай топтау тәжірибесі қалыптасқан. Өйткені, тілде барлық септіктің шылауы бар деуге келмейді, кейбір септіктердің түрлерімен тіркесетін септеулік шылаулар болмайды. Тіл тәжірибесінде 4 түрлі септік тұлғаларын меңгеретін септеуліктерді атау орын алған. Олар мыналар:

а) атау септіктегі сөзбен тіркесетін немесе атау септігін меңгеретін септеуліктер: үшін, сайын, сияқты, секілді, тәрізді, туралы, арқылы, бойы, бойымен, бойынша, жайлы, жайында, шамалы, шақты, қаралы. ә) барыс септіктегі сөзбен тір-

кесетін немесе барыс септігін меңгеретін септеуліктер: шейін, дейін, таман, жуық, тарта, қарай, таяу, салым. б) шығыс септіктегі сөзбен тіркесетін немесе шығыс септігін меңгеретін септеуліктер: гөрі, кейін, соң, бері, әрі, бұрын, бетер. в) көмектес септіктегі сөзбен тіркесетін немесе көмектес септігін меңгеретін септеуліктер: қатар, бірге, қабат.

3. Септеуліктер септік мағынасынан мүлде бөтен мағынаны білдірмейді, септіктің негізгі мағынасын өзгертпейді, бірақ оның мағынасын күшейтіп, күрделендіреді. Сөйтіп, септеуліктерде септік категориясының қатынастарын, септік мағыналарын көрсете алу қабілеті күшті.

4. Тарихи тегі мен шығу арналары жағынан септеуліктер мен септіктер арасында тығыз байланыс бар. Шылаулардың жалғауға айналу процесі болғандығы тілдерді салыстыру сипатына, тіл тарихына, этимологиясына қағысты еңбектерден белгілі. Мысалы, білә (білән, бірлән) шылауының өзгеріске түсу нәтижесінде –мен, –бен, –пен көмектес септігінің қалыптасқаны мәлім. Сондай-ақ қарай септеулігінің негізгі түп түркіні – ғару// геру тұлғасы мен –ға/-ге барыс септік қосымшасының арасында да байланыстың бары сөзсіз. Бұл ерекшеліктерді ғалымдарда көрсетіп жүр. Б.Момынова мен Ж.Сәткеновалардың авторлығы мен 2007 жылы жарық көрген “Қазақ тілі морфологиясы. Есімдер” атты оқу құралында былай деп жазылған: “... көмектес және барыс септігі өзге септіктерге қарағанда жасалу тұлғасы, қалыптасу мерзімі, мағынасы жағынан да өзгеше. Көмектес септігі XX ғасырдың басына дейін септік түрінде емес, септеулік шылау білән, бірлән, мінән, мәнән, менән, мен түрінде қолданылып келген” [2, 55б.].

М.А.Бородина көрсеткен 4 белгіні атап, оған сәйкес қазақ тілінің деректерімен дәлелдеу септеуліктерді есім аналитикалық тұлғасын жасаушы бірлік ретінде тануға толық жауап береді деп айту қиын. Біздің пікірімізше, септеуліктерді есім аналитикалық тұлғасын жасайтын

бірлік деп тануға басқа да бірнеше себептер бар. Олар мыналар:

Біріншіден, септеуліктер негізгі сөзге тіркесіп қана қолданылады, жеке тұрып қолданылмайды. Бұл ерекшелік – аналитикалық тұлға негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесінен жасалады деген ұстанымға сай келеді.

Екіншіден, септеулік шылаулар септік қосымшалары сияқты грамматикалық қызметте, грамматикалық мағынада қолданылады. Септеуліктер – дербес сөздердің грамматикалық дамуының нәтижесінде өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан айырылу нәтижесінде пайда болған сөздер. Ғалым Н.Оралбаева: “Көмекші сөздер жалпы мағыналы дербес сөздерден шыққан. Жалпы мағыналы сөздер нақтылы мағыналы дербес сөздермен қолдануға мәжбүр болған, ол нақтылық мағыналы сөз жалпы мағыналы сөздің мағынасына нақтылық мән қосқан. Нақты мағыналы сөздің мағынасы күшті болғандықтан, бара-бара ол ойдың тірегіне айналады да, сөз тіркесінде ол басты элементке айналып, жалпы мағыналы сөз оның мағынасын толықтыратын бағынышты элементке айналады. Осы қызметте ол көптеген сөзбен тіркеседі, бұл оның өз мағынасынан айырылуына әкеледі. Осыдан келіп, ол грамматикалық көрсеткішке айналады” – дейді [3, 157б.]. Ғалымның жоғарыдағы пікірі жалпы көмекшілерге қатысты айтылған. Алайда ол айтылған жағдайлар көмекшілердің бірі болып саналатын септеулік шылауға өте дөп келеді.

Үшіншіден, септеуліктердің грамматикалық мағынасы грамматикалық категорияға тән болып табылады. Өйткені септеуліктер мезгіл, мекен, мақсат, себеп т.б. мағыналарды береді, ол мағыналар септік категориясында бар. Мысалы, Атау септік мағынасы септеулік шылаумен тіркесіп аналитикалық тұлғада қолданылғанда мынадай мағыналарды: себеп, мақсат, дарау, ұқсату, белгілі бір істің қайталануын т.б. мағыналарды білдіреді: Бірақ ауыл Абайдың науқасына қайысқанымен, осы

күннің түс шағында Т о ғ ж а н т у р а л ы ұнамсыз сыбыр естіп, келін мінезін сыпсыңдап сөз қып қалды (М.Әуезов); Сол себепті күндегі д а ғ д ы б о й ы н ш а д а с т а р х а н а й н а л а с ы н д а С ү й і н д і к т і н б а р л ы қ б а л а л а р ы д а, бәйбішесі де отырған-ды (М.Әуезов).

Барыс септіктің аналитикалық тұлғасын жасайтын септеуліктер мыналар: шейін, дейін, таман, жуық, тарга, қарай, таяу, салым. Барыс септіктің аналитикалық тұлғасы мезгіл, мекен мағыналарын білдіреді: Ат ағытып кеп б о с а ғ а ғ а т а м а н отырған Сағиттан Асан жол сұрап еді (С.Мұқанов); Қызылшоқыдан Ш ы н ғ ы с қ а қ а р а й т а р т а т ы н к ө ш с о қ п а қ т ың сол жағында, жағада бір жалғыз төбе бар еді (М.Әуезов); Биыл да, бұл отырған барлығының кеңесі Шыңғыс сыртындағы Баканас, Байқалдарға шейін көшіп барыспақ (М.Әуезов). Шығыс септіктің аналитикалық тұлғасы гөрі, кейін, соң, бері, әрі, бұрын, бетер септеуліктері арқылы жасалып, олар таңдау, талғау, салыстыру, мезгіл, күшейту мағыналарын білдіреді. Мысалы: Бірде жылжып, шегініп ш е т к е к е й і н. Сағым ойлап тұратын к ө п к е д е й і н (М.Мақатаев); Ертеңіне Сағитты алып еліне қайтуға ыңғайланған Асан, атын ж е к п е с т е н б ұ р ы н Ботагөзді оңаша шығарып сөйлесті (С.Мұқанов).

Көмектес септіктің аналитикалық тұлғасын жасайтын септеуліктерге қатар, бірге, қабат септеуліктері жатады. Бұл септеуліктер іс-әрекетті бірнеше субъектінің бірігіп жасағанын білдіру үшін қолданылады. Осы сапарда көп елдің қауырт көшімен қатар жаңағдай үйіле қонуына себеп болатын тағы бір нәрсе: сыртта алғашқы күндерде қасқыр қатты басады (М.Әуезов); Тек бір ыңғайсыз жері қосшы саны көбейіп кеткенде Балкия да бұнымен бірге алақанын тоса берген (М.Мағауин);

Төртіншіден, септеуліктер септік категориясының тұрақты көрсеткіші. Септеуліктер септік жалғаулы сөзден басқа тұлғадағы ешбір сөзбен қолданылмайды. Және белгілі бір септік тұлғасына ғана тіркеседі. Септеуліктердің

эр алуан грамматикалық қатынастарды білдіріп, белгілі бір септік жалғауын керек ететінін, септеуліктер туралы пікір айтқан ғалымдардың бәрінен кездестіруге болады. Мәселен, А.Ысқаков септеуліктерге берген анықтамасында: “Септеуліктер деп объекті мен объектінің не предикаттың арасындағы түрлі грамматикалық қатынастарды білдіру үшін қолданылып, белгілі бір септік жалғауын меңгеріп тұратын көмекші сөздерді айтамыз” – деп көрсетеді [4, 371б.]. Демек, септеулік шылаулар дербес сөз тұлғасын таңдап, талғап тіркесетіндіктен, олар барлық септік жалғауларымен қолданыла бермейді. Сондықтан да олар атау, барыс, шығыс, көмектес септікте тұрған дербес сөздерге ғана тіркеседі дедік. Септеуліктер тек белгілі септіктердің ғана мағынасын ғана толықтырады. Ғалым М.Балақаев үйге барайық пен үйге таман барайық дегендерді салыстыра келіп, олардың “... бірін екіншісінің орнына айтса да болар еді, бірақ аздап та болса ол тіркестердің айырмашылығы бар: ең алдымен, үйге барайық пен үйге таман барайық дегендердің мағынасы бірдей емес: алдыңғы қимылдың жалпы бағыты, бет алысы айтылса, соңғыда ол бет алыс бұрынғысынан дәлдеп көрсеткен. Сол дәлдік үйге сөзінен кейін таман шылауын қойып айтудан болып тұр” – деген қорытынды жасайды. [5, 104б.].

Бесіншіден, аналитикалық тұлға синтетикалық тұлғасы бар категорияда болуы керек дейтін теорияға септеуліктер сай келеді. Өйткені септеуліктер септік категориясының аналитикалық тұлғасын жасаса, септік жалғаулары септіктің синтетикалық тұлғасын жасайды.

Алтыншыдан, септеуліктер арқылы жасалған аналитикалық тұлғалы сөз бір сұраққа жауап береді, сөйлемнің бір мүшесінің синтаксистік қызметін атқарады. Мысалы: Уақытында Шұғаның әңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді (Б.Майлин); Аспанға қарай оқ атпа, өзіңнің түсер басыңа (мақал). Осы сөй-

лемдердегі “баласына шейін” бастауыш қызметінде жұмсалса, “аспанға қарай” пысықтауыш қызметінатқарып тұр.

Ғалым Н.Оралбаева: “Көмекшілер дербес сөзге мағына үстеуші грамматикалық элемент болғандықтан, өзі тіркескен дербес сөздің құрамында тұрып, онымен бірге сөйлем мүшесі қызметіне қатысады. Бұл арада қосымшалы сөздің синтаксистік қызмет атқаруын еске алу керек. Қосымшалы сөз сөйлем қызметін атқарғанда, оның құрамындағы қосымша бөлініп тасталмайды. Сол сияқты дербес сөзге тіркескен көмекші де бөлініп қалмайды. Дербес сөздің құрамына жататын элемент болғандықтан, онымен бірге сөйлем мүшесі қызметін атқарады”, – деп тұжырымдайды [3]. Ғалымның пікірі жалпы көмекшілерге қатысты айтылған. Бұл пікір көмекшілердің бір түрі саналатын септеуліктерге тікелей қатысты.

Жетіншіден, септеуліктер қатысымен жасалған аналитикалық тұлға сөз табы жағынан зат есімге тән. Себебі, септеуліктер септік категориясының аналитикалық тұлғасын жасайды. Ал септік категориясы зат есімнің грамматикалық категориясы.

Сегізіншіден, септеуліктер арқылы жасалған аналитикалық тұлға септік категориясының парадигмасына кіреді. Бұны ғалымдар дәлелдеп жүр. Мысалы, ғалым Х.Т.Ахтамова: “В настоящей диссертации на большом фактическом материале показано, что аналитические послеложные формы представляют собой микросистему, которая вместе с микросистемами падежных форм и синтетико-аналитических форм составляет единую систему (парадигму) словоизменения имени в узбекском языке”, – деп жазады [6, 2]. Сөйтіп, ғалым Х.Т. Ахтамова парадигма деген ұғымды кең көлемде түсінеді. Бірақ сол өзбек тілін кейбір мамандары септеулікті аналитикалық тұлғаны парадигмаға енеді десе, бірі оларды парадигмаға кірмейді деп есептейді. Ғалым С.Усмановтың септеулікті тіркестерді есім аналитикалық тұл-

ғасы деп танығанымен оны парадигмаға қоспайтынын ғалымның мына бір сөзі дәлелдейді: “В узбекском языке аналитические формы не входят в систему парадигм и не образуют ее” [6, с.106].

Біздің ойымызша, септеуліктердің мағынасы белгілі септікпен байланысты қалыптасқан, олар септік категориясының парадигмасының бір мүшесі. Бұл туралы Н.Оралбаева: “Септеулік шылаулар – септік парадигмасының негізгі бір мүшесі. Өйткені, олар септік жалғаулы сөзден басқа тұлғадағы ешбір сөзбен қолданылмайды. Оның барлық қолданысы тек септік тұлғалы сөзбен байланысты және олар септік тұлғаны да таңдайды. Атау септіктің өз септеулік шылауы бар, барыс септіктің өз шылауы, шығыс, көмектес септіктерінің әрқайсысының өз шылауы бар. Олар бірінің орнына бірі жүрмейді. Бұл септеулік шылаулардың мағынасының белгілі септікпен байланысты қалыптасқанын білдіреді. Ол септеулік шылаулардың септік категориясының бір мүшесі екенін дәлелдейді” – деген дәлелдемелері арқылы септеуліктердің

парадигмалық қызметін бөліп көрсетеді [3]. Синтетикалық және аналитикалық септіктердің мағына ортақтығын төмендегі кестеден көруге болады.

Бұл кестеден аналитикалық септік пен синтетикалық септіктің мағыналас екені анық көрініп тұр. Ал жоғарыдағы кестеден септеуліктердің септік мағынасын беретіні, олардың синтетикалық септікпен алмастыруға болатыны байқалады. Өйткені, ол мысалдар бір категорияның көрсеткіштерімен қолданылған. Өрі сондықтан олар коммуникативтік талапқа сай бірін екіншісімен алмастыру мүмкіндігіне ие болып тұр. Бұл аналитикалық тұлға мен синтетикалық тұлғаның арасындағы анық грамматикалық синонимдік құбылысты көрсетіп тұр. Және септеулік те, септік қосымшасы да бір грамматикалық категорияның қызметін атқару үшін қолданылады.

Қорыта келгенде, септеуліктер өзінің септікпен байланысты қырларының молдығына орай септіктің аналитикалық бірлігі ретінде танылады. Басқаша айтқанда, септеуліктердің үнемі белгілі бір септік жалғауын керек етіп тұруы, оның басқаша қолданылмауы, септік мағынасына эквивалент болуының өзі оның септікпен тығыз байланысын көрсетеді.

Кесте 1 Септік мағыналарының септеуліктермен берілуі

Септік мағыналарының септеуліктермен берілуі	Септік мағыналарының септік қосымшаларымен берілуі
Сен үшін келдім	Саған келдім (барыс септігі)
Жыл сайын келемін	Жылда келемін (жатыс септігі)
Кітап туралы сөз еттік	Кітапты сөз еттік (табыс септігі)
Мәліметті ғаламтор арқылы алдық	Мәліметті ғаламтордан алдық (шығыс с.)
Тізім бойынша таптым	Тізімнен таптым (шығыс септігі)
Сен жайлы сұрадым	Сені сұрадым (табыс септігі)
Тәрбие жайында көп айтты	Тәрбиені көп айтты (табыс септігі)
Қатар бойымен жүрдім	Қатармен жүрдім (көмектес септігі)

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Borodina M.A. (1965) Sintez y analiz v sovremennoi i istoricheskoi grammatike francuzskogo yazika. M-L., pp. 152-166.
2. Momynova B., Catkenova Zh. (2007) Kazak tili morfologiyisi. Esimler. Almaty, 120p.
3. Kalibaeva A., Oralbaeva N. (1986) Kazirgi kazak tilinin morfemalar zhuiesi. – Almaty. 192 p
4. Yskakov A. (1991) Kazirgi kazak tili. Morfologiy. Almaty, 382 p.
5. Balakaev M. (1991) Kazirgi kazak tili. Almaty. 190p.
6. Aktamova Kh.T. (1981) Posleslozhnie inflitiskie formi v sovremennom uzbekskom yazyke. Tashkent, 26p.

УДК 80/81

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ЛИНГВОКОГНИТИВНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Уулкан Камбаралиева

д.ф. н., проф.

Американского университета в Центральной Азии

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению особенностей развития когнитивной лингвистики как науки в Кыргызской Республике. На данном этапе это направление языкознания в Кыргызстане находится в процессе становления, сфера его исследования постоянно расширяется.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, языкознание, исследования.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЛИНГВОКОГНИТИВДИК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ

Кыскача мазмуну

Макала Кыргыз Республикасында когнитивдик тил илиминин илим катары өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга арналган. Азыркы учурда Кыргызстанда тил илиминин бул багыты калыптануу абалында болуу менен, анын изилдөө тармактары улам кеңейүүдө.

Ачкыч сөздөр: когнитивдик тил илими, лингвистика, изилдөөлөр.

THE MAIN FEATURES OF COGNITIVE LINGUISTIC STUDY IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The article considers the peculiarities of the development of cognitive linguistics as a science in the Kyrgyz Republic. At this stage, this area of linguistics in Kyrgyzstan is in the process of formation, the scope of its research is constantly expanding.

Key words: cognitive linguistics, linguistics, research.

Начиная со второй половины XX столетия внимание языковедов было обращено к исследованию сложных отношений языка и мышления и связанных с ними ментальных процессов и состояний. В конце XX века национально-культурная специфика языкового сознания представителей различных этносов начала освещаться с позиции когнитивной лингви-

стики, одной из основных задач которой является исследование общих принципов организации когнитивных способностей человека в единый ментальный механизм и установление их взаимосвязи и взаимодействия.

Целью данной статьи является освещение и выявление особенностей развития когнитивной лингвистики в Кыр-

гызской Республике, поскольку данный факт нашей научной жизни еще не подвергался подробному анализу.

Когнитивная лингвистика возникла как одно из направлений когнитивизма в рамках антропоцентрической парадигмы и она ориентирована на описание и объяснение ментальных языковых структур и процессов. Как известно, во многих видах мыслительной деятельности человека центральное место занимает язык как мощное средство сохранения, переработки и передачи информации. Без языка (это сейчас уже стало аксиомой) невозможна была бы как духовная, так и интеллектуальная деятельность человека. Когнитивный подход к языку дал возможность объяснять особенности получения новой информации человеком и соотношения ее с уже имеющейся в его сознании и предсказывать процессы категоризации и концептуализации. Данные процессы находят свое отражение в языке и структурируются в виде понятийной системы, имеющей видимый след человеческого опыта. Следовательно, в основе когнитивной лингвистики лежит сознательно-преобразующая, мыслительно-созидательная деятельность человека, которая определяется основными свойствами языка.

Когнитивная лингвистика в Кыргызской Республике берет свое начало с исследований, связанных с теорией значения слова, которые проводились в конце прошлого века. В кыргызском языкознании внимание ученых традиционно привлекали вопросы выявления семантической структуры, семантические первоэлементы, системно-семантические связи в лексике и др. Лингвисты Кыргызстана, как и все ученые из постсоветских государств, в своих научных изысканиях в основном ориентировались на российские лингвистические концепции, поэтому многие научные позиции ученых-когнитивистов из Запада были перенесены через русский язык и на исследования

кыргызского языка. Исходя из этого, можно заключить, что возникновение и становление когнитивизма в Кыргызской Республике, как и в других республиках бывшего СССР, закономерно вытекает из российских научных традиций.

Возникновение и становление когнитивной лингвистики в Кыргызской Республике, как нам представляется, можно разделить на два этапа. Первый этап, начавшийся с 2000-х гг., можно обозначить как этап формирования терминологической базы и пополнения инструментария лингвокогнитивных исследований. Второй этап (с 2010-х гг. до наших дней) характеризуется расширением масштабов исследования и разнообразием материалов, на основе которых проводились лингвокогнитивные анализы исследователей.

С появлением когнитивной лингвистики произошел поворот от системно-структурной лингвистики к антропоориентированной, к языку и мышлению говорящего человека. Данное обстоятельство активизировало исследования в области проблем языка и мышления, национальной специфики языков, лингвокультурологии. Во всех этих направлениях ведущим термином стал термин “концепт”. Как отмечают известные ученые З.Д.Попова и И.А.Стернин (Попова, Стернин, 2007), данный термин часто используют как дань моде, следовательно, и в лингвистике можно увидеть “модные” тенденции. Как показал анализ работ по когнитивной лингвистике, в мировой, российской и кыргызской науке существует множество трактовок термина “концепт”, что демонстрирует сложность характеристики данного понятия. Попытаемся выделить основной семантический компонент бытующих у нас в республике дефиниций: 1) концепт – ментальная единица; 2) концепт – мыслительная единица; 3) концепт – единица знаний; 4) концепт – это квант знаний; 5) концепт – совокупность значений; 6) концепт –

застывший духовный элемент культуры; 7) концепт – понятие; 8) концепт – совокупность знаний; 9) концепт – способ категоризации мира; 10) концепт – многомерное знание; 11) концепт – оперативная единица памяти; 12) концепт – обозначение; 13) концепт – вербализованное понятие; 14) концепт – характеристика; 15) концепт – структура мысли; 16) концепт – оперативная единица картины мира, 17) концепт – элемент мысли, 18) концепт – это константа культуры, 19) концепт – глобальная единица мыслительной деятельности, 20) концепт – идея, 21) концепт – культурные гении т.д.

Поневоле на память приходит шуточно-пародийное стихотворение А.Левина: И что смешно: Концепт – это сила. И что интересно: Концепт – это интересно. И что странно: концепт – это как-то странно этак. И что концепт? Это сила, это интересно, это как-то этак. Ну, и это Рубинштейн. Спросим себя: Ну? Спросим себя: И что? Спросим себя: И какой из этого следует вывод? Ответим себе: Концепт (Цит. по: В.А.Маслова, 2008: 15).

И чтобы как-то чётче очертить рамки данного “эфемерного” понятия, обратимся к современным психолингвистическим и нейролингвистическим представлениям о соотношении языка и мышления. Как утверждают известные ученые, мышление человека невербально, оно осуществляется при помощи универсального предметного кода (Выготский 1982, Жинкин 1958, 1982, 1998, Горелов 1980, 2003, Горелов, Седов 1998). Следовательно, люди мыслят концептами, кодируемыми единицами этого особого ментального кода, который имеет чувственно-образный характер. В таком случае, концепт – принадлежность сознания человека, глобальная единица мыслительной деятельности. Мы, вслед за З.Д.Поповой и И.А.Стерниным и, опираясь на результаты собственных исследований, определяем концепт как

дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относителем упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету (Попова, Стернин, 2007: 34).

Упорядоченная совокупность концептов в сознании человека образует его концептосферу, а язык выступает как одно из средств доступа к сознанию человека, его концептосфере, к содержанию и структуре концептов как единиц мышления. Через язык можно познать и эксплицитировать, описать значительную часть концептуального содержания сознания.

Лингвистические методы, используемые для описания лексической и грамматической семантики языковых единиц, становятся *методами* лингвокогнитивного исследования. На данном этапе существуют следующие основные направления когнитивной лингвистики: культурологическое, лингвокультурологическое, логическое, семантико-когнитивное, философско-семиотическое, психолингвистическое. В них используются свои приемы и методы, которые отражают взгляды исследователей на роль языка и когнитивных процессов. Семантико-когнитивный и лингвокультурологический подходы представляются нам наиболее подходящими для лингвокогнитивных исследований, поскольку посредством этих подходов система языка характеризуется не только внутрисктурными отношениями, но и способами осмысления мира человеком. А концепты исследуются как элементы национальной лингвокультуры в их связи с национальными ценностями и особенностями этой

культуры. Лексическая и грамматическая семантика языка рассматриваются как средства доступа к содержанию концептов, как средства их моделирования от семантики языка к концептосфере.

На первом этапе развития когнитивной лингвистики в КР внимание исследователей было сосредоточено на анализах ключевого понятия – концепта. В работах кыргызских исследователей можно заметить смешение когнитивных терминов (например, утверждения типа “концепт – бултушунук, т.е. концепт – это понятие”, и т.д.) и ограничение рамок анализа выявлением семантического содержания отдельных элементов структуры концепта. Как показал результат нашего анализа, в основном работы, выполненные в 90-х годах XX столетия в США и России, обозначены как концептуальные исследования. Следовательно, исследования первого этапа развития когнитивной лингвистики в КР также могут быть объединены в отдельный раздел когнитивистики, а именно – в концептологию.

На втором этапе становления когнитивной лингвистики важную роль сыграли работы, связанные с сопоставлением языковых единиц и концептов в разных языках и культурах. В этих исследованиях наблюдается более глубокое проникновение в концептосферу народа, которая эксплицирует различные способы отражения объективной действительности. В трудах более позднего времени четче соблюдены требования семантико-когнитивного анализа и получены результаты, соответствующие параметрам лингвокогнитивных исследований. Так, в исследовании М.Дж.Тагаева методология когнитивного подхода рассматривается как один из аспектов полипарадигмального изучения русского словообразования в сопоставлении с кыргызским языком (Тагаев, 2004). Другое направление, смежное с когнитивной лингвистикой, лингвокультурологическое, развивается

в работах З.К.Дербишевой. Особенность его – в симбиозе языка и культуры, проявляющемся в описании взаимоотношений языка и этноса, языка и народного менталитета (Дербишева, 2012).

В работах М.И. Лазариди уделяется внимание проблемам вербализации концепта (Лазариди, 2013). В монографическом исследовании У.Дж. Камбаралиевой были использованы и получили дальнейшее теоретическое развитие когнитивные методики исследования языка на материале концептов “Время/Убакыт” (Камбаралиева, 2014).

В работе показано, что концептуальное сходство темпоральной сферы разных этносов является универсальным свойством сознания народов, а восприятие темпоральности и темпоральных отношений, процессы их концептуализации и категоризации в значительной степени обусловлены этнокультурной спецификой народа.

На втором этапе становления когнитивной лингвистики в КР появился ряд диссертационных исследований, посвященных анализу концептов: “Глаз/Көз”, “Лицо/Бет” в языковой картине мира русского и кыргызского языков (Темиркулова 2010, рук.- проф. М.Дж. Тагаев), антонимичных концептов, представленных в паремиях (Эргешова 2010, рук. – проф. К.З.Зулпукаров), “Бала” “ребенок” в кыргызском языке, (Голокова 2012, рук. – проф. З.К. Дербишева), “Вода/Суу” в русском и кыргызском языках (Абыканова 2012, рук. – проф. Г.А. Кутубаева), “Жизнь” в русской и кыргызской языковой картине мира (Бутешова 2012, рук. – доц. У.Д. Камбаралиева), теологические концепты (Калмурзаева 2013, рук. – проф. К.З. Зулпукаров), и др.

В целом, можно заключить, что традиционные исследования констатирующего характера, основанные на элементарном сравнении лежащих на поверхности фактов и направленные на выявление совпадения/несовпадения их структурно-

семантических особенностей, постепенно идут в КР на убыль. Сейчас внимание исследователей все больше привлекают проблемы языка, связанные с общими принципами, управляющими ментальными процессами в человеческом мозгу и репрезентирующими их лингвистическими средствами разных языков.

Поскольку в рамках данной статьи невозможно показать все закономерности становления когнитивной лингвистики в КР, мы ограничимся лишь общей характеристикой ее этаповразвития. Как нам представляется, на данном этапе для кыргызского языкознания исключительно перспективными являются контрастные когнитивные исследования национальной специфики семантики языковых единиц и вербализуемых ими концептов, систематизация эндемичных концептов кыргызского народа и взаимное описание таких концептов на материалах других языков.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Derbisheva Z.K. (2012). *Kliuchevye kontsepty kyrgyzskoi lingvokultury*. Bishkek. (Дербишева З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры. – Бишкек, 2012. – 176 с.).
2. Kambaralieva U.Dj. (2013). *Temporalnaya kategorizatsiya v konseptualnoi kartinemira*. Bishkek. (Камбаралиева У.Дж. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира. – Бишкек, 2013. – 490 с.).
3. Lazaridi M.I. (2011). *Psichicheskiyestoyaniya v polevomopisanii: nominativno-funksionalnyi aspekt*. Bishkek. (Лазариди, М.И. Психические состояния в полевомописании: номинативно-функциональный аспект. – Бишкек: КРСУ, 2011. – 182 с.).
4. Maslova V.A. (2008). *Vvedeniye v kognitivnuyu lingvistiku: ucheb. posobiye (4-eizd.)*. Moskva: Flinta: Nauka. (Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие / В.А. Маслова. – 4-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 296 с.).
5. Popova Z.D., Sternin I.A. (2007). *Kognitivnayalingvistika*. Moskva: AST: Vostok-Zapad. (Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.).
6. Tagaev M.Dj. (2004). *Poliparadigmalnoye opisaniye morfemiki slovoobrazovaniya*. Bishkek, KRSU. (Тагаев М.Дж. Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования (на материале русского и кыргызского языков). – Бишкек, КРСУ, 2004. – 282 с.).

УДК 811.51

LANGUAGE IDEOLOGY OF KAZAKH PARENTS

Dalmira Kulmaganbetova

Master student, Graduate School of Education, Nazarbayev University

Darina Kussainova

Master student, Graduate School of Education, Nazarbayev University

Dina Tussupzhanova

Master student, Graduate School of Education, Nazarbayev University

Abstract

The qualitative research is focused on the language ideology of ethnic Kazakh parents as one of the influential factors developing children's language proficiency. The aim is to understand parents' beliefs about language (s) they and their children speak and learn, including the purposes and measures of language learning.

Key words: language ideology, ethnic Kazakh parents, children, language.

КАЗАК ҮЙ-БҮЛӨЛӨРҮНДӨГҮ ТИЛ ИДЕОЛОГИЯСЫ

Кыскача мазмуну

Бул макала казак үй-бүлөлөрүндөгү тил идеологиясын жана ата-эзелердин балдарды тарбиялоодогу тилдик көз караштарды талдоого арналган.

Ачкыч сөздөр: тил идеологиясы, казак ата-эзелер, балдар, тил.

ЯЗЫКОВАЯ ИДЕОЛОГИЯ В КАЗАХСКИХ СЕМЬЯХ

Аннотация

В центре данного качественного исследования – анализ влияния языковой идеологии родителей казахской национальности на развитие языковых способностей детей. Цель исследования – изучить убеждения родителей о языках, на которых говорят и которые изучают они и их дети, включая цели и способы изучения этих языков.

Ключевые слова: языковая идеология, казахская семья, дети, язык.

Introduction

The study of language ideology of families where at least one parent is Kazakh has a significant importance in the process of reforming the education system because family is seen as the initial and main language environment of school children. Therefore, it may be interesting for international educators and policy makers to study language beliefs of Kazakh parents

as representatives of indigenous population in the country aimed at the revitalization of native language, maintaining majority language, and promotion of learning a lingua franca.

The aim of the study is to understand Kazakh parents' language ideology through parents' beliefs about language (s) they and their children speak and learn including the purposes and measures of language learn-

ing. In this frame, the research question of this study was “*What are Kazakh parents’ beliefs about their own language acquisition and learning and their children’s acquisition and learning?*”

Literature Review

Linguistic culture and its closely related notion of language ideologies is the views about language that benefit a specific group, can be used to look at broader social and power relations (Woolard, 1994; Kroskrity, 2000). King (2013) differentiates ideology, practice, and management defining *language ideology* as “how family members think about language”, *language practice* as “what they do with language”, and *language management* as “what they try to do with language” (pp. 49-50). Here, we see language ideology as an absolute notion which involves parents’ beliefs about language acquisition and learning both by themselves and their children, as well as how their beliefs influence their and their children’s language behaviour.

A number of studies have underscored the importance of national policy and its influence on family language repertoire. Thus, family language interaction is seen as an implicit manifestation of monolingual ideologies (Shohami, as cited in Seloni&Sarfati, 2013). As a result, minority language speaking parents who are usually immigrants have to help their children to adapt to the majority language environment. Although our study is focused on the indigenous population, it is still true that language ideology of parents is highly influenced by the state policies.

Several studies have shown the connection of parents with the language of their ethnicity as the cultural heritage. This results in sending children to bilingual schools (Uchikoshi, 2012) and speaking heritage language at home (Goebel, 1996; Seloni&Sarfati, 2013). This demonstrates the importance of language as a tool to develop ethnic identity and to transfer cultural heritage.

Nevertheless, having studied the literature it can be concluded that family is an indispensable component of language learning and acquisition of children, and therefore parents’ language beliefs are worth studying in order to understand the scope of Kazakhstani population in the process of multilingual policy introduction.

Research design

The research question explicitly determined the methodology and techniques of the study. The *grounded theory* as a methodological framework allows generating a theory based on the data to explain the process of teaching and learning over time.

Data collection

Sampling. The study utilized convenient homogeneous sampling because it was conducted among the university academia and workers who participated in another project on multiliteracy. Additionally, only those families were chosen which involved at least one ethnic Kazakh parent.

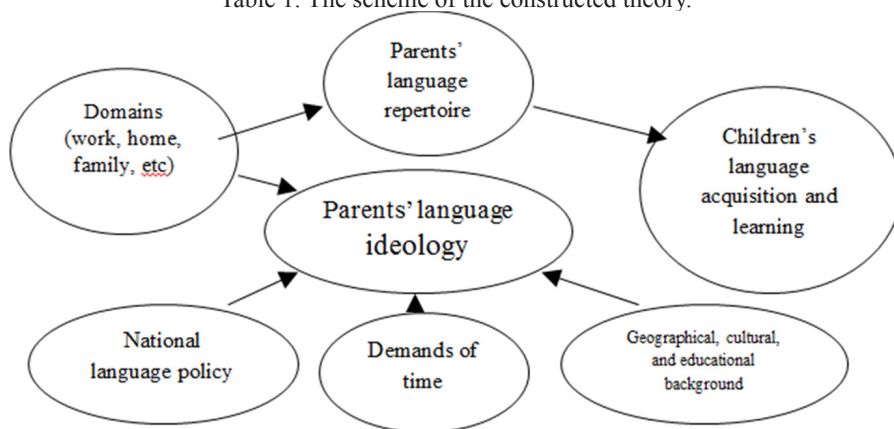
Participants. Seven one-on-one interviews were conducted among one male and six female representatives of seven families. Noteworthy, participants had different geographical background and most of them moved to Astana recently; this means that their beliefs can be based on common language behaviour of their regions.

Instruments. Pursuing the goal to allow participants to share their experiences without being limited by the researcher’s assumptions (Creswell, 2011), interviews involved semi-structured questions on (a) geographical background, (b) current language proficiency of participants and their children, (c) reasons and measures to learn other languages, and (d) attitude toward language learning in Kazakhstan.

Data Analysis

At the first step of the data analysis, the researchers organized the qualitative data choosing the traditional *hand analysis* because the database of this study is relatively small (Creswell, 2014). Based on the model of coding, the scheme of the constructed theory (Table 1)

Table 1. The scheme of the constructed theory.

helped to determine major themes that facilitated the study and to compare how parents' language proficiency and their children's one. In the data analysis, the major themes reveal the sub themes which represent their language proficiency and beliefs about (a) *Kazakh and Russian* and (b) *other languages*.

Parents' beliefs about their language acquisition and learning

Kazakh and Russian. While coding the data, it was revealed that all participants were proficient in Russian and most of them in Kazakh and English. This can be related to the fact that the majority of the participants represent the academia of the Nazarbayev University.

Those parents whose Kazakh language proficiency was limited expressed the desire to learn this language in order to help their children with the language and to fulfill their own needs.

Parent 5: "I would like to learn Kazakh because it is a state language and most of my friends are ethnic Kazakhs".

This demonstrates that the participants perceive Kazakh as a state language and understand its importance for the citizens of the country.

Other languages. Additionally, some of the participants spoke Kyrgyz and Arabic

languages. This can be connected to their geographical background and religious beliefs.

Among the languages which the participants wanted to learn or improve they stated English as a contemporary and language of future and demand of time. In contrast, Kazakh was mentioned only once as the prestigious language because it is probably more associated with family, government, and administration.

Discussing language learning opportunities in Kazakhstan, participants argued that there are a number of constraints including lack of good teachers and time, studying the languages in adolescence, grammar and structure, and new complicated terms.

Parent 4: "I think it is English. It is easier to learn [English] for us [NU academia] because we work and live among foreigners. But those teachers who have just graduated from Russian and Kazakh medium schools are lack of [English] language skills. In the school of my daughter, there is the only teacher and she is a novice one".

Parent 6: "I think there are too many unreasonably created words in Kazakh, especially in hard sciences. Because of that I can't help my children to do homework".

To sum up, language beliefs of parents are influenced by the trends in language

learning all over the world and the national language policy.

Children's language acquisition and learning

Kazakh and Russian. Interestingly, all parents wanted their children to be multilingual speaking minimum two languages: Kazakh as state and parents' native language and Russian as the language of communication with non-Kazakh speakers.

Parent 6: "I think my children will need to learn Kazakh because Kazakh is a state language, it is the language of the future in Kazakhstan".

Parent 5: "In addition to Russian, I want them [children] to speak Kazakh because they are Kazakh and they live in Kazakhstan".

Parent 1: "Of course, my daughter will need Russian! She will need to talk to people who don't speak Kazakh."

Other languages. Parents mentioned several foreign languages where English was the one for travelling and opportunities to get better education.

Parent 4: "In my view, English will let them [children] go to study abroad".

Parent 7: "I also want her [daughter] to speak English simply because everyone should know it".

As a result, parents sent their children to optional language courses to develop Kazakh, English, and Arabic competences. Those interviewees, whose children didn't attend them, would also like to send their children there. Additionally, parents and children read magazines and books, watched cartoons and movies, and sang songs in different languages together.

Parent 4: "They [children] used to ask me to find cartoons and songs on Youtube, but now my elder daughter can do it herself".

Parent 1: "We have a book called "English for children" at home. It is very interesting and colourful. Children sometimes ask to read it to them".

Parent 3: "We really like songs which they sing at school. They are easy to learn; so, we sing them together at home".

This means that parents not only seek for help at specialists (private tutors and language classes) but also take attempts to form language competences of children on their own.

So, as long as children of the participants are brought up in the multilingual environment speaking some languages at home and at school, we can assume that for these children it will be easier to switch languages they use according to the domains. Although reasons of making children speak several languages are different, parents feel positive about it.

Conclusion

This paper seeks to add to understanding Kazakh parents' beliefs about language (s) they and their children speak and learn including the purposes and measures of language learning. Two key factors influencing family language ideology identified via this study were: cultural beliefs of parents and national policy of the country.

All in all, it is true to argue that the positive attitude of parents toward their own multilingualism reflects on language repertoire of their children. This is underpinned by the range of languages parents and children speak at home, parents would like to learn, and children learn at school and during optional courses.

This shows the importance of parents' role in the children's language acquisition and learning. Therefore, the parental involvement should be considered in the language development policies on the national educational level where positive attitudes to multilingualism is a starting point.

REFERENCES:

Creswell, J. (2014). Educational research: planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research. Harlow: Pearson Education Limited.

Goebel, M. (1996). The bilingual parent as model for bilingual child. Policy Science. pp. 245-261.

King, K.A. (2013). A tale of three sisters: Languages Ideologies, Identities, and Negotiations in a bilingual, translational family. *International Multilingual Research Journal*, 7 (1), 49-65, doi: 10.1080/19313152.2013.746800.

Kroskrity, P. (2000). Regimenting languages: Language ideological perspectives. In P. Kroskrity (Ed.) *Regimes of language: ideologies, politics, and identities* (pp. 1-35). Santa Fe, NM: School of American Research Press.

Seloni, L. & Sarfati, Y. (2013). (Trans) national language ideologies and family language practices: a life history inquiry of Judeo-Spanish in Turkey. *Language Policy*, 12, 7-26, doi: 10.1007/s10993-012-9262-7.

Uchikoshi, Y (2012). Relationships among language ideologies, family language policies, and children's language achievement: a look at Cantonese-English Bilinguals in the U.S. *Bilingual Research Journal*. 35:294-313. doi: 10.1080/15235882.2012.731588

УДК 821.51

KAZAK EDEBİYATI'NDAKİ DEDE KORKUT EFSANELERİ

Perizat Berikbolova

MA, Suleyman Demirel Üniversitesi

Özet

“Dede Korkut Hikayeleri” dil, edebiyat, din, gelenek-görenek, atasözleri ve deyimler, tarih, coğrafya ve pedagoji gibi birçok alanda yapılan araştırmaların temelini oluşturmuştur. Hangi alan araştırırsa araştırın eserin değeri kat kat artmaktadır.

Yazıya geçen hikayelerin dışında Dede Korkut'un şahsıyla, hayatıyla ilgili efsaneler de halk arasında söylenegelmiştir. Biz bu makalemizde Dede Korkut'un şahsıyla ve hayatıyla ilgili efsanelerin Kazak Edebiyatı'na yansıyan kısmına değinmek istiyoruz.

Dede Korkutun ölümüyle, kopuzu icat etmesiyle, müziğiyle, ölümsüzlük arayışıyla, dünyanın merkeziyle ilgili birkaç efsane Kazak edebiyatına yansımıştır.

Dede Korkut Hikayelerinin felsefesinin temeli – dünya sevgisini alışık olduğumuz çemberin dışına çıkarmak ve insanın her anının değerli olduğunu hatırlatmaktır.

Biz bu makalemizde Kazak Edebiyatına yansıyan bu efsaneleri değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Kazak Edebiyatı, Dede Korkut, Efsane, Ölüm, Kopuz.

KAZAK ADABIYATYNDAGY KORPUT ATA ULAMYSHтары

Кыскача мазмуну

Бул макалада, казак адабиятындагы Коркут ата тууралуу уламыш каралат.

Ачык сөздөр: казак адабияты, Коркут ата, уламыш, өлүм.

ЛЕГЕНДЫ “КОРКУТ АТА” В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В данной статье затрагиваются вопросы легенды Коркут Ата в казахской литературе.

Ключевые слова: Казахская литература, дедушка Коркут, легенда, смерть, кобыз.

DEDE KORKUT LEGEND İN KAZAKH LİTERATURE

Abstract

Dede Korkut Stories can be regarded as a basis for research areas such as language, literature, religion, traditions, proverbs and idioms, history, geography and pedagogy. Therefore, the basis of the philosophy of Dede Korkut Stories is looking at the world from another aspect and reminding people that every moment is precious.

This article attempts to assess the legend in Kazakh literature.

Key words: Kazakh Literature, Dede Korkut, Legend, Deaht, Kobyz.

Dede Korkut tüm türk halklarına ortak düşünür, şair ve kopuzcudur. Arkasında eser bırakmış tarihi şahsiyetlerden biridir. Kazak araştırmacı aydınların bazıları Dede-Korkut'un 7. 8. yüzyıllarda yaşadığını ileri sürse de bazıları 10. 11. yüzyıllarda yaşadığı üzerinde ısrarla duruyorlar.

Kazaklarda bilinen efsanelerde Korkut bazen ünlü kopuzcu ise, bazılarında ölüme çare arayışlarıyla karşımıza çıkar. Korkut ağzı dualı, gelecekte haber veren, hayat, ahlak, kader konularında kemale ermiş biridir. (Coldasbekov, 1990: 110)

Araştırmacılar Korkutun 295 yıl yaşadığını söylerler (Mırzatay Coldasbekov "Asıl Arnalar", "Jazuşı" yayınevi, Almatı 1990.115s). Onunla ilgili efsanelerin tümü neredeyse ölüme ilgilidir (Coldasbekov, 1990: 111).

Dede Korkut Rus araştırmacıların da ilgi noktası olmuştur. Kazak Edebiyat Tarihinde Dede Korkutla ilgili ilk araştırma yapanlar Ş.Valihanov, V.V. Velyaminov-Zernov, P.I Lerh, L.Gern, L.Meyer, G.N.Potanin, V.V Rodlov'dur.

Günümüzde Kazak Edebiyatına dahil edilmiş Dede Korkutla ilgili efsaneleri halkın ağızından derleyip ilk yazıya geçiren ve araştırılmasına büyük katkıda bulunanlar: V.V. Bartold, A.A.Divayev. İ.V.Aniçkov, I.Jetpis-bayev, V.A.Kallaur, I.Kastanye, P.I.Spiridonov vardır. (Margulan, 2007: 247)

Sonradan ortaya çıkan "Dede Korkut" kitabını hesaba katmazsak eski devirlerdeki (7-8 yy) Dede Korkutla ilgili efsanelerin en güzel örneklerine Kazaklarda ve Türkmenlerde rastlarız. (Margulan,2007: 255).

Ersarı Türkmenlerinden ilk yazıya geçiren A.G.Tumanski'dir. (Margulan, 2007: 262)

Kazaklar arasında yaygın olan efsaneleri ise ilk yazıya geçirenler V.V.Radlov, G.N.Potanin ve A.A.Divayev'tir. (Margulan, 2007: 266)

Dede Korkutla ilgili kazaklar arasında yaygın olan efsaneleri çokça yazıya geçirenlerden biri A.A.Divayev'dir. Onun yazılarına göre Korkut kazak şiirinin kaynağı, ünlü

ezgici, kopuzcuların piridir. En güzelleri ise Korkutun efsanevi doğuşu, onun büyüdüğü toplum, gelecekte haber vermesi, vecizeleri, Korkut ve ölüm, onun ölüme çare araması, ölümsüzlük arzusu, Azraile mücadelesi, ölümden kaçarken dünyanın dört bucağını gezmesi, tek dostu devesi ile ilgili efsanelerdir. Bu materyallerin tümünü A.A.Divayev 1920-1921 yıllarında Cetisu ve Sırderya bölgelerine yaptığı seyahatlerinde derlemiştir. Bu iki bölgeden A.A.Divayev 240 defter yani 8 bin sayfalık malumat topluyor. Onların çoğu tarihi hikayeler, şecereler, efsaneler, masallar ve destanlardır. Bunlardan sadece 8 defteri Korkut'un ölümden kaçması ve Azraile mücadelesi ile ilgilidir. (Margulan, 2007: 267)

Kazaklarda ve Türkmenlerde en yaygın olan Korkut efsanelerinde araştırmacıların en çok dikkatini çeken şey "Korkutun mezarı" ifadesidir. Efsaneye göre Korkut nereye giderse mezar kazmakta olan birilerini görüyor ve her seferinde Korkutun mezarını kazmakta olduklarını söylüyorlar. Korkut da ordan uzaklaşarak ölümsüzlük arayışına başlıyor ve sonunda ecele öre olmadığını anlıyor. Doğum, hayat, ölüm, ölüm felsefesinin insan kafasını her devirde kurcadığı gibi bu efsanelerde de ölüme çarenin olmadığı, nereye kaçarsak kaçalım ölümün sonunda bizi bulacağı gerçeği ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Diğer Türk efsane, masal ve destanlarında kahramanların doğumunun olağanüstü olması gibi Korkutun da doğumu efsaneye göre olağandır.

Korkut'un annesi her yıl sancılanıyor ama Korkut dünyaya gelmiyor, üç yıl dokuz gün geçince ancak doğuyor. O doğarken hava kararıyor, sert rüzgar esiyor, halkı büyük bir korku kaplıyor. Onun için adını korkut koyuyorlar. Bir gün rüyasında ak sakallı yaşlı bir adam ona kopuz yapmasını söylüyor ve uyanınca kopuzunu yapıyor ve uçan kuş, koşan av, esen rüzgar durup onun sesini dinliyor. (Babalar Sözü, 2012: 140-141)

Dede Korkut efsanelerinde çok görülen motiflerden biri rüya motifidir.

Korkut yirmi yaşına geldiğinde bir rüyada ona sadece kırk yıl yaşayacağı bildiriliyor. Bunu öğrenince devesine binip ecelden kaçıyor. Ecel bir gün bir sandık yapıp Korkutun onun içine girmesini emrediyor. Korkut önce sen gir de göreyim diyor ve sandığa giren eceli sandığa kapatıp nehir suyuna bırakıyor. Halk uzun süre ölüm nedir bilmeden yaşıyor. Bir gün bir balıkçı bu sandığı yakalayıp açınca ecel ordan kurtuluyor ve Korkutun peşine düşüyor. Ecelin peşine düştüğünü bilen Korkut kopuzuna sarılarak acı acı bestelerini yapıyor. (Babalar Sözü, 2012: 141)

Diğer yaygın motiflerden biri olan kırklar motifini de burda görebiliriz. Ecel Korkuta çok sinirleniyor ve onu buluyor. Ecelin yaklaştığını anlayan Korkut kendi resminden kırk tane yapıyor ve kırk birinci olarak da kendisi oturuyor. Ecel onu gene öldürmüyor. Bu sefer de ölünden kurtulan Korkut gene kopuzuna sarılarak acı acı bestesini çalıyor. (Babalar Sözü, 2012: 142)

Su üstünde devamlı Kopuz çalan Korkut'un kopuzunun sesi yedi günlük yere kadar ulaşmıştır. Yedi günlük bir yerde geziye çıkan kırk kız da bu sesle büyülenerek sesin geldiği tarafa doğru yürümeye başlamışlar. Yolda çöle rast gelerek kızların otuz dokuzu ölmüş ve ancak bir tane topal kız Korkutun yanına ulaşmış. Korkutun bu kızla evlendiğine dair rivayetler de vardır. Bu kız geldiğinde çaldığı ezginin adı da Sarındır.

İslam felsefesinde insan hayatını çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık olarak devreye ayırma malumdur. Hatta bu devreler sabah, öğle, ikindi ve akşam olarak da nitelendirilir. Bu durum Dede Korkut efsanelerine de yansımıştır. Devesine binip ölümün olmadığı diyarı aramak için yola çıkar ve yolda mezar kazmakta olan bir genç görür ve kimin öldüğünü sorar. Genç bu mezarın Korkuta ait olduğunu söyler. Ordan hemen uzaklaşır ve gene çok gider ve yolda sırasıyla orta yaşlarında, ileri yaşlarında ve sonunda çok yaşlı birisinin mezar kazmakta olduğunu görür ve hep aynı cevabı alır, herkes Korkuta mezar kazmaktadır. Ölümünden

kaçamayacağını anlayan Korkut orda dünyayla veda bestesini çalar. (Babalar Sözü, 2012: 144-145)

Dede Korkutun diğer olağanüstü özelliklerinden biri de onun kopuzunu sadece insanlar değil canlı cansız tüm varlıkların dinlemesidir. Ecelden kaçan Korkut dünyayı gezdikten sonra doğduğu Sırderyaya gelip huzur bulur, ve nehrin üzerine oturup kopuzunu çaldığında ecel ona yaklaşamaz. Dünyadaki herkes ve herşey onu dinler, akan su, esen rüzgar durur, tüm hayvanlar etrafına toplanır. Tepesinde uçmakta olan kuğular bile durup dinlemişler onun kopuzunu. Ve Korkut da günümüzde meşhur olan "Kuğu" ezgisini çalar. (Babalar Sözü, 2012: 146)

Türk efsane, destan ve masallarında kahramanların sadık ve olağüstü özelliklere sahip binkeleli olur. Korkutun da devesi Celmaya bu tür bineklerden biridir. Sırderyada bilinen efsanelerden birine göre delikanlı çağına gelen Korkut dayılarını ziyarete gittiği sırada yorulmadam koşabilen bir deve yavrusunu hediye alıyor ve onu kendisi besleyip büyütüyor. Bu deve Korkutun başkasına itaat etmeyen bir hayvandır. Efsaneye göre bu deve Korkut bindiğinde yorulmak bilmeyen, acıkmayan ve dağı taşı aşan bir bineğe dönüşüyor. "Celmaya" ezgisini de bu devesi için çalmıştır.

Ecelin bilinen bir yüzü yoktur, perdelidir. Dede Korkutta da ecel hep yılan kılığındadır, sinsidir. Bir keresinde rüyasında kırk yıl yaşayacağını öğrenen Korkut devesine binip ebedi yaşayabileceği bir mekan arıyor. Gittiği her yerde ecelin hüküm sürdüğünü görüyor ve Sırderyaya geri geliyor. Devesini kurban ederek kendisi nehrin üzerine halı serip oturuyor ve kopuz çalıyor. O kopuz çaldığında ecel ona yaklaşmıyor ama bir ara yorgunluktan daldığında ecel yılan olarak gelip onu ısırarak canını alıyor. (Babalar Sözü, 2012: 147)

Gene ölümle ilgili ilginç efsanelerin biri de gene rüyasında ona yol gösteren ak sakallı ihtiyarın tavsiyeleriyle ilgilidir. Bir gün rüyasında ak sakallı dede ölümü ağzına almadıkça ölmeyeceğini söyler. Korkut da

ölümü anmadan yaşar. Bir gün köylülerin bir ala danayı kovaladıklarını ama yakalayamadıklarını görür. Onlara yardım etmek için devesine biner ve “seni ölsem de yakalarım” der. Bunu der demez o dana taşa dönüşür ve ölümü ağzına aldığı için çok pişman olur. Ölümden kaçmak için dünyayı gezir ve bu olaydan dolayı çaldığı ezgiye de “Ala dana” adı verilmiştir. (Babalar Sözü, 2012: 150)

Dede Korkutun diğer bir bestesini adı da “Uçarın Ulumasıdır”. Bu bestenin de bir efsanesi vardır. Bir dul kadının tek oğlu varmış. Oğlunun iyi bir atı, iyi bir tazısı varmış. Tazının adı Uçarmış. Bir gün delikanlı vefat etmiş ve onun cenazesini çıkardıktan sonra köy halkı ordan taşınmış. Bir gün anası tazının ortalıktan kaybolduğunu farketmiş ve eski köylerine aramaya gitmiş. Ve bakmış ki köpek sahibinin mezarı başında uluyor. Zavallı kadın da oğlu için göz yaşı dökmüş. Bu durum Korkutun kopuzuna Uçarın Uluması olarak yansımış. (Babalar Sözü, 2012: 151).

Dede Korkut efsanelerinin hemen hemen hepsi onun çaldığı ezgilerle alakalıdır. “Auppai” ezgisinin de efsanesi vardır. Korkut o topal kızla evlendikten sonra ondan bir çocuğu olur. Ama kendisi ölümden kaçtığı için nehrin üzerinde devamlı kopuzunu çalması gerektiğinden karısı ve çocuğuyla ilgilenemiyor ve onlar da nehrin kenarında yaşarlar. Çocuk büyüdükçe babasına doğru gitmek ister, Korkutun da kalbi buna dayanmıyor ve çocuğu oyalamak için “auppai, auppai” diyerek kopuz çalıyor. Ve bu ezgi günümüze kadar gelmiştir. Bu efsanenin ikinci bir varyantı ise Korkut Sırderyanın üzerinde oturup durmadan kopuzunu çalarken kucagında bir çocuğu olan aç, susuz ve perişan halde bir kadın gelir. Kadına acıyan

Korkut duygusunu bu Auppai ezgisine yansıtmış. (Babalar Sözü, 2012: 152)

Her şeyin sonu olduğu gibi Korkutun efsanelerinin de sonu vardır. Onun son ezgisi ve onunla ilgili efsane de çok ilginçtir. Bu efsaneye göre “başpay” Korkutun son ezgisidir. O nehrin özerinde kopuzunu çalarak oturduğunda kızkardeşi aktamak ona yemek getiriyormuş. Bir gün gene kızkardeşi ona yemek getirdiğinde fırtına çıkmış ve kızkardeşini fırtınadan koruyacağı derken ayak parmağı kızkardeşine dokunmuş ve bu duruma çok pişman olmuş. Bir keresinde gene kızkardeşi ona yemek getirdiğinde yorgunluktan kopuzunu bırakıp dalıveriyor ve kızkardeşinin torbasına yılan kılığında giren ecel Korkutu sokuyor. Ölmeden evvel Korkut kızkardeşine vasiyetini söylüyor. “Ecel beni hazırlıksız yakaladı, buna çok pişmanım, ikincisi sana ayak parmağım dokunduğu için çok pişmanım. Beni gömerken iki ayak parmağımı toprağın üstünde bırakın. Kopuzumu da yanıma gömün” diyor. Kızkardeşini teselli ederek son ezgisini daha çalıyor ve bu ezginin adı da “Başpay”. Onu kopuzuyla gömdükten sonra mezardan kopuzun “Korkut” nidaları duyulmuş.

Dede Korkut kitabı ve efsaneleriyle ilgili yapılan araştırmalar devam etmektedir. Tüm türk halkları için ortak olan bu konu karşılaştırmalı olarak araştırmayı gerektirmektedir.

KAYNAKLAR:

1. Babalar Sözü. Küy anızdar. (2012). Astana: Foliant yayınevi.
2. Coldasbekov, M. (1990). Asıl Arnalar. Almatı: Jazuşı yayınevi.
3. Margulan, A. (2007). Eserleri. Almatı: Alatau yayınevi.

УДК 821.51

HAYÂLÎ BEY'İN ŞİİRLERİNDEKİ BAZI MAZMUNLARIN TASNİF VE TESBİTİ

Doç. Dr. Ali Rıza Özyuğun
Burç Üniversitesi Öğretim Üyesi

Ömer Faruk Eren
Süleyman Demirel Üniversitesi Öğretim Görevlisi

Özet

16. yüzyıl Osmanlı divan şiirinin önde gelen üç şairinden biri olan Hayali Bey, Zati ile çağdaş, Baki ile Zati arasındaki şairlerinde en büyüğüdür. Şuara tezkirelerinde adına sıkça rastladığımız şairlerimizdendir. Şiirlerinde hayal unsurları çokça yer aldığından ve bunları güzel bir şekilde tasvir ettiğinden dolayı "Hayâlî" mahlasını almıştır. Şair, tasavvufî duygu ve düşünceleri içten bir yakarıyla mısralarına nakş etmiş bir gönül eridir. Şiirlerinde tasavvufa yer vermesine rağmen mutasavvîf olamamış rind-kalender meşrep bir şairdir. Bu çalışmamızda farklı bir üslup, hayal gücü ve tasavvura sahip olan 16. Yüzyıl şairlerinden Hayali Bey'in divanındaki (bilinen tek eseridir.) bazı şiirlerinden tespit etmiş olduğumuz mazmunları aktarmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hayali Bey, divan şiiri, mazmun.

ХАЯЛИ БЕЙДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН СЮЖЕТИН АНЫКТОО ЖАНА КЛАССИФИКАЦИЯЛОО

Кыскача мазмуну

16-кылымда Осмон поэзиясында алгачкылардан болгон үч акындын бири – Хаяли Бей Зати менен замандаш, Бакы менен Зати акындардын ортосундагы улуу акын. "Шуара" жыйнактарында аты көп кездешкен акындардын бири болгон. Ырларында элестетилген элементтер көп орун алгандыктан жана буларды жакшы жол менен сүрөттөгөндүктөн "Хаяли" атын алган. Акын мистикалык ой-сезимдерин ырларына чын ыкластан көркөмдөлгөн көңүл менен түшүрөт.

Анын поэзиясында аныкталган мазмунду көрсөтүүгө аракет кылабыз.

Ачык сөздөр: Хаяли бей, Диван поэзиясы, мазмун, поэзия түшүнүгү.

КЛАССИФИКАЦИЯ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ СЮЖЕТА ПОЭЗИИ ХАЯЛИ БЕЯ

Аннотация

Данная статья затрагивает проблемы творчества поэта Хаяли Бея, который прославился во время Османской империи.

Ключевые слова: Хаяли, поэзия, содержание, понимание поэзии.

THE CLAISSIFICATION AND DEFINITION OF THE PLOT IN THE POEMS OF HAYALI BEY

Abstract

The paper deals with the claiassification and definition of the plot in the poems of Hayali bey.

Key words: HayaliBey, Divanpoetry, plot, understanding of poetry.

Giriş

Divan edebiyatı şiir ağırlıklı bir edebiyattır. Günümüzde divan edebiyatının anlaşıl-mamasının ve sevilmemesinin sebeplerinden birisi de; klasik şiir anlayışının dünya edebi-yatından silinmesi ve modern edebiyatta dilin sade olması gerektiği anlayışından yola çıkılarak divan edebiyatına ait kelimelerin terk edilmesi gerektiği yönündeki eğilimdir. Lakin şiir, kelimelerle örülen bir hayal dün-yasının gizli ve çağrışımlarla dolu imgelerle anlatılmasından başka bir şey değildir. Zira dili sadeleştirdiğini ve modenleştirildiğini iddia edenlerin kullandığı kelimeler bir nevi mazmun gibi şairin dünyasına ait olup kendi anlamı dışında bir anlamla yüklü vezinsiz ve kafiyesiz bir anlatımdan öte bir şey değildir. Divan edebiyatındaki mazmunların tanıtıl-ması ve öğretilmesiyle ümid ediyoruz ki yeni nesilde eski şiirimizden bir mana bulacaktır. Melali anlamayan bir nesle aşına olamayacak bir edebiyattan kurtulmak için divan şiirini ve onun gizli dünyasını öğretmeye mecburuz. Bu çalışmamızdaki hedeflerimizden biriside bu amaca uygun bir katkı sağlayabilmektir.

Mazmun Kelimesinin Muhtevası ve Kullanım Şekli

Unutulmamalıdır ki mecazi anlatımlar ancak belli bir entellektüel birikimin sunu-cunda ortaya çıkar. Bu mecazi anlatım dilin, dilde bir fevk üstüne çıkışı demek olup, halkın beğenisiyle ya devam eder ya da unutul-mak üzere tarihe girer. Fakat, kelime hazinesi ve edebi zenginlikte bu şekilde tekevvün ve tekemmül eder. İskender Pala “bir mana veya mefhumu özelliklerini çağrıştırarak kelime grupları içinde çizim sanatına mazmûn

denir.” (Pala, 1993:10), derken mazmunun mecazi bir yolla anlatılan bir kavram olduğunu vurgulamaktadır. Bizim de değindiğimiz gibi sanat; ancak nesnelere görüldüğünden farklı bir şekilde yorumlanmasıyla, ona yeni manalar kazandırmakla, sanatkarın yorumuyla bir milletin edebi zenginliğine katkı sağlamaktadır.

Şi'ründe ey Hayali nikat-ı hakikat an

Ta dostana her biri bir dasitana ola

Şairin şiirindeki amaç; ilahi hakikatlerdeki nükteleri, incelikleri ortaya çıkarmaktır. Şiirlerindeki var olan destansı öğelerin mevcudiyeti, bu amaç doğrultusunda oluşturulan, rengin edilen, güçlü anlatımı öne çıkarmaktır.

Ahmet Hamdi Tanpınar XIX. Asır Türk Edebiyatı adlı eserinde: “Mazmûn, müslüman süsleme sanatlarındaki o girift ve tenazurlu şekiller-arabeskler gibi her tarafı birbirine cevap veren kapalı bir âlemdir. Bu kapalı âleme her kelimenin hususî manâları ve çağrışımları ile gelir, ancak bilmece çözüldüğü zaman gizliden gizliye kurmuş olduğu bu kıyaslarla ve oyunun araya koyduğu psikolojik mesafeden söylemek istediğini söyler, yahut çok defa imâ ederdi.” (Tanpınar, 1976:11-12). Şeklinde mazmunu tarif ederek Baki'nin kasidesindeki bu beyitte ki, sanatsal inceliğe bir manada atıfta bulunmuş olmaktadır.

Hayal, Divan şiirinde önemli bir unsurdur. Şiirlerinde hayal zenginliği ve derinliği olan Divan şairlerden biri de Hayali Bey'dir. Hayali Bey, genellikle olayların gerçek sebeplerini hayalî sebeplerle değiştirerek, bilinen ifadeleri sade bir üslupla orijinal ben-

zelmeler haline çeviren sözü rengin eden уста bir divan şairidir.

Hayâlî Bey'in Beyitlerindeki

Mazmunlar

Ali Nihat Tarlan; 'Orada (divan edebiyatında) her kelime ayrı bir mâna ifade eder.' Sözü'nü kıstas alıp, şairimizin seçmiş olduğumuz 100 beyitindeki mazmunların manalarını ifadelendirmeye çalışarak, önce beyitin manasını, daha sonra kelimelerin manalarını, mazmunla ilgili olan edebi sanatları ve mazmunu oluşturan kelime öbeklerini veya genel aktarımda mevcut olan gizli mana açıklayarak gösterilecektir. Çalışmamızı, şairin en çok kullandığı bazı mazmunları belli başlıklar altında vererek, bölümler halinde aktarmayı hedefliyoruz.

Mañfî, bahr, emval-î deryâ, düre, dürzî, mecnun, düre-i şehvâr, gevher, cevâhir, güherbâr, lü'lü-i lala, dem-i Îsâ, hatt-ı nigar, nûr-ı dide, şâhid-i mevzûn, Süreyyâ, 'izar-ı Leyli'de bir turra-i anber-feşân, ab-ı firâvân, çerağ, Mantıku't-Tayr, kuşdili, murga-ı kudsi, Seb'a-i Mu'allaka, sihr, efsun, Samîrî sihri, gül-efsûn, rengin fesâne, tûtiyâ şairin kullandığı başlıca teşbih ve mecazlardır. (Kurnaz, 2011: 23)

Hayalî Bey üzerinde çok kıymetli çalışmalar yapmış olan Prof. Dr. Cemal Kurnaz'ın aktarmış olduğu bu bilgilere ek mahiyetinde bazı ilaveler ve tespitler yapmaya çalıştık. Zira divanında var olan, ve sıkça zikredilen kelimelerden başka, ima yoluyla veya mazmunların bir araya gelerek oluşturduğu mazmunları da bunların arasına dahil ettik. Öncelikle kelime düzeyinde kullandığı mazmunlara ek olarak şunları söyleyebiliriz.

Nush u pend, Hüsrev, Keman-eburu, tir-i müjen, meh-pare, bülbül-i şuride, ömr-i cavidan, leb-i la'l, buy-i zülf, dil-i mecnun, meh-cebin, mihr-i cihan-ara, lale-i nu'man, melek-sima, nakd-i Selman, Cam-ı Cem, çeşm-i şehla, zülf-i bala, serv-kamet, pir-i mugan, hal-ı siyah, ateş-i ruhsar, durre-i tarar gibi mazmunları ifade edebiliriz.

Yukarıda ifade edilen kelime ve kelime guruplarının çağrıştırdığı, beyit içinde keli-

me olarak değilde mana olarak mevcut olan ve en sık kullanılan mazmunlarda şunlardır:

Sevgili, dudak, çilehane, Cemalullah, aşık-rakip, gül, Hz. Muhammed, şeb-i arus, kalenderilik, bayram, köle, dolunay, hac, dua, namaz, şair, mevlana, aşık, kuran, şafak, gül-bülbül, cennet, bahar, tevhid, şeyh, güneşin batışı, Feriüttin Attar, Medine, şarap, Mevlana, meyhane, papağan, mum-kelebek, av-avcı, vahdet-kesret, güneş, gece-gündüz, küfür-iman, su, kader-kaza

Hayalî Bey'in şiirlerinde tasavvufî konuların ağır bastığını elde edilen verilerden de rahatlıkla görebilmekteyiz. Söz sanatları ve buna bağlı olarak metin içinde var olan derin anlamdan çıkartabileceğimiz mazmunların çamitliliği geniş bir entelektüel birikimin yansıması şeklinde değerlendirilebilir. İncelemiş olduğumuz 100 beyit içerisinde, edebi sanatları ve klişeleşmiş kelime guruplarını kullanarak ima yoluyla anlattığı mazmunlardan sıklıkla karşımıza çıkan sevgili mazmunu 13, aşık-rakip (rind-zahid) 9, vahdet-kesret 8 bahar, Hz. Muhammed 5, gece-gündüz, şeyh 4, şair, namaz ve güneşin batışı 2 kere bulunmaktadır. Sıklıkla karşımıza çıkan bu mazmunları başlıklar halinde örnekleriyle göstermeye çalışacağız. Çalışmamızın alanı sınırlı olduğu için bütün mazmunları değilde en sık karşımıza çıkan mazmunlardan bir seçki yapmaya çalıştık.

Sevgili

Kande fehm itsün kemâlüm rüstiyanî-fehm olan

Kadrini şanma Tahirüñ Faryâbiler bilür (G.930/1)

'Benim olgunluğumu Aristo akıllı olan nasıl anlasın? (Faryablı) Tahirün değerini

Faryabilerin bildiğini sanma.' İranlı şair burada bir rakip gibi takdim edilmiştir. Bu beyitte aşğın halinin akılla değilde, ancak kalp yoluyla anlaşılabilceği vurgulanmış olup; kemal akıl ve kalbin izdivaç edip insanı-ı kamile varanların vardığı bir hal olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Tahir ile Zühre'ye de bir atf söz konusudur. Tahir kelimesindeki istiarenden yola çıkarak sevgilinin Zühre'ye benzetildiğini ve onun ima edilerek

sevgili mazmununa atıfta bulunuluyor diyebiliriz.

Rind-Zahid

Zülfüh ucundan ne bilür kim beyân ide fakih

Bu teselsül 'ilmini şanma kitâbiler bilür (G.930/5)

'Fakih saçının ucundan ne anlar ki açıklasın. Bu teselsül ilmini kitap okuyanların bildiğini sanma.' Teselsül: "birbirine bağlı olma, bir silsile meydana getirme," demektir. Kelâm ilminde, Allah'ın varlığını ispat için başvurulan bir metodun ismidir. Teselsülde bir şey silsile hâlinde ilk atasına kadar götürülür ve o ilk atanın mutlaka bir yaratıcısı olması gerektiği ve onu yaratan kim ise bütün torunların da yine onun mahluku olacakları ifade edilir. Hayali ehl-i tarikat olup, tarikat silsilesine de atıfta bulunuyor. Kitabiler derken medrese eğitimi almış olan fakihlere yani zahidlere atıfta bulunuyor. Hayali çok iyi bir eğitim almamış Kalenderi tarikatına mensub bir şairdir. Zülûf sevgilinin yüzünü örten saçlarıdır. Silsile derken saçın dökülüşü ve uzunluğunda bir telmihi yapılmıştır. Aşıklar sevgilinin saçlarının uçlarına çengele asılan avlar gibi gönüllerini asarlar. Fakihler aklen Allah'a ulaşmaya çalışırken rindler gönül yoluyla O'nu ararlar. Bu sebepten şair fakihlerin zülûfün ucunu bilmezler diyerek bir tarzde bulunmaktadır. Zira aşığın her dem rakibi zahiddir, fakihdir. Genel mananın çağrıştırdıklarından yola çıkarak bir rind-zahid mazmunu var diyebiliriz.

Vahdet- Kesret

Şeb gibi baht-ı siyahum rûz-veş rûşen olur

Ger görürsem bir gün ol mihr-i cihân-ârâ yüzün (G.937/4)

Cihanı süsleyen güneşin yüzünü bir gün görürsem, gece gibi karanlık bahtım gündüz gibi aydınlanır. Şeb-ruz-mihr kelimeleriyle bir tenasüp, şeb-ruz kelimesiyle tezat sanatı yapılmıştır. Aşığın kesretten, yani karanlıktan aydınlığa çıkabilmesi için sevgilinin cihanı süsleyen nuruna, yani Allah'ın isminin tecellilerine ihtiyaç vardır. Ayrıca, eğer

denilerek cemalullahı görme ümidi de dile getirilmiştir. Kesretten vahdete ulaşma arzusuyla var olan bir kesret-vahdet mazmunu ima edilmektedir.

Bahar

Lebüñ Helvâsı cüllâbı nev iken

Harâret yaqmadan ol gül nevâle (G.939/3)

Dudağının helvası ve gülsuyu taze iken, hararet o gülü yakmadan (yiyip içelim.)

Sevgilinin dudağı tatlıdır. Ağzının kokusu ve suyu ise güldür. Sıcaklık burada rakip manasında kullanılmıştır. Güneşin sıcaklığının nasıl gülün suyunu kurutup içer, kokusunu, tadını alırsa. Rakipte aynı şeyi yapmak arzusundadır. Gülün taze ve tatlı olduğu dem bahardır. Yaz gülü soldurur, kokusunu her yere duyurur. Aşık ise bunu istemez. Baharda gül daha goncadır. Dudağı kapalı, tadı içindedir. Aşık güneşi ve yazı rakip kendini ise bahar yerine koymaktadır. Gülsuyu ve helva aynı zamanda cenazelerde dağıtılır. Aşık bir anlamda rakibin ölmesinde arzu etmektedir denilebilir. Dünya hayatındaki zorluklar yaz ve çöl olarak simgelenir. Kesretten vahdete ulaşmada bu çekilen çile ve yolculuğun neticesinde elde edilebilir.

Hz. Muhammed

Mîm-i dehâni n'eydügi fâhir degül mi-dür

Mülk-i 'ademde menzil-i âhîr degül mi-dür (G.932/1)

Ağzının miminin ne olduğu meydana değil midir? (Dudağının) yokluk mülkünde en son konağı (yokluğun en sonu) değil midir?

Mim: Kur'ân-ı Kerim alfabesindeki yirmidördüncü harf olup, ebced hesabında kırk sayısının karşılığıdır. Tarih yazarken bazan Muharrem ayına bir işaret olabilir. Bir kitap veya ibarenin sonuna veya altına temme (bitti) yerine ve "mâlum oldu, görüldü" makamında konulan bir harftir. Sevgilini ağzı mim'e benzetilir. Mim harfi aynı zamanda peygamberimize (a.s.v) bir telmihtir. Yokluk aleminin bitişi varlığın başlangıcı efendimizdir. İlk olarak onun nuru yaratılmıştır. Bu haliyle de o hem yokluk aleminin son

yeri hemde en son nebidir. Ahir kelimesi buna işaret etmektedir. Onun adı mim harfiyle başlar buna bir telmihte yapılmıştır. Mim harfi ebced hesabında kırk sayısına işaret eder. Hz. Muhammed'e nübüvvetin geldiği yaşa başka bir telmihte daha bulunulmuştur.

Gece-Gündüz (küfür-iman)

*Zülfüñüñ küfrine her kim 'arz-ı imān ey-
lemez*

Lāzım olur eylemek imānını tecdīd aña (G.927/5)

Saçlarının siyahlığına imanını sunmayan kişiye imanını yenilemek gerekli hale gelir. Divan edebiyatında sevgilin saçının rengi küfürdür. İmanda yüzdür. Saç yüzü gizlediği için küfür olarak nitelenir. Aynı şekilde sevginin yüzü güneşe gecede kafir olur. İmanın yenilenmesi için tekrar gündüz olması gerekmektedir. Tecdid kelimesi imanının yenilenmesi manasında tecdid- i iman olarak kullanılır. Bu beyitte küfr gece, iman ise gündüzdür. Bir gece-gündüz mazmunundan söz edilebilir. Arz- ı iman denerek güneşin doğması, zülfü küfür denerek, sevgilini güneş gibi yüzünü örttüğüne bir teşbih yapılmaktadır. Buradan yola çıkarak güneşin batması şeklinde farklı bir mazmundan da bahsedilebilir.

Mum-Pervane

*Ayağuna düşdüğüñ 'aşıklarun 'ayb itme
kim*

*Dökülür şem' ayağına yanınca pervāne-
ler (G.931/4)*

(Ey sevgili), aşıkların ayağına düşmesini ayıplama (çünkü) kelebekler yandıklarında mumun ayağına dökülürler. Sevgili her daim aşığı bakışlarıyla ayıplar. Güneş gibi olan güzelliğiyle aşığı cezbeder, aşık onun etrafında dönmeye başlar. Kainatta Allah'ın yarattığı mikro ve makro alemdeki herşey ilahi cezbeyle döner. Ama bu onları kıyamete, yok olmaya götüren sebeplerde de biridir aslında. İlahi cezbe mevvelileri ve alevilerin semalarında da sembolize edilen bir haldir. Aşk şarabıyla sarhoş olan aşık kendinden geçer, ayağa düşer. Bu hali ayıplamamak gerekir. Melamilikte bu fikirden doğmuştur. Kalendilik tarikatıda bu anlayıştan yo-

la çıkarak zaman içerisinde ifrata ulaşmış bir tarikattir. Beyitte buna bir telmih vardır. Mum, pervane, yanmak kelimeleri bize mum-kelebek mazmununu hatırlatır.

Bayram

*Cāna göster kaşlarun k'oldur hilāl-i 'ıyd
aña*

Kāmetün 'arz it ki budur 'ālem-i tevhīd
aña (G.927/4)

(Ey sevgili) can (ima) kaşlarını göster ki onun için bayram hilali (senin) kaşlarındır.

Boyunu göster ki tevhid âlemi, onun için senin boyundur. Tevhid lafzı Allah'ı anlatır ve elif harfiyle başlar. Sevgilinin boyu da elif gibidir. Ayrıca kamet lafzı namazda okunan kamete, yani bayram namazına bir telmihtir. Cenab-ı Haktan gayrı mahlukata Âlem denip, mucidi olanında Allah olduğu tasavufi anlatımda var olan ana meselelerden biridir. Semāvatta binler âlem mevcut olup yıldızların her biri birer âlem olabilir. Yerde de her bir mahlukat, birer âlemdir. Hatta her bir insan dahi küçük bir âlemdir. Alem-i tevhid, insanların bir araya toplanması manasına da gelir. Zira her insan bir âlemdir. Ramazan bayramı hilalin görülmesiyle başlar ve namazda okunan ezanla müslümanlar bir araya toplanarak, tevhid ederek bayramı idrak ederler. Sevgilinin kaşları hilal gibi, yüzü ise ay gibidir. Sevgilinin boyu elife, kaşları hilale benzetilerek teşbih sanatı yapılmıştır. Burada Ramazan bayramına ait bir mazmundan söz edilebilir. Beyitte var olan kelime düzeyindeki mazmunlar (hilāl-i 'ıyd, kāmet, âlem-i tevhīd) gizli bir çağrışımla bizi hilalin görülmesiyle bayram namazına toplanılmasını, kısaca bir bayram gününü ima eder.

Şeyh

Hüsnuñ gedāsına niçün itmez nazar gö-
zün

*Bu ol 'imāret üstüne nāzır degül midür
(G.932/3)*

Gözün niçin güzelliğinin kölesine bakmaz. (Senin) bu (gözün) o yapıya bekçi değil midir? Aşık sevgilinin kölesidir. Sevgili ise bunu bilmezden ve görmezden gelir. Nazar etmesi aşığa hem iltifat hem de ızdırıp veren

bir haldir. İmaret fakirlere yemek dağıtılan yer ve mamur etmek şenlendirmek manasına gelir. Kölelere imarete bakılır. Aynı zamanda aşık bana nazar et ki gönlüm şenlensin diyor. Aynı zamanda şeyh müridine nazar ede onun gönlünü şad eder. İmarette bir yönüyle tekkelere benzer bir fonksiyon üstlenir. Bir şeyh mazmunundan söz edilebilir.

Şarap

Yâr elinden bu Hayâlî bir kadeh nüş it-düğüm

Câm-ı Cem kıldı hased reşk eyledi Cem-şîd aña (G.927/5.1)

‘Hayâlî, sevgilinin elinden (öyle) bir kadeh içtim ki, Cem’in kadehi ona haset etti, Cemşid onu kıskandı.’ Hak aşıkları ilahi ilme ermek için sonsuz aşkın havuzundan içmek isterler. Hazreti Ali bir gün efendimizin ikram ettiği sütü çatlayıncaya kadar içer ve vehbi ilme kavuşur. Aşıkların şarap içmesi de bu hadiseye telmih mahiyeti taşımaktadır. Cam-ı cem divan şiirinde bolca kullanılan bir mazmundur. Kadeh, cam-ı cem, cemşid, nüş itmek kelimeleri bize bir şarap mazmununu tetad eder.

Sonuç

Hayali Bey rindane bir söyleyişle tasavvufi duyguları sözleriyle rengin eden müstesna bir divan şairidir. Devrinde ve sonrasında şiirlerindeki kudret ve zerafet tam manasıyla takdir edilememiştir. Bunun sebepleri arasında bağlı bulunduğu tarikatın batini eğilimleri etkili olduğu gibi, Baki gibi bir şairin varlığı ve derin tesirlerinde O’nu gölgelemiştir diyebiliriz. Şiirlerinde var olan mazmunlar; divan şiirinde ulaştığı seviyeyi ispatlayacak zenginlik ve derinlik, mısralarının ahenkli telaffuzuyla ortaya çıkmakta, hem kulakları hem de gönülleri okşamaktadır. Şairin zengin hayal gücü; mısraların arasında sakladığı klişeleşmiş mazmunlarla ve bıkır-i mazmun diyebileceğimiz tazelikte mecazi çağrışımlarla, ruhları aydınlatmakta, kalpleri doyurmaktadır. Şairin beyitlerinde var olan bütün mazmunları şerh etmemiz mümkün olmadığı için seçmiş olduğumuz bazı beyitleri aktararak, şiirlerindeki mazmunlar dünyasını göstermeye çalıştık. Sade ve içten bir anlatımla

örgülediği mısralarındaki güzellik, şairin hayal gücü ve şiire hakimiyeti onu seçkin divan şairleri arasında yad etmemizi sağlayan en önemli özelliklerdir.

KAYNAKLAR:

1. ARTUN, Erman, (2002) {Dini-Tasavvufi Halk Edebiyatı}, Ankara: Akçağ Yayınları.
2. BAHADIR Cem Savaşkan, (2012). {Hayâlî Bey’in Bilinmeyen Gazelleri}, Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, p. 921-946, Ankara-Turkey
3. DEMİREL Şener, (2002). {Mazmun Üzerine Bir Değerlendirme}, Bilig, Journal of Social Sciences of the Turkish World /Number 21 /Spring 2002
4. İZ Fahir, (2013). {Eski Türk Edebiyatında Nazım}, Ankara: Akçağ Yayınları.
5. KURNAZ Cemal, (2002) {Hayali Bey Divanı Tahlili}, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
6. KURNAZ Cemâl, (1990). {‘Yüzük Oyunu’ Mazmunu, Halk ve Divan Şiirinin Müsterekleri Üzerine Denemeler}, Ankara: Akçağ Yayınları.
7. MENGİ Mine, (2000). { Eski Türk Edebiyatı Tarihi}, Ankara: Akçağ Yayınları.
8. ONAY Ahmet Talat, (1996). {Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar}, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
9. ÖZEROL Nazmi, (2012) {Hayali Bey’in Dünya Algısı}, Ankara: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
10. ÖZKAN Ömer (2007). {Divan Şiirinin Penceresinden Osmanlı Toplum Hayatı}, İstanbul: Akçağ Kitabevi.
11. PALA İskender, (1990) {Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü}, Ankara: Akçağ Yayınları.
12. ŞENER İbrahim, YILDIZ Alim, (2003) {Türk İslam Edebiyatı}, İstanbul: Rağbet Yayınları. Volume 7/4, Fall, 2012

УДК 821.51

KEMAL TAHİR'İN MARKSİST DÜŞÜNCE DÜNYASININ 'NAMUŞÇULAR' ROMANINDAKİ YANSIMALARI

Dr. Yücel Özyaşar

Süleyman Demirel Üniversitesi Öğretim Görevlisi

Ömer Faruk Eren

Süleyman Demirel Üniversitesi Öğretim Görevlisi

Özet

'Namusçular', Kemal Tahir'in cezaevinde kaldığı yıllarda yazdığı romanlarından biridir. Bu çalışmada Kemal Tahir'in marksist düşünce dünyasının romana aksedişi ve nasıl kurgulandığı metin üzerinde birbir işlenerek gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kemal Tahir, marksist düşünce, Namusçular romanı, yansımalar.

КЕМАЛ ТАХИРДИН “НАМЫС КОРГООЧУЛАР” РОМАНЫНДА МАРКСИСТТИК ИДЕЯЛАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Кыскача мазмуну

“Намыс коргоочулар” бул Кемал Тахирдин түрмөдө болгон учурунда жазылган романынын бири болуп саналат. Бул изилдөөдө марксисттик идеялардын Кемал Тахирдин чыгармаларына тийгизген таасирлери жөнүндө каралат.

Ачык сөздөр: Кемаль Тахир, марксисттик пикир, “Намыс коргоочулар” романы, чагылыш.

ОТРАЖЕНИЕ МАРКСИСТСКОГО МЫШЛЕНИЯ В РОМАНЕ КЕМАЛЯ ТАХИРА “NAMUŞÇULAR”

Аннотация

“Защитники совести” ('Namusçular') является одним из романов, написанных Кемалем Тахиром, когда он находился в тюрьме. Данное исследование содержит обзор и анализ влияния марксистских идей Кемалья Тахира на его произведение.

Ключевые слова: Кемаль Тахир, марксистские идеи, роман “Защитники совести” ('Namusçular'), отражения.

REFLECTION OF MARXIST IDEAS IN THE NOVEL CONSCIENCE PROTECTORS ('NAMUŞÇULAR') BY KEMAL TAHİR

Abstract

Conscience Protectors ('Namusçular') is the novel of Kemal Tahir that was written in jail. In this research, the influence of Kemal Tahir's marxist ideology on his work is analyzed.

Key words: Kemal Tahir, Marxist ideology, the novel Conscience Protectors ('Namusçular'), reflections.

Hayatı, Edebi Yönü ve Felsefi

Anlayışı:

15 Nisan 1910'da İstanbul'da dünyaya gelen yazarımızın gerçek adı İsmail Kemalletin Demir'dir. İlk öğrenimini Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik yerlerinde sürdürür ve eğitimini Galatasaray Lisesi'nde sürdürmeye devam eder. Annesinin veremden ölümü ve babasının ikinci bir evlilik yapması üzerine öğrenimini 10. Sınıfta bırakır. Önce İstanbul'da avukat kâtipliği, sonra Zonguldak'taki kömür işletmelerinde ambar memurluğu yapar.

Vakit, Haber, son Posta gazetelerinde röportaj yazarı, çevirmen, düzeltmen olarak çalışmıştır. Onun tanıştığı entelektüel grup Turancılar, ilk fikrî dostları Necdet Sancar, Arif Nihat Asya, Atsız, Mükrimin Halil Yinanç'tır. Kemal Tahir, bu dönemden söz açıldığında "Atsız'dan ve Mükrimin'den çok yararlandım. Onlar bana tarihin nasıl okuması gerektiğini öğrettiler." demektedir. (B. İsmet, 2003)

İlk başlarda Nihal atsız gibi sağ ve milliyetçi düşüncenin etkisinde kalan yazar, Nazım Hikmet'in şiirlerinden ziyade etkilenerek O'nun gibi sosyalist aydınlarla arkadaşlığı sonucunda sosyalist fikirleri benimsemiştir.

"Göl İnsanları" nı yayımladığı 1955 yılında köy romanlarının ilki olan "Sağırdere" romanı da yayımlandı. 1960'tan sonra tüm ilgisini Osmanlı Tarihi ve Osmanlı'daki toplum yapısına yoğunlaştırmıştır. Bunun sonucunda Doğu-Batı çatışması, Avrupalı yaşam biçimi ve algı, mülkiyet ve benzeri problemleri irdelemiştir. Bu irdelemelerin bir sonucu olarak "Yorgun Savaşçı" adlı eseri oluşmuştur.

Yazarın fikir dünyası inişli ve çıkışlı bir hal arz etmektedir. Hapise düşmesiyle bir anlamda marksist bir düşünce dünyasına itilen Osmanlı aşığı, tarihe marksist bir pencereden baksa da kökleri ve kültürüyle olan bağlarını tamamen koparmadan hakikati arayan bir fikir işçisidir Kemal Tahir. Tamamen dinden uzaklaştığı demlerde bile kendi dünyasında imanı ve islamı bulabilen enteresan bir kişiliktir.

Sarı Mustafa (Mustafa Börklüce), Nâzım Hikmet ve Kerim Sadi ile tanıştıktan sonra çevresi yavaş yavaş değişen Kemal Tahir'in o dönemdeki Marksistliği "bir şair coşkunluğundan başka bir şey değil" se de "komünistlik suçundan" 15 yıl hapse mahkûm edilir. Marksizmle ilgili okumalar yaparak fikir dünyasını yeniden inşa etmeye başlayan Kemal Tahir, tarihsel materyalizmi benimseyerek Türk ve dünya tarihi hakkında pekçok eser okur. Naci Sadullah'ın Çorum Cezaevi'nde yatan Kemal Tahir'e gönderdiği Fransızca bir kitap ise yazarın Marksizm üzerindeki düşüncelerini güçlendirir. Kemal Tahir, 13 yıl kaldığı cezaevlerinde sürekli okuyup yazarak fikrî anlamda gelişme sürecini netleştirir. 1960'a kadar sosyalist muhit tarafından tutulan, benimsenen Kemal Tahir, 27 Mayıs ihtilali'ne karşı tutumu, sonrasında Fethi Naci ile yaşadığı polemikler ve nihayetinde Devlet Ana romanı ile "Osmanlı", "gerici", Kurt Kanunu'ndan sonra "Atatürk düşmanı" olarak nitelendirilir ve sosyalist çevreden dışlanır. Zaten rahatsız olan Kemal Tahir, yine bu mevzularda tartışma yaşadığı gecenin sabah 05.30'unda vefat eder (21 Nisan 1973).

Görüşlerini romanlarıyla empoze etmeye çalışan adam:

Kemal Tahir'in karakterlerinin ağzından bazı siyasi/tarihi görüş ve tezlerini okuyucuya sunduğu doğrudur. Bunu zaman zaman abarttığı da doğrudur. "Bu romanda olmaz" diyenler aynı eleştiriyi Maksim Gorki'nin "Ana", Jack London'ın "Demir Ökçe" adlı romanları için de yapıyorlar mı acaba? Yazar onların istedikleri, beğendikleri görüşleri dillendirmede için mi bu öfke yoksa? (Ö.Faruk, 2011)

Halbuki romanlarında Mustafa Kemal'e büyük hayranlıklar besleyen yazarın uğradığı haksızlıklar ve dışlanmışlıklar onun hakikati ararken yaptığı falsolardan alınan birer intikam silahına dönüşmektedir. Türk aydınının yaşadığı dramın oyuncularından sadece biridir Kemal Tahir.

Romanındaki kahramana şu sözleri söyleten yazar: "Nâzım Hikmet için: "Evet!

Belki büyük şairdir. Lakin Mustafa Kemal Paşa'ya inanmıyor. Ben bu memlekette Mustafa Kemal Paşa'ya inanmamayı ihanet sayıyorum. Hainlerin cezası da ölüm olmalı. Bu işi de, asla uzatmamalı." demesi üzerine başlayan tartışmada Ertuğrul: "Bakınız bir Nikbinlik Şiirinde:

„İyi günler göreceğiz çocuklar
Güneşli, iyi günler göreceğiz.

*Motorları engin maviliklere süreceğiz
çocuklar*

*Süreceğiz! Hele açtık mı bir son vitesi
Vuruyor motorun sesi ooy çocuklar!
Kim bilir ne harikulâdedir,*

160 kilometre giderken öpüşmesi..."

diyebilen adam şimdi mahpustadır. Af buyurun, buna karşılık Beyoğlu'nda, şu, pencerenin önünden geçen sokağın kaldırımına sımsıkı yapışık Beyoğlu'nun muhtelif evlerinde bir anda dört yüze yakın kerhane icra-yı sanat etmektedir. diyerek Nâzım'ı savunur. Karılar Koğuşu'nda siyasi suçlu olarak Malatya'da hapis yatan Murat, odasının duvarına Nâzım Hikmet'in bir portesini asar, sık sık onunla konuşur, mektuplar yazar ve ona "üstat" diye hitap eder. Namusçular'da da Murat'ın odasının kapısını karşıındaki köşede Nâzım Hikmet'in yağlıboya büyük portresi vardır. (T. Necip, 181) Farklı yaftalarla karalanarak yazım serüvenine devam etmeye çalışmıştır.

Yazarın düşünceleri Marksizm ile Türkiye realitesi arasındaki bağlantı problemlerinin yorumlanmasından ibaretti. Marksizm'i yetersiz buluyor ve Batılılaşmanın ülkemizdeki sosyal ve kültürel olguya aykırı düşmesiyle ilgili kendi düşüncelerini ortaya koyuyordu. Siyasi eylemlere de katılmışlığı vardır. Eşine yazdığı bir mektubunda şöyle diyor Kemal Tahir: "Yarım yamalak bilgili kafama bir çok kocaman meseleler yığıldılar. Kant, Descartes, Nietzsche, Engels hatta Marks bomboş kafamda koşmaca oynuyorlar. Demokrasi, liberalizm, komünizm, bolşevizm, faşizm, hitlerizm, emperyalizm fır dönüyor etrafımda. Gözleri yeni açılan anadan doğma bir kör gibiyim (...) Sınıf kavgalarının korkunç meydan muharebe-

sine seyirci kalmak, muayyen bir cephenin üniformasını giymemek hakkına bile malik değilmişim. (Opportunist denilen şaşkınlığın arasında durduğum yeter!) diye haykıran inandırıcı bir ses duyuyorum." Yazarın duyduğu bu ses ömrünün son yıllarında iyice belirginleşerek eserlerine yansımıştır. Biz yazarımızın 'Namusçular (1974)' yılında yayınlanan bu romanı üzerinden yola çıkarak düşünce dünyasını anlatmaya çalışacağız. Kemal Tahir'i diğer Türk romancılarından ayıran en önemli özellik, bazı roman kişilikleri aracılığıyla dile getirdiği tarihsel toplumsal görüşleridir. Nedir bu görüşler? Kemal Tahir'in radikal ve ateşli solcular tarafından "sağcılıkla", Kemalistler tarafından da "gericilikle" suçlanmasına, yerden yere vurulmasına neden olan fikirler...

Her şeyden evvel, Kemal Tahir Türk toplumunun gelişim ve evrelerini Batı toplumu ile bir tutmamış, tarihsel ve toplumsal meseleleri de bu çıkış noktasıyla ele almıştır. Çünkü, "Doğu devlet tipi" ni tartışmaya açan Tahir'e göre, tarih doğu'da batı'da olduğundan daha farklı şekilleniyordu. İşte bu yüzden Türk toplumunu anlamak için Osmanlı toplum yapısına merdiven dayamak gerekmektedir. Cumhuriyet rejimi ile Osmanlı tarihine ve mirasına sırt dönen yazar, hayatının ikinci döneminde Osmanlı tarih ve mirasına sahip çıkmıştı. Osmanlı toplum düzenini batı toplum düzeninden, yani Feodalizmden daha adil ve insancıl buluyordu. Babası Tahir bey deniz yüzbaşısı ve II. Abdülhamid'in yaverlerindendi. Kemal Tahir'in yetiştiği kültür muhiti ve kökeni aslı unsurlarını red-i miras etmesine imkan tanıyordu. Hamurunda dini inançlara ve insana duyulan saygı ve sevgi olan bu model, yükselmekte olan Avrupa feodalizminden daha insancıl ve daha ferah bir yaşam vaat ettiği için başta Balkan halkları olmak üzere bütün Doğu Avrupa toplumlarını, köylülerini akın akın Osmanlı bayrağı altına çekiyordu. Köylüler Avrupa feodalizminin zulmünden kaçıyor. Osmanlı tarihçilerinin araştırmaları da incelendiğinde, ki Kemal Tahir'e de ilham kaynağı olmuş olan Halil

İnalcık hocamızın da vardığı sonuç budur. İşte Osmanlı'nın kolayca büyüüp yayılıp yüzyıllarca ayakta kalabilmesinin sırrı bu sistemdedir: “Tımar” yada “İkta” sistemi. Ana sebep, ne“İman gücünde” ne de “yeşil sarıklıların” yardımlarında, yalnızca ama yalnızca bilimde, ekonomik şartlarda yatmaktadır diye düşünen Kemal Tahir bu yönüyle milli değil marksist bir düşünceye yakın bulduğu ‘tımar’ sistemini kendince Türk marksizmi olarak yorumlar ve öyle görür. Tahir, “Tımarlı sipahi sistemini” uygulayan Osmanlı devlet ve toplum yapısını sınıfsız olarak takdim etmektedir. Kemal Tahir’in Osmanlı’ya duyduğu hayranlık bilimsel çalışmalarında ne denli etkili ve yönlendirici oldu bilinmez. Fakat Kemal Tahir, kendince sınıfsız olan bu toplum yapısının, dümen batılılaşmaya kırılmasaydı sosyalizme gideceğini iddia etmiştir. Kemal Tahir, Bürokratik dikta rejimi uygulayan SSCB’yi ise şöyle eleştirir: “Marks üretim araçları devletin yani işçi sınıfının eline geçince sömürünün kalkacağını, devletinde gevşeyip dağılacığını ileri sürmüştür...” Gerçekteyse, SSCB’de işçiler iktidarı ele aldıktan sonra –özellikle Lenin sonrasında- parti içinde doğan Bürokratik güçler önce devleti ele geçirmiştir, sonrada onu kutsallaştırmış, sertleştirmiş ve giderek baskı rejimine kaymıştır. Stalin’le birlikte bu baskı zulme dönüşerek kendi elitist kitle oluşturarak farklı bir sömürü sistemi kurulmuştur. Kemal Tahir’in bu eleştirisi Troçki’nin 1921 yılında yaptığı 3. sosyalist manifesto ile birebir benzerlik göstermektedir.

Kemal Tahir Türk toplum yapısını kendince şöyle analiz eder. Öncelikle Türkiye’de Burjuva sınıfı olmadığını, bunun İ.T. yani devlet eliyle yetiştirilmeye çalışıldığına dikkat çeker: “Türkiye’de Burjuva sınıfını var sayıp, onun karşısındaki işçi sınıfını kurtarmaya sıvanmak! Bak sen şu işe. Bir de işçi sınıfı var da kendisini kurtarmayıp, birkaç sapı silik bunları Burjuva canavarının elinden çekip alacak.”

Kemal Tahir, “Burjuva sınıfımız mı var ki” derken Burjuva sınıfını da kendince şöyle tanımlamaktadır: “Burjuva zengin demek de-

ğildir. Burjuva üretim çılgınlığına kapılmış, üretmek satmak için ahlak, namus, din, aile, millet, insanlık gibi sosyal varlıkların topunu birden gözden çıkarmış bir rezillik toplamıdır. Bunu yetiştirmek kolay değil. Yetiştirilemez bu meret. Onu şartlar hazırlar.” Yazarın tesbitleri ve ifadeleri çok sert olup devrinde ve sonrasında da kolayca Kabul edilememiştir. Lakin bahsettiği burjuvanın günümüzde nasıl bir canavara dönüştüğünü görseydi muhtemelen söylemelerinin ne kadar doğru olduğuna belki de şaşıracaktı.

Kemal Tahir’in çevresinde, sıklıkla bir araya geldiği, sohbet ettiği ve üzerinde Kemal Tahir etkisi görülen yazar-aydın isimler şunlardı; İsmet Bozdağ, Sabahattin Selek, Aziz Nesin, Tahir Alangu, Orhan Apaydın... Sinema çevresinden de tanıdıkları, dostları vardı; Halit Refiğ, Duygu Sağıroğlu, Metin Erksan, Ömer Lütfi Akad bunlardan bir kaç.

‘Türkiye’de adı tarihi romanla özdeşleşmiş bir yazar varsa o da Kemal Tahir’dir. Kemal Tahir’in tarihî roman üzerine tezleri o denli çok tartışılmış, o denli büyük kitleleri etkilemiştir ki en sonunda edebiyatımızda ‘Tahirîler’ diye bir kavram ortaya çıkmıştır. Yani Kemal Tahir takipçileri. Kemal Tahir otantik Türk diline vurgu yapan, sade fakat gür bir söyleyişe sahip, çok etkileyici bir üslupçuluk kullanan emsalsiz bir yazardır. Maskülen, hoyrat; buna mukabil estetik ve etkileyici bir dili vardır.

Kemal Tahir sosyalist bir yazar olmasına rağmen diğer sosyalist düşünür ve yazarlar gibi klişelerin ve zorlama ideolojilerin tutsağı olmamayı başarmış, doğru bildiği yoldan gitmeyi seçmiş bir yazardır. Ona göre Marksizmin iki ayağından biri olan Tarihsel Materyalizm’in doğal süreci olan köleci toplum, feodal toplum, burjuva toplumu, proleterya zinciri Türkiye’de Avrupa’daki gibi gelişmemiştir. Dolayısıyla klasik Marksist tezler Türkiye için geçerli olamaz. Bizim özgün tarihsel mazimizden dolayı özgün bir sosyalist algımızın olması gerekir. Kemal Tahir’in yaşadığı dönem için oldukça cüretkâr gözükten bu fikirler onun İsa’ya da Musa’ya da yaranamamasına sebep olmuş-

tur. Hem sosyalistler, hem sağcılar hem de devlet Kemal Tahir'e kuşku ile bakmıştır. Zaten komik bir gerekçe ile on iki yıl hapse yatırılmıştır. Fakat yine de Devlet Ana gibi emsalsiz bir kurucu metin ortaya çıkarılmayı başarmıştır. Kemal Tahir, Türk edebiyatındaki Osmanlıcılığın da ilk başlatıcısı olarak değerlendirilebilir. Osmanlıyı selefimiz olarak görür. Ama o bu görüşleri siyasal mefkûreler ve bireysel gayeler uğruna değil; gerçekten böyle olduğuna inandığı için böyle dile getirir. Sonuçta bugün diyebiliyoruz ki Kemal Tahir'in Devlet Ana'sını okumamış ve anlamamış biri bizi asla anlayamaz. Bizim neden farklı ve özgün olduğumuzu kavrayamaz.' (T. Akarsu, 2013)

Yazarın pek çok eseri "Karılar koğuşu", "Yorgun savaşı", "Esir şehrin insanları" beyaz perdeye uyarlandı. 12 Eylül'ün ertesinde, devlet tarafından imha edilen filmler arasında "Yorgun Savaşı" da vardı. Kurtuluş Savaşına "resmi tarihin dışından" bakan bu eser, Kemalist çevrelerin yarattığı "Kurtuluş savaşı mitolojisine" uymadığı için rahatsızlığa neden oldu, yok edildi.

Gene Türk Sosyalizminde ve Türk Sosyolojisinde farklı bir tarz yaratan İdris Küçükömer'in Kemal Tahir'den, yada onun Küçükömer'den ne kadar etkilendiği bilinmez, fakat fikirlerinin birbirlerini tamamlayıcı olduğu da apaçık bir gerçektir. Bugünlerde ise, "İkinci Cumhuriyetçi" yada "Liberal Solcu" denen aydınlar tarafından (Mesela; Asaf Savaş Akat, Mete Tunçay, Murat Belge, Altan ailesi ve Engin Ardiç...), Kemal Tahir'in ortaya attığı fikirlerin geliştirilerek kullanıldığı görülmektedir.

Tahir, Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde ispatlanamayan bir isnattan dolayı altı ay hapis yatmasına rağmen, Bayar'a yapılan kötü muamele sonrasında şunları yazar: "Nasıl bir rezillik bu yahu?... Anayasada 'Cumhurbaşkanları vatan ihanetinden başka bir şeyden sorumlu değildir' diye yazarsın. Sonra gece yarısı basarsın Çankaya'yı, elini kolunu bağlayıp denizlerin ortasında bir adaya atarsın! Adama kim bilir neler yaparsın ki canından bezers.

'Acaba bel kayışı ile asılıp kurtulmanın bir yolu yok mu?' diye olur olmaz işlere koşulur. Beni dehşetli ürküten bir şey var bu olayda. Komitacılıktan yetmişmiş, politikada pişmiş Bayar gibi bir adamın az buz işlerde canına kıyması düşünülmez! Demek eziyet ettiler adama! Zora koştular, canından bezdirdiler sonunda." Ve devam ediyor Tahir: "Sen ne susuyor, suçlu suçlu önüne bakıyorsun? İşkenceye, zulme uğrayan sen ben olsaydık, o zaman susmaya belki hakkımız olabilirdi. Ama zulüm yapıldığını, işkence edildiğini görüyor, biliyorsak, bizim susmaya hakkımız olamaz! Biz bağırmalı, bunun namussuzluk olduğunu yere göğe haykırmalıyız." Tahir'in yerliliğinin özeti gibi bu sözler. Haksızlığın karşısında susmayan cesur bir sosyalist diyebileceğimiz yazar maalesef sosyalist yazarlar tarafından da hüsn-ü kabul görmemiştir. Darbeci yönetimin ilk icraatlarından olan toprak reformu Tahir'e göre layıkıyla yapılamayan bir işti. Köylüye dağıtılan toprağın hangi amaçla nasıl kullanıldığını, toprakların dağıtıldıktan önce ve sonrasında ne aşamaya geldiğini, köylünün çalışma prensiplerini sorgular ve sosyalist aydınlar tarafından ağır eleştirilere maruz kalır. Edebiyat alanında ilk sarsıcı eleştiri Fethi Naci'den gelir ve bir bakıma Tahir'in kitaplarına karşı gizli bir boykot çağrısı yapar: "Kemal Tahir, tarihimize, toplumsal oluşumumuzla ilgilenen bir yazar olarak bilinir; romanları da toplumumuzdaki oluşları, değişimleri göstermeye çalışır. Böyle olunca bir şeyler bekliyor kişi. Bir yandan tarih, reform, sosyo-ekonomik rasyonel gerçek güç, temeldeki birikmeler gibi sözler ederken, öbür yandan toplumsal ve ekonomik bir olguyu aylıklıkla açıklamaya kalkışması üzerine, Kemal Tahir'in romanlarını yeniden bir okumak gerek diyorum!" Bu tavır Türkiye'de eleştirinin nasıl işlediğini gösteriyor. Tahir'in sosyal bir konuyla alakalı yazdığı yazı Fethi Naci tarafından edebi ve duygusal bir düzleme çekilerek yorumlanmıştır. 'Eğer benim gibi düşünmüyorsan ben de senin kitaplarını boykot ederim, okumam, okutmam!' sığılığı bir hastalık gibi sosyalist 'Türk' aydınını

sarar ve Tahir attığı her adımda oyun dışına itilmeye çalışılır. Denilebilir ki Kemal Tahir, gerçek aydın olmak endişesi taşıyan bir fikir namusunun, hakikat arayıcısının yaşadığı her haksızlığa birebir maruz kalmış müstesna bir şahsiyettir. Kemal Tahir’i herkes sosyalist kimliğiyle tanır fakat onun sosyalizmi Batı için düşünülmüş, Batı sömürsünü sürdürmeye yarayan bir sosyalizm değildir. Kafasındaki sosyalizm her çeşit sömürüyü kaldıracak, kesin hükümlere ve kalıplara bağlı kalmayan, Doğu’nun ve Türkiye’nin tarihsel üretkenliğini ve birikimini sosyalizme katan bir sosyalizmdir. Yani Kemal Tahir’in sosyalizmi Batı savunusuna soyunmuş bir sosyalizm değil, yerliliği savunun ve Türkiye’nin öncülüğünü yapacağı Osmanlı fikriyatıyla yoğrulmuş bir uygarlık projesidir. (K.Kayalı, 2009)

Marksist Düşünce Dünyasının ‘Namusçular’ Romanındaki

Yansımaları:

Kemal Tahir romanına şu cümlelerle başlar: *‘Mazmanoğlu Hacı Aptullah bir haftadan beri, yani on iki yıl ağır hapis cezasının üç ay kaldığını anlادığı günden beri yerinde duramıyordu. Mahpus damında mahpus milleti aklını sıçratıp sayı saymayı unutarak ayı günü birbirine karıştırmadıkça bin yıl cezası olsa kaçını yattığı, çıkmaya kaç gün kaldığı üresi üresine bilir, bilmekten başka apansız sorulsa, hiç duraklamadan aynen askeriye usulü hazır ola gelerek tek milini verip savuşur. Mazmanoğlu Hacı Aptullah o sabah da rahat uyanmış, gerinmiş, esnemmiş bir cigara yakıp bu günü sayarak ne kadar ceza kaldığını, her günkü gibi hesaba vurunca apansız tam üç ay cezası kaldığını anlayarak “hıh” diyerekten sol dirseğine dayanıp kalkınmıştı. “Ceza üç aya...*

Kemal Tahir taşıdığı sosyalist düşüncelerin etkisiyle, toplumda var olan problemleri aynen ve olduğu gibi aktarmak gerektiğini eserlerinde bizzat göstermiştir. Marksist bir hassasiyetle ezilen sınıfın zaaflarının yine kendinde var olan erdemlerle aşılabileceğine dair bir inancı vardır. Kahramanların konuşmalarını edebi bir kaygı gütmeksizin

olduğu gibi aktaran yazar, kendi sanat gücünü kurguladığı ve aktardığı cümle kalıpları içersinde göstermeye çalışmıştır.

‘Voltaya düşmüştü. İleki herkes yattıktan sonra aralık voltalarına düşmüştü ki fırt fırt gidip gelmesinden kovuşlar uykuyu yitirmişlerdi. Voltaları başkaca gitgide kısaltıyor, dört adıma belki de üç adıma indirip durduğu yerde topaç gibi dönüyordu. “Nedir?” diyenlere karşılığı, “Yanıma bir namussuz gelip koşulmasın diyerektir emmi!” deyip fırt diye dönüyor, başını biraz sallayarak voltayı bıraktığı yerden kapıyordu. Aslında yemekten içmekten de kesilmişti.’

Metnin içinde mevcut olan konuşmalar kendi kültür muhitinin aynası olup herhangi bir sansüre uğratılmadan yansıtılmaktadır. Eserindeki müstehcenlik, küfürbazlık ve argo ifadeler tamamen bu perspektiften ele alınarak yorumlanması gerekmektedir. Ahlakı dayatılan değil insani olan bir kavram olarak görmektedir. İnsani ihtiyaçlar yazar için ayıp değil sadece hayatın bir gerçeğidir. Bu gerçeklik ise toplumun asırlar içerisinde oluşturduğu bir oluşumdur ki baskı ve kanunlarla bunları değiştirebileceğinin sanılması açık bir yanılgıdan ibarettir. ‘Kemal Tahir’i herkes sosyalist kimliğiyle tanır fakat onun sosyalizmi Batı için düşünülmüş, Batı sömürsünü sürdürmeye yarayan bir sosyalizm değildir. Kafasındaki sosyalizm her çeşit sömürüyü kaldıracak, kesin hükümlere ve kalıplara bağlı kalmayan, Doğu’nun ve Türkiye’nin tarihsel üretkenliğini ve birikimini sosyalizme katan bir sosyalizmdir. Yani Kemal Tahir’in sosyalizmi Batı savunusuna soyunmuş bir sosyalizm değil, yerliliği savunun ve Türkiye’nin öncülüğünü yapacağı Osmanlı fikriyatıyla yoğrulmuş bir uygarlık projesidir.’ (Ergün, 2015)

‘Fabrikanın “Sümerbank Malatya bez fabrikası” “Zagonu”, işletmede “Devlet Demiryolları beşinci işletmesi” olup bitenler başkaca gerek fabrika gerek işletme sebebiyle Malatya’ya gelip yerleşen yabancıların şehir yaşayışında meydana getirdikleri değişimleri de gayet merak ediyordu. Bir aralık mahpushane bakkalı Abo’dan bir kü-

çük defter alıp aklına gelen adları alt alta yazdırır olmuştu...

Romanda gerçek hayata ait konular ele alınarak, burjuvazinin araçlarına ve faşizmin unsurlarına da sıkça göndermeler yapılmaktadır.

Yazarın düşünceleri Marksizm ile Türkiye realitesi arasındaki bağlantı problemlerinin yorumlanmasından ibaret olduğu için bu romamındaki satır aralarında da bunları görebilmekteyiz. Batılılaşmanın ülkemizdeki sosyal ve kültürel olguya aykırı düştüğünü sürekli olarak tekrar etme ihtiyacı duyuyordu. Giyinişle batılılaşma isteği duyan bir toplumun var olduğunu söylemenin gerçeklikle bağlaşmadığını yine halkın kendi ağzından aktaran yazar bir hakikat aynacılığı yapma sevdasındadır.

'Bir zaman giyim kuşam mesele oldu. Ağabeyi İbrahim Efendi terzi yollamıştı ki ölçüyü alsın da tahliye gününe giyimi yetiştirsin! Vay ki Hacı Aptullah kudurdu. Yahu bu dışardakilerde hiç mi akıl kalmamıştır, hepsini şeytan mı yelledi bunlardaki aklın! Hele ki şimdiye kadar bütün Malatyalının akıllı bildiği Kahveci İbrahim Efendi... Vah ki vah, yahu, biz on iki yıl mahpus yatıktan sonra nasıl bir teres olmalıyız ki pantol giymeliyiz, bacaklarımızda kıçtan cepli pantol! Ya biz dama düşmeden kıçtan cepli pantolonlulara Malatya'mızın sokaklarını dar etmedik miydi? Bizim mahpuslara düşmemizin bir ucu da ağı yere sürünen Antep şalvarı giyereken efelenme belâsından değil midir? Ne olacak şimdilik? Biz demek boşuna mı yattık Koca reisın sırtımıza sardığı on iki yılları...

Kemal Tahir dinden uzaklaştığı demlerde bile kendi dünyasında imanı ve islami bulabilen enteresan bir kişiliktir. Romanında kahramanlarını konuşuran yazar diğer meslektaş ve fikirdaşları gibi isyan ve küfre varan ifadeleri kullanmayarak toplumun inanç değerlerine bağlı kalan bir üslub aktarımını tercih etmiştir.

'Bozo. Vaktiyle bilmeden bir iş tutun... Meğerse Kan bey seni kadir gecesinde doğurmuş... Postu kurtardın.'

'Taşta dil var, bu herifte yok... İhvanlarla çok çabaladık, yalvardık, döndük avradına sövdük... Sövmemiz yürekte değil, haşa sınamaktayız! Bildiğin sınava çekmekteyiz! Birkaç kez "Heyvah ya seydi Battal Gazi efendim!", "Yetiş ey Ebamuslimi Horosanı efendimiz!" diye naralandığı duyulmuş. Yalan mundar ben duymadım. Aslına bakarsan dedim di ya..'

Yukarıda örnekleri de görülen bu aktarımda içtenlik ve kültüre aitlik net bir duruş sergilemektedir.

Kemal Tahir yiğitçe, hoyrat; buna mukabil estetik ve etkileyici bir dili vardır. Okuması kolay ve sürüleyici olan bu dil şaşılacak kadar sade olmasına rağmen derin bir tesir bırakmaktadır. Toplumdaki namus olgusu, ahlaki zaafı ve beşeri ihtiyaçlar çok derin bir istihsalin sonucu olarak satırlara döküldüğü halde kolay yazılmış izlenimi vererek sıkıcı olmaktan çıkmaktadır.

'-Olan olmuştur, evet! Baktım iki yatak daha var! Baktım, orta yatakta herif yatmaktadır. Ölümlük uykusundadır ki burnunu kessen alsan uyanacağı yoktur... Öküz gibi solumak bunda... Her solukta alt dudağı şişip kabarmakta sonrası yeniden boşalıp inmekte... Baktım bir zaman... dedim: "Ulan dedim, sen adamla eğlenmekte misin?" Geriledim, sıkı durdum, baltayı kaldırıp, "Hıh!" diyerekten kafasına yallah ettim, belden yukarı yorganla beraber kara kazan gibi kabardı kalktı, basıp indirdim...

Sert ve kabaca yapılan tasvirler bir o kadar da insanidir. Gerçek hayatta da arkasını dönüp ağlayan delikanlı, sert mizaçlı yazar bakış açısını satırlara dökerken kendini hiç saklamamıştır.

'Şimdi 1943 yılı Mayıs ayının 17 günü Malatya Cezaevi müdüriyet kısmındamahpusların ekmek hesaplarını yapıyordu. Dışarda hava çok güzel olduğundan canı sıkındı. Eli işe gitmiyor, sinek

Uçsa dalgın dalgın bakarak bıyıklarını çekiştiriyordu. Dalgınlık gibi tembellik de sarkık yanaklı ablak suratına, altılan şiş kısıkgözlerine, kat kat gerdanına gerçekten yaraşmaktaydı. Aslına bakılırsa devletke-

sesine el attıktan sonra yakalanması biraz dalgınlığından, çokça datembelliğinden ileri gelmişti. Biraz tetik dursa, yediği halı usulüne uydursa, malmüdürü de, müfettişler de yüz yıl arasalar hiç bir suç bulamazlardı. İlk işlerde derli toplu çalışırken sonra dalgınlıkla tembellik ağır basmış, kilimindört ucunu suya bırakmıştı.'

Devletin hantal yapısını ve işleyişindeki arızaları bugünün bir meselesi olarak değil doğu toplumlarının bir an'ane gibi devrettiği kötü bir miras olarak değerlendiriyordu. Bir şeyler değiştirilecekse ilk önce adaletsiz adaletin, güçlüyü koruyan kanunların değişmesi gerektiğini ince bir çağrışımla ifadelendirmeye çalışmaktadır.

Kemal Tahir halk deyim ve atasözlerini şiveleriyle birlikte aktarırken usta ve kusursuz bir kurgu ile anlatımı renklendirmiştir.

Sen de artık sütünün gereğini yap!

Tanrı tanık, bakmadım alıcı gözüyle...

Geçen hafta mı? Yalan! Günahımı alırsın ki...

Allah bana töbeden bu yana haramı sormasın!

Sarılmakta ki sıkı durmasa kemikleri saçılacak!

Laf aramızda arkadaş, biz iki ucunu bir araya getirmekten çıktık hanidir.

Bulamadılar mı daha fazlamızı sakın! Bitiririm! Allah beterinden saklasın!

Herif yere mi bakaydı köy yerinde

Kızının kötü yola düştüğünü duyar duymaz...

Namus meselesini Allah kimseye vermesin...

Namusçular kitabında toplumun özeleştiririsini yapan yazar genelevlere rıza nazarıyla bakan bir toplumun söz konusu namus olunca nasıl bir caniliğe zorlandığını anlatmaktadır. Suça verilen cezaların keyfiliği ve uygulandığı absürtlükler yazarın ustaca kaleme aldığı bir mevzudur. Namus meselesi yüzünden saf ve zararsız insanların işlediği korkunç cinayetlerdeki psikolojik halleri ve masumane tavırları vurgulayıcı ve iç hoplatıcı kelimelerle satırlara dökülmüştür. Satırlara dökülen sadece yazı değil kandir

sanki. Yazar insan ruhunda derin izler bırakacak sert ve yalın bir gerçeklik gibi hadiseleri resmetmektedir.

Toplumda yerleşmiş olan korkuları ustaca ele alan Kemal Tahir, cinayetten, hapis-ten, ölümden korkmayan bir garibin jandarma dayağından korkmasını, devletin baskın elini göz önüne koyması gerçekten çok etkindir. Yazar 'cemiyet içinde vakia haline gelen 'Namusculuk' kavramını işlerken olayı bütün yönleriyle ele alarak meselenin ana kaynağına bizi götürmeye ve göstermeye gayret etmektedir.

'Nedir belânız kurban, adam vurmak mıdır?'

- Namusculuktur, karıyı vurduk.

-Vay ki benim gibi desene kurban! Üstüne mi vurdun bilmezden...'

Namus cinayetlerinde kadın öldürmeye verilen cezanın neden daha çok olduğu anlatılırken izlenen yol ve gösterilen deliller ikna edici olmaktan ziyade ürkütücüdür. Toplumdaki ahlaki çöküşün esaslarını yine onların hayatlarında olduğunu daimi ve ızdırab verici bir tonla aktaran yazar üslup olarak hoyrat ve acımasız bir eleştiri içinde olduğu kaçınılmaz bir gerçek olarak arz-ı endam etmektedir.

'Akıllı adam karı vurmaz. Karıyı vurdun mu atlayıp kurtulmalı, sınırı aşır Suriye'yi tutmalı ki mahpusluk bindikçe binmesin! Evet, aslında er kısmı karıyı vurmaz. Resmen kendini vurur. Yahu el ayak tutarken kansızlık nasıl bir belâ! Hey allah, koca allah! Nasıl bir belâdır ha, 'Koca reis karı vurana tam cezayı neden vermektedir? Sen sana ettin!' diyerekten vermektedir. Haşa kötü karıdan yana olduğundan değildir. Bunca Yüzbaşı, bunca binbaşı, bunca savcı komiser, uzatmalı onbaşı başçavuşları, uzatmalı jandarma başçavuşları sorgu yargıçları, beyden efendiden nice nice tahsildarlar, tapu memurları öğretmenler, hiç mi tutmadılar karıları hovarda altında? Peki neden vurmazlar bunlar? Çünkü herifler akıllı...

Kemal Thir'in anlattığı hikayelerin gerçek oluşu ihtimali bile okurken insanda bir ürperti hasıl etmektedir. Anadolu insanının

bu şekilde resmedilmesi kabul edilmesi zor bir gerçek, acı bir tablo gibi insane ruhunu sıkıp boğmaktadır. Hapiste eziyet gören yazarın bu insanlara hem acıdığı hem de kızdığı kanaatine varmak zor olmasa gerek. Halkı yapılan bir hatanın neticesinde daha kötü bir felakete sürükleyen gelenek ve namus anlayışını kıyasıca eleştiren sert ve yıkıcı bir anlatım çepeçevre bizleri kuşatmaktadır.

'Sordum: "Ne oluyor? Bunların hali keyfiyeti nedir?" dedi: "Baba... Gece oldu mu, güveyin beni uyutup yanımdan kalkar. Anamın koynuna gider. Ben uyumuşluğa vurmak-tayım, ama yorganın altından gözlemekteyim. Güveyin yerine gelecek olur gerisin geri... Anam bırakmaz! Aman buna bir çare, buna bir çare! "Dedim: "Sus kahpe! Sus! Ağlamak neymiş! Sen ağlama sus! Al gözümden bu gece... Bak bakalım bu gece neler olur!" Dedi: "Aman baba, kurbanın olayım baba... Bir iş edilecekse anam olacak çıksın aradan... Bir iş edilecekse aman anama edilsin... Aman benim herifime değme!" Dedi: "Sus, orasını allahbilir!" Kız gitti.'

Anlatılan hikayelerde cinsiyet ayrımı yapmayan Kemal Tahir, suçlu olarak bütün sistemi ama esasında cahil ve çaresi bırakan sistemi eleştirmektedir. Anlatımı açık ve müstehcen olmasına rağmen amacı erotic bir çağrışım uyandırmak değildir. Olduğu gibi, yaşanıp aktarıldığı gibi, sanki bir gizli kamerayla çekilen söyleşiden sansürsüz yayın yapar gibi olayları nakleden yazar gerçekçi ve uyarıcı bir dille kelimelere hükmetmektedir.

Topluma ait pek çok hastalığa projeksiyon tutan yazar erken yaşta evlilik, kızların çaresizliği ve insana ait bütün korkuları da satırları arasına sığdırma gayretindedir. Kadına yanlış bakış ve dinin eksik yorumlanışı, askerlik mefhumu ve önyargılar O'nun keskin kaleminin hicvinden kurtulmuş değildir.

İnsana insan olduğu için saygı ve merhamet duyulması gerektiğini anlatırken toplumsal baskı veyahutta moda bir tabirle mahalle baskısıyla insanların gerçek duygularını ifade edemeyişlerini çıplak bir dille okuyucuya duyurmaktadır.

-Soluk alıp vermekte mi daha? Yarası kaç tane?

-Yarasına kim bakar. Soluk alıp vermekte ama gözleri kapalı... Cemile! Kız, Cemile hanım!" dedim. Hani ağır bir şey kaldırırsen kendini zorlarsın da zorlatırken dişlerini sıkarsın, öyle sıkı dişlerini... "Ben ölü müyüm bu yaradan kardeşim?" dedi. Araba hızlanmış... Toz toprak... Güneş tepeden bastırmakta... Şaşırtmışım! "Merak etme sen, bu yaradan ölmezsin..." dedim. "Yemin et?" dedi. "Vallah billah! Nah işte yemin." dedim. İnanır mısın dilimin ucuna neredense hep "bacım" lafı gelmekte... Her gelişte bir gerisin geriye yutmaktayız! Diyiversek bir bacım. Bir "bacım" sözü bize yapışp gerçekten bacımız olacak değil ya... Derviş namussuzu duymasın beyim, gerçek... Adam orospuya dili varıp "bacım" diyemezmiş meğerse... Oysa deyiversek kıyamet mi kopardı dese biri...

Sonuç olarak Kemal Tahir bu ve benzeri romanlarında katilin, eşkiyanın, hırsızın, ağanın, marabanın ne olduğunu, nasıl hayatlardan kopup mahpus damına düştüklerini uzun uzun dinler, sayfalarca notlar alır, düşünce dünyasını ve romanlarını zenginleştirir. Cemil Meriç'in ifadesiyle hapishaneyi bir laboratuvar gibi kullanır Tahir ve 'Namusçular' romanı böyle bir sürecin meyvesi olarak karşımıza çıkar. Acı bir meyve olan 'Namusçular' romanı toplum olarak yüzleşmemiz gereken problemleri sosyalist bir çözümleme olarak okuyucularıyla paylaşmaya çalışmıştır. Kemal Tahir halk Türkçesine ve diline vurgu yapan, sade fakat ürpertici bir söyleyişe sahip, çok etkileyici bir çığlık gibi problemleri haykıran emsalsiz bir yazardır. Erkeksi, sert ve insanı sarsan üslubu yine de çok estetik ve etkileyici bir dil hususiyetine sahiptir. Türk toplumunu anlamak için Osmanlı toplum yapısına merdiven dayamak gerekmektedir diyen yazar Cumhuriyet rejimi ile Osmanlı tarihine ve mirasına sırt dönmüştür. Bu eserinde de 'Osmanlı' ifadesi sıkça kullanılmış olsada genel manada olumsuz bir durumun tesbiti için dillendirilmiştir. Hayatının ikinci döneminde Os-

manlı tarih ve mirasına sahip çıkan yazar bu ve benzeri sebeplerden dolayı hiçkimseye yaranamamış, sosyalist ve gelenekçi anlayışın izlerini mecz etmeye çalışan, doğu batı sentezini ve bize özgü sosyalist bir anlayışın hayalini gerçekleştirme hayalleriyle ömrünü yamamlamış ama hayallerini gerçekleştirememiştir. Yazarın kıymetini anlamak için, tarihsel marksist anlayışı; Osmanlıcılık ve Osmanlı tarih anlayışı içinde sentezlediği 'Devlet Ana' adlı eserini de okumak ve değerlendirmek şart gibidir. Bu çalışmamız bu romanla sınırlı olduğu için sözlerimizi burada noktalyoruz.

KAYNAKÇA:

1. Hikmet Temel Akarsu, Türk Romanında Tarihin Gerçeklik Boyutu ya da Türk Romanında Tarihselliğe Yaklaşım Türleri, 27 Ekim 2013.
2. İsmet Bozdağ, Kemal Tahir'in Sohbetleri, Yaba Yayınları, 3. Baskı 2003, s. 59.
3. Kemal Tahir'de Yerlilik Vurgusu Gökhan Ergür SAYI:17 / Ekim 2015.
4. Kurtuluş Kayalı, Tek Başına Bir Muhalif, 24 Ekim 2009.
5. Necip Tosun, Kemal Tahir'in Yazar ve Düşünür İmgesi. Hece: Kemal Tahir Özel Sayısı.
6. Ömer Faruk, Bir Hakikat Arayışçısı,16 Haziran 2011, www.kemaltahir.com
7. Selahattin Hilav Kemal Tahir'in Felsefi Düşüncesi ve Devlet ana Hece: SAYI:181/ Ekim 2001.
8. Zeynep Uysal, Edebiyatın Omzundaki Melek, İletişim Yayınları, 1. Baskı 2011, s. 16.

УДК 811.51

TÜRK KÜLTÜRÜNDE BABA KAVRAMI

Dilek Eren

Süleyman Demirel Üniversitesi, Öğretim görevlisi

Özet

Bir ulusun diliyle onun kültürü arasında sıkı bir ilişki olduğu bilinmektedir. Dillerin toplumların kültür çevrelerinin özelliklerine göre ve bu özelliklerle geliştikleri kabul edilir. Ulusların bütün manevi özellikleri ve karakterleri, oluşturdukları dillerde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda dil ve kültür iki bağımsız birim değil birbirini tamamlayan iki parça gibidir. Türkçe'yi ve Türk kültürünü tanımayan bir yabancı, dünyanın herhangi bir yerinde Türkçe öğrenimiyle birlikte Türk kültürü üzerinde pek çok bilgi edinecek dolayısıyla bu kültürü tanıyacaktır. Elde bulunan kaynaklara göre Türklerin baba anlamında kullandıkları en eski sözcük "kan" ve "ata" dır. Baba sözcüğü ise ata ile birlikte Dede Korkut Kitabı'nda geçmektedir. Dilbilimciler bu sözcüğün bebeklerin ilk çıkarttıkları seslerden oluştuğu, dişeti seslerini içeren ve hece yenilenmesiyle oluşan bir sözcük olarak kabul etmektedir. Yine eski metinlerde "ata-ana" ve "ak sakallı" imgelerinin baba kavramını karşıladığı görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Dil, kültür, Türk, baba

ТҮРК ТИЛИНДЕГИ “БАБА” (АТА) КОНЦЕПТИ

Кыскача мазмуну

Бул макалада түрк тилинде “baba” (ата) концептиси изилденет.

Ачык сөздөр: тил, маданият, түрк, ата.

КОНЦЕПТ “БАБА” В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Весьма очевидно, что существует крепкая связь между языком нации и его культурой. Духовная особенность и характер наций проявляется в их языках. Таким образом, язык и культура это не два отдельных, а два взаимодополняющих понятия. Любой другой, совершенно не владеющий турецкий языком, при его изучении непременно познакомится с культурой данного языка. По сведениям найденных материалов, издревле отца турки называли “kan” и “ata”. Слово “baba” встречается в рассказах дедушки Коркыта. В ранних источниках образ отца передаётся через слова “ata-ana” (родители) и “ak sakallı” (белобородый).

Ключевые слова: язык, культура, турецкий, отец.

THE CONCEPT OF BABA (FATHER) IN THE TURKISH LANGUAGE

Abstract

There is close relationship between language and culture. The spiritual features and national characteristics are reflected in the language. Those who start learning Turkish will inevitably familiarize with Turkish culture. This article studies the origin and use of the word baba (father) in Turkish language.

Key words: Language, Culture, Turkish, father.

Giriş

Dil bitirilmiş bir yapıt değil, sürekli değişme içinde bulunan zihinsel bir etkinliktir. Dili oluşturan toplumla dilinin birbiriyle sıkı bir ilişki içinde olduğu, dillerin toplumların kültür çevrelerinin özelliklerine göre birlikte geliştikleri kabul edilir. Dil ve kültür birbirinden bağımsız iki kavram olmayıp, tek bir varlığın birbirinden ayrılmaz iki parçası gibidir. Kültürde var olan neyse dilde varolan da odur. Kültür dilin içinde yaşar, birikir ve gelişmeye devam eder. Dil kültürün en somut simgeler bütünüdür.

Dil insanlar arasında iletişim kurma aracı özelliği göstermekle birlikte, aynı zamanda içinde bulunduğu toplumun kültür değerlerini de içinde barındırmaktadır. Eğer insanlar tek başlarına yaşasalardı, şüphesiz ki dile ihtiyaç duymayacaklardı. İnsanı insan yapan dil, toplumsal yaşantının da temel taşlarından biridir. Millet kavramının oluşmasında en başta gelen kavramlardan biri de dildir. Bu bağlamda dil kültürün aynasıdır. “Kültür, bir toplumda soyut ve somut bütün kurumları yapısında barındıran, hem ulusallığı hem evrenselliği içeren toplumsal birikim olarak tanımlanabilir.” [1.1] Dil kültürün sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlayan taşıyıcı bir özellik göstermektedir. Bunu yaparken birtakım sözlü anlatım biçimleri kullanmaktadır. “Toplumda dengeye ulaşmış kültürel örüntünün belleği olan dil, söz konusu örüntünün korunması ve kültürel bütünlüğün sağlanması bakımından gelenekleri içerisinde barındırır. Dilde geleneklere ortak olarak var olan hiçbir zaman unutulmama özelliği iki kurum arasında bir bütünleşmeye yol açmıştır.

Dil düşünemeyeceğimiz kadar farklı özellikleri içinde barındırmaktadır. Doğan Aksan dil için “sırlarını bugün de çözemediğimiz büyüklüğü bir varlık” ifadesini kullanmaktadır. [2.1] Dil toplum açısından ele alınınca en başta değerlendirilmesi gereken bir yapıdır. Dil olmadan insanların birlikte yaşamaları, anlaşabilmeleri ve bir toplum oluşturmaları mümkün değildir. Dil bir topluluğa toplum olma özelliği katmaktadır.

Toplumlar milletleri oluşturmakta, milleti millet yapan en önemli özellik de dildir. Bir milletin birçok özelliği dile yansımaktadır. İçinde bulunduğu ulusun yaşayışı, gelenek ve göreneklere, hayata bakışı, inançları, bilimi, sanatı kısaca milleti millet yapan bütün özellikleri dile yansır. O dilde bahsettiğimiz bütün bu özellikler görülebilir. Türk milletini ele alınacak olursa, geçmişten bugüne hangi milletlerle ilişki içinde bulunduğu, hangi süreçlerden geçtiği, hangi değerlere önem verdiği sadece sözvarlığı incelenerek anlaşılabilir. Yani dil kültürün aynası, geçmişle gelecek arasında kurulmuş sarsılmaz bir köprü gibidir.

Dilin toplumla ve kültürle ilişkisi özellikle XX. yüzyılın başlarında incelenmeye başlanmıştır. Fransız dilbilimci Antoine Meillet ve onunla aynı görüşü paylaşan diğer dilbilimciler başta toplumdaki sözcüklerin anlamlarının değişmesinde toplumdaki değişikliklerin önemi üzerinde durmuşlardır. Budun dilbilimci Claude Levi-Strauss da dili toplumsal fenomen olarak ele almaktadır. Kültürle dil arasındaki ilişki ise özellikle XVIII. yüzyıldan bu yana inceleme konusu haline gelmiştir. Herder, Wilhelm von Humboldt, Whorf gibi pek çok araştırmacı bu konu üzerinde durmuşlardır. Bu dilbilimcilerden özellikle Humboldt dille kültür arasındaki bağlantı konusunda geniş çalışmalar yapmıştır. Bir milletin dilinden o milletin kültürüne inileceğini savunan bilim adamı, dilin bir milletin ruhunun dış görünüşü olduğu tezini savunmuş, bu görüşü birçok bilim adamına benimsetmiştir. Humboldt “ulusun dili ruhudur; ruhu da dil” [3.1] ifadesini kullanmıştır. K. Vossler’e göre ise dil, kültürün aynasıdır. Bu görüşler ışığında dilin kültür ve toplumla ilişkisinin on sekizinci yüzyıldan başlayarak incelenmeye başlandığını ve günümüzde de güncelliğini korumakta olduğu söylenilebilir.

Dil bir yönüyle kültürün gelecek kuşaklara ulaşmasını sağlarken, kültür de dilin sözvarlığına katkıda bulunma görevini yerine getirmektedir. Bir toplumda oluşan kültürün sağlıklı bir şekilde işlevini yerine

getirmesi için en başta dile ihtiyaç duymaktadır. Dil bünyesinde kültür gelecek nesillere iletilmekte bazıları çağa uygun olarak yeniden şekillenmekte, bazıları ise aslını kaybetmeden yoluna devam etmektedirler. Bir toplumun kültürünü incelemek için mutlaka o toplumun dilini incelemek gerekir. Dilde hiçbir sözcük nedensiz bulunmadığı gibi, her sözcüğün de bir işlevi, taşıdığı bir manası bulunmaktadır.

“Dil temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli anlaşmalar” [4.1] ifadesini Muharrem Ergin kullanmaktadır. Mehmet Kaplan ise “Her millet dilini ve kültürünü yüzyıllar boyu yoğunur. Bu esnada o, akan bir nehir gibi, içinden geçtiği her topraktan bazı unsurlar alır. Her medeni milletin konuşma ve yazı dili, karşılaştığı medeniyetlerden alınma kelime ve deyimlerle doludur. Bu bakımdan her milletin dili, o milletin çağlar boyunca yaşadığı tarihin adeta özeti. Dile bu gözle bakılırsa mana kazanır” [1.186] demektedir. Dil kültür bağlantısını en güzel ifadeleyen yazılardan biridir. Çünkü herhangi bir dildeki kelimelerin her biri bir duyguyu, bir düşüncüyü, bir bilgiyi içinde saklamaktadır. Bu kelimeler milli kültürümüzü bize ileten yapı taşlarıdır. Erol Barın ve Cemal Demir’e ait Türk Dil Bilgisi kitabında: “Dil insanların sadece duygu ve düşüncelerini anlatmakta kullandığı bir araç değildir. Bunun ötesinde bir toplumun kültürel varlığını da içinde saklayarak bunu gelecek kuşaklara taşıyabilen çok bileşenli bir sistemdir.” [5.7] ifadesini kullanmaktadır.

“Dil kültürün temeli olduğuna göre, bir milletin dil ile ifade ettiği sözlü yazılı her şey kültür kavramına girer. Sabahtan akşama kadar evde, sokakta çarşıda, iş yerinde konuşan halk, farkında olmadan dil tarlasını eker, biçer. Dilin duygu ve düşünce ile dolmasının sebebi, günlük hayata çok yakın olmasıdır.” [1.187] Mehmet Kaplan’ın bu ifadesi de dili kültürle ilişkilendirmektedir. Yani dil millidir, millilik de kendi milletine has olması demektir.

Geçmişten günümüze taşınan her türlü bilgi, gelenek ve görenek, yazılı ve sözlü dil

ürünleri kültürü oluşturmaktadır. Dilin ilk başta maddi ve manevi kültürü barındığını söylememiz gerekir. Bu maddi ve manevi yan bütün dillerde bulunmaktadır. Yemek yemek, oturmak, kalkmak, sevmek vb. kelimeler bütün dillerde görülmekte, sadece o dilin kendi yapısına göre bir teknikle ifade edilmiştir. Dilde bu yapılar millilik içermemekte, genel kültür ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkinci olarak dilde kültürün milli yan görülmektedir. Her milletin yemek yeme alışkanlığı vardır, fakat milletlere göre bu alışkanlık farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar, doğal olarak o milletin diline yansımaktadır. Bu farklılıkların dildeki sözlere yansımaları ona millilik katmaktadır. Bu şekilde kültürün milli yan dile yansımış olmakta milli dil ürünleri ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü olarak her millet ortak bir ruh taşımaktadır. Milletin ortak ruhunun toplumsal hayata etkisi olduğu kadar, dili de etkisi vardır. Yani geçmişten bugüne gelinceye kadar oluşan ortak bakış açısı, bugün üzerinde etkili olmakta ve bir nevi hal-i hazırda da şekillendirmektedir.

Son olarak dil – insan ilişkisine bakmak gerekmektedir. Oluşan milli ruh, milli kültür insanı şekillendirmekte, her toplum kendi kültürünün özelliğine göre insan yetiştirmektedir. İyilik ve kötülük geçmişten gelen dil öğeleriyle belirlenmiş olmakta, milli ruhun, milli kültürün etkileri dilde görülmekte ve bu ruh dile tesir etmektedir.

Türklerde baba kavramını karşılayan eski sözcükler “kan” ve “ata”dır. Orhun yazıtlarına bakıldığında “kan” sözcüğünün kullanıldığı ata kavramına rastlanılmadığı görülmektedir. Yenisey yazıtlarında da baba kavramı için kan sözcüğü kullanılmıştır. Ata kavramına ilk defa Uygur metinlerinde rastlanır. Özellikle “ana-baba” manasını ifade edecek şekilde “ata-ana” şeklinde kullanıldığı görülür. Röhrborn ve A. Von Gabain ata sözcüğünün konuşma diline ait, “kan” ise eski ve törenselsel bir sözcük olduğundan bahsetmektedir. Bununla beraber Uygur döneminde “kan”ın “ata”dan daha çok neza-

ket anlamında kullanıldığını belirtmekte ve babalardan ve kayınbabalardan bahsederken kullanıldığını ileri sürmektedir.

Karahanlı Türkçesinde “kan” sözcüğünün unutulduğu onun yerine kandaş (kardeş) sözcüğünün kullanıldığı bilinmektedir. Buna karşılık ata sözcüğü Divan-ı Lügati'l Türk ve Kutadgu Bilig’de sıkça geçmektedir. Divan-ı Lügati'l Türk’te geçen “Ata tonu ogulka yarasa atasını istemez” atasözünde çocukların babalarının elbiseleri onlara uyaçağı kadar büyüdüklerinde babalarını istemeyeceğı ifade edilmiştir. Yine aynı kitapta geçen, “Ata oğlu ataç togar” atasözünde ise çocukların babalarına çekeceğı belirtilmiştir. Kutadgu Bilig’de de baba kavramı ile ilgili öğüt bildiren beyit görülmektedir. Aşağıda yazılan beyit babanın oğlunu iyi terbiye etmesi, arkadan gelenleri kendine güldürmemesi gerekliliğı vurgulanmıştır.

“Oğulug kısa tut ata bolguçı
Sana külmesini kidin kelgüçi”
“Atalık kılır kör ataka ogul
Ogul beg bolıp kör ata boldı kul”

beyitinde ise oğulun bey olduğu zaman babaya babalık ettiği bir anlamda babanın oğula kul olduğu belirtilmiştir.

Karahanlı döneminden sonrada değişik lehçelere bakıldığında ata kavramın yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Codex Cumanius’ta da baba kavramı için ata sözcüğü kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde de yazı dilinde sadece ata sözcüğü ile kavramın karşılandığı görülür. Baba sözcüğü, ata ile birlikte Dede Korkut Kitabı’nda geçmektedir. Dede Korkut’ taki kahramanlardan biri olan Uruz:

“Kara kaşum kurban olsun babam sana” diye seslenmektedir. Yine aynı kitapta babadan söz edilirken “ağ sakallı” ifadesinin kullanıldığı bu ifadeninde saygı bildirildiğı görülmektedir. Oğulların babalarına “ağam” sözcüğüyle seslendiklerine de rastlanır. Dede Korkut’un söylediğı:

“Ata adını yorıtmayan hoyrat oğul
Ata bilinden ininçe inmese yig”

beyitinde babasının adını sürdürmeyen hoyrat oğulların dünyaya gelmemeleri yeğlenmektedir.

“Ata adın yorıdan da devletlü oğul yig”

Beyitinde ise babalarının ömür boyu oğulları üzerinde etkili oldukları belirtilmiştir.

Türkiye Türkçesine gelinceye kadar ata sözcüğünün kullanımında azalma baba da ise artış görülmektedir. Özellikle atasözlerinde baba sözcüğünde kurulanların çokluğu dikkat çekmektedir. Buna karşılık diğer lehçelerde baba sözüne nazaran, ata sözcüğü daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

Türk dili geçmişten bugüne incelendiğinde, baba kavramının büyük oranda kullanıldığı görülmektedir. İlk kaynaklarda “kan” ve “ata” sözcüğü sıklıkla kullanıldığı daha sonra “kan” sözünün yerini “ata” sözüne bırakmaya başladığı görülür. Dede Korkut Kitabı’ndan sonra ise “baba” sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır. Baba sözcüğü bebeklerin ilk çıkarttıkları seslerden oluştuğı, diş eti seslerini içeren ve hece yenilenmesiyle oluşan bir sözcük olarak kabul edilmektedir ve zaman içinde dile yerleştiğı bilinmektedir. Diğer Türk Lehçeleri incelendiğinde “ata” sözcüğünün sıklıkla kullanıldığı bilgisine ulaşılır. Baba sözcüğünün kullanımına Türkiye Türkçesi’nde sıkça rastlanmakta, bununla beraber ata sözcüğü de varlığını sürdürmektedir. Türk kültüründe ayrı bir yere sahip olan baba sözcüğü saygı duyulan, örnek alınması gereken, sözü dinlenen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA:

1. Aksan,Doğan; Her Yönüyle Dil 1. cilt, Ankara, 1995
2. Barın, Erol, Demir, Celal: Türk Dil Bilgisi, 2006 s.7
3. Ergin,Muharrem, Türk Dil Bilgisi,1983, Boğaziçi Yayınları İstanbul s. 3
4. Gesemmelte, Schrifter; 7. Cilt, s.42
5. KAPLAN, Mehmet, Kültür ve Dil, Dergah Yayınları, İstanbul. 1983 s.186-187

УДК 008

KAZAK HALK EDEBİYATINDA JIRAWLIQ GELENEĞİ VE BUXAR JIRAW

Dr. Şaban Aydoğdu

Süleyman Demirel Üniversitesi, Öğretim görevlisi

Özet

Jırawlar dombıra çalarak çeşitli konularda irticali şiirler söyleyen halk ozanlarıdır.

Buxar Jıraw Kazakların en büyük jırawlarından birisidir. Babası meşhur Kalkaman Bahadır'dır. Rivayetlere göre adını Âz Tâwke Han vermiştir. Eğitimi Buhara'daki meşhur Kökiltaş Medresesinden almıştır

Yaşadığı devir Kazakların Congarlarla ölüm kalım savaşı yaptığı ve bu mücadeleden zaferle çıkıp eski gücüne kavuştuğu bir devirdir.

Buhar Jıraw 18. yüzyılın en büyük ozanıdır. O Kazakların büyük hanlarından olan Tavke Han'ın ve Abılay Han'ın baş şairi ve danışmanıdır. Çağdaşı şairlerle karşılaştırıldığında eserleri günümüze en çok ve doğru ulaşan şairlerdendir.

O 15. asırda yaşamış Asan Kaygı'nın gizemli şiirini çözmesiyle ünlüdür. Sözkonusu şiirin yayınlanması Sovyetler Birliği zamanında yasaklanmıştır.

Abılay Han'a küsen ve Çin'e göç etmek üzere göç düzen Kerey Boyu'nun gücüne Çin sınırında yetişen Buhar Cıraw söylediği meşhur 'Kerey Nereye Gidiyorsun?' şiiriyle onları geri dönmeye razı eder. Buradan da onun ne kadar etkin bir rol oynadığını görmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Jıraw, Kahraman, Danışman, Şiir, Boy.

KAZAK AĐABİYATYNDAGY TƏKMƏLYK ƏNƏP JANA BUHARA AKYN

Кыскача мазмуну

Жырау (төкмө акын) – бул домбрада ойноо аркылуу, поэтикалык чыгармаларды төгүп аткарган инсан.

Бухара Жырау 18-кылымдын эң көрүнүктүү төкмө акыны. Ал Тауке хан менен Абылай хандын атактуу акыны жана кеңешчиси болгон. Ал 15-кылымда жашаган Асан Кайгынын атактуу ыр саптарынын сырын ачкан. Аталган ырды жарыялоого СССР бийлик учурунда тыюу салынган.

"Керей, сен кайда" аттуу таасирдүү чыгарма Абылай ханга таарынып, Кытайга жер которуп кетмекчи болгон Керейди мекенине кайтарган.

Ачкыч сөздөр: төкмө акын, жырау, баатыр, кеңешчи, ыр.

IMPROVISATION IN KAZAKH FOLKLORE: POET-IMPROVISOR BUKHAR

Abstract

Zhyrau is a unique poetic genre in Kazakh folklore. The article presents Bukhar Zhyrau who was an outstanding poet-improvisor in the 18th century and his songs.

Key words: improvisation, character, counselor, song, clan.

ИМПРОВИЗАЦИЯ В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ: ПОЭТ ИМПРОВИЗАТОР БУХАР

Аннотация

Жырау – представители особо жанра поэтического творчества, которые импровизировали, играя на домбре. Бухар Жырау самый крупный импровизатор XVIII века. Он был главным советником и поэтом великих ханов Тауке и Абылая. Он известен толкованием таинственных стихотворений Асана Кайгы XV века. Публикация стихотворений была запрещена в Советском Союзе.

Трогательная песня под названием “Куда ты, Керей?” заставила обидевшегося на Абылай хана Керей, уже переходившего границу Китая, вернуться на родину.

Ключевые слова: импровизация, герой, советник, песня, род.

1. Jıraw ve Jırawlık Geleneği

Jırawlar, genel manasıyla dombıra çalarak çeşitli konularda irticali şiirler söyleyen halk ozanlarıdır.

Kazak şairlerinin en eski adıdır. ‘Jıraw’ sözünün kökeni ‘jır-yır’, ‘jırlaw-yırlamak’ sözlerinden çıkmış ve ‘jır-yır söyleyen’ anlamına gelmektedir (Tursunov, 1976:156).

Kazak jırawları, hanlara yakın olmuş, devlet yönetiminde yer almış, sadece halka değil hanlara ve bahadırlara da nasihatlerde bulunmuş, gelecekle ilgili tahminlerde bulunmuş ve tahminlerinin çoğunlukla doğru çıkmasından dolayı ağzı dualı, evliya olarak kabul edilmiş danışman şairlerdir. Onlar hanların ve bahadırların kahramanlıklarını destanlaştırmışlardır. Savaş zamanında hanın askeri danışmanlar keneşine katılmış ve savaşta söylediği yırlar ile onlara cesaret vermişlerdir. Jırawlar, Kazak boylarının tarihini iyi bilen ve tarihi, kahramanlık destanlarını irticali olarak söyleyen halk şairleridir (Tursunov, 1976: 158).

Jırawlar bütün Kazak boylarıyla sıkı ilişkiler kurmuşlar, Han ile Kazak boyları arasındaki ilişkileri düzenleyen idareci kadılar keneşinin bir üyesi olmuşlar, bahadırlar ve komutanların yer aldığı ‘savaş keneşi’nde de hanla birlikte komutan görevini üstlenmişlerdir (Tursunov, 1976: 158-159).

1.1. Hayatı

Kazak edebiyatı tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Buxar Jıraw’ın doğum

tarihiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülse de 1668 yılında Qarağandı ili Ulyanov ilçesindeki Dalba Dağı eteklerinden dünyaya geldiği kabul edilmektedir. Babası, meşhur Kazak Kahramanlarından Kalkaman Bahadır’dır. Kazakların büyük boylarından birisi olan Argın Boyu’na mensuptur. Bazı rivayetlere göre Az Tawke Han (1680-1715-18) bizzat kendisi gelip ‘Buxar’ adını vermiştir (Omari, 2008: 15-16). Okuma çağına geldiğinde de eğitimini saygı duyulan alim ve evliya olarak bilinen Anet Baba’nın ‘Oradan daha iyi eğitimi Şam şehrinden bile alamazsın’ diye tavsiye ettiği zamanının en meşhur medreselerinden biri olan Buxara’daki Kökiltaş Medresesi’nden almıştır (Omari, 2008: 20)

Buxar Jıraw’ın yaşadığı devir, Kazak halkının Jongarlarla ölüm kalım savaşı yaptığı ve ardından bu mücadeleden zaferle çıkıp tekrar eski gücüne kavuştuğu bir devire denk gelmektedir.

Buxar Jıraw, 18. yüzyılın en büyük ozanıdır. Onun, Kazakların büyük hanlarından olan Tavke Han’ın meşhur kadılarından ve danışman aksakallarından birisi olduğu bilinmektedir.

Buxar Jıraw, Jongarlarla yapılan ölüm kalım savaşlarında gösterdiği büyük kahramanlıklardan sonra, bütün Kazak boyları tarafından han olarak seçilen, Kazakların en büyük hanlarından olan Abılay Han’ın (1711-1781) çağdaşı, aynı zamanda da,

onun baş şairi ve danışmanıdır. Çağdaşı şairlerle karşılaştırıldığında eserleri günümüze en çok ve doğru ulaşan şairlerdendir (Süyüşaliyev,1967:111).

1.2. Edebi ve FikriYönü

Buxar Jıraw 15. asırda yaşamış meşhur Kazak jırawı Asan Kaygı'nın gizemli şiirini çözmesiyle ünlüdür. Şiir şu şekildedir:

Bundan sonra türlü türlü zaman olur,
Zaman bozulup, kanunlara uyulmaz kö-tü olur.

Kayın ağacının başına turna balığı çıkıp,
Çocukların devri son bulur.
O gün kızkardeşte merhamet olmaz,
Handan güç, kayın ağacından öz gider,
Oğul, kızın Rus'a esir olup,
Sevgili halkım, zavallı yurdum o zaman ne yapar (Tursunov, 1976: 199).

Bu şiiriyle Asan Kaygı'nın açıkça ne demek istediğini veya bu şiirin ne anlama geldiğini takı Buxar Jıraw'a kadar hiç kimse çözemez. Kazakların yukarıda da söylediğimiz gibi Jongarlarla ölüm kalım savaşı yaptığı devirde bir gün Abılayhan'ın-daha sonrasında 'Keşke sormasaydım' diye pişman olduğu- bu şiirdeki gizemi çözmesi için ricada bulunması üzerine jırawın gözleri yaşla dolar ve 'Sen bu soruyu sormamalı ve ben de çözmemeliydim' diye mecbur kalıp verdiği Jıraw'ın o şiiri çözümlediği cevap şiiri şu şekildedir:

...Han Abılay, Abılay,
Kaygı verici böyle haberi,
Sormasan aslında nasıl olur?
Sorduğuna göre ben cevap vermesem,
Benim adıma söz gelir....
Şimdi söyleyeyim dinlersen,
Bana hiddet göstermesen...
Batı tarafından bir düşman,
Ahirinde çıkar o yönden.
Doğuya doğru bakar,
Saçını kesmez tarar.
Kendisi sarıdır, gözü mavidir,
Başındakinin adı Rahiptir.
Hüdayı bilmez, dini yoktur,
Kötülükte hiç benzeri yoktur.
Kendisi gibi bir kafir,
Bu öyle bir kafirdirki,

Yaya olarak gelir yurduna!
Yakalı kaftan giydirip,
Ballı yağ sürer ağzına.
Rüşveti sevenlere rüşvet verip,
Halkının derdini dert edip konuşanların,
Konuşturmaktan vurur ağzına.
Kesmeden içer kanını,
Öldürmeden alır canını,
Kağıda yazar bütün malını,
Hesabını alır bütün varının.
Halkını alır elinden,
Asker yapar oğlundan.
Bu söylediğim söz Abılay,
Arkandan olmadan kalmaz
Soysuzu başköşeye oturtur,
Yaptırır bütün kötülüğü.
Asan'ın sözü böyle,
Bugünler için ah etmiştir.
Cevabıma razı oldun mu
Duydun bu ihtiyardan. (Jeti Gasır Jırlaydı,2008: 48-49)

Bu şiirin yayınlanması Sovyetler Birliği zamanında genel olarak yasaklanmıştır.

Jıraw'ı çağdaşları, Kömekey evliya olarak adlandırmışlar. O, normal sözle konuşamazmış. Sadece söyleyeceklerini şiirle söyler, öyle anlatmış (Mukanov,1974:85).

Halkın birliği ve ülke bütünlüğünü korumada Jırawların büyük hizmetler icra ettiklerini görüyoruz. Buxar Jıraw da şiirlerinde çeşitli sebeplerle birbiriyle sürekli kavga eden Kazak boylarına;

'Ölecek tay için,
Kalacak bir vadi için,

Etmeyin birbirinizle kavga'diyerek birlik ve beraberliğin önemine ve başka hiçbir dünya malının ondan daha değerli olmadığına işaret etmektedir (Şıgarmaları1962:29).

Birlik beraberliğin bozulduğu anda jıraw hemen devreye girmektedir. Mesela, Abılay Han'a küsen ve Çin'e göç etmek üzere göç düzen Kazakların büyük boylarından Kerey Boyu'nun göçüne Çin sınırında yetişen Buxar Jıraw, söylediği şiiriyle onları geri dönmeye razı eder. Buradan da yine onların ne kadar etkin bir rol oynadıklarını görmekteyiz. Jıraw'ın Meşhur 'Kerey Nereye Gidiyorsun?' şiiri şu şekildedir:

Kerey nereye gitmekteisin,
Sırderya'yı boylayarak.
Sen kaçsanda ben bırakmam,

Küheylan atımı kamçılıyıp yetişerek.'
diye sözüne başlar ve devamında bütün
Kazak boylarının ortak hanı olan Abılay
Han'ın yanına gelip barışmazsa bir atadan
olsalarda bu akrabalığı unutacağını, ardın-
dan bütün mal-mülkünü ve bunun sonucun-
da da gücünü yitireceğini, ağzına koyacak
bir lokmaya, başına dikecek yarım-yamalak
bir çadıra muhtaç hale geleceğini, gözyaşla-
rına boğulacağını söyler ve sözünü;

'Bu davranışından vageçmezsen,

O vücudundaki, tolgalı başın gider.' di-
yerek tamamlar (Jeti Gasır Jırlaydı,2008:52)

Jıraw'ın kısaltarak verdiğimiz bu meş-
hur şiirinden sonra Kerey Boyu gerisin geri
yurtlarına dönerler.

Zamanında evliya olarak adlandırılan jı-
rawın "Söyleyeceksen Allah'ı Söyle" adlı
uzun şiirinde Allah'ın anılması ve güzel se-
siyle ezan okuyan mollaya saygı duyulması-
nı öğütler:

Söyleyecek olursan Allah'ı söyle,
Tan vakti ezan okuyan
Sesi güzel mollayı söyle.

Bu uzun şiirin devamında ise doğan gibi
yırtıcı kuşların yavrularının içinde bir tane-
sinin yırtıcı ve iyi avcı olduğunu, bu avcı
kuşun ailesini koruduğunu ve yakaladığı
avlarla onlara baktığını, onun ölümüyle bay-
kuşun bile oyuncağı olacaklarını söyler. Bu
misalden yola çıkarak yırtıcı doğan ile insan
arasındaki bir benzerliğe dikkati çeker. İn-
saoğlunun içinde de çok kardeşten birisinin
kahraman olduğunu ve onların kahramanlığı
sayesinde düşmanların saldırılarından koru-
nup, ayakta kalabileceğimizi ve yok olma-
yacağımızı anlatan şiiri de ders verici nite-
liktedir:

Doğanın yavrusu
Yuvada altı tane doğmaz mı?
Altı tane doğsa da,
Onlardan biri usta avcı olmaz mı?
Usta olduğunun işareti,

Uzaktan avını görüp yakalaması değil
mi?

Bir yuvayı paylaşan kardeşleri,
Bize de pay ver demez mi?
Kendisi açlıktan ölse de,
Onların payını ayırıp vermez mi?
Böylece yaşayıp giderken,
Bu avcı yavrudan ayrılrsa,
Kanadı kökünden kırılrsa,
Kuşun kötüsü baykuştur,
Ona bile oyuncağı olmaz mı?

İnsaoğlunun çocuğu,
Atasından altı tane doğmaz mı?
Atasından altı tane doğsa da,
Onlardan birisi arslan gibi olmaz mı?
Arslan oğlunun varlığında,
Küheylan atına binmişip,
İpek gömleğini giyişip,
Örmeli kamçısını alıp,
Dolu dolu hayat sürmez mi?
Böylece yaşayıp giderken,
Arslan oğlundan ayrılrsa,
Kanadı kökünden kırılıp,
Yurduna düşman gelse,
Dileyip de onu yenemese,
Hayattayken onun,
Kadrini bilmeyip,
Hürmet göstermeyip,
Ardında kalanlar,

Dört yana dağılıp ortadan kalkmazlar
mı? (Kalkamanulı,1992:15-16)

Abılay Han, Jongar saldırıları karşısında
dağılan ve yok olmaya yüz tutmuş üç Kazak
boyunu tekrar biraraya getirmiş ve güç bir-
liği yaparak düşmanı yenmiştir. Bu nedenle
Han'ı öven birçok şiirleri şair, haklı olarak
terennüm etmiştir. Bunu hasta yatağında
yatarken Han'a söylediği şu şiirinde açıkça
görmek mümkündür:

Kaygısız uykuyu uyutan Han'im hey,
Çevirmeye bile üzüm görmeden at bak-
tıran Han'im hey,
Başlık verdirmeden kadın sevdiren Ha-
nım hey,
Üç boydan üç kişiyi yoluna Kurban et-
sem,

O zaman canın sağ kalır mı Han'im hey!
(Kazak Edebiyetinin Tarihi,2008:377)

Bu şekilde Abılay Han'ı sevip, sayan ve
ona değer veren Jıraw, bir kusurunu gördü-

ğünde – Han'ın baş şairi ve danışmanı olsa da – Onu tenkit edebilmekte ve uyarılarda bulunabilmektedir. Jıraw, Abılay Han'a eskiden Onu gördüğü zaman sıradan bir deve çobanı olduğunu başına talih kuşu konup sonradan Han olduğunu ve o günleri unutmaması gerektiğini hatırlatır:

... Ey Abılay, Abılay,
Ben seni gördüğümde:
Küçük bir oğlandın,
Türkistan'da yaşıyordun,
Abilmambet Padişah'a,
Hizmetçi olup çalışıyordun;
Kıt kanaat gününü geçirip,
Üysin Töle Biy'lerin,

Develerine bakan çobandın (Kalkamanulı,1992:20).

Buxar Jıraw 'Alemler Bütünüyle Görse de' şiirinde ise insanın beklentilerinin, isteklerinin, dünyaya olan aşk ve iştiağının, ve de ümitlerinin sınırsız olduğunu anlatır:

Alemler bütünüyle görse de,
Altından eve girse de,
Gökyüzünde yıldızların arasında dolaşıp,

Ay nurun tutup binse de,
Eğlenceye doymaz insanoğlu...
Ecel gelip dursa da
Vücuduna kılıç vursa da,
Güçten düşüp, kalbi yavaşlayıp,
Gözü kararıp dursa da,

Ümidini yitirmez insanoğlu (Kazak Edebiyetinin Tarihi,2008:369).

Buxar Jıraw, dünyada herşeyin ölümlü olduğunu, daim kalan hiçbir şeyin olmadığını ama ne kadar zaman geçerse geçsin ilmin ve ilimle uğraşan alimin yazdığı eserlerinin yok olmadığını anlatmaktadır:

Yüce dağın ölümü,
Başının dumanla kaplanmasıdır.
Gökyüzündeki bulutun ölmesi,
Yüce dağı aşamamasıdır.
Ay ile güneşin ölümü,
Eğilip varıp batmasıdır.
Büyük gölün ölümü,
Buz tutup taş gibi katılaşmasıdır.
Kara toprağın ölümü,
Karın altında kalmasıdır.

Dünyada ölümsüz olansa
Alimin yazdığı eseridir (Kalkamanulı, 1992:27).

Jongarlara karşı savaşta büyük başarılarla imza atan ve Abılay Han'ın en yakın arkadaşlarından ve ünlü Kazak kahramanlarından Böğembay Bahadır'ın ölümünü de Abılay Han'a iletmek baş şair olarak ona düşmektedir:

Kazak'ın hanı Abılay
Abılay Han'ım bu nasıl?
...Yıkılmışı benziyor,
Kazak'ın büyük kalesi.
Kayılanmayın Hanım
Söylemesem olmayacak,

Gitti bahadırın Böğembay (Kalkamanulı,1992:28).

Bu şekilde başlayan şiirin devamında Böğembay'ın hayattayken gösterdiği kahramanlıkları sıralar ve onun Kazak halkının ölüm kalım savaşı verdiği dönemde zafer kazanmalarında büyük emeği geçtiğini ama Onun da zamanı gelip bu hayattan göçüp gittiğini ve bu acı karşısında metanetli olması gerektiğini anlatır.

Sonuç

Kazak edebiyatında eserleriyle önemli bir yeri olan Buxar Jıraw, jırawlık geleneğinin en güçlü temsilcilerinden birisidir. Jırawlık geleneğinde jırawların;

1. Sadece kendi boyu adına değil, bütün boyları temsilen hanın yanında yer almak,
2. Devlet işlerine karışmak ve savaş zamanında savaş keneşinde yer almak,
3. Gelecekle ilgili tahminlerde bulunmak, hana ve halka öğütleriyle yol göstermek (Tursunov,1976:160), – gibi özellikleri bütünüyle taşımaktadır.

Başka jırawlar gibi geleneksel kahramanlık destanı söylememesi genel jırawlardan onu farklı kılsa da, han ve bahadırların gösterdiği yiğitlikleri işlediği şiirleriyle geleneği en güzel şekilde devam ettirmiştir.

O geniş ilim ve tecrübelerini halka aktarmış, verdiği öğütlerle halkın üzerinde olumlu tesir bırakmış ve güzel konuşmaya değer veren halk kadar, çağdaşı devlet idarecilerinin de sevgisine mazhar olmuştur. Halkın,

Han'ın çevresinde toplanarak düşmana karşı güç birliği yapılmasında büyük rol oynayıp, zafere ulaşmada emeği geçen hanları büyük bir hürmetle anan ve onlara şiirler ithaf eden Jıraw, gerektiğinde onları tenkit etmekten de dur olmamıştır. Han da ard niyet taşımayan O'nun bu açık sözlü halinden şikayetçi olmamış, aksine Dede Korkut misali bilge şahsiyet olan Jıraw'a gereken hürmeti göstermiştir.

KAYNAKÇA:

1. Buxar Kalkamanulı Şıgarmaları, Almatı, 1992
2. E.D. Tursunov, Kazak Ağız Edebiyetinin Jasawşılardıñ Bayırğı Ökilderi, Almatı, 1976.
3. Hangalı Süyünşaliyev, Kazak Edebiyetinin Kalıptasuw Kezenderi, Almatı – 1967
4. Jambıl Omari, Buhar Jıraw, Astana -2008.
5. Jeti Gasır Jırlandı, 1-tom, Almatı, 2008.
6. Kazak Edebiyetinin Tarihi, 3-tom, Almatı, 2008.
7. Sabit Mukanov, Xalık Murası, Almatı, 1974.
8. 18-19 Gasırdaki Kazak Akındarının Şıgarmaları, Almatı, 1962.

УДК 821.51

О. БӨКЕЙДІҢ “САЙТАН КӨПІР” ПОВЕСІНДЕГІ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИСТІК ТАНЫМ

Ғазиза Отарбаева

Магистр, оқытушы

*Қазақ филологиясы, Филология және педагогика ғылымдары факультеті,
Сулейман Демирель атындағы университеті*

Түйіндеме

Қысқаша мазмұны “Сайтан көпір” повестіндегі негізгі ой-идея Жақсылық пен Жамандықтың бітіспес күресінен тұрады. Жамандықтың адам баласына жасар зұлымдық, қастандық іс-әрекеттерін Анау, Айқай, Жаңғырық атты астарлы символдық бейнелермен сәтті суреттеп шыққан.

Кілт сөздер: таным, архетип, болмыс, рух.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ В ПОВЕСТИ О. БОКЕЯ “ДЬЯВОЛЬСКИЙ МОСТ”

Аннотация

Основная идея повести “Дьявольский мост” заключается в непримиримой борьбе между добром и злом. Подлость и искушение, которые зло причиняет человечеству, были ярко описаны посредством сложных символических образов: Анау, крик и эхо.

Ключевые слова: знание, архетип, природа и дух.

О. БОКЕЙДИН “ШАЙТАН КӨПҮРӨ” ПОВЕСТИНДЕГИ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ

Қысқаша мазмуну

“Шайтан көпүрө” повестинин негізгі мазмунун жақшы менен жамандын түбөлүктүү күрөшү түзөт. Жамандықтың адамзатқа көрсөткөн зулумдугу жана кастығы Анау, Қыйқырық жана Жаңырық деп аталған символдук образдар арқылуу мықты сүрөттөлген.

Ачкыч сөздер: билим, архетип, табият, рух.

EXISTENTIALISM OF O. BOKEY'S STORY “LUCIFER BRIDGE”

Abstract

The main idea of the story “Lucifer Bridge” consists of cat-and-dog fight between Good and Evil. Actions of meanness and attempt, which the Evil makes to humanity, were reflected by intricate symbolical images, referred to as Anau, Shout and Echo.

Key words: knowledge, archetype, nature and spirit.

Экзистенциализм – (лат. *eksistentia* – өмір сүру) адам өмірінің мәні, оның тұлғалық болмысы жайлы батыс философиясындағы иррационалистік бағыт. Адамның өзіндік менің тануы өмір мен өлімнің мәні, еркіндіктің мағынасы, адамгершілік, рахымдылық, сұлулық, әдептілік пен ақиқат, адамның дүниеге келудегі мақсаты, қоғамдағы орны сияқты көптеген философиялық мәселелердің шешімін табуға итермелейді. Экзистенциализм бағыты өкілдерінің көзқарасы өзіндік менін түйсіну және өзгемен санау адамды саналы әрекетке жетелейтіндігінде.

Экзистенциализм философиялық бағыт ретінде жиырмасыншы ғасырда қалыптасты. Ол адамгершілік құндылықтар күнделікті тұтынушылық қажеттіліктердің тасасында қалған, техногенді, индустриалды, қатыгез қоғамға қарсылық ретінде туындады. Ғаламдық дағдарыстар мен соғыстар және төніп келе жатқан экологиялық апат адамгершілік құндылықтардың құлдырауына, адамның өз қолымен жасалған бірақ, өзіне жат дүниесінде адамның өмірінің мәні мен болмысы жайлы сұрақтар неғұрлым шиеленісе түседі. Адамгершілік құндылықтарға бет бұру – бұл бағыттың басты ерекшелігі.

Экзистенциализм еурапалық әдебиеттің, театрдың, басқа да өнер салаларының дамуына ықпал етті. Қорқынышқа байланысты көптеген шығармалар туындап, оны жеңу, адамгершілік құндылықтарды адам тіршілігінің баянсыздығы тұрғысынан қарастыру басты тақырыпқа айналды.

Мұндай ахуал, әрине, өткен ғасырда өмір сүрген дат философы С. Кьеркегордың, неміс философы Ф. Ницшенің, француз ойшылы Б. Паскальдің, орыс жазушысы Ф. Достоевскийдің ойларының өзектілігін көрсетіп, олардың еңбектері экзистенциализм бағытының теоретикалық қайнар көзіне айналды.

Экзистенциализмның негізгі өкілдері: М. Хайдеггер, К. Ясперс, Н.А. Бер-

дияев, Ж.П. Сартр, Г. Марсель, А. Камю. Сондай-ақ, олардың идеялық қолдаушылары- Августин, Ф. Шеллинг, С. Кьеркегор, А. Шопенгауэр, Ф.М. Достоевский, Ф. Ницше.

Жалпы экзистенциализм жайында философия тарихында әртүрлі пікірлер бар. Экзистенциализм деген атау классикалық “мәндер философиясының” (*essentia*) орнына “адам тіршілігі” (*existentia*) философиясын қоюды білдірсе керек. Экзистенциализм – ХХ ғасыр философиясының классикасы. Хронологиялық тұрғыдан ең ерте, яғни ХХ ғасырдың бірінші ширегінде, таныла бастаған экзистенциализм формалары орыс философтары Н.Бердяев пен Л. Шестов ілімдері. Экзистенциализмнің кең құлаш алып жайылуына бірінші дүниежүзілік соғыстың топалаңы, кайғы-қасіреті көп ықпал етті. К.Ясперс, М. Хайдеггер, А.Камю, Ж.-П. Сартр, Г. Марсель, Х. Ортега-и-Гассет, М.Бубер және т.б. экзистенциализмнің көрнекті өкілдері. Олардың көпшілігіне ортақ экзистенциалдар ретінде “қамқорлық” (забота), “ұмыт қалу” (покинутость), “жаттану” (отчужденность), “абсурд”, “үрей-қорқыныш”, “жауапкершілік”, “тандау”, “өлім” сынды паратерминологиялар көрінеді.

“Экзистенциалды философия ХХ ғасырдың басында ерекше бедерленіп байқалған философиялық ілімдердің бірі. Ол кездейсоқтық па әлде заңдылық па, адамның күйзелісті жағдайында пайда болатын ізденіс сарыны ма немесе адамның бойында орналасқан күдіретті ақиқатының сыртқа шығу құбылысы ма?! Қалай десек те, әйтеуір, бұл дүние шынайы болмыстағы құндылықтардың құлдырауына қарсылық білдіру түрінде жүректен шығатын ізденіс жолына ұқсайды. Ежи Коссак былай дейді: “Экзистенциализм қазіргі заман санасының ағымы ретінде философиялық көзқарастар жиынтығы деп айту да қиын, ол әдеби және философиялық мотивтер жиынтығы, сондықтан да экзистенциализмнің мәніне әртүрлі

бағытта талқылау жасауға мүмкіншіліктер береді” (Коссак, 1980: 164)

Қазақ әдебиетіндегі экзистенциализмді зерделейтін болсақ, қазақтың бас ақыны Абай шығармашылығына бет бұратынымыз анық. Абай қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет өз заманында халықты толғандырған қоғамдық және саяси өмір проблемаларын күн тәртібіне қойды. Ол қазақ қоғамының қайшылықты жақтарын, замандастарының алауыз берекесіздігін, патшаның отаршылдық саясаты қоздырып отырған рулық тартыстардың елдің бірлігіне келтірген зиянын қатты сынап отырып, еңбекші елге іш тартты, халықты қараңғылықтан жарыққа сүйреді. Сол замандағы Абайдың жан айқайы халықтың күйі, қазақтың жайы болатын. Абай өз өлеңдерінде:

Жартасқа бардым,

Күнде айқай салдым

Одан да шықты жаңғырық, (Құнанбайұлы, 2005:36) – деп ашына айқайлайды.

Түрік ақыны Хусейн Нихан:

Айқайлар жартаста адам,

Хаққа шер айту үшін” (Елдосқызы, 2009) – деген.

Экзистенциалды сарын қай елде болсын, қай заманда болсын адамзаттың пайда болу сәтінен бері бірге келе жатқан болар?! Тіпті, адамзаттың түп атасы Адам ата мен Хауа Ана жұмақтан қуылғанан кейін ақылсыздықтың қасіретін зарлап көз жасын төккендегі олардың қайғысында экзистенциалды сарын жоқ деп кім айта алады?! Мүмкін тек XX ғасырда ғана ол назариялық философия тұрғысынан қомақты ізденістердіңегіне айналып, анықтамалық ортақ атына ие болған болар?! Қорқыттың сары уайымының мазмұнының экзистенциалистер тілге тиек еткен жай-күйлерге жақындығы, Асан қайғының есімінің өзі көп нәрсені аңғартатындығы көп түсіндіруді қажет етпейтіндігі біздерге мәлім. Экзистенциалдық сарын қазақ дүниетанымына да жат дүние емес!

Оралхан шығармашылығы, әрине, батыс экзистенциализмінен бөлек, ол жан күйзелісін және әлемнің зобаландарын өзіндік нақышта сипаттайды. Сол себептен оны біз толыққанды экзистенциализм ағымының өкілі деп қарастырудан аулақпыз, дегенмен, XIX-XX ғасырдың философиялық айдарына айналған бағытқа тән ой-таным үлгісінің өзіндік үрдістері қазақ жерінде сонау бұрыннан келе жатқан дәстүрден тарайтындығын бедерлеп көрсете білген О. Бөкейдің де шығармашылығында кезігетіндігін көрсетіп беру еш артықтық етпейді.

Оралхан Бөкейдің бас асауы басылмаған өр мінезі, үнемі бұлқынысты қимыл жағдайында бейнеленген көркем әлемі, тылсымы мен тынысын ішінде ұстап, бұлығып, қиялданып жүретін көркем кейіпкерлері ақыры оны Жан Айқайына алып келді. Жазушының заман сарынын, көркем түйсігі мен уақыт шындығын “көкірек көзімен” көре білгені сондай, Сайтан көпір повесіндегі бостандық рухы еркін елдің тізгінін ұстауға ұласты. Жазушының шығармаларындағы осынау бір үзілмейтін аңсардың астарын өз ортасы да, шетелдік әдеби қауым да, оқырман да үнсіз түсінді. Сондықтан да болар, Оралхан Бөкей, өз тұсындағы қазақ қаламгерлерінің ішіндегі шығармалары шет тіліне ең көп аударылған әрі сол тұстағы әдеби аңсарға өзінше бағдар берген нысаналы жазушы болды.

Оралханның “Сайтан көпіріндегі” ащы айқай жаңғырығы өз заманындағы қитұрқы, әділетсіз істерді көре тұра, қыл көпірдің үстінде тұрса да, мүгедектік хәл кешсе де көз жұма қарайды. “Сайтан көпір” деп аталуы да тегін емес. Жалпы қорқыныш бір нәрседен жүрексініп сескенгенде, шошығанда пайда болатын сезім, қауіп-қатер, үрей. Тіршілік үшін қауіпті факторлардың нақты әрекетінен болатын ауру не басқа да зардап түрлерінен ерекше қорқыныш олардан күн ілгері болады. Қатердің сипатына байланысты қорқыныш сезімінің қарқындылығы мен

тән сипаты ерекшелігі алуан түрлі болады (қауіптену, қорқу, шошу, үрей). Осы секілді тау шатқалдарының ортасында көпір өткелінен өтіп бара жатқан кезде айқай шығуы да кейіпкерге жасалған тұзақ секілді. Кеңестік заманның қатал тәртібіне бой ұсынған азаматтар қаншама. Сен тұр, мен атайынның кейпін кигендер, тұмшаланған жұмбақ күйге түсіп, өз ішкі сезімін айқайлап айта алмай жабулы күйінде қалды емес пе? Қар көшкіні де айқай жаңғырықтан болары сөзсіз.

Аспан шалдың сол кездегі жан айқайы жоғарғы тап өкілдерінің қысымына шыдап, солардың айдауында жүруінде еді.

Айқайсыз іс бітпейтін секілді. Айқаймен адам жанын жаралайды, көңіл кірбінің де түсіреді. “Амал қайсы, олар ешқашан да, ешқашан да қайтып келмейді. Сондықтан да кеңірдегіміз жыртылғанша айқайлайық! Өйткені, Айқайсыз дүние тұл.” Айқалау дегеніміз – өмір сүру! – дейді Оралхан Бөкей.

Шығармада Жақсылық әлемнің көрінісі, үлгісі Аспан бейнесі арқылы берілсе, Жамандық дүниесі–Жаңғырық, Айқай, Анау.

Аспанның есінен кетпейтін оқиға соғыста жүргенде болған еді. Рас, Аспан сүттен ақ, судан таза емес, бұлт басқан жауын-шашынды күндері де болды. Әсіресе ғарасат майданын ашып, Отан қорғау жолынжа талайлардың қанына ортақ болды. “Ел атып жатқан жаққа бұл да атты. Оғының тигені де бар, тимегені де бар, оны кім санапты. Егер мұның оғынан қаза тапқандар болса, өздері кінәлі, тіпті өздері де емес “Хаил Гитлер!” деп жаһанды ұлар-шу қылған жаңғырық кінәлі”.

Соғыс аяқталар жылы Германияның бір шағын қаласын аларда үй-үйге кіріп соғысып жүріп, Аспан оқыста жазықсыз ананы атып қалған еді. “...Аппақ көйлек киген бейбіт ана... әлденені міңгірлеп айтты да түбі өртенген бәйтеректей сұлап түсті. Аспанның аяғына... Жүректен тиген оқ тіл тарттырмай өлтірген екен...

бағжыып жатқан көзді аспан алақанымен өзі жауып еді... Енді, міне, сол әйел дәл қасында отыр. Тірі. Алақанымен Аспанның жанарын жабуға әзір. “Кеш, – Мен емес едім кінәлі. Жазығымыз Жаңғырықта (Бөкеев, 1994:336).

Мінеки, өлім мен өмір арпалысында жатып Аспанның бұлай ойға берілуі, біріншіден, оның өзі қаншалықты қайсар болғанымен, жан-дүниесінің соншалықты нәзік, мейірімге толы екендігін білдірсе; екіншіден, адам баласын тура жолдан тайдырып, кесепатқа ұрындырар, арандатар Жамандық (Жаңғырық, Айқай, Анау) атаулыны әшкерелеуі, лағнет айтуы деп білеміз.

Аспан өз өмір жолында осы айқаймен, анаулармен күресіп-ақ келеді.

Байқап отырса, Жаңғырық, Айқай, тіпті мұның қыр соңынан қалмайтын сияқты. Совхоз дирекциясында болған бір жиналыста Алатай қыстағындағы жеп-шөп қорының аз екенін, ауданға жалған мәлімет берілгенін әшкерелеп сөйлеген. Сонда ауыл басшысы анау Аспанға “Бәлем, көзіннің еті өсейін деген екен. Басшымен алысқан әкең қай мұратқа жетіп еді. Алды-артынды ойламайсың-ау, бала!” деп айқайлаған. “Енді ойлап жатса сол сөздің төркіні тым әріде, тым тереңде екен. Бар бәле жаңғырықтан шықты. Өзінен зор, өзіне билік жүргізетін жоғарыдағы адамға етекте тұрып айқайлауға болмасы қанша рет басына тисе де, бақыр басы ұқпай-ақ қойды-ау” (Бөкеев, 1994:336).

Аспан Анауларды көптен білті. Енді, міне, “Сайтан көпірден” жылқының соңын өткізіп, атқа қона бергенде, Айқай тағы да естілгені еміс-еміс есіне түсе бастады. Сол айқайдан бүкіл тау-тас жаңғырып, мүлгіп, тұрған қар сусыды, ұлы көшкін пайда болып мұны ағызып әкетті. Бірақ сол жер-көкті жаңғыртқан Айқай қай жақтан шықты және Айқайдың иесі кім? Анау. Оның қай жақтан естілгені Аспан үшін бәрібір еді... Енді бұдан былай ол, ондай құр бекер жаңғырықты

мәңгілікке естімейді. Әрине, Жаңғырық та, Жаңғырық өмір де қайталана берер, Аспанға түк те әсері жоқ. Құтылды-ау әйтеуір. Рас, азаттанды. Бас бостандығын екі аяғын беріп айырбастап алды” (Бөкеев, 1994:336).

“Мен анауларды көптен білемін. Бірақ оның нағыз зымиян, қулық салған сұмпайы мүскін, адамзаттың қас жауы екенін тірі жанға тіс жарып айтқан емен. – Анауларды мен ғана емес, жұрттың бәрі біледі, олар да үндемеді. Сен солсың! – деп бетіне басқан емес. Адам баласын алжастырар, ес-ақылынан айырап Айқайды алты алашта, естімеген ел де жоқ: Айқайдың иесін Анау екенін де сезеді, өкінішіке орай, ешқайсысы да қарсы тұрған емес, түсін түстеп, атын атаған емес, кім? – деп сұрасаң күмілжіп төмен қараған күйі “өзің де білесің ғой, несіне сұрайсың, ол – Анау ғой дейді” (Бөкеев, 1994:336).

Бірақ осынау өмірлік ұлы шайқаста аспан жеңіліс тапты ма? Жоқ, олай дей алмаймыз. Жамандық (ЖАҢҒЫРЫҚ, АЙҚАЙ, АНАУ) қанша қыр соңына түскенмен Жақсылықты құрта алмады. Аспан рухы асқақ күйінде қалды.

Алғаш екі аяғын арулап қойған соң, домаланып енді кімге керекпін деп ойлаған. Бақса, олай емес екен. Енді Аспан өзі үшін емес, өзгелер үшін өмір сүру керектігін ұқты. Ол қазір қоқиып тірі отырған әр күнімен, жер басып желігіп жүрген аяқтыларды, екі аяғынан айрылмауға, өмірді сүюге, өлмеуге үйретеді. Ия, Аспанның тірлігі басқаға, басқаларға керек, олардың төрт құбыласы тең, сауысканнан сақ, сақадай сайланып жүруі үшін керек.

Иә ол – Анау. Басқа ешкім де... Бәріміз бір бағытқа, бір жаққа асығып барамыз Қайда? Айқай шыққан алысқа, түпсіз тұңғиыққа, мәңгі жұмбақ аспанға, содан соң – қара жердің қойнына” – дейді, Оралхан. Өз өмірінің жалғасы жалғыз ұлы Аманға “Ұлым, жалғанда дауыс көтерме, бақырып бастық болмайды. Сол Айғайдан туған жаңғырықтың құрбаны

менімен бітсін” деуі де сондықтан. Тағы да ол баласына: “Әр кімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын “Сайтан көпірі” бар, тек қорықпағандар ғана арғы жағалауға шығып, мақсатына жетпек” – деп өмірде кездесер қиындыққа қасқайып қарсы тұруды, күресе білуді үйретіп отырады.

Ақыры, қанша жүрексініп, қобалжығанмен Аманды әке күш- қуат беріп, қолтығынан демеп “Сайтан көпірден” аман-есен өткізді. Сол әке рухы қолдап тұрғанда еш нәрсенің де қауіп емес екеніне күмәні қалмаған Аман, зор сенім, қарышты қадаммен алға ұмтылды. Ендеше, әкесінің “Біле-білсең сен, менің өтіп кеткен дәурен, өліп қалған арманымсың, екі Аяғымсың! Ал менің Аяғым сіңірі босап, сүрінуді білмейтін жілікті болатын!” деген сенім арманы орындалды.

Осыған жалғас повестегі Арман, Ерік образдары, іс-әрекеттері арқылы-қанша қасарысқанымен Жамандықтың өрісі тар, өмірі қысқа екенін, Айқайдың заманы өткені, қазір Айқайға емес Ақылға сүйенетін жаңа адамдар өсіп келе жатқанын пайымдар едік. Иә, осынау ұлы өмірде “Сайтан көпірге” итермелейтін сайтан-адамдар да көп. Әлемді бүлдіріп, былғайтындар да солар. Ал егер осы өмірде Аспан, Аман, Ерік сияқты ақ ниетті, ізгі жүректі адамдар болмаса, жер беті Айқайға айналар еді-ау, деген ойға тірелеміз бізде. Сонымен “Сайтан көпір” автордың тынымсыз ізденісін, философиялық үлкен ой айтуға бет алған айтулы туынды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Bokeev, O. (1994). Eki tomдик tandamali shigarmalar. Almaty: Zhazushy.
2. Eldoskyzy, Zhanar (2009.11.02) “A-a-ikai” <http://old.abai.kz/content/zhanar-el-doskyzy-ikai>
3. Kossak, E. (1980). Existensialism v filosofii i literature. Moskva: Eho.
4. Kunanbayuly, A. (2005). Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. Olender men poemalar. Almaty: Zhazushy.

УДК 80/81

ОСОБЕННОСТИ СЛОВОПОРЯДКА В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ПРОСТОМ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ И ПОТЕНЦИАЛЬНАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ

Сауле Тулепова

*candidate of Philological Sciences, assistant professor
of Suleyman Demirel University*

Асель Шаукетова

post-graduate student of Suleyman Demirel University

Аннотация

В статье рассматривается краткое описание порядка слов в казахском и английском простом повествовательном предложении и потенциальная интерференция, вызванная некоторыми структурными различиями, существующими в обоих языках. Казахское простое предложение имеет некоторые особенности, обусловленные специфичным порядком слов, резко отличающимся от порядка слов английского предложения в силу их типологической разнотипности. Являясь языком, принадлежащим к агглютинативному типу, казахский язык богат морфемным составом, что обуславливает относительную подвижность членов предложения. Общеизвестно, что в процессе овладения иностранным языком одной из проблем является отрицательное влияние родного языка. Проанализировав порядок следования элементов в простых повествовательных предложениях казахского и английского языков, мы пришли к заключению, что наряду с некоторым сходством словорасположений, в структуре предложений обоих языков имеются кардинальные различия, потенциально способствующие возникновению интерферентных ошибок в английской речи казахов-билингвов.

Ключевые слова: простые повествовательные предложения, потенциальная интерференция, порядок слов.

КАЗАК ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖӨНӨКӨЙ ЖАЙ СҮЙЛӨМДӨРДӨГҮ СӨЗ ТАРТИБИ ЖАНА ИНТЕРФЕРЕНЦИЯСЫ

Кыскача мазмуну

Бул макала казак жана англис тилдериндеги жөнөкөй жай сүйлөмдөрдөгү сөз тартиби жана интерференциясын изилдөөгө арналды.

Ачык сөздөр: жөнөкөй жай сүйлөмдөр, сөз тартиби, интерференция.

PECULIARITIES OF WORD ORDER IN KAZAKH AND ENGLISH SIMPLE AFFIRMATIVE SENTENCES AND THE POTENTIAL INTERFERENCE

Abstract

The article deals with brief description of word positions in Kazakh and English simple affirmative sentences and the potential interference, which may be caused by some structural differences, existing in both languages. As the Kazakh language is considered a language belonging to the agglutinative type (synthetic), it is rich in morphemic composition, which leads to the relative mobility of words within the sentence. Thus, due to the specific word order a Kazakh simple sentence has some features, differing sharply from the English word order. It is well-known that in the process of foreign language acquisition one of the problems, learners encounter, is a mother tongue interference. When writing or speaking in the target language (English), foreign language learners tend to rely on their native language (Kazakh) structures to produce sentences. If the structures of the two languages are distinctly different, then one could expect a relatively high frequency of interference errors to occur in the foreign language. In our understanding, interference is a result of the conflict of two language systems, when a dominant language system consciously or unconsciously "imposes" its own rules. Taking into consideration main peculiarities of placing the words in Kazakh and English simple affirmative sentences, some conclusions can be drawn regarding the instances of potential interference of the Kazakh language into English.

Key words: simple affirmative sentences, potential interference, word order.

Казахское простое повествовательное предложение имеет некоторые особенности, обусловленные специфичным порядком слов, резко отличающимся от порядка слов английского предложения в силу их типологической разнотипности. Являясь языком, принадлежащим к агглютинативному типу, казахский язык богат морфемным составом, что обуславливает относительную подвижность членов предложения.

М.Б. Балакаев (Balakayev, 1971:168) считает, что казахский язык занимает промежуточное положение между языками со "свободным" порядком слов и языками с "жестким" порядком слов: одни члены предложения в казахском языке имеют строго определенное место, другие могут менять свои места. Порядок слов, по его мнению, подчиняется определенным нормам и выполняет определенные морфологические, синтаксические и стилистические функции. Правило прямого порядка слов казахского простого предложения, сформулированное им,

можно представить следующим образом: сказуемое ставится в самом конце предложения, подлежащее – в препозиции к нему, определение – перед определяемым словом, дополнения и обстоятельства стоят перед словами, к которым они относятся.

З.К. Ахметжанова придерживается мнения, что "казахское предложение характеризуется жесткой структурой" и отмечает относительное сходство казахского словоупотребления с рамочной конструкцией немецкого предложения. "При этом следует отметить два правила, соблюдение которых в казахском языке строго обязательно: во-первых, сказуемое завершает предложение, следовательно, подлежащее всегда препозитивно по отношению к сказуемому; во-вторых, определение препозитивно по отношению к определяемому слову" (Akhmetzhanova, 2005:228).

Следует учесть, что в первую очередь нами рассматривается такой вариант порядка слов, при котором предложение

отличается “стилистической нейтральностью, контекстуальной независимостью и значительной частотностью в употреблении” (Kovylyna, 1984:64).

Что касается порядка слов в простом предложении английского языка, “формально-структурный аспект предложения выступает в виде ведущего принципа организации синтаксических структур в языках типа индоевропейских, в которых подлежащее четко маркировано формой именительного падежа, а сказуемое – личными окончаниями глагола...” (Slusareva, 1981:80). Действительно, основным формальным признаком простого предложения английского языка является твердо фиксированное место подлежащего и сказуемого, вокруг которых располагаются второстепенные члены предложения.

А.И. Смирницкий отмечает, что “в английском языке, в котором система словоизменительных форм не является столь развитой, порядок слов приобретает особое значение” (Smirnitcki, 2007:58). Согласно большинству лингвистических работ в этой области, в предельно обобщенном виде порядок слов в английском предложении отражает следующую последовательность: S – P – O2 – O1 – Adv. (The boy showed me a photo the other day) (Kaushanskaya, 1967). (Данное размещение прямого и косвенного дополнения оспаривается А.И.Смирницким, который считает более правильным и обычным вариант S – P – O1 – O2 – примеч.Т.С.).

Л.Н. Ковылина пишет, что “для успешного прогнозирования интерференции необходимо знать правила установления отношения межъязыковой корреспонденции” (Kovylyna, 1981:40). Частными случаями межъязыковой корреспонденции являются отношение тождества (одинаковость во всех ситуациях) и отношение сходства (одинаковость в определенной ситуации). Таким образом, корреспонденция – это отношение сходства, которое может вытекать только

из тождества формы (изоморфизм), или тождества значения (эквивалентность), или тождества как формы, так и значения (конгруэнтность).

Наиболее полно и разносторонне данные отношения представлены А.Е. Карлинским: “Корреспондирующими являются элементы двух языков, которые характеризуются полной или частичной взаимозаменяемостью в речи. При полной заменяемости элементов следует ожидать фасилитацию, а при частичной – ложные отождествления элементов и правил Я1 и Я2 на основе законов межъязыковой идентификации, в результате чего возникают речевые отклонения от нормы Я2, называемые интерференцией” (Karlinski, 1990:123). Как уже отмечалось, источником речевых ошибок могут быть и отношения различия, когда наблюдаются попытки заменить некоторые категории и правила, отсутствующие в Я2, категориями и правилами из Я1. Однако следует учесть, что для интерференции необходимы “как формальные, так и семантические предпосылки” (Nemzer, 1989:129), то есть интерференция актуализируется, когда билингв воспринимает формально-семантическое сходство как идентичность, а при полном различии грамматических категорий (в совокупности с недостаточными знаниями и навыками) игнорирует их.

Исходя из этого, в целях выявления сферы потенциальной интерференции в первую очередь необходимо определить сходства и различия в структурах простых предложений казахского и английского языков.

Хотя казахский язык считается языком с твердо фиксированным расположением слов в предложении, все же в некоторых случаях падежные окончания играют главную роль.

Например: *Мұғалім оқушыны оқытты.*
Оқушыны мұғалім оқытты.

В английском же предложении подобные перестановки ведут к кардинальному изменению содержания и смысла.

Например: *The teacher taught the pupil.* (Мұғалім оқушыны оқытты).

The pupil taught the teacher. (Оқушы мұғалімді оқытты).

Следовательно, порядок слов в предложении английского языка имеет большее значение, чем порядок слов в предложении казахского языка. Благодаря богатству морфологических форм связи между членами предложения казахский язык отличается относительной подвижностью словоформ, следовательно, в плане синтаксической связи отличается большей вариативностью. В связи с тем, что в английском языке система словоизменительных форм не является столь развитой, как в казахском, расположение элементов в предложении является важнейшим средством синтаксической связи.

Проанализировав порядок следования элементов в простых повествовательных предложениях казахского и английского языков, мы пришли к заключению, что наряду с некоторым сходством словорасположений, в структуре предложений обоих языков имеются кардинальные различия, потенциально способствующие возникновению интерферентных ошибок в английской речи казахов-билингвов.

➤ В обоих языках подлежащее стоит препозиционно по отношению к сказуемому. Сказуемое всегда постпозиционно по отношению к подлежащему.

Следовательно, простые нераспространенные предложения обоих языков изоморфны. На этом основании можно сделать вывод, что при произведении простых нераспространенных предложений английского языка казахами-билингвами интерференция не предполагается. Сравните: каз. Жаңбыр басталды. – англ. *It laughed.*

➤ Сказуемое в казахском языке всегда завершает предложение, тогда как в английском после него могут располагаться второстепенные члены предложения.

Отсюда: предполагается перемещение английского сказуемого в конечную позицию и тенденция располагать все второстепенные члены перед сказуемым.

➤ Дополнение в казахском предложении стоит препозитивно к сказуемому, в английском языке постпозитивно. При наличии обоих видов в одном предложении в казахском языке непосредственно к сказуемому стоит прямое дополнение, в английском языке – косвенное дополнение.

Каз. S – O2 – O1 – P англ. S – P – O2 – O1

Следовательно, предполагается препозиционное размещение дополнения по отношению к сказуемому, что является отклонением от норм Я2.

➤ Определение в казахском языке всегда препозитивно к определяемому слову, в английском языке возможно как препозиционное, так и постпозиционное положение определения.

При наличии в одном предложении нескольких неоднородных определений, в казахском языке ближе всех к определяемому слову размещается определение, имеющее самый важный признак, в английском языке схема порядка следующая: общее описание (оценка) – размер – форма – состояние – возраст – температура – цвет – происхождение – определительное существительное (место или цель) – вид (тип) – определяемое слово.

Каз. At. – N англ. At.- N- At.

Отсюда: употребление любого определения только перед определяемым словом.

➤ В обоих языках имеются следующие виды обстоятельств: места, времени, образа действия, причины, цели, условия, сравнения, сопутствующих условий, частоты действия, степени и меры.

Анализ порядка расположения данных обстоятельственных типов в контактирующих языках позволил определить те типы, которые отличаются препозиционным, мидпозиционным и

постпозиционным положениями в простом предложении данных языков. В целом, в стилистически нейтральном простом предложении казахского языка отмечается пре- и мидпозиционное положение обстоятельственных типов, тогда как в английском языке в основном отмечается постпозиционное положение. В обоих языках фиксированным местом перед сказуемым отличаются обстоятельства степени и меры, частоты действия. Следовательно, в расположении данных обстоятельственных типов в английской речи казахов-билингвов интерференция не предполагается. Что касается обстоятельств места, времени, цели, причины, не исключается потенциальная возможность использования их в английском предложении в препозиционном и мидпозиционном положении, что является отклонениями от нормы Я2.

Итак, на основе анализа особенностей расположения главных и второстепенных членов в простом утвердительном предложении казахского и английского языков мы пришли к заключению, что кардинальные различия в структурном оформлении простых предложений обоих языков неизбежно ведут к проявлению интерферирующего влияния родного языка. Потенциальная интерференция в построении английского простого предложения заключается, в основном, в тенденции располагать члены предложения по матрице родного языка, система которого психологически доминирует в сознании формирующегося билингва.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Akhmetzhanova Z. (2005) Sopotavitelno-yeyazykoznanie: kazakhskii russkiyazyki. Almaty, 408 p. (Ахметжанова З. Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы, 2005. – 408 с.)
2. Balakayev M., Kordabayev T. (1971) Kazirgi Kazakh tili. Syntax.- Almaty, 334p. (Балакаев М.Б., Кордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы, 1971. – 334с)
3. Karlinsk iA. (1990) Osnovy teorii vzaimodeistviya yazykov. Almaty: Gylym. (Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 181с.)
4. Kaushanskaya V., Kovner R. at al. (1967) Grammatika angliskogo yazyka. Posobiye dlya studentov ped. institutov. L: Prosvesheniye. (Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. и др. Грамматика английского языка. Пособие для студентов в пед. Институтах / под ред. Б.А. Ильиша. – Л.: Просвещение, 1967. – 319 с.)
5. Kovylyna L. (1981) Syntaxicheskayainterferentiyaisposobyeyoizucheniya. Disser. cand. philol. nauk. Almaty. (Ковылина Л.Н. Синтаксическая интерференция и способы ее изучения: дис.... канд. филол. наук: 10. 02. 19.–Алма-Ата, 1981.–226с.)
6. Kovylyna L. (1984) Razlichiya v poryadkesledovaniyaelementovpredlozheniyakakistochnickinterferentcii. // Yazykovyeyekontaktiiinterferentcia. Almaty: KazGU. (Ковылина Л.Н. Различия в порядке следования элементов предложения как источник интерференции // Языковые контакты и интерференция. – Алма-Ата: КазГУ, 1984. – С. 62-71).
7. Slusareva N. (1981) Problemyfunctionalnogoyntaxisasovremennogoangliskogoyazyka. Moskva: Nauka. (Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука, 1981. – 204 с.)
8. Smirnitki A. (2007) Syntaxisangliskogoyazyka. Moskva: LKI. (Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М.: изд. ЛКИ, 2007. – 296 с.)
9. NemzerU. (1989) Problemyiperspektivnykontrastivnoilingvistiki. // Novoyevlingvistike. – М.: Progress. Выр. 25. (Немзер У. Проблемы и перспективы контрастивной лингвистики // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1989. – Вып. 25. – С.128-143).

УДК 791

PECULIARITIES OF MOVIE TITLE TRANSLATION

Rakhima Zhumaliyeva
Associate professor, PhD
Suleyman Demirel University

Saya Suleimenova
BA student
Translation Studies Department,
Faculty of Philology and Educational Sciences
Suleyman Demirel University

Abstract

Nowadays there is no doubt that translation of movies and especially movie titles is a separate object of linguistic research. Translation of movie titles is a challenging task which has a number of specific translation methods, principles or strategies. While translating movie titles, a translator applies a vast amount of adaptation strategies.

Key words: movie, movie title, translation strategy, translation method.

ТАСМА АТАЛЫШТАРЫН КОТОРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну

Бул макала көркөм тасмаларды жана алардын аталыштарын которуу боюнча лингвистикалык изилдөөлөргө арналат.

Ачкыч сөздөр: тасма, тасма аталышы, которуу стратегиясы, которуу ыкмасы.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НАЗВАНИЙ ФИЛЬМОВ

Аннотация

В настоящее время нет никаких сомнений в том, что перевод художественных фильмов и особенно названий фильмов является отдельным объектом лингвистического исследования. Перевод названий художественных фильмов является сложной задачей, включающей в себя использование специфических методов перевода, принципов и стратегий. При переводе названий фильмов переводчик применяет огромное количество стратегий переводческой адаптации.

Ключевые слова: кино, название фильма, стратегия перевода, метод перевода.

КИНОФИЛЬМ АТАУЛАРЫНЫҢ АУДАРМАСЫ

Түйіндеме

Қазіргі таңда көркем фильм аудармасы, оның ішінде кинофильм атауларының аудармасы лингвистикалық зерттеуде жеке объект ретінде қарастырылатыны даусыз. Көркем фильм аудармасы арнайы аударма әдістерін, принциптерін және стратегияларын талап ететін күрделі тапсырмалардың бірі болып табылады. Кино атауларын аудару барысында аудармашы көптеген аударма адаптациясының стратегияларын қоладанады.

Кілт сөздер: кино, кино атауы, аударма стратегиялары, аударма әдістері

Introduction

Nowadays the investigation of linguistic features of a feature film in general and its translation peculiarities in particular has been becoming more and more important as many scholars and linguists take a feature film for their research object (*Chaume, 2004; Zhumaliyeva, 2014*). The aim of this research paper is to identify the major translation strategies and methods of a movie title translation from English into Kazakh and Russian and to represent the problems of a movie title translation according to its genre. The whole experimental data of this research paper includes 300 American modern movie titles and their translations into Russian (300) and Kazakh (300): 75 animation movie titles, 75 action movie titles, 75 comedy movie titles and 75 horror movie titles. American movie titles and their Russian translations are retrieved from the American website www.imdb.com which offers the movie classification by genre and year of release. As for the Kazakh translation it is necessary to mention that only 11 American movies were officially dubbed into the Kazakh language according to the law “On culture” which was accepted in 2012 in Kazakhstan. Due to this fact the translation experiment was conducted. The translators and the teachers of translation from Suleyman Demirel University and Kyzylorda State University named after Korkyt ata were involved in this experi-

ment and translated 290 American modern movie titles into Kazakh.

Strategies of the Movie Title

Translation

Choice of strategy in translating movie titles depends on the peculiarities of the source and target languages, the features of a source text, its linguistic and cultural characteristics, and many other factors (*Cronin, 2009*). The simplest strategy is a direct or literal translation of the movie titles, which is used in the absence of the untranslatable socio-cultural realia and the conflict between form and content. It is necessary to mention that transliteration is also one of the translation methods of this direct strategy. The second strategy is the transformation of a movie title, which is used due to various factors: lexical, stylistic, functional, pragmatic. For example, if semantic adaptation is used in the translation of a movie title, the semantic or genre failure of the direct translation will be compensated by changing or adding lexical elements, which are associated with the plot of a movie. The third strategy, which is used by translators, a replacement of movie titles because of the inability to reach the pragmatic meaning of the original text.

The Direct Translation Strategy

In accordance with the results of an experiment the direct translation strategy is presented by the following methods: transliteration and literal translation. It is necessary to highlight that the lit-

eral translation is a leading method in all movie genres of both Russian and Kazakh translations. 115 (38.5%) titles out of 300 American movie titles are translated into the Russian language by the method of literal translation. The movie titles translated into the Kazakh language requires this method for 109 (36.3%) titles generally. The American movie titles such as “Monsters University” is translated into Russian as “Университет Монстров” and into Kazakh as “Монстрлар Университеті”, “The Avengers: Era of Ultron” in Russian is “Мстители Эра Альтрона”, in Kazakh is “Кек алушылар Альтрон Дәуірі”, “Men in Black 3” and its Russian translation is “Люди в черном 3”, and its Kazakh translation is “Қара киімділер 3”. As for the movie genre analysis, the literal translation is required in 30 (40%) translations in Kazakh and in 33 (44%) translations in Russian out of 75 American animation movie titles. There is a slight difference in the usage of this method in action and comedy genres in the Kazakh movie title translations – 27 (36%) and 28 (37%). In the Russian translation both action and comedy movie titles are identical to 30 (40%) American titles out of 75 for each genre. As for the horror genre, 24 (32%) movie titles in Kazakh and 22 (29.3%) movie titles in Russian are translated by the literal translation method.

The second translation method of the direct translation strategy is transliteration, the representing or spelling the characters of the SL alphabet into TL alphabet. This method can be applied when movie titles are proper nouns such as names of characters and places (settings), especially when these names are familiar to the target audience, for instance the movie title “Madagascar” is transliterated into both Russian and Kazakh as “Мадагаскар”, “Red” as “Ред”, “New York” as “Нью Йорк”. In general, the translation analysis indicates that transliteration is used in 58 (19.3%) cases out of the whole 300 Kazakh translations. The Russian translations demonstrate the same results:

transliteration method is used in 58 (19.3%) cases out of 300 translated titles. Due to the movie genre, the transliteration method is mostly used in the animation movie titles of both Russian and Kazakh translations. Thus, there are 20 (26.6%) transliterated movie titles from 75 Russian translations. 20 (26.6%) movie titles are transliterated out of 75 Kazakh translations as well. In all other genres transliteration is not so frequently used. The action movie titles of the Russian translation is 15 (20%) titles from 75 American movie titles, the same results are in the Kazakh action movie titles (15 (20%)). The Russian comedy titles illustrate 11 (14.6 %) translation samples out of 75 American movie titles and the horror titles illustrate 12 (16%) translation samples correspondingly. The Kazakh translation indicates that the translations of the comedy and horror titles are identical to the Russian translation – 11 (14.6 %) and 12 (16%) titles out of 75 American movie titles taken from each genre respectively.

Thus, the direct translation is the mostly used strategy in all movie genre titles for both Kazakh and Russian languages. It indicates that 167 (55.6%) titles are translated into Kazakh and 173 (57.8%) titles are translated into Russian out of the whole 300 American movie titles for each language respectively. The methods used in the direct translation are frequently required among the translators, concerning to the characteristics of the source language titles.

The Transformational Translation Strategy

To the second, that means to the transformational translation strategy we can refer the methods of explication and adaptation. According to the Oxford Learners Dictionary, explication means a very detailed explanation of an idea or a work of literature (Hornby, 2000). It is a translation method of clarification, explanation or interpretation, under which additional details must be taken from the movie, in order to make the title more attractive and understandable to the target audience. Generally, the explication

appears in 49 (16.3%) cases of the Kazakh translations out of 300 American titles and 50 (16.6%) times used in the Russian translations. The following cases can be taken into account: “Hitch” is translated into Russian as “Правила съема: метод Хитча”, in Kazakh it sounds as “Хитч әдісі: Көңілін табу”, the movie title “Paul” in Russian has an equivalent as “Пол: Секретный Материальщик”, in Kazakh as “Пол: құпия тапсырма”. According to the genre analysis, the explication is mostly used in the Russian action titles – 15 (20%) from 75 originals. The comedy and horror genres indicate the identical results: 13 (17.3%) Russian titles for both genre titles out of 75 source titles. And finally 10 (13.5%) Russian animation movie titles are also translated by the explication. The results of the Kazakh translations are as following: the action movie titles – 16 (21.4%), the comedy movie titles – 13 (17.7%), the animation movie title – 10 (13.5%), and horror movie titles – 10 (13.5%) from 75 American movie titles taken from each genre respectively.

The next transformational strategy is known as adaptation which is used to change, to adjust or to modify some unique factors of the source language (English) so that they are understandable to the readers of the target language (Russian or Kazakh). The unique factors may range from the cultural information to linguistic elements such as idiom, pun/word-play, slang, fixed expression, terminology, which are sometimes obstacles in finding the equivalence in the target language. As the least used method, adaptation is appeared only in 31 (10.5%) cases in the Kazakh translations and in the Russian translations it is used in 24 (8%) cases out of 300 American movie titles. “Die hard” in Russian is “*Крепкий орешек*”, in Kazakh is “*Батыл жүрек*”, “Hello I Must Be Going” in Russian is “Привет, мне пора”, in Kazakh is “Сәлем! Сау бол!”. Due to the movie genre, the translation analysis of 300 American movie titles demonstrates the following results. As

for the Russian translations this method is used in the action movie titles – 7 (9.5%), in the comedy movie titles – 6 (8%), in the horror movie titles – 6 (8%) and in the animation movie titles – 5 (6.6%). As for the Kazakh translation, the adaptation is used in the action movie titles – 9 (12%), in the animation movie titles – 7 (9.5%), in the horror movie titles – 6 (8%) and in the comedy movie titles – 5 (6.7%).

Thus, the experimental data illustrate that the transformational strategy is used in 80 (26.8%) Kazakh translation samples out of 300 American movie titles. In the Russian translation it is applied in 74 (24.6%) cases. It is necessary to mention that the transformational strategy takes the second place by the usage. Although the explication is one of the commonly used methods, adaptation is the least required one in both Russian and Kazakh target languages and in all genres correspondingly. The reason of this demand can be explained by usage of the modern movie titles idioms which are less required at present.

The Replacement Translation Strategy

To this replacement translation strategy we can refer the following method which is named as transcreation. When the translators fail to keep the original title, to translate it literally, to explicate or to adapt it, they have to use a transcreation, which means providing a new title. It is the most independent translation method. The term “transcreation” comes into linguistics from the field of business and it is defined as the “process whereby new content is developed or adapted for a given target audience, and not translated directly from the original version” (Ray and Kelly, 2010). The translation of 300 American movie titles into Kazakh demonstrates that the transcreation is used in 53 (17.6%) movie titles. As for the Russian translation 53 (17.6%) movie titles are translated by this method. The examples of this method are as following: “Big Hero 6” in Russian is interpreted as “Город героев”, in Kazakh as “Қаһармандар шаһары”, “Lady Kill-

ers” in Russian as “Игры джентльменов”, in Kazakh as “Сүйкімді ерлер”, “Orphan” in Russian as “Дитя тьмы” and in Kazakh as “Зұлмаг”. Transcreation is the mostly required method in the translation of Russian horror movie titles – 22 (29.3%) and in the Kazakh title translations – 19 (25%) titles. The amount of the Kazakh comedy movie titles accounts 18 (24%) and the Russian translations of the comedy movie title accounts 15 (20%) titles. The animation movie titles and the action movie titles demonstrate identical results in the Russian and in the Kazakh translations – 8 (10.6%) titles out of 75 American movie titles taken from each genre respectively.

Thus, the replacement strategy is used in 53 (17.7%) movie titles in both Russian and Kazakh translations. The translators use a transcreation in order to have the same influence on the target audience as the original titles have in the source language. Although, the transcreation is predominantly used in the horror movie titles of the Russian translation, this replacement strategy occupies the third position among all translation strategies.

Conclusion

The translation analysis of 300 American movie titles of four different genres into Kazakh and Russian demonstrates that the direct translation is the most productive translation strategy. The translators use this strategy in order not to get off from its original title. The direct strategy illustrates high rates

in all movie titles of both target languages. Although the adaptation is the least required method, the transformational strategy occupies the second place by the frequency of usage, because of the explication statistics. Interestingly, the replacement is the most frequent procedure used to translate the horror titles into Russian, but in general it occupies the third position in translation into both Russian and Kazakh languages.

REFERENCES:

1. Chaume, F. (2004), “Film Studies and Translation Studies: Two Disciplines at Stake in Audiovisual Translation”, *Meta: Translators’ Journal*, Volume 49, Issue 1: 12-24.
2. Cronin, M. (2009), “Translation goes to the movies”, New York and London Routledge.
3. Hornby, A. S. (2000), “Oxford Advanced Learner’s Dictionary” (Sixth Edition), <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
4. Ray, R., Kelly, N., (2010) “Reaching New Markets through Transcreation”, Massachusetts: Common Sense Advisory, Inc.: 1
5. Zhumaliyeva, R. (2014). “Feature Film Discourse as Linguistic Subject” in *Proceedings IJAS Academic conference 2014. USA: Volume 07, Number 02: 195-199*

УДК 821.51

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ “ЖАЛҒЫЗДЫҚ” НЕМЕСЕ ОҢАШАЛАНУ МОТИВИ

Баян Керімбекова

Сулейман Демирель университетінің ассистент профессоры

Түйіндеме

“Жалғыздық” – әдебиеттің әр кезеңінде көрініс табатын мотивтердің бірі. Ғалымдар жалғыздықты тақырыптық мотивтердің қатарында қарастырып жүр. Әдебиеттегі Жалғыздықтың тамыры тереңде. Ол мотив ретінде белгілі бір кезеңде пайда бола салмады. Қазақ әдебиетіндегі “Жалғыздық” мотивін ұлттық сана, діни сана, қоғамдық/ұжымдық санамен байланыстыра зерттеген жөн. Мақалада сөз болатын Жалғыздық пен Оңашалану ұғымдарының жақындығымен қатар, біршама ерекшеліктері де бар. Олардың мотив ретіндегі өзгешеліктері мақала барысында нақты мысалдар арқылы ажыратылып көрсетіледі.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы, мотив, жалғыздық, оңашалану.

КАЗАК ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ ЖЕ ОБОЧОЛОНУУ МОТИВИ

Қысқаша мазмуну

Бұл мақала казак адабиятындағы жалғыздық мотивін изилдейт. Казак адабиятындағы жалғыздық мотиви улуттук жана социалдық аң-сезим менен биргеликте талданышы зарыл.

Ачкыч сөздер: казак поэзиясы, мотив, жалғыздық, обочолонуу.

МОТИВ ОДИНОЧЕСТВА ИЛИ УЕДИНЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

Статья посвящена изучению мотива одиночества или уединения на материале казахской поэзии.

Ключевые слова: казахская поэзия, мотив, одиночество, уединение.

THE MOTIF OF SECLUSION OR “LONELINESS” IN KAZAKH POETRY

Abstract

The motif of loneliness is one of the motifs reflected in every period of literature. The issue of loneliness as one of the topical motifs are researched by the scientists. Loneliness has deep roots in literature. However, as a motif it was not formed in one certain period. In Kazakh literature, the motif of loneliness should be investigated together with national cognition, religious cognition, and social cognition. The article dwells upon the similarity and the differences between the concepts of Loneliness and Seclusion. Exact examples demonstrate the differences of the two motifs.

Key words: Kazakh poetry, motif, loneliness, seclusion.

Жалғыздық – әлем әдебиетінің де, қазақ әдебиетінің де қай кезеңінде болмасын жиі қозғалатын тақырып. Жалғыздықты ғалымдар тақырыптық мотивтердің қатарында қарастырып жүр. “Қазақ әдеби тілінің сөздігінде” Жалғыздық сөзін діни, педагогикалық, қазақы дәстүрлі дүниетаным бойынша қарастырып, оған 1. Ешкімі жоқтық, саяқтық; 2. Даралық, жекелік деген анықтамалар ұсынады (Qazaq tilinin adebi sozdigi, 2007). Қазақ халқы жалғыздыққа үрке қараған. “Жалғыздың үні шықпас”, “Жалғыз ағаш орман болмас, жалғыз адам қорған болмас”, “Жалғыз ұлы бардың шығар-шықпас жаны бар”, – деген халық даналығы соның айғағы болса керек. Әлмисақтан мұсылманбыз дейтін қазақтың Діни санасына да жалғыздық жат. “Көбейіндер, мен сендердің көптіктеріңмен мақтанамын” деген пайғамбарымыздың хадисін ұстанған қазақ “жалғыздық Құдайға ғана жарасқан” деп түйіндеген.

Әдебиеттегі “жалғыздық” мотивінің тамырын халық санасының балаң кезінен көрініс беретін ауыз әдебиетінен іздеген жөн. Ертегілер мен бағырлық, лиро-эпостық жырлардағы бас қаһарман қаһарман біреудің мойнына бұршақ салып жүріп, әулие-әмбиелерді аралап жүріп көрген жалғыз ұлдары болады. Олар елін-жерін, жарын жаудан қорғауда да үнемі жалғыз аттанады. Бұл – эпостық шығармалардағы тұрақты мотивтердің бірі. Әдебиет дамыған сайын жалғыздықтың түрлі формада көріне бастағаны байқалады.

Жалғыздықтың табиғи жалғыздықтан, яғни, бір атадан жалғыз болып туылудан мағынасы әлдеқайда кең. Рухани кемелденудің белгілі бір сатысына жеткен тұлғалардың саналы түрде қоғамнан алшақтай бастағандығы белгілі. Сопылық поэзияның негізін салушы, түркі жұртының рухани ұстазы болған ұлы ойшыл ақын Қожа Ахмет Ясауи 63 жасынан бастап қалған өмірін жер астында, яғни қылуette (Қылуette –ортағасырлық

жер асты мінәжат үйі) өткізсе, жалғыздықпен саналы түрде бетпе-бет келіп, оңашалану – Шәкәрім ақында да болған. Ақын елден жырақ кетіп, өзінің соңғы қонысы – Саят қорада терең тарихи-философиялық, поэзиялық шығармаларын жазған. Шәкәрім ақынның “Иесіз қорада” атты өлеңіндегі:

Жапанда жалғыз жаттым елден жырақ,
Көп іші болмаған соң маған тұрақ,
Жасымнан сүйген өмірім – оңашалық,
Қартайып, алжып тұр ғой деме, шырақ!
(Qudayberdiuly, 2002) – **деуі осының айғағы.**

Елден жырақ жалғыз қалып оңашалануын Шәкәрім: “Елу бес жыл жинаған қазынамды, Оңашада қорытам ойға салып”, – деп түсіндіреді. Оңашалануды сопылықта “хилуат”, “чилехана” деп те атайды. Олар үшін жалғыздық – өзіңмен бетпе-бет келу, өзінді тану. Яғни, “оңашалану” (узлату анил әнғам). Дінтанушы ғалым Қайрат Жолдыбайұлының жазуынша, “Оңашалану” – мүридтің барлық дүниелік қатынастан мүмкіндігінше қол үзіп, күнәсына тәубе етіп, мейлінше рухани тазаратын, нәпсісін тыйып, көзін, тілін, құлағын харамнан сақтауға көмектесетін, нәпсісіне қиын соғатын құлшылық түрлеріне бойын дағдыландыратын, жүрегін шабыттандырып, рухын шалқытатын, көкірек көзінің ашылуына ықпал жасайтын арнайы “лагерь” деуге де болады (Joldybauiuly Q.).

Қазақ поэзиясында “Көп ішіндегі жалғыздар” аз емес. Тіпті үнемі ойынсауықтың бел ортасында жүріп, ел ықпалына шомылған өнерпаз тұлғалардың да өмірінің соңында жалғызсырап, оңашалануды қалағандарын білеміз. “Ақан серінің сөзінен өмірі сұлу” деп бағаланан Мағжан Жұмабаев алғашқылардың бірі болып Ақан сері өмірі мен өлеңдерін ол туралы білетіндердің өз аузынан жинап, мақала жазған. Осы мақаласында Мағжан: “...Өткен күн қиял туғызған ертегі сықылды. Көп ішінде көпке ұсамайтын бір өзі, көп ішінде жалғыз. Қалың қа-

рауылдың ішінде жанын ұққан жан жоқ. Жұбатарлық досы жоқ, жаралы жанын жазарлық жары жоқ... Жүйрік ат, ұшқыр тазы, қыран құс, сұлу жар... бәрі Ақандікі еді. Алайда, “Дүниенің қызығын кешіп өтіп, Тәттіліктің алмадық еш ләззәтін”, – деген Ақан сақау баласымен Қоскөлдің сыртындағы – Сарыкөлдің жағасындағы ағаш үйде жалғыз қалады” (Jumabayuly, 1996), – деп жазады.

Жалғыздықты сезіну үшін жалғыз болу шарт емес. “Атадан алтау, анадан төртеу, Жалғыздық көрер жерім жоқ” деген Хакім Абай “Қалың елі қазағының” ішінде отырып-ақ, “Моласындай бақсының жалғыз қалдым тап шыным” демеп пе еді?

...Досты қайдан табасың,
Кенесерге адам жоқ.
Әрлі-берлі шабасың,
алғыздықтан жаман жоқ.

...Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,

Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма! (Абай, 2001), – деп жырлаған Абай поэзиясындағы “жалғыздық” – рухани жалғыздық. Тең дәрежеде пікірлесер, түсінісер адамның аздығы. Бұл турасында ақынның өзі бірінші қара сөзінде “ғылым бағу....” деп ашық айтады.

Қылышы мен қаламын қатар сілтеген Махамбет те: “Исатайдан айырылып, Жалғыздықпен болдым дос”, – деп жалғыздықтың кермек дәмін татқан.

Ұжымдық сана алдыңғы орынға шыққан Кеңестік кезең поэзиясында жалғыздық мотиві біршама көмескіленгендей болды. Әдебиетті таптық тұрғыдан талдау, бағалау принципіне негізделген бұл тұста кейіпкердің ішкі жан-дүниесінен гөрі сыртқы формасына көбірек назар аударылғаны жасырын емес.

“Жылымық” кезең әдебиетінде жалғыздық мотиві ерекше көріне бастады. “Өмірде ақындардың бәрі жалғыз” деп түйген Мұқағали қаламынан:

Өкінбе, жалғыз жүрмін деп,
Несіне өмір сүрдім деп.

Бәрінің аты– жалғыздық,
Келеді бәрі бір-бірлеп,

Кетеді бәрі бір-бірлеп... (Maqatayev, 2010), – деген философиялық ой туды. Мұқағали танымынша, жалғыздық – бар адамзатқа ортақ тағдыр. “Жалғыздық – ішкі монологтың ең негізгі қасиеті екені белгілі. Өйткені, адам жалғыз қалғанда ғана ойына, сана ағымына ерік бере алады. Сөйтіп, өз-өзімен сөйлесіп кеткенін де сезбей қалады” (Maitanov, 2006).

Қазақ поэзиясындағы “жалғыздық” мотиві ақын Фариза Оңғарсынованың поэзиясынан жиі көрініс береді. “Сырласу немесе ақын әйелдің анасымен диалогы” поэмасында ақын жалғыздықты ана рухымен сырласу, ана бейнесіне мұң шағу арқылы бөліседі. Ішкі сырын, барын жырынан соң, анасына ақтарады.

...Ана,

Жалғыз арқалап тағдыр жүгін,
Кең әлемде өзіңсіз қалдым бүгін.

...Таң келеді бүгін де жаным анам,

Жалғыздықты жолдас қып тағы маған (Ongarsynova, 1987), – деген жолдарда лирикалық кейіпкердің жүрегін жарып шыққан ішкі толғанысы тебіреніс-монолог түрінде айтылады. Монолог ақын мен ананың диалогына ұласады.

Артықтау туған алаштан,
Данышпан болсын бағы асқан.

Жалғыздық бірақ жарығым

Құдай мен күнге жарасқан (Ongarsynova, 1987), – деген Фариза поэмадағы екі адамның диалогын пайдалана отырып, ақын қазаққа ғана тән ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктерді де танытады. Ана сөздерінен құпиясы мол адам жанының терең психикасы, ұлттық таным-түсінігі танылады. Қазақ халқында ана балаға деген шексіз мейірімі мен аналық махаббатын “құлыным”, “ботам”, “қозым”, “ақ лағым”, “айналайын”, “жаным”, т.б. еркелету сөздермен білдіреді. Ф. Оңғарсынова поэмадағы аналық асыл сезімді суреттеуде: “Жаның жүдеп, қалқам-ай, жүр-ау сенің”, “Шүкір, жаным, жылар ем жер астында, Алданбайтын

біреулер қалса менен”, “Бірақ өмір бола ма, қарағым-ау, Адалдықтан жаралса бәрі адамның?”, “Кейде сабыр, ой керек, тоқта, күнім!””, “Міз бақпайсың балам-ау, елтімейсің”, “Жабыққанда жанында бола көр деп, Құлынымды халқыма тапсырамын”, “Жалғызымды тағдырға тапсырамын”, – деген ана сөздермен ақын өз болмысымызға тән ұлттық ерекшеліктерді байқатып отырады. “Әр адам өзінше жұмбақ, өздерінше бір әлем”, – десек те, оларға ортақ құндылықтар да соншалықты көп. “Жалғыздық құдайға ғана жарасқан”, – деген қарапайым шындыққа бағынған кейуананың перзентінің жалғыздығына күйінуі – бұл да біздерге ортақ қасиет. Жалғыздық – қазақы ұғымның қалыбына симайтын, қазақы танымға жат құбылыс.

Ақынның жалғыз серігі – тағы да жалғыздық. “Жалғыздық – кашанда жеке адамның басындағы қайғы-қасіретке, ішкі ойға, емін-еркін егілуге де, ішкі құпия тіршілікке ерік беруге, өз сезімін қадағалауға да, қадағаламауға да құқы бар мезет. Ішкі диалогтардың, ішкі ой-қағыстардың жүзеге асағын кезі де осы сәт” (Maitanov, 2006). Профессор Б. Майтанов диалогқа жан-жақты тоқтала келе: “Диалог арқылы мінездер ерекшелігі, ойлау сипаттары, образдың дүниетанымдық арналары өрнектеледі. Шығарма идеясының не бір нәзік тұстары, кейде автор мақсатының басты дәні көп ретте ішкі сөздер ағымымен бейнеленеді” (Maitanov, 2006), – десе, Г. Пірәлиева: “Ішкі диалог – кейіпкердің ішкі ойы, көңіл-күйі сырын білдіретін, эмоциялық әсерді байқататын көркемдік құралдардың бір түрі... Формасы мен мәні адам психикасындағы ғылыми және этикалық ойлау жүйесінің дамуына байланысты өзгеріп отырған” (Piralieva, 2003), – деген анықтама ұсынады. Бұған қосарымыз – диалогтағы кейіпкер сырында көп ешкімге айтыла бермейтін астарлы сыр жатады. Мәселен, аталмыш поэма кейіпкерлерінің образы ішкі диалогтарына

негізделген. Онда күйіну, торығу, жауап таба алмау, сағыну басым тұрады. Демек, ішкі диалог психологизмге құрылады. Келе-келе бұл диалогтары абстрактылы диалогқа ұласуы мүмкін. Осы арқылы заман, уақыт тынысы да сезіліп отырады.

Анасымен сырласқан ақынның өмірлік дүниетанымы мен айналасындағы құбылыстарға деген ерекше көзқарасы байқалады. Нәзік мұң сезіледі. Лирикадағы мұң барлық ақында бірдей бола бермейтіні белгілі. “Қазіргі қазақ өлеңіндегі психологизм” атты еңбегінде Н.С. Қамарова: “Күшті сезім мен эмоцияны жетелейтін мұң атты психикалық форма ең алдымен лирикаға тән, яғни ішкі диалогты құрайтын негізгі күш” (Qamarova, 2001), – дейді.

Ақын лирикалық кейіпкердің басындағы жалғыздықтың сан алуан көрінісін түрлі сипатта бейнелейді. “Әлем әдебиетіндегі экзистенциализм сарыны жалғыздық, сырт ортадан бөгіделу ниетіне негізделеді. Қайғының досы – жалғыздық. Жалғыздық тамыры тереңде”, – дейді ғалым Б. Майтанов (Maitanov, 2006). Жалғыздықтың да неше түрі болады. Тыныштықты аңсаған жалғыздық, құлазыған жалғыздық, өмірдегі жалғыздық, өнердегі жалғыздық, рухани жалғыздық. Жалғыздықтың шығармашылық адамдары үшін пайдасы да болатын кездері бар. Жалғыздықтың ең жақсысы да, жемістісі де осы түрі болса керек. Қалай десек те, Фаризаның “Анасы” айтпақшы,

Жалғыздықтың күні де қараң жаным,
Досы жоқтың қайғы-мұң қамар жаным.

Әркім өзін құдайдай сезінгенмен
Бір-біріңсіз түк те емес адамдарың.

Ф. Оңғарсынованың аталмыш поэма-сы ақындық тағдырдан бөлек, сан қатпарлы әйел жанының да иірімдеріне бойлай түседі. Поэмадағы адасқанға жол көрсетіп, білмегенге жөн сілтеп отыратын Ана образы – лирикалық кейіпкердің ғана анасы емес, ол – Кие мен Қасиеттің, қамқорлық пен мейірбандықтың, символы.

...Жалғыздықтан сақта деп жас бұладым,
Жабыққанда жанында бола көр деп,
Құлынымды халқыма тапсырамын.
...Тайғанақты жолдардың тылсымында

Жалғызымды тағдырға тапсырамын (Ongarsynova, 1987), – деген жолдардағы ана аманаты халық ауыз әдебиетіміздегі От-Ана, Су-анаға тәу ету, жалғызын табыстау сарындарын еске салады.

“Сырласу немесе акын әйелдің анасымен диалогы” – үлкен философиялық мазмұнға ие, айтары мол көлемді поэма. Сондай-ақ, поэма құндылығын арттыра түсер тағы бір жайт – ақынның терең философиялық сипатқа ие төмендегідей авто колданыстары. “Сен үлгі еткен ұрпақтар аластайды, Қаңылтыр мен алтынды бірдей десей”, “Сүртіледі ұлылық, атағың да, Әділетсіз, шындықсыз істеріңмен”, “Бінтығады адамзат мөлдір суға, Мөлдірлігі дүниенің аз ғасырда”, “Адаммын деп жүргенің бекер сенің, өкпе айтпайтын болса егер ешкім саған”, “Артық қайғы болмайды адам өзін, Ешкімге де керексіз сезінгеннен”, т.б. сынды шебер қиюласқан мұндай сөздік оралымдар ли-

рикалық қаһарманның интеллектуалдық біліктілігі мен тұлғалық қасиетін одан сайын даралай түскен.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Qazaq tilinin adebi sozdigi. Алматы: – Arys, 2007. 5-tom.
2. Qudayberdiuly Sh. Qazaq ainasy. – Алматы: Jazushy, 2002 j.
3. Joldybaiuly Q. Qazaq danyshpandary jane sopylyq ilim. Musilim. kz
4. Jumabayuly Magjan. Shygarmalar. 3tomdyq. 2- tom. – Алматы: Bilim, 1996j.
5. Abay. Shygarmalar jinagy. – Алматы: Bilim, 2001 j.
6. Maqatayev M. Jurek aryzy. – Алматы: QazAqparat, 2010 j.
7. Maitanov B. Monolog qurylymy. – Алматы: Cennye bumagi, 2006 j.
8. Ongarsynova F. Olender. Eki tomdyq shygarmalar. – Алматы: Jazushy, 1987 j. – Т 2.
9. Piralieva G. Korkem prozadagy psihologizmni keibir maseleleri. – Алматы: Alash, 2003 j. – 328 b.
10. Qamarova N. Qazirgi qazaq olenindegi psihologizm. Kandidattyk dissertacia. – Алматы, 2001.

УДК 821.51

А. СТАМОВДУН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕГИ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Элнура Калдыбаева
Тил координатордун ассистенти
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети

Кыскача мазмуну

Макалада жазуучу Асанбек Стамовдун аңгемелериндеги элдик оозеки чыгармачылыктын чагылдырылышы талдоого алынды. Жазуучунун кандай гана чыгармаларын карабайлы, ар биринен кыргыз фольклорунун үлгүлөрүн кездештире алабыз. Аңгемелердеги кездешкен улуттук каада-салт, ырым-жырым жана макалдарын таап, ал салттардын азыркы мезгил менен окшоштуктарын, айырмачылыктарын салыштырганга аракеттер көрүлдү.

Ачык сөздөр: фольклор, каада-салт, ырым-жырым, макалдар.

ОТРАЖЕНИЕ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В РАССКАЗАХ АСАНБЕКА СТАМОВА

Аннотация

В этой статье проанализированы образцы устного народного творчества в рассказах народного писателя Асанбека Стамова. Их можно найти в любом произведении писателя. В рассказах мы проанализировали и сравнили сходства и различия традиций, обычаев и пословиц кыргызского народа.

Ключевые слова: фольклор, традиции, обычаи, пословицы.

THE REFLECTION OF KYRGYZ ORAL FOLKLORE IN ASANBEK STAMOV'S STORIES

Abstract

This article analyses folklore in the works of national writer Asanbek Stamov. Elements and examples of Kyrgyz folklore are in each of his works. Customs and proverbs of the Kyrgyz nation, comparing similarities and differences of traditions in the writer's stories are analyzed.

Key words: folklore, traditions and customs, proverbs.

Кыргыз эл жазуучусу, прозачы, коомдук ишмер Асанбек Стамовдун чыгармаларын билбеген окурмандар жокко эсе. Чыгармаларында кыргыз элинин тарыхы, жашоо-турмушу чагылдыруу менен көптөгөн окурмандардын жүрөгүнөн түнөк тапкан. Жазуучу студент

кезинен эле аңгемелерин ар кандай гезита-журналдарга жарыялап турган. Алгачкы китебин жазуучу “Таанышуу” деп атап, 1966-жылы басып чыгарган. Анын адабиятка сиңирген эмгеги жогору бааланып, 1994-жылы КРнын маданиятына эмгек сиңирген ишмер жана Ардак бел-

гиси, “Манас” ордендери менен сыйланган.

Жазуучу жөнүндө кыргыз эл акыны Ш. Дүйшеев мындай деген: “Бул киши студент кезинде эле жазуучулук ишке аралашып, студент кезинде эле биринчи аңгемелерин жарыкка чыгарып. Ошондон ушул күнгө чейин окурмандарынын жан дүйнөсүн ээлеп, адабият сүйүүчүлөрүнүн арасында өзүнүн өлбөс-өчпөс ордун калтырып кеткен таланттардын бири” [1].

Жазуучунун калемдеш, замандашы Т. Касымбеков Асанбек Стамовду улуттук колоритке каныккан элдик жазуучу деп белгилөө менен өз элин, салтын мазактаган жазарман – өз ата журтунун эси көөнүндө сакталбайт деген. [1,177-б.].

Чындыгында жазуучунун чыгармаларын окуп жатып улуттук колоритке көңүл бургандыгын байкай алабыз. Ал аңгеме, повесттеринде кыргыз элинин каада-салттарына, тарыхына кайрылып, өзүнүн улуттук колоритке каныккан жазуучу экендигин дадилдей алган десек да болот.

Ал эми жазуучунун “*Жоголгон бала*”, “*Жол боюндагы жалгыз там*”, “*Кеч күздө*” жана “*Перзент кудурети*” аттуу аңгемелериндеги элдик оозеки чыгармачылыкты карап, талдап көрсөк.

Дегеле кыргыз элинин жашоо-турмушунда ар дайым салт-санаа, үрп-адаттар коштоп жүрөт. Ырымдар адамдарды төрөлгөндөн тартып өлгөнгө чейин коштойт, ошол себептүү алар атайын үйрөтүлбөй, бала кезден байкоо жүргүзүү аркылуу эле кабыл алынат. Элдин айлана-чөйрөгө, турмушка карата көз караштарын өзүндө камтып, чагылдырып тургандыктан, ырым-жырымдар элдик оозеки чыгармачылыктын бардык түрлөрүнө тарап, каада-салтка айланып кеткендиги анык.

Үйлөнүү өмүрдөгү абдан маанилүү кадам болгондуктан ага абдан маани берилген. Кыргыз элинде кудалашуунун бел куда жана бешик куда сыяктуу түрлөрү кездешет. Бел куда – ата-энелердин балдары төрөлө электе эле кудалашуусу. Ымаласы жакын адамдар өздөрүнүн жа-

кындыгын бекемдөө же сөөк жаңыртуу максатында, же жоокерчилик согушта жеңилген элдин башчысынын жеңген тараптын каны менен достошкон учурунда, эгерде келечекте бири уулдуу, экинчиси кыздуу болсо баш коштуруу үчүн кудалашкан [3.].

Бул салт да жазуучунун “Жоголгон бала” чыгармасында чагылдырылган. Анда эки достун Назар менен Мамбеттин колуктулары кош бойлуу болгондуктан Мамбет мындай дейт: “... Бааымчча, экөө тең бир убакта көз жарат. Көңүлгө каткан тилегим он келип, экөө тең эркек төрөсө, балдарды өмүрлүк дос кылабыз. Эгерде бирибиздики кыз, бирибиздики уул болуп калса, анда биз куда болобуз. Бул эски салт эмес – элдин салты” [1. 298-б.].

Жазуучунун чыгармаларынан жомок айтуу сыяктуу элдик оозеки чыгармачылыктын бөлүктөрүн көрө алабыз. Мында да эзелтеден бери келе жаткан жомок айтуу чагылдырылган. Кыргыз элинде жомокту көбүнчө чоң эне, чоң аталар небере, чөбөрөлөрүнө кечинде уктаар алдында айтып беришкен. Жомок жаш балдардын фантазиясын өнүктүргөнгө абдан чоң салым кошот. Жомоктогу каармандар аркылуу жаш балдар келечекте өздөрүн ошол баатырлардай эрдик көрсөтүп, эли-жерин душмандардан коргоп баатыр болуулары келет. Бул келечек муундарга стимул болгон. Ошондой эле кээ бир жомоктор бир канча вариантта биздин күнгө келип жеткен.

Мында да эки жаш бала жомок айтышып жатып жезкемпирди эки башка баатыр өлтүргөндүгү жөнүндө айтышат. “Шыбакай деген жез кемпир. Аны кийин Куланчы мерген атып өлтүрөт. Шыбакайдын тырмактары бүт жез. Анын тумшугу да жез. Куланчы ага эт кесип берсе “кыйк” этип илип алат да, анан жебей жеңине катып коет. Шыбакай тумшугун көрсөтпөй дайыма катып жүрөт...”. [1.325-б.]. Балдар жомок айтышып жатып жез кемпирди бириси Куланчы мерген десе, бириси Айдар баатыр өлтүрдү деп айтышат.

Ушундан улам кыргыз элинин жомоктору муундан-муунга ооздон-оозго айтылып келгендиктен кээ бир жомок, уламыштар бир канча вариантта биздин күнгө жеткендигин байкай алабыз. Ошону менен бирге эле аңгемде жаш балдарга чоң ата, чоң апалары уктаар алдында жомок айтып бергендиги да чагылдырылат. “Ошондон кийин гана балдардын суроосу боюнча чоңдор биринен сала бири жомок баштайт. Алар айткан жомоктордун баары коркунучтуу: дөөлөр, жез кемпир же болбосо жети баштуу ажыдаар жөнүндө” [1. 325-б.].

Жазуучу өзүнүн аңгемелеринде кыргыз элинин жер-суунун, тоо аттарынын кандайча аталып калгандыгы жөнүндөгү уламыштарга да кенен токтолуп өткөн. “Жоголгон бала же чоңдорго арналган насыят” аттуу аңгемесинде илгери ата-бабаларыбыз мекендеген, Енисейде кыргыз журтчулугунан калган жер-суунун аттары азыркыга чейин сакталып келгендиги айтылат. Алардын бири – атактуу Токмок тоосу менен Жайык суусу. “Жайык суусу аккан жашыл өзөндү бойлой көчүп-конуп мекен кылган кыргыздардын Төбөй уруусу бир жолку кызыл кыргында аман калган имиш... Жайыктын кокту-колотторунда кокусунан кол салган жоодон сактанууга ылайыктуу буктурмалар өтө көп. Жайыкты бойлоп жашаган кыргыздарды колдогон зор ажыдаар бар дейт, ал суунун түбү менен жылып жүрүп, жоонун уландарын катары менен соро берет имиш, ошондуктан жыл сайын бул жерлик кыргыздар сууга ак боз бээнин канын тамызып, сыйынып турушат деп ишенишкен”. [1.342-б.].

Дагы бир ырым-жырымдардын бири бул – жыланга ак чачуу. Эзелтеден эле кыргыз эли үйгө кирип келген жыланга ак чачып чыгаргандыгын ар кандай уламыштардан, чыгармалардан жана апаларыбыздан угуп калабыз. Бул аңгемде да бул ырым колдонулган. “Үйгө келген жыланды өлтүрүш – жарабаган жорук. Илгери биз бала кезде жылан ашканага чейин кирип келгенде, энем чуу көтөр-

бөй эле, ак чачып чыгарып жиберчү. Кана байбиче сүт алып келчи. Ырыскан апа сүт алып келип, коңулдун оозуна койду”. [1.363-б.]. Ушуну менен эле бирге кыргыз эли үйгө жылан киргенде ырыскы алып келет деп ишенгендигин да чагылдырган. “Биздин элдин салты боюнча үйгө келген жыланды өлтүрбөйт. Жанагынтип ак чачып чыгарып жиберет. Үйгө келген жылан ырыскы алып келет, – деди Мамбет карыя”. [1. 363-б.].

Түрк элдеринде кездешкен дагы бир салт болуп сөөк коюу салты да бул аңгемде чагылдырыган. Бул салт бүтүндөй мусулман элдеринде дээрлик окшош. Анткени мусулман элдери ислам динин жөрөлгөлөрү менен коюшкан.

Маркумга топурак салуу үчүн көрүстөнгө багыт алууда бул жарык жана жалган дүйнөдөн көчүп бара жаткан адамдын соопчулугу башкы максат болот. Албетте, ара жолдо баратканда анын кыял-жоруктары, жеке сапаттары, иштери ж.б. жолдошторунун эсине түшөт.

Бул аңгемде сөөк коюудагы өзгөрүүлөрдү да көрсөткөн. Доор заман алмашкан сайын каада-салт, ырым-жырымдар да алымча кошумчасы менен биздин күнгө келип жетүүдө. Бирок ошол эле каада-салттарды кээ бирде колунда бар адамдар мактаныч же өзүн көрсөтүү максатында да ар кандай нерселерди кошуп же көбөйтүп келүүсү өкүнүчтүү. Ага тең келем деп башка адамдар болгон мал-мүлкүн өлгөн адамды акыркы сапарга узатуу үчүн коротушат. Ушул эле нерсе да аңгемде баяндалган. “Сөөктүн алдына ат көтөрө алгыс, гүлү байчечекейдей килем төшөп коюшту. Жаназа окуган үч молдонун алдына койгону – үч килем. Жыртыштары менен кошо элге таратчу мүчөсүнүн баасы далай миңче дешет. Майда жандыгынан башка эле союшу эле – беш жылкы. Минтип мактаныч кыла берсек, аз күндө өлүктү көрүнө машинесине отургузуп көмөбүз го. Мында мактаныч, эсируу көп. “Бар мактанса табылар, жок мактанса чабылар”. Бири-бирибизден ашабыз деп жүрүп куруй турган болдук”. [1.397-б.].

Биз байкагандай эле бүгүнкү күндө мындай нерселерди көрүп, угуп эле жүрөбүз. Байыртадан ата-бабаларыбыздан бери келе жаткан каада-салтты өзгөртүп, бурмалай берсек, кайда барат деген суроо жаралбай койбойт. Илгери кыргыз эли көчүп-конуп келгендиктен сөөктү кээде ушул жерден топурак буюруптур деп өз ырым-жырымдары менен шаан-шөкөтү жок эле ошол жерге көмүп келгендиги да белгилүү. “Илгертеден эле ата-бабалар топурак ушул жерден буюруптур дешип сөөгүн көчүп барган жерлерине жашырып кете беришкен” [1.388-б.].

Жети атасын билүү – бул парз деп айтылат. Байыртадан аталарыбыз өсүп келе жаткан муундарга жети аталарын билүү керектигин айтып кулактарына кумдай куюп келгендиги белгилүү. Жети атасын билүү – бул тарыхты, санжыраны, мекенди билүү болуп саналат. Бирок, тилекке каршы, азыркы учурда көпчүлүк бул нерсени биле бербейт же аны азыркы заманга дал келбейт, биздин заман башка деп келишет.

Бул аңгемедө да Кодо чал небересине жети атасы жөнүндө сурагандыгы айтылат. “Илгеркилер жети атасын билбегендерди кул дешкен. Сен өзүң жети атаңды билесиңби?” “Чоң ата, сиз айткан заман башка. Жети атасы тургай, өз атасын көрбөгөн-билбегендер деле биздин арабызда жашап жүрүшөт”. [1.400-б.].

Кыргыз элинде эзелтен бери келе жаткан салттардын дагы бири бул – керээз айтуу. Бул салт да азыркы убакка чейин да сакталып келген. Керээз айтуу адамдын акыркы сөзү болгондуктан ал кимге айтылса, аткарыла турган иш. Керээзди балдарына, жакын туугандарына айтып кетишкен. Айтылган керээзди аткаруу парз болуп саналат. Аңгемедө да чагылдырылган. Анда Кодо чал баласына керээз айтып жаткан жери: “Сөөгүмдү сууга салганда Суйлайман досумдун тукумдарынан бирөө кирсин. Карышкыр ичик менен суусар тебетей эң алды ошолордун алдына коюлат”. [1.472-б.].

Кандай гана жазуучунун чыгармаларын албайлы, алардын бардыгынан

макал, лакаптарды кездештире алабыз. Макалдар кыска жана нуска айтылуу менен чыгармага айтыла турган ойду так, таамай берет. Бул аңгемелерде да макал, лакаптарды кездештире алабыз. Алар: “Эчки тууй албай жатып, койго арачы болот” [1.326-б.], “Кудук чайпалса, кутту талааны сел албайт” [1.332-б.], “Жыланды өңүндө көрсөң жанч, түшүңдө көрсөң кенч” [1.363-б.], “Аш көп болсо, каада көп” [1.390-б.], “Элдин пейили тойбой, карды тойбойт” [1.390-б.], “Манастан Чубак кем бекен” [1.390-б.], “Карынын кебин капка сал” [1.400-б.], “Бетке айткандын заары жок” [1.405-б.], “Чыккан кыз чийден тышкары” [1.410-б.], “Бышылуу тамактын күйүтү жаман” [1.412-б.], “Калк айтса, калп айтпайт” [1.424-б.], “Куттуу үйдөн кур чыкпа” [1.435-б.], “Эмгекчи кулда чарчоо жок” [1.480-б.].

Биз байкагандай Асанбек Стамовдун аңгемелериндеги каада-салт, ырым-жырымдар, макалдар жыш кездешет. Биз анын маанилүүлөрүнө гана кыскача токтолуп өттүк десек да болот. Дагы да болсо Стамовдун чыгармаларындагы элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү анализденип, талданууга муктаж деп ойлойбуз.

АДАБИЯТТАР:

1. Акматалиев А. Балдарга арналган салт жана фольклор. – Б., 2000. – 124 б.
2. Акматалиев А. Мезгил жана тарых. – Б., 2007. – 224 б.
3. Акматалиев А. Үйлөнүү үлпөт салты жана ырым-жырымдар. – Б., 2000. – 112 б.
4. Каада-салттар. Ак баталар. – Б.: “Шам”, 2003.
5. Стамов А. Эгиз тал (жүрөктөгү жалын) [Текст]: Стамов А. – Бишкек: Бийиктик, 2004.
6. (<http://ktrk.kg/ky/content/kyrgyz-el-zhazuuchusu-asanbek-stamovdun-75-zhyldygyna-arnalghan-ish-charalar-ottu-video>)
7. <http://eposmanas.ru>

УДК 811.411

ARAB PREFERENCE FOR FOREIGN WORDS OVER ARABIC EQUIVALENTS

Reima Al-Jarf, Ph.D.
King Saud University

Abstract

The study investigates reasons and consequences of educated Arab's preference for using foreign words in Arabic oral discourse.

Key words: Foreign word, Arabic equivalents, user preference

ООЗЕКИ АРАБ ДИСКУРСУНДАГЫ БӨТӨН ТИЛДЕГИ СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ

Кыскача мазмуну

Бул макала билимдүү араб өкүлдөрүнүн оозеки араб дискурсуна чет тилдеги сөздөрдү колдонууга артыкчылык берүүсүнүн себептерин жана натыйжаларын изилдейт.

Ачык сөздөр: чет тилдеги сөз, араб эквиваленти, колдонуучуларга артыкчылыктуу себептер.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ В УСТНОМ АРАБСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

Данная статья исследует причины и последствия использования иностранных слов арабскими интеллигентами в арабском устном дискурсе.

Ключевые слова: иностранное слово, арабский эквивалент, предпочтение пользователя.

1. INTRODUCTION

Arabic is the native language of more than 300 million and the official language of 22 countries spreading across the Middle East and North Africa. In the first half of the 20th century, Arab countries were mainly colonized by the UK and France, and English, and French became the dominant languages especially in education and business. As most Arab countries got their independence in the 1950's, 1960's and few in the 1970's, the cultural and linguistic influence

of those colonizers continued. Alongside the liberation and independence movements, most Arab countries advocated Arabic as a national language and as the language of education and business. Arabization became a widespread endeavor. Despite that, English became the dominant second/foreign language in Jordan, Saudi Arabia, the UAE, Iraq, Yemen, Egypt and Sudan, and French became the dominant second/foreign language in Morocco, Algeria, Tunisia, Lebanon, and Syria especially in the past decade

or so with the advent of the satellite T.V., mobile phones, Internet and social media. A new linguistic phenomenon has appeared. Many educated Arabs prefer to use the English or French loan words in their daily speech and on T.V. shows. One would hear *mobile, brochure, alcohol, laptop, break, chat, coffee shop, comment, project, hashtag* in spoken Arabic although Arabic equivalents to those foreign words exist.

This phenomenon of code-switching (CW) and/or code-mixing (CM), i.e., mixing two or more languages in the same conversation or even the same sentence has been the subject of many studies. Jaran & Al-Haq (2015) found that university students in Jordan mix colloquial Arabic with terms and expressions from English. Mustafa & Al-Khatib (1994) noted that mixing Arabic and English in science lectures at Jordanian universities is a prominent feature of the lectures. In Lebanon, faculty working at an American-style institution are unaware that they code-switch contrary to what non-participant observations showed. Instructors code-switch in class and students code-switch to learn better (Bahous, Nabhani & Bacha, 2014).

Furthermore, a review of the literature showed that bilingual speakers code-switch for several purposes. They mix the languages available to them as a social class identity, education and modernization marker (Kamwangamalu, 1989). Mauritians code-switched due to lexical deficiency in their native language. Mauritians with low native-language fluency code switched more than those with high native language fluency (Soukalo, 1995). Tenth-grade Palestinian female students' Language-switching, attitudes, and linguistic identity were influenced by current political, social, and ethnic conflicts. They use English, Hebrew or Arabic based on issues of hegemony and social influences (Olsen, Kristen; Olsen, Holly, 2010). In Pakistan, university students considered CW an effective strategy that facilitates communication (Abbas, Aslam, Rana, 2011). In Malaysia, English and science teachers in

secondary schools use CW to facilitate learning. They use it for reiteration and quotation, i.e., to bridge comprehension gaps, to mark salient information and instructions, to reiterate messages in Bahasa Malaysia, and incorporate student input and text information into the lesson (Then & Ting, 2011).

In their review of research, Nabhani & Bacha (2014) pointed out that code-switching (CS) code-switching has become the subject of much concern in Arab academic contexts as it is negatively affecting students' language use and learning. It has been a subject of concern in Arab print media as this phenomenon has spread to literature, commercials and T.V. shows and others. Although, this concern is increasing, no rigorous studies were conducted in Arabic academic contexts to find out the reasons for CM. Therefore, this study aims to investigate the phenomenon of code-switching by educated Arab speakers, specifically inserting foreign words that have Arabic equivalents while speaking Arabic. It aims to answer the following questions: (i) Are instructors and students familiar with the Arabic equivalents to loan words used in Arabic spoken discourse? (ii) Why do educated Arabs prefer to use foreign words, although Arabic equivalents exist? (iv) Does CM have any negative effects on the Arabic language and young generation especially children? (v) How can the CM problem be alleviated and reduced?

2. DATA COLLECTION

A sample of 600 loan words that are commonly used in T.V. talk shows, social media and daily conversation in informal settings was collected. Each loan word in the corpus has an Arabic equivalent. The sample was verified by 4 professors of Arabic and applied linguistics.

3. SUBJECTS

A sample of 150 students from COLT and A sample of 60 faculty with a B.A. and M.A. degree in English, Literature, linguistics and translation from 3 universities in Riyadh, Saudi Arabia participated in the study.

4. INSTRUMENT

A translation test was given to the student and instructor samples. There were for parallel versions of the test, each of which consisted of 50 loan (foreign) words. The subjects were asked to give the Arabic equivalent to each foreign word. Foreign words were given in Arabic script.

In addition, the students and instructors answered a questionnaire-survey consisting of open-ended questions to find out why Arabs prefer to use foreign words when they speak Arabic although Arabic equivalents to those exist.

5. DATA ANALYSIS

Students and instructors' correct responses were computed and converted to percentages. Students and instructors' responses to the questionnaire-survey are reported qualitatively.

6. RESULTS AND DISCUSSION

6.1. Familiarity with Arabic equivalents:

Results showed that the instructors identified the Arabic equivalents to 56% of the items on the test (range 22%-62%) compared to 52% by the students (range 11%-82%). These results reflect lack of proficiency in L1 (Arabic). The subjects do not know the Arabic equivalents to *Nanotechnology, brochure, poster, clinical* and others. They are not familiar with equivalents coined by Arabic Language Academies such as *ةحسامل او خوسانلا ،تكباشلا ،يتوبكنشل او ةيىوضلا*. Many do not read in Arabic, do not watch the news on Arabic T.V. which is broadcast in Standard Arabic. They do not search for Arabic equivalents. As in Sounkalo's (1995) study, this study reflects native-language lexical deficiency. Unlike Kamwangamalu's (1989) study in which use of CM in bilingual communities in Zair did not reflect symptoms of linguistic incompetence, because bilinguals resorted to CM even when the message they conveyed through CM could also be expressed in one language only.

6.2. Acceptance of Code-switching

Results of the survey showed that 15% of the participants do not like inserting foreign words in Arabic speech. "*Although I am English major, I do not like to mix English and Arabic as it distorts and weakens Arabic*", Amal said.

6.3. Reasons for Preferring Foreign Words to Native Equivalents

Both students and instructors gave numerous factors that affect Arab preference for loan words over Arabic equivalents. These are briefly given below.

Personal Factors

The participants indicated that inserting English words in spoken Arabic discourse is just a habit as they are language and translation major. Use of foreign words is due to the use of English in the work place. English words are more accessible, since English is the medium of instruction in their college and since instructors communicate with foreign colleagues in English. Maha said: "*It is very common nowadays to speak this way. Everybody speaks like that.*" Noura added: "*In college I use English all the time. I unconsciously insert English words when I speak Arabic.*"

Social Factors

In this day and age, it is more prestigious/glamorous to use the foreign word such as: *Mobile, Stade, Mondial, break, hashtag* in their Arabic speech. Some feel that English and/or French are of a higher status than Arabic with English being the international language. Dalal indicated that some students like to show off and brag about knowing English and would like to give others the impression that they are high class, educated and civilized. "*Knowing English is prestigious in our society*", Sara said. People like to imitate T.V. anchors, artists and singers. This finding is consistent with findings of a study by Kinzler, Shutts & Spelke (2012) which found that children preferred English to Xhosa as English conveyed a higher status in the children's society.

Psycholinguistic factors

The subjects indicated that Arabic users do not like the newly – coined Arabic equivalents: *ي.ئار*، *ب.اطرم*، *ف.كباش*، *خ.وسان*. Such words are not commonly used and if they use them, listeners may not understand them. In addition, some foreign words are characterized by brevity and conciseness, whereas Arabic has a long or explanatory equivalent as in: *HTML* *ص.ن.ل.ا* *ز.ي.ج.ر.ت* *ع.غ.ل* and *Tele-money* *ي.ب.ع.ش.ت.ل.ا* which requires an explanatory equivalent. They asserted that students do not learn the Arabic equivalents to Facebook and Twitter terminology in school.

Pragmatic factors

The subjects pointed out that English words are used as a marketing tool to attract customers' attention as in *Aljazeera Mobile, media, multimedia*. They think it is more glamorous for customers to use foreign names for stores, hotels, movies, literary works, T.V. programs and so on. In the work place, most doctors and company employees use English, as many customers do not speak Arabic. They continue to use English after their working hours.

Historical Factors

Translation errors made by students and instructors showed lack of historical linguistic knowledge of English and Arabic borrowings. The English words *admiral, Trafalgar, Toledo, alcohol, algorithm* and others were originally adopted by English from Arabic. Those borrowed words underwent phonological changes when used in English. Then Arabic-speakers re-adopted them (*vis alcohol* and *algorithm*) from English and they underwent some phonological changes when re-borrowed in Arabic. Arabic speakers do not relate the loan forms *alcohol* and *algorithms* to the original forms *ت.ا.ي.ج.ر.ا.و.خ.ل.ا.و* *ل.و.ع.ل.ا* which were coined during the Abbasside Period in the 8th century. Furthermore, some loan words such as *Internet, fax, radio, television, scanner* entered the Arabic language first and were widely used by Arabs long before Arabic

Language Academies coined Arabic equivalents (ع.ي.ي.و.ض.ل.ا ع.ح.س.ا.م.ل.ا ف.ك.ب.ا.ش.ل.ا، خ.و.س.ا.ن.ل.ا)، (ع.خ.ا.ي.ذ.م.ل.ا، ي.ئ.ا.ر.ل.ا). Meanwhile, those foreign words became deeply-rooted, and continued to be used.

Role of Arabic Language Academies:

Arabic Language Academies have no power over the media, higher educational institutions, research centers and the public to impose the use of newly coined Arabic equivalents. In addition, no law from Arab Ministries of Information has been passed to mandate the use of Arabic only and ban the use of foreign words on T.V.

7. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Mixing foreign words with Arabic in spoken discourse is a serious issue in Arab societies, media and academic institutions. Code-mixing is annoying to the listener. It distorts the Arabic language especially when users apply Arabic inflectional and derivational morphology such as tense markers, plural and feminine suffixes to foreign words (ي.ا.ف.ت.ن.د.ي.أ.ن.ح، ت.ا.ت.ن.م.و.ك). In some T.V. shows, more English content words are used than Arabic words which hinders listening comprehension especially in listeners who do not know English or do not know English car or real estate terminology when they listen to a commercial about cars or real estate. Children exposed to this hybrid language, i.e., CM, will learn a distorted language that will affect their linguistic development. They will learn to speak using CM without acquiring important Arabic words. Children need to build their lexical repertoire in Arabic. If adult students get into the habit of code-switching, Arabic words substituted by foreign words will die.

To help educated Arabs maintain their Arabic language and to counteract the phenomenon of CM, students should be encouraged to watch Arabic T.V. news channels as they use Standard Arabic and make lists of words and their Arabic equivalents (glossary). Schools and universities should raise students' awareness of the importance of

using Arabic equivalents by holding campaigns, symposia and contests that encourage the use of Arabic only. The Arabic language curricula should be restructured and updated in terms of content and language. To raise students' awareness of Arabized words, special Facebook pages, Twitter hashtags, websites, blogs, online discussion forums, T.V. shows, newspaper pages/article may be used to familiarize them with Arabic equivalents to foreign words commonly used. An Arabization Center with online dictionaries can be established to help users find Arabic equivalents to foreign words. Arab governments and Ministries of Information should pass laws to protect and preserve the Arabic language and reduce the use of foreign words in the media, street signs, store names, billboards and others. Finally, families and teachers should encourage young people to use Standard Arab on social media.

REFERENCES:

- Abbas, F., Aslam, S. & Khan, R. (2011). Code-mixing as a communicative strategy among the university level students in Pakistan. *Language in India*, 11 (1), 95-108.
- Ahmad, B. H. & Jusoff, K. (2009). Teachers' code-switching in classroom instructions for low English proficient learners. *English Language Teaching*, 2 (2), 49-55.
- Bahous, R., Nabhani, M. & Bacha, N. (2014). Code-switching in higher education in a multilingual environment. *Language Awareness*, 23 (4), 353-368.
- Jaran, S. & Al-Haq, F. (2015). The use of hybrid terms and expressions in colloquial Arabic among Jordanian college students. *English Language Teaching*, 8 (12), 86-97.
- Kamwangamalu, N. M. (1989). Code-mixing across languages: Structure, functions, and constraints. Ph.D. Dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Hasan, M. & Akhand, M. (2015). Reviewing the challenges and opportunities presented by code switching and mixing in Bangla. *Journal of Education and Practice*, 6 (1), 103-109.
- Hussein, R. (1999). Code-alteration among Arab college students. *World Englishes*, 18 (2), 281-289.
- Kinzler, K., Shutts, K. & Spelke, E. (2012). Language-based social preferences among children in South Africa. *Language Learning and Development*, 8 (3), 215-232.
- Mustafa, Z. & Al-Khatib, M. (1994). Code-mixing of Arabic and English in teaching science. *World Englishes*, 13 (2), 215-224.
- Nong, S., Schryver, G. M. & Prinsloo, D. J. (2002). Loan words versus indigenous words in Northern Sotho – A lexicographic perspective. *Lexikos*, 12, 1-20.
- Olsen, K. & Olsen, H. (2010). Language use, attitude, and linguistic identity among Palestinian students in East Jerusalem. *International Multilingual Research Journal*, 4 (1), 31-54.
- Sounkalo, J. (1995). Code-switching as indexical of native language lexical deficiency in Mauritania. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 16 (5), 403-21.
- Then, D. C. & Ting, S. H. (2011). Code-switching in English and science classrooms: More than translation. *International Journal of Multilingualism*, 8 (4), 299-323.

УДК 94(47)

1916 ÜRKÜN HADİSESİNİN KIRGIZ EDEBİYATINA YANSIMASINA GENEL BİR BAKIŞ

Hüseyin Şahan

Uluslararası Atatürk-Alatoo Üniversitesinin Öğretim görevlisi

Özet

Öz topraklarını işgal ederek kendilerine zor günler yaşatan Çar yönetimine karşı Kırgızlar, 1916 yılında ayaklanarak isyan çıkartmıştır. Bu isyanda binlerce Kırgız hayatını kaybetmiş, birçok Kırgız da Çar yönetiminin baskısından dolayı, yerlerini yurtlarını terkederek Çin'e kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu tradejiji Mukay Elebayev, Kasımalı Bayalınov, Aalı Tokombayev gibi Kırgız yazarlar roman ve hikaye şeklinde anlatmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız edebiyatı, 1916 İsyanı, Ürkün, Çin

1916-ЖЫЛДАГЫ ÜRKÜN OKУЯСЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫНА ЖАЛПЫ КӨЗ КАРАШ

Кыскача мазмуну

Өз жеринен куулуп, оор турмушка кириптер кылган падыша бийлигине каршы 1916-жылы жалпы эл толкуп, көтөрүлүш башталган. Көтөрүлүш учурунда миңдеген кыргыз кырылып, көбүнчөсү ак падыша бийлигинин зомбулугуна чыдай албай, өз журтун таштап Кытайга качып кетүүгө мажбур болгон. Журт башына түшкөн мындай трагедияны Мукай Элебаев, Касымалы Баялинов, Аалы Токомбаев сыяктуу жазуучуларыбыз роман, аңгемелери менен баяндай кетишкен.

Ачкыч сөздөр: Кыргыз адабияты, 1916-жылдагы көтөрүлүш, Üркүн, Кытай.

ОБЩИЙ ОБЗОР СОБЫТИЙ 1916 ГОДА (УРКУН) В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Жившие в трудные времена кыргызы, восстали в 1916 году против царской власти. Во время восстания десятки тысяч кыргызов погибли из-за давления царского правительства многие были вынуждены, бросив свои дома, бежать в Китай. Кыргызские писатели Мукай Элебаев, Касымалы Баялинов, Кубанычбек Маликов, Аалы Токомбаев затронули эту тему в своих романах и рассказах.

Ключевые слова: кыргызская литература, Восстание 1916-года, Уркун, Китай.

AN OVERVIEW OF REFLECTIONS OF THE 1916 REBELLION ON KYRGYZ LITERATURE

Abstract

The Kyrgyz people rose in rebellion against Tsarist government in 1916 for having been oppressed for a long time. In this rebellion, thousands of the Kyrgyz lost their lives, many other abandoned their homes being forced to flee to China. This tragedy was reflected by Kyrgyz writers such as Mukay Elebaev, Kasımalı Tokombaev, Aalı Bayalınov in their novels and short stories.

Key words: Kyrgyz literature, the 1916 rebellion, Urkun tragedy, China.

Giriş

1916 Yılındaki Milli İsyân, 1920'li ve 1930'lu yıllarda Kırgız Edebiyatına girmiş, günümüze kadar önemini kaybetmemiştir. Özellikle 1916'daki isyanda, halkın çektiği sıkıntılar edebiyat kaynaklarında ayrıntılarıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Bu anlatım daha çok isyanı başından geçiren yazarların yaşadıkları zor günler eserlerinde bir kahramanın hayatıyla anlatılmaya çalışılmıştır. K. Bayalınov, M. Elebayev, A. Tokombayev gibi sanatçılar bu yöntemle 1916 isyanını (Ürkün hadisesini) anlatan yazarlardandır.

Kırgızistan'daki 1916 Mili İsyân (Ürkün Hadisesi)

II. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın ağır kayıplar vermesi sonucu, Çar yönetimi 19-43 yaş arası erkekleri askere alma kararı çıkarır. Bu karar bütün Türkistanlılarda olduğu gibi, Kırgız topraklarında yaşayan Kırgızlar tarafından da tepkiyle karşılanır. Zaten ağır vergiler ve baskıcı idareciler altında ezilen halk, 1916 yılında tarihe kanlı "Ürkün" hadisesi olarak geçen, isyan hareketini başlatır.

Çarlık yönetimi çıkan ayaklanmayı çok kanlı bir şekilde bastırmıştır. İsyân sonrasında 168.000 kişi Sibirya'ya sürülmüş. 300.000'den fazla Kırgız ve Kazak hayatlarını kurtarmak için Çin topraklarına kaçmıştır. (Gömeç, 2003:171) Çin'e kaçan 300.000 kişinin yarısı açlık, hastalık ve soğuk sebebiyle dağlarda ve yolda ölmüştür. Çar askerleri kaçan halkı Çin sınırına kadar kovalamış, önlere geleni ateş ederek öldürmüştür.

1916 İsyânı'na Türkiye'den de başlarında Adil Hikmet Bey'in bulunduğu, beş Türk katılmıştır. Bunlar, Çin sınırında kaçan Kırgız ve Kazakları, Rus askerlerinden korumaya çalışmışlardır. 1914'te Enver Paşa tarafından Türkistan'a gönderilen beş Türk'ten biri olan Adil Hikmet Bey "Asya'da Beş Türk" adlı eserinde 1916 İsyânı'nda Kırgız ve Kazaklara yardım ettiğini anlatır. (Adil Hikmet Bey, 1999:184-226)

İsyânı yaşayan ve o yıllarda halkla birlikte Çin'e kaçmak zorunda kalan, tanınmış Kırgız dilcisi Hüseyin Karasayuulu, Türkiye'den gelen beş Türk ile ilgili anısını, "Kırgızistan'daki 1916 Yılı İsyânı" adlı anısında şöyle anlatır:

"O zamanlar Çin sınırında beş tane Türk vardı. Onların başında Sami Bey diye birisi vardı. Ellerindeki tüfeklerle Ruslara ateş ederek, Kırgızlara yardım ediyorlardı. Zannediyorum onlar, Birinci Dünya Savaşına katılan Türk (Osmanlı) subayları idi. Kırgız ve Kazakların Çin'e doğru geldiği haberini alınca, yardım etmek için bizi, sınırda beklemişler. Damarlarında Türk kanı var ya, duramamışlar!.. O sene erkek çocuğu olan herkes, çocuğuna Samiybek adını koydu" (Karasayuulu, 1991: 216)

1916 İsyânında Kırgızlar, çok ağır kayıplar vermişlerdir. Bu isyanla Kırgız halkı bir defa daha bağımsızlığa olan düşkünlüğünü göstermiştir. Bu isyan, aynı zamanda Çarlık Rusyası'nın da yıkılışını hızlandırmıştır.

1916 İsyanı'nın Kırgız Edebiyatı'nda Yansıması

Sözlü Kırgız Edebiyatı'nın yazıya aktarılmasıyla Kırgız yazılı edebiyatı gelişmiş ve zenginleşmiştir. Kırgız edebiyatının bu seviyeye ulaşması 1960'lı yılları bulmuştur. Bu yıllara kadar 1916 yılı olaylarını anlatan eserlerin sayısı oldukça azdır. O zamana kadar M. Elebayev, K. Bayalinov, A. Tokombayev gibi bazı yazarlar başlarından geçirdikleri olayları veya isyanı yaşayan insanlardan duyduklarını tarihi delillerden faydalanarak eserlerinde yansıtmaya çalışmışlardır. 1960'larda uzun yıllar araştırılmasına ve yazılmasına izin verilmeyen 1916 İsyanı olayları, Kırgız Edebiyat dünyasında tekrar gündeme geldi.

Kasımalı Bayalinov 1916 olaylarını bizzat yaşamış, bu olaylarda halkla beraber Çin'in Üçtırpan bölgesine kaçmak zorunda kalmış ve burada çok zor günler geçirmiştir. Üçtırpan'da Sabitahun adlı bir zengininin evinde hizmetçilik yapmıştır. 1917 yılındaki Bolşevik ihtilalinin ardından tekrar ülkesine dönmüştür. Hayatının ilerki yıllarında kendisinin ve Kırgız Halkının 1916 İsyanında yaşadığı olumsuzlukları "Acar" adlı eserini kaleme almıştır.

Eserdeki başkahraman on dört, on beş yaşlarında Acar adında bir kızdır. Acar'ın babası Aytkulu isyanda Çar askerlerine karşı yapılan direnişte hayatını kaybeder. İsyanında Acar, annesi Batma ile Çin'in Üçtırpan bölgesine kaçar. Batma orda çok tehlikeli bir hastalığa yakalanır. Hayattaki tek varlığı kızı Acar'ı, Çin'e beraber geldikleri akrabaları Kozubek ve hanımı Aysa'ya emanet eder. Batma, öldükten sonra, Kozubek ve Aysa, Acar'ı, evinin ahırında kaldıkları Sabitahun adlı zengine satmak zorunda kalırlar. Sabitahun da Acar'ı kazanç elde etmek uğruna Çır adlı başka bir zengine satar. Acar gibi o yıllarda yüzlerce genç kız, aynı kaderi paylaşmışlardır. Çır'ın üçüncü hanımı olan Acar burada da hor görülür ve hayatı kararır. Bir gece Çır'ın kapısından kaçmayı başarır ve yolda kurtlara yem olur.

Tanınmış Kırgız edebiyatçısı Kaçkınbay Artıkbayev, Acar'ın hayatına kurtlar

tarafından son verilmesini, yazarın özellikle seçtiğini ve böyle yapmakla dönemin zenginlerini ve zalim yöneticilerini bu aç kurtlara benzettiğini ifade eder. (Kaçkınbayev, Ala-Too:1968)

Yazar, eserinde Çar askerlerinin halka yaptığı işkencelerden, zulümlerden hiç bahsetmemiştir. Halkın 1916 isyanında, Çin'e kaçmasını ise şu birkaç cümleyle anlatmaya çalışmıştır:

"Batma, kapıdan kocası Aytkulu'yu uğurladı. Aytkulu, arkasından toz bulutunu kaldırarak göle doğru yol aldı. O da askere çağrılan kalabalık grubun içerisine katıldı. Aytkulu'nun gidişinin üçüncü gününde oba halkı, gürültü içerisinde göçe başladılar." (Bayalinov, 1982: 9)

Böyle sahnelere eserde çok az yer verilmiştir. Bir başka kaçış sahnesinde de Batma'nın ölmüş insan ve hayvan cesetleri arasından geçerkenki soğukkanlılığını şöyle anlatır:

"Halk telaş içerisinde yerini yurdunu terk etmiş, göçüyor. Kar yağışı hala devam ediyor. Karların altında birçok hayvan ve insan cesedi var. Üstlerine örttükları keçe ve yorganların altında kaskatı kesilen donmuş insanların sayısı az değildi. Batma, tepenin en uç noktasına çıkınca, üstünde yük olan bir at cesediyle karşılaştı. Yanında da iki insanın cesedini gördü. Bunlar, yaşlı Köböğön ve onun hanımıydı." (Bayalinov, 1982:16)

Mukay Elebayev de isyanı yaşayan Kırgız yazarlarından. Küçük kardeşi Bekkul ile Çin'e kaçarken, kardeşi açlık, soğuk, hastalık gibi nedenlerden dolayı hayatını kaybetmiştir. Mukay, Çin'de zalim bir adamın yanında iki yıl çalışmış, buradan kaçarak kurtulabilmiştir. Bu yıllarda başından geçirdiği zor günleri "Uzak Yol" "Fırtınalı Günler" ve "Zor Zaman" gibi eserlerinde yansıtmaya çalışmıştır.

"Uzak Yol" romanında, 1916 yılındaki Rus kolonileştirmesine karşı çıkan Kırgızistan'ın kuzey bölgesinde yaşayan Kırgızların, Rus Çarlığı'nın askerleri tarafından acımasızca mağlup edilmesi ve Kırgızların Çin'de gördüğü sıkıntılar, başkahramanın yaşadığı hayat hikayesiyle yansıtılmıştır.

M. Elebayev “Uzak Yol” da Çarlık Rusya’nın yayılmacı politikalarının sonucu öz topraklarına yerleşen Rusların Kırgızlardan mal ve toprak bakımından üstün olduğunu, rahat bir yaşam sürdürdüklerini açık bir şekilde anlatır. Kendileri gibi Kırgız Halkının da çok zor şartlar altında açlık ve sefalet içinde hayatlarını devam ettirmeye çalıştıklarını anlatır. Bunu eserde Rus zengini Başarın ve onun gibilerinin halkı sömürmelerini anlatarak verir:

“Biz yaz kış demeden Başarın’ın bütün işlerini bedavaya yapardık. Canımcan yengem ise ise, yaz-kış demeden tan ağarmadan kalkar, gidip bunların yetmiş-seksen ineğini sağardı. Sabahtan akşama kadar çalışır, akşam eve giderken de sağdığı sütlerden biraz alırdı. Aslında hepimiz o süt için çalışıyorduk. Çünkü akşam eve geldiğimizde hepimiz o sütün içer, hayatımızı devam ettirmeye çalışırdık. Çünkü koskoca aileyi besleyen bu süttü. Bir kova süte, bir kova da su ekledik..” (Elebayev, 1971:55,56)

Çar Rejiminin Türkistan’daki erkekleri askere alma kararına halkın kızdığını ve buna karşı çıktığını yazar eserde şöyle ifade eder:

“Halkın çoğunluğu ‘Savaşa gidip Rus topraklarında öleceğimize buralarda ölür, kendi topraklarımızda kalırız.’ düşüncesiyle Rusların erkekleri askere alma emrine karşı çıkmıştır.” (Elebayev, 1971:31)

Mukay, “Uzak Yol” romanıyla ilgili olarak, eserde geçen olayların kendinin hayat hikayesi olduğunu ve bunu anlatırken kesinlikle hiçbir olayı abartmadığını söylemektedir. Dahası yazamadığı birçok şey olduğunu söyler. Ancak sebebini açıklamaz. Bunun sebebini dönemin yönetiminin baskısına bağlamak mümkündür. O “Uzak Yol” romanının sonunda şöyle der:

“Eğer bu geceyi, bu günü anlatamamış olsaydım, bu üzerime büyük bir borç olarak kalırdı. Bu sahneleri, bu olayları benden başka hiç kimse yazmadı. Ben bu yaşadıklarımı tekrar yaşamayacağım. Eserimde fazladan bir söz bile yazmadım. Ama yazamadığım çok olaylar vardır.” (Elebayev, 1971:130)

Aalı Tokomnbayev de Ürkün hadisesini yaşayan yazarlardandır. Yazar 1916’da ailesi ile birlikte Çin’e kaçmak zorunda kalır. Bu zorlu yolculukta yakın zaman aralıklarla hastalık, soğuk, açlık gibi sebeplerden dolayı beş kardeşini kaybeder. İsyanı “Yaralı Yürek”, “Zaman Uçar”, “Kanlı Yıllar” ve “Bizim Çocukluğumuz” eserleriyle anlatmaya çalışmıştır.

Aalı Tokombayev, “Yaralı Yürek” eserinde 1916 yılı olaylarını ve isyandan sonraki zamanı yazmıştır. Eser 1941 yılında yayınlanmıştır. Eserde yoğun bir Sovyet propagandası yapılmıştır. Eseri iki bölümde incelemek mümkündür. Birinci bölümde yazar, 1916 İsyanındaki ağır hayat şartlarını, Kırgız halkının çektiği sıkıntıları, halkın Çin’e kaçışını, dönemin yöneticilerinin adaletsizliğini anlatmıştır. İkinci bölümde ise Sovyet yönetiminin gelmesiyle insanların huzura ve rahata kavuştuğunu belirterek Sovyet rejiminden övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Böyelelike yazar Çarlık rejimini eski dönem, Sovyet rejimini de yeni dönem olarak ele almış ve karşılaştırma yapmıştır.

Eserdeki Bekturgan’ın küçük Ömürbek’i yanına alıp dilencilik yaptığı günler 1916 yılı ayaklanması sonucu ortaya çıkan çetin hayat şartları gerçeğini anlatmaktadır. Eserin otobiyografik yanısı var. Ancak eseri sadece yazarın hayatı gibi algılamak doğru olmaz. Çünkü eserde yazar kendi hayatından çok, başka insanların gördüğü zor ve sıkıntılı günleri anlatmaya çalışmıştır. Çünkü hikayede geçen Bekturgan ve Ömürbek’in hayatıyla yazarın hayatı arasında bir benzerlik vardır. Yazar 1916-1917 yılları arası dilencilik yapmak zorunda kalmıştır. Bunu hayat hikayesini anlattığı “Bizim Çocukluğumuz” adlı eserinde de anlatmıştır. (Tokombayev, 1958: 12-13)

Hikayedeki olaylar, Bekturgan ihtiyar ve onun oğulları Isman ile Ömürbek’in etrafında geçer. Bekturgan, hayatta sadece iki oğlu ile birlikte. Eşi ölmüştür. Büyük oğlu Isman, o dönemin zenginlerinden birinin yanında hizmetçilik yaparak hayatını sürdürmektedir. Bekturgan ihtiyarın küçük oğlu Ömürbek ise,

babasıyla birlikte. Açlığı ve yokluğu babasıyla birlikte çeker. 1916 yılı isyanındaki zor hayatı küçük Ömürbek de sonuna kadar yaşar.

Yazar, eserde 1916 yılındaki Ürkün’de açlığın sınırını, halkın çaresizliğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Bir gün Bekturgan tarlada ölen bir kadının göğsünü tırmalayıp meme arayan bir bebek bulur. Bu, bir-iki gün önce bebeğine yedirecek bir parça yiyecek dilenen Ayşe adlı kadındır. Bebek, annesi Ayşe’nin memesini aramaktadır. Bekturgan, bebeği alır yanında bulunan tal-kandan yedirir. Daha sonra bu bebeği evlat edinir. Adını da “Bulundu” manasına gelen Tabıldı koyar. Hikayede, Tabıldı zor ve eski zamandaki cesetleri parçalarken adeta son-suz mutluluk duyuyorlardı. Ölmüş insanların kafataslarına konan kargalar sanki kendi dilleriyle sevinç çığlıkları atıyorlardı.” (Tokmokyev, 1960:35)

“Tabıldı’nın hayatı için yaptığı çaba kendi hayatı ve geleceği için yapılan bir çırpınmaydı.” (Asanaliyev, 1960:35)

Açlık, hastalık gibi sebeplerden dolayı ölenlerin anlatıldığı bir sahne de Tokmok şehrindeki insan cesetleriydi:

“Tokmok şehrinin yakınındaki nehir açıklıkta ölen insanlarla adını duyurdu. Kargalar buradaki cesetleri parçalarken adeta sonsuz mutluluk duyuyorlardı. Ölmüş insanların kafataslarına konan kargalar sanki kendi dilleriyle sevinç çığlıkları atıyorlardı.” (Tokmokyev, 1971: 28)

“Yaralı Yürek” te yazar ölen insanların ölüm sebeplerini açlık ve hastalık gibi nedenlere bağlamıştır. Çar askerlerinin Kırgız topraklarına gelişinden, halka yaptığı işkencelerden, öldürdüğü insanlardan söz etmemiştir. Tarihi bir eser olma özelliği taşıyan hikayenin, en önemli yerleri anlatmaması, büyük bir eksikliklerdir.

1920’li yılların sonunda 1930’lu yılların başında, 1916 olayları ile ilgili yazılan eserler sadece otobiyografik eserlerle ve romanlarla kalmadı; bu olaylar şiire ve tiyatroya da yansdı. Buna örnek olarak Cusup Turusbekov’un “Acal Orduna” (Ecel Yerine) dramasını ve Sak Şaybekov’un 1936 yılında yayımladığı “Kayran El” (Zavallı Halk) eserlerini verebiliriz.

Aytkulu Ubukeyev’in “Çır Döbö” (Kanlı Tepe) romanında 1916 Milli İsyana kadarki ve ondan sonraki dönemde yaşanan kanlı hadiseler anlatılmıştır. 1916 yılındaki Kırgızların başına gelen trajedinin bir sebebini de uruğların (boyların) Çar askerleri karşısında birleşmemesine verir. Eserde Kırgız halkının acı dolu hayatı Rus askerlerine karşı tavır ve isyanda Çin’e kaçan insanların orada yaşadıkları sıkıntılar anlatılıyor.

Ernist Tursunov da 1916 olaylarını tarihi malumatlara dayandırarak “Ata Curt” (Atayurt) romanını yazmıştır. Yazar eserinde Batırgan’ın halka söylediği şu sözlerle vatanseverlik ve birlik mesajı vermiştir:

“Düşmanların gelip bize saldırıp, çocuk hepimizi sırayla öldürmesine dayanamayız. Sıza sıza göl olur. Birlik olup halkımızı toprağımızı korumaya çalışalım. Herkes kılıcını, kırbacını alsın ve hazırlansın. (Tursunov, 1990:140-141)

Eserde tarihi malumatlar da şu sahnelerle yansıtılmıştır:

“Türkiye’den gelen gizli elçi köyün önde gelen önemli insanların toplayarak aynı dili konuşan, aynı dine inanan Türkistan halkına topraklarına sahip çıkması konusunda nasihatla bulunmuştur.” (Tursunov, 1990: 19)

Edebiyatçı K. Asanaliyev “Atayurt” romanı hakkında şöyle der:

“Ernist Tursunov romandaki Kırgız halkının birlik ve beraberliğini o yıllardaki durumunu tam olarak anlatabilmiştir. Bu da büyük bir başarıdır. (Asanaliyev, Kırgız Madaniyatı:1992)

Kazat Akmatov daha çok duyduklarını tarihi tarihi belge ve kitaplardan edindiği bilgilerle bağdaştırarak 1916 olaylarını farklı bir bakış açısıyla “Mezgil” (Zaman) adlı romanında yansıtmıştır. Halkın isyandan sonra Çin’e kaçışını şu sahnelerle verir:

“Ertesi günü isyanda sağ kalan Kırgızlar gruplar şeklinde dağları aşarak kaçıp gidiyordu. Kızıtuabas Nine, kaçanlarla birlikte takılarını beline bağladığı kızı Zeyneb’i de gönderir ve Zeyneb’e en çok kim yardım ederse bu altınları o alsın der” (Akmatov.; 48)

Tügölbay Sıdıkbekov da 1916 yılı isyan olaylarını başkasından duyduğu olaylara birtakım duygu, düşünceler katarak “Yol” adlı eserini kaleme alır. Eserde olayları anlatan lirik kahraman, olmuş, olmakta olan ve olacak olan olayları dışarıdan izleyen bir gözlemci olarak yansıtır.Çin’de Tabılgıttı adlı bir yerde kar altında kalan arpaları, buğdayları, geceleri kalkıp toplayıp yiyerek karın doyurdukları günler ve ölmemek için hayat mücadelesi veren Kırgızların acı hayat hikayesi eserdeki lirik kahraman aracılığıyla verilir.

1916 yılının kanlı olaylarını Kubanıçbek Malikov da “Azamatlar” romanında yansıtmaya çalışmıştır. Eserde kendi haklarını korumaya çalışan Narınlı Kırgız kahramanlarının Çar yönetimine karşı ayaklanması anlatılır. Olaylar daha çok genelleme yapılarak verilir.

Sonuç

Kırgız Halkının 1916 yılındaki bağımsızlık uğruna yaptığı isyan, edebiyat alanında ilk olarak isyana katılan yazarların otobiyografik hatıralarıyla yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu yazarlar isyanda yaşadıklarını eserlerinde anlatırken, aynı zamanda dönemin sosyal ve ekonomik durumundan da bahsederek tüm isyanı yansıtmaya çalışmışlardır.

1916 yılı bağımsızlık isyanı Kırgız milli tarihinde unutulmayacak bir yere sahiptir. Bundan dolayı Kırgız halkının 1916 yılındaki isyan konusu yeniden araştırılarak, o dönemdeki tarihi gerçekleri yeni bir bakış açısıyla ele alarak gerek edebiyat, gerekse tarih alanında yapılması zorunlu bir iştir.

KAYNAKÇA:

1. Adil Hikmet Bey (1999) Asya’da Beş Türk, Yayına Hazırlayan: Dr. Yusuf Gedikli İstanbul:Ötüken Yayınları
2. Akmatov, K. (1979) Mezgil, Firunze
3. Artıkbayev, K. (1968, No:7) “Kasmalı Bayalınov’un Çıgarmaçılığı Tuuraluu Oy” Ala-Too:141-160
4. Asanaliyev K. (1960) Kırgız Sovet Adabiy Çıgarmalarının Cıynağı, Firunze
5. Asanaliyev, K. (1992, 6 Şubat) Uluttuk Tarih cana Adabiyat Tüşünügü. Kırgızstan Madaniyatı
6. Bayalınov, K. (1982) Acar, Firunze:Kırgızmambas
7. Gömeç, Saadettin (2003) Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi. Ankara
8. Karasayuu, H. (1991) Kırgızların 1916 Cıldağı Kötörülüş Cönündö, Bişkek
9. Elebayev, M. (1971) Uzak Col, Firunze: Kırgızmambas
10. Tursunov, E. (1990) Atacurt, Firunze: Adabiyat

УДК 811.51

КЫРГЫЗ ЖАНА БАЙЫРКЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ҮНСҮЗДӨРДӨ АССИМИЛЯЦИЯ КУБУЛУШУ

Элнура Усупова

Түрк тили мугалими

Эл аралык Ататүрк Ала-Тоо университети

Кыскача мазмуну

Бул макалада кыргыз жана байыркы түрк тилдериндеги үнсүз табыштардагы ассимиляция кубулушу иликтөөгө алынат.

Ачкыч сөздөр: ассимиляция, үнсүз тыбыштар, кыргыз тили, байыркы түрк тили.

АССИМИЛЯЦИЯ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В КЫРГЫЗСКОМ И ДРЕВНЕ-ТЮРКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная статья изучает ассимиляцию согласных звуков в кыргызском и древне-тюркском языках.

Ключевые слова:

THE CONSONANT ASSIMILATION PHENOMENON IN THE KYRGYZ AND ANCIENT TURKIC LANGUAGES

Abstract

The Turkic phenomenon of assimilation depends on the articulation of the consonants. According to scientists, writing of ancient monuments does not disclose Orkhon Turkic phonological situation. The Kyrgyz language has 4 to 12 phonetic suffix variants. The Orkhon Turkic, where exists underdeveloped assimilation of vowels and consonants, suffixes have fewer phonetic variants.

Key words: assimilation, consonants, Kyrgyz language, ancient Turkic language.

Кайсы бир сөздүн ичинде жанаша турган, кээде жакын жайгашып калган үнсүз тыбыштар бири-бирине таасирин тийгизип, өзгөрүүгө, артикуляциялык жактан окшошууга дуушар болот. Кошуна үнсүз тыбыштардын ассимиляциясы алдыга карай же артка карай жүрүшү ыктымал. Алдыңкы же арткы ассимиляция үнсүз тыбыштардын жумшак же каткалаң экенинен көз каранды. Байыркы түрк тилинде каткалаң тыбыштан кийин

каткалаң үнсүз келет: ач-сык ‘ачка, ток эмес’ (БК: к- 6), аш-сыз ‘тамак-ашсыз’ (КТ: ч- 26), балык-ка ‘шаарга’ (Т I: ч- 1), ешит-тим ‘уктум’ (Т I: ч- 7), таш-ка ‘таш эстеликке’ (КТ: тш- 11). Жумшак тыбыштан кийин жумшак үнсүздөр келет: аг-ды ‘көтөрүлдү’ (БК: ч- 37), еб-герү ‘үйдү көздөй, үйгө’ (Т I: тн- 6), ешид-гил ‘уккун’ (КТ: тш- 1), катыгды ‘жакшылап, бекемдеп’ (КТ: тн- 11), огланыңыз-да ‘балаңыздан’ (КТ: тш- 1).

/л/, /р/, /м/, /н/ сыяктуу уяң тыбыштар менен аяктаган сөздөргө болсо байыркы түрк тилинде көбүнчө каткалаң тыбыш менен башталган мүчө жалганса, анын каткалаң үнсүзү сакталат. Мисалга алсак, адрылты ‘айрылды’ (БК: тш- 7), болтачы ‘болот’ (КТ: тн- 9), бинтүрө ‘мингизип’ (Т 1: тн- 1), ичгертим ‘каратып алдым’ (БК: ч- 25), каганка ‘каганга’ (КТ: ч- 7). Уяң жана каткалаң тыбыштардын катар келиши азыркы түрк тилдериндеги уңгу сөздөрдүн курамында, ошондой эле уңгу менен мүчөнүн бекитилген жеринде дагы жолугушу мүмкүн. Кыргыз тилинде лт, рт, нт сыяктуу тыбыштык бирикмелерди уңгулардын курамында, уңгу жана мүчө жалгашкан жерде учурагуу кыйын эмес: алты, алтын, илгертен, мурунтан, курт, балта ж.б. Ал эми ушул эле сөздөр тува тилинде уяң+каткалаң тыбыш эмес, уяң+жумшак тыбыштык бирикмелери иретинде жолугат: жылгы ‘жылкы’, алды ‘алты’, балды ‘балта’ [1, 71].

Түркологиядагы белгилүү окумуштуулардан Кононов А.Н. болсо, түрк тилдеринин байыркы жазма тексттерине жана азыркы түрк тилдеринин жалпы фонологиялык түзүлүшүнө таянып туруп, катар турган үнсүз тыбыштардын дайыма жумшак же каткалаң экенине карай ассимиляцияга учураганын, ал эми байыркы эстеликтердин жазуу эрежелери орхон түрк тилинин фонологиялык абалын ачып көрсөтө албаганын белгилейт [2, 69-70]. Жумшак тыбыштан кийин каткалаң тыбыштын, каткалаң тыбыштан кийин жумшак тыбыштын катар келиши сыяктуу дал келбестиктерди жазуудан кеткен натуура тыбыштык бирикмелер катары баалайт: балык-да ‘шаарда’ (БК: ч- 30), быч-ды ‘кести’ (БК: тш- 12), ырак-да ‘алыста’ (Т 1: б- 5), ичикдин ‘багындын’ (Т 1: б- 3), кышладукда ‘кыштаганда’ (БК: б- 31), капыгга ‘эшикке’ (КТ: тш- 4), кыргызка ‘кыргызга’ (Т 1: ч- 6), отузка ‘отузга’ (КТ: тн-ч), өдкө ‘убакытка’ (БК: ч- 18), субка ‘сууга’ (Т 1: тн- 3), удузтум ‘жөнөттүм’ (Т 1: тш- 8).

Менимче, бул көрүнүш орхон түрк тилинде ассимиляция процесси активдүү жүрүп жатканынан кабар берсе керек. Анткени эстеликтерде бир эле сөздүн эки бөлөк жазылышы байкалат. Каткалаң үнсүз менен аяктаган сөзгө мүчөнүн башында турган тыбыш бирде жумшак, бирде каткалаң тамгалар менен жазылып катталган. Алсак, биртиккерү (БК: ч-9) ~ биртикгерү (КТ: ч-10) “бергени тууралуу, бергени жөнүндө”.

Прогрессивдүү ассимиляцияда кийинки тыбыш мурунку тыбышты артикуляциялык белгисине карай ээрчип, регрессивдүү ассимиляцияда тескерисинче мурунку тыбыш кийинки тыбышты ээрчийт. Регрессивдүү ассимиляция таш эстеликтердин жазуу эрежелеринде чагылдырылган эмес. Жумшак түгөйү жок /ч/ тыбышы менен башталган мүчөлөр, уланган сөздүн аягындагы тыбышты оозеки кепте каткалаңдаштырып жиберген болушу ыктымал. Мисалы, субча ‘суудай’ (КТ: ч- 24) сөзүнүн айтылышы супча, бедизчи ‘сүрөтчү’ (КТ: тш- 11) сөзүнүн айтылышы дагы бедисчи болушу мүмкүн [2, 69-70]. Кыргыз тилинде дагы, байыркы түрк тилиндегидей эле, регрессивдүү ассимиляция уланган мүчөнүн каткалаң тыбышы алдында турган жумшак тыбышты өзгөртөт, бирок мындай каткалаңдашуу жазууда көрсөтүлбөйт. Алсак, жазылышы тузсуз > айтылышы туссуз, сөзсүз > сөссүз, созсо > соссо ж.б. [3, 70].

Үндүү тыбыштардын үндөштүгүнүн таасир этүү чөйрөсү кеңири, бир сөздүн бүтүндөй муундарын ичине камтыйт. Үнсүздөрдүн таасир этүү чөйрөсү үндүүлөргө салыштырмалуу тар келет. Себеби бул кубулуш жанаша турган үнсүз тыбыштарды гана өзгөртө алат. Мунун натыйжасында катар турган тыбыштар абсолюттук түрдө же айрым бир белгилери боюнча окшошуп өзгөрөт. Ушуга жараша ассимиляция кубулушун толук же толук эмес ассимиляция деп экиге бөлөбүз. Кыргыз тилинен жат-ды=жат-

ты, *кет-ди*=кетти деп өзгөрүлүшү толук ассимиляцияга мисал боло алат [3, 67]. Мындай окшошуулар үнсүз тыбыштардын жумшак, же каткалаң белгиге ээ болушуна карата жүрөт. /г/, /б/, /д/, /л/, /н/ тыбыштары менен башталган мүчөлөр ауслауттагы үнсүз тыбышка карай өзгөрөт. Кыргыз тилинде мүчөнүн курамындагы үндүү жана үнсүздөрдүн өзгөрүү сапатына жараша мүчөлөрдүн 4-12 варианты болушу мүмкүн.

- {-луу} мүчөсүн кошпогондо, /л/, /н/ тыбышы менен башталган мүчөлөр 12 вариант боюнча өзгөрөт.
- /г/, /б/, /д/ тыбышы менен башталган мүчөлөр сегиз вариантка ээ.
- {-луу} мүчөсү алты вариантка ээ.
- /ч/, /ш/, /м/ тыбышы менен башталган мүчөлөрдүн өзгөрүүчү төрт варианты бар. Мындан сырткары, үндүү менен башталган мүчөлөр дагы төрт варианттуу болуп саналат.
- Фарс тилинен кирген {-гер, -кер}, кыймыл атоочтун {-уу, -оо}, жамдама сан атоочтун {-оо, -өө} мүчөсү ушул жерде көрсөтүлгөн варианттарга гана ээ. Булар эки варианттуу мүчөлөргө кирет [4, 149-150].

Түрк тилдеринин ичинен кыргыз тили сингармонизм жана ассимиляция кубулуштары ийине жеткире аткарылган тилге кирет. Ошондуктан кыргыз тилинде көпчүлүк мүчөлөрдүн саны он экиге жеткен варианты кездешет. Орхон эстеликтеринин тилиндеги тыбыштардын үндөштүгү бул өңүттөн алып караганда чабалыраак абалда. Себеби орхон эстеликтеринин тилинде мүчөнүн курамындагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын өзгөрүү сапатына жараша мүчөлөр 2 – 8 вариантка гана жетиши мүмкүн. Орхон эстеликтеринин тилинде үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карата үндөшүүсү өнүкпөгөнүнө байланыштуу мүчөлөрдүн варианттарынын саны кыскарып калат. Кең үндүү катышкан мүчөлөрдүн эринчил варианттары болбойт. Алсак, {-сар, -сер} шарттуу ыңгайдын мүчөсүнүн {-сор, -сөр} эрин-

чил варианты болбойт: ач-сар=ачсар ‘ач-са’ (БК: тн- 6), тод-сар=тодсар ‘той-со’ (КТ: тш- 8), усар ‘мүмкүн болсо’, (Т 1: тш-4), сүлесер ‘чабуул койсо’ (Т 1: ч-6).

- /г/, /д/ тыбышы менен башталган кууш үндүүлүү мүчөлөр 8 вариант боюнча өзгөрөт.
- Курамында түгөйсүз үнсүз тыбыштар катышкан мүчөлөр 4 вариант боюнча өзгөрөт.
- Уяң жана каткалаң үнсүз тыбыштар менен башталган мүчөлөр көбүнчө эки варианттуу болуп эсептелет [6, 210-214].

Окшош типтеги тыбыштар катар келгенде ассимиляцияга тескери жүргөн диссимиляция кубулушу байкалат. Жасалуу орду, ыгы, үн менен шыбыштын катышына карай окшош тыбыштардын окшоштугу жок башка тыбышка айланып кетишинен келип чыгат. Окшош тыбышты кайталоону жоюу зарылчылыгы диссимиляция кубулушун пайда кылат. Кыргыз тилинде /л/, /н/ уяң тыбышы менен башталган мүчөлөр ауслауту сонорлуу, же жумшак сөздөргө жалганса, /й/, /р/ тыбышын эске албаганда, /д/ жумшак тыбышына өтүп кетет. Мисал катары, {-лар} көптүк мүчөсүн, {-ны} табыш жөндөмө мүчөсүн карап көрсөк: айыллар=айылдар, клуб-лар=клубдар, айылны=айылды, клуб-ны=клубду.

/л/, /н/ тыбыштары менен башталган мүчөлөр /й/, /р/ менен аяктаган сөздөргө жалганганда төмөнкүдөй өзгөрүүгө учурайт:

- Аяккы тыбышы /й/, /р/ болгон сөздөргө /н/ тыбышы менен башталган мүчө жалганса, н>д тыбышына өтөт: шаар-ны=шаарды, сай-ны=сайды.
- Аяккы тыбышы /й/ менен бүткөн сөзгө /л/ менен башталган мүчө келсе, баштапкы тыбыш өзгөрбөйт: сай-лар, бай-лык.
- Аяккы тыбышы /р/ болгон сөзгө /л/ менен башталган мүчө уланса, /л/ тыбышы сакталып калышы дагы, /д/ тыбышына өзгөрүп кетиши дагы

мүмкүн: шаар-лар=шаарлар, шаар-лык=шаарлык/шаардык, даяр-ла=-даярда-

Байыркы жазма эстеликтердин тили диссимилиация кубулушунун үлгүлөрүн таштагы тексттерде байма-бай калтырып кеткен. /д/ тыбышы түрк тилдеринин көпчүлүгөндө сонорлуу тыбыштардан кийин өзгөрүүгө зарылчылык көрбөсө, орхон эстеликтердин тилинде негедир айрым учурларда каткалаң түгөйүнө д>т өтүп кетет:

- {-ды} өткөн чактын мүчөсү: ал-ты-м 'алдым' (БК: ч-24), кел-ти 'келди' (КТ: тн- 12), бар-ды-мыз 'бардык' (Т 1: тн- 2).
- {-дук} чакчылдын мүчөсү: бер-түк 'берген' (Т 1: б- 6), бар-дук 'барган' (КТ: ч- 24).
- {-дачы} келер чактын мүчөсү: өл-те-чи 'өлөт' (КТ: ч- 29).
- {-да} чыгыш, жатыш жөндөмөнүн мүчөсү: бодун-та 'улуттан, элден' (КТ: тн- 2), йер-те 'жерден' (КТ: тш- 13) [5, 100], йол-та 'жолдо' (Т 1: тш-9).

Жыйынтыктап айтсак, байыркы түрк тилинен кыргыз тили кеп учурун-

да физиологиялык ыңгайсыздыктарды азайтууга жана энергияны үнөмдөөгө өбөлгө түзгөн ассимиляция кубулушуна көбүрөөк басым жасаган тил катары айырмаланып турат. Эки тилди ушул өңүттөн салыштыруу кыргыз тилибиздин фонетикалык кубулуштарын тереңирээк түшүнүп, изилдөөгө өбөлгө болот деген пикирдемин.

АДАБИЯТТАР:

1. Щербак А.М., Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970, – 204 б.
2. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, 1980, – 254 б.
3. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Бишкек, 1998, – 256 б.
4. Батманов И.А. Современный киргизский язык. Фонетика. Фрунзе, 1953, -189 б.
5. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington. 1968, – 419 б.
6. Сыдыков С., *Конкобаев К.* Байыркы түрк жазуусу (VII-X кк.). – Бишкек: КТМУ, 2001, – 337 б.

УДК 811.161.1

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПТА “ЖЕНЩИНА” В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Нурзат Кубанычбек кызы

Ассистент

Международного университета Атаюрк-Алатоо

Аннотация

В языковой картине мира особое место занимает концепт “Женщина” как один из важнейших феноменов национального сознания. Статья посвящена анализу лексикографического значения концепта “женщина” в русской языковой картине мира, с использованием лексикографических источников, основу которых составляют русские толковые словари.

Ключевые слова: лексикография, концепт, когнитивная лингвистика, языковое сознание.

ОРУС ТИЛИНДЕ “АЯЛ” КОНЦЕПТИНИН ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫК МААНИСИ

Кыскача мазмуну

Макала лексикографиялык булактарды, негизинен орус тилиндеги түшүндүрмө сөздүктөрүн колдонуу менен орус тил дүйнөсүндөгү “аял” түшүнүгүнүн лексикографиялык маанисин анализдөөгө арналган.

Ачкыч сөздөр: концепция, лексикография, когнитивдик лингвистика, тил дүйнөсү.

LEXICOGRAPHICAL MEANING OF THE CONCEPT OF “WOMAN” IN RUSSIAN LANGUAGE

Abstract

The article analyzes the lexicographical meaning of the concept of “Woman” in the Russian language using lexicographical sources, which are based on an explanatory dictionary.

Key words: lexicography, concept, cognitive linguistics, linguistic consciousness.

В нынешнем мире происходят глобальные изменения в различных сферах политики, экономики, культуры и, в частности, языка, наблюдается перестройка сознания, восприятия и ценностных ориентаций народов. Через язык того или иного народа частично передается его “национальный характер”, который со-

стоит из многих сложных составляющих. Труды известнейших филологов доказывают наличие связи языка и культуры, тем самым доказывая, что в языке народа отражается его менталитет, культурная специфика, образ мышления, образ жизни, мораль, мироощущение, система ценностей и убеждений, характер и самосо-

знание народа. Современная лингвистика теперь уже рассматривает язык не только как семантическую и морфологическую единицу, но включает познавательную способность и восприятие человеком языка на осознанном уровне.

Когнитивная лингвистика – новая самостоятельная область языкознания, относящаяся к лингвокультурологии, в частности, изучающая соотношение языка и сознания. Еще более очевиден предмет когнитивной лингвистики в следующем высказывании И. А. Бодуэна де Куртенэ: “...Из языкового мышления можно выявить целое своеобразное языковое знание всех областей бытия и небытия, всех проявлений мира, как материального, так и индивидуально-психологического и социального (общественного)” [Бодуэн де Куртенэ, 1963: 312]. Целью когнитивной лингвистики является передача знаний о том, как происходит процесс восприятия и осмысления мира, систематизации, классификации.

В когнитивной лингвистике под концептом понимаются мыслительные образы в сознании человека, ментальная, культурная, языковая сущность, ячейка культуры. Ю. С. Степанов дает следующее определение концепту: “Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не “творец культурных ценностей” – сам входит в культуру, а в некоторых случаях влияет на нее”. [Степанов 2001: 43]. В труде “Когнитивная лингвистика” В. А. Маслова, считает, что “концепты – ментальные сущности, которые имеют имя в языке и отражают культурно-национальные представления человека о мире” [Маслова 2004: 4]. Согласно научным дефинициям лингвистов, язык обеспечивает доступ к описанию и определению природы концепта. Необходимо отметить, что концепт как ментальная

сущность непосредственно связан со словом, и в отличие от “понятия” оно не только мыслится, но и переживается, отсюда следует, что концепт и понятие совершенно разные термины. Концепты являются слиянием наблюдаемых и воображаемых явлений, при этом храня знания о мире.

Объектом исследования данной статьи является описание лексикографического представления концепта “женщина”, который, вербализуясь в различных единицах, дает общую характеристику о коммуникативной значимости данного понятия в русском языковом сознании. На протяжении многих лет складывались различные образы женщины, на сегодняшний день насчитывается немало высказываний представителей русской интеллигенции непосредственно о женщине: поговорок, пословиц, афоризмов и фразеологизмов. В целях расширенного исследования концепта “женщина” в русской языковой картине мира (далее – ЯКМ) в качестве репрезентантов в работе использованы лексикографические словарные дефиниции – данные Русского ассоциативного словаря.

В толковых словарях фиксируется собственно описание значения того или иного слова, которое носитель данного языка – народ – в зависимости от коммуникативной потребности использует в своей каждодневной деятельности. Время течет быстрым потоком, меняются представления, убеждения и система ценностей у людей, соответственно меняется и их лексикон, исходя из этого, для того чтобы проследить изменения, происходящие в лексиконе русского народа, непосредственно связанного с концептом “женщина”, мы проанализируем значение концепта “женщина” нескольких в толковых словарях начиная с XVIII в. до наших дней.

Итак, в словаре 1847 г. [Словарь церковно-славянского и русского языка 1847: 404] представлено следующее значение:

“Женщина – 1. То же, что жена 2. Всякая находящаяся или бывшая в замужестве.” Также есть такое интересное определение: “Женщина – вступившая в брак незаконно”. А в словаре В.И. Даля [Толковый словарь живого великорусского словаря 1863-1866: 549] дано следующее толкование: “Женщина –лицо женского пола, противоп. мужчина; жена или жёнка, не девица”. Очевидно, что концепт “женщина” на ранних порах в первую очередь рассматривался с физиологической и социальной точки зрения, т.е. согласно семейному положению.

Д.Н. Ушаков в своем словаре [Толковый словарь русского языка Д.Н.Ушакова 1873-1942: 858] дает следующее определение: “Женщина – 1. Лицо, противоположное мужчине по полу. Женщины и мужчины в СССР пользуются одинаковыми правами. Женщина-врач. Лицо женского пола, как типичное воплощение женского начала. С чуткостью женщины она оказала ему помощь как раз вовремя. 2. Взрослая, в противоп. девочке. Вагон для женщин и детей. Лицо женского пола, начавшее половую жизнь, в противоп. девушке. Замужняя ж. Она рано стала женщиной. 3. Лицо женского пола легкого поведения, кокетка (фам.). Тратиться на женщин. 4. Женская прислуга (разг.). Нанять женщину к ребёнку”. Здесь мы уже наблюдаем расширенный диапазон значения концепта “женщина”, женщина рассматривается не только с физиологической и социальной точки зрения, но к ней примкнуло такое качество, как “женственность” – воплощение женского начала и “кокетка”.

Дальнейшее развитие лексемы “женщина” наблюдается в словаре С.И. Ожегова [Толковый словарь Ожегова 1972: 133], в нём: “Женщина – 1. Лицо, противоположное мужчине по полу, та, которая рождает детей и кормит их грудью. Ж. равноправна с мужчиной. Ж.-мать. Ищите женщину! (Говорится как намек на то, что какое-н. неясное, запутанное дело не

обошлось без женского участия; шутл.). 2. Лицо женского пола, вступившее в брачные отношения. Она стала женщиной. // прил. женский, -ая, -ое. Ж. пол. Женские болезни. Международный женский день (8 Марта)”. Необходимо отметить, что женщина теперь, как указывает словарь Ожегова, равноправна с мужчиной.

Обратимся к словарю современного русского литературного языка, в котором даётся идентичное предыдущим толковым словарям определение: “Женщина – ы, ж. Лицо, противоположное по полу мужчине. *Молодая женщина*. Лицо женского пола как воплощение определенных свойств, качеств. – *Как медленно развивается вы в женщину! Перед вами свобода, жизнь, любовь, счастье – а вы разбираете тон, манеры! Где же человек, где женщина в вас?* И. Гончаров, *Обрыв*. *Уже проснувшаяся в ней женщина подсказывала ей самые красивые движения и ту неуловимую форму кокетства, к которой... она прибегала из желания нравиться*. Н. Островский, *Рожденные бурей*. Лицо женского пола, состоящее или состоявшее в браке. [*Глафира:*] *Ты меня видишь девушкой, посмотри женщиной, что из меня выйдет*. А. Островский, *Волки и овцы*.

Дальнейшее развитие значение концепта “женщина” в ранний и нынешний период можно проследить и на другом языковом материале. Учитывая утверждение И.А. Стернина о том, что лексикографический вариант слова не раскрывает его ментальное, психологическое значение в полном объёме, обратимся к фразеологизмам. Крупный ученый в области филологии В.Н. Телия придерживается позиции, что фразеологизмы – это “зеркало, в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание” [Телия 1996: 82]. Фразеологизмы, идиомы, афоризмы, пословицы, поговорки – “кладёз премудрости” народа, хранящий его менталитет и культуру, помогут нам в ещё более

широком диапазоне раскрыть значение концепта “женщина” в русской ЯКМ, выделить его национально-культурный фон.

Концепт “женщина” можно разделить на три аспекта, т.е. микроконцепта: 1) внешний: внешность, биолого-физиологические качества, индивидуализирует наружность; 2) внутренний: моральные устои, черты характера, психологические характеристики, мышление, интеллект; 3) социальные характеристики: семейное положение, социальный статус, место в обществе, в семье, обязанности и права женщины в целом.

Согласно ранним пословицам и поговоркам, издревле на Руси женщину русский народ именовал как баба, молодуха, дева, девка, девица, барышня, старуха, тетка, особа, дама, дамочка, а любимую жену “душа моя”, что означает все для души, то, что нужно, чтобы идти по этой жизни. Так, например, пословицы, описывающие первый микроконцепт, т.е. внешние характеристики, в основном имеет отрицательный характер: “У бабы волос долог, да ум короток”, “Баба с возу, кобыле легче”. Однако имеются пословицы с положительным оттенком по отношению к внешности женщины, в сознании представителей русского народа внешность женщины ассоциируется с красотой, женственностью, грацией и любовью: “Девка красна до замужества”, “Не красивая красива, а любимая”, “Женщина из двух зол выбирает умного, а мужчина – красивую”. Безусловно, “красота” немаловажный атрибут для русской женщины, однако через пословицы мы можем пронаблюдать, что “красота” русской женщины может проявляться через её хозяйственность, трудолюбие: “Не будь красна и румяна, а чтобы по двору прошла да кур сочла”, “Выбирай жену не в хороводе, а в огороде”, “Пригожа телом, да как-ва делом?”, считалось, что “красота” женщины временна: “Как ни красна девка, а придет пора – выцветет”.

Рассмотрим второй аспект концепта “женщина” в русских пословицах. В русских женщинах очень ценятся такие качества, как ум: “Чем умнее жена, тем сильнее семья”, “Красота пригладится, а ум пригодится”; доброта: “При солнце тепло, а при матери добро”; верность: “Нет лучшего друга, как верная подруга”, “Куда б ни идти, только б с милым по пути”; выносливость: “Баба – не квашня, встала да пошла”. Русской женщине присуща мужественность: “Баба и в горящую избу войдет”.

В русской языковой картине мира для женщины в основном характерны такие отрицательные черты, как болтливость: “Бабий кадык не заткнешь ни пирогом, ни рукавицей”, “Бабий язык, куда ни завались, достанет”, “Бабу не переговоришь”; жадность и транжирство: “Чем бы жена ни тешилась, лишь бы не моей зарплатой”, “Бабы умы разоряют дома”; лживость: “И дура-жена мужу правду не скажет”, “Бабы вранье и на свинье не объедешь”; лезть: “Женская лезть без зубов, а с костыми спложет”; сложный характер, упрямство: “На женский нрав не угодишь”, “Назло мужу сяду в лужу”; непостоянство: “У бабы семь пятниц на неделе”, “Девичьи думы изменчивы”; слезливость: “У баб да у пьяных слезы дешевы”, “Женский обычай – слезами беде помогать”, “Любит баба плакать – с горя плачет, с радости плачет”.

К пословицам, описывающим отрицательные стороны женщины, также относятся русские народные пословицы, саркастично высмеивающие ум женщины: “Собака умней бабы: на хозяина не лает”, “У бабы ума, что волос на камне”. Принижение достоинств женщины: “Кобыла не лошадь, баба не человек”, “Баба хвостом мелет, да никто ей не верит”, “Курица не птица, а баба не человек”; связь с нечистой силой: “Баба бредит, а черт ей верит”, “Баба да бес – один у них вес”, “Где сатана не сможет, туда бабу пошлет”.

Социальная жизнь женщины, т.е. третий аспект концепта “женщина” в русской ЯКМ, в основном, связана с семейной жизнью и местом женщины в нем. Среди положительных качеств можно отметить доброту: “Шей шубу теплее, а жену выбирай добрее”, “Добрая жена дом сбережет, а плохая рукавом разнесет”, “Добрая жена – веселье, а худая – злое зелье”; мудрость: “Чем умнее жена, тем сильнее семья”; надежность и готовность помогать: “Холостому – помогай боже, а женатому – жена поможет”, “Ради милого и себя не жаль”; верность: “С милым дружкой и на льду хлеба найду”, “С милым рай и в шалаше”, “Хоть сухарь с водой, лишь бы милый с тобой”. Однако существуют немало пословиц, отталкивающих от женщины как от жены: “Женишься раз, плачешь век”, “Все девки хороши – откуда берутся злые жены”, “Жениться – не напасть, да как бы, женившись, не пропасть”, “Завел жену, забудь тишину”. В противовес всему этому от жены в семье многое зависит, описывается её значимость: “Мужик без жены, что гусь без воды”, “Муж – голова в доме, а все-таки дети таковы, какова у них мать”; занимает важное место в семейной жизни: “Муж жене – отец, жена мужу – венец”, “Муж пьет – полдома горит; жена пьет – весь дом горит”, “Муж – голова, жена – душа”; единство супругов: “Муж да жена больше чем брат и сестра”, “Муж и жена – из одного камня искры”.

Согласно данным “Русского ассоциативного словаря” основными реакциями на стимул “женщина” являются: мужчина 71; красивая 66; мать 36; в белом 19; молодая 11; красота и милая 10; умная 8; добрая 7; жена, любимая и привлекательная 6; деловая и мужчина, интересная, любовь, пожилая, с ребёнком 5; девушка, которая поёт, мудрая, обаятельная, человек, элегантная 4 и т.д.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что концепт “женщина” в русской ЯКМ занимает немаловажное место в сознании русского народа, поскольку большинство фразеологизмов посвящено теме “женщина”, в словарях со временем расширяется диапазон дефиниции “женщина”. Первостепенное значение отводится не внешней красоте женщины, а красоте внутренней. Также главная ценность для русского народа – это отведение женщине роли хранительницы очага и образ доброй матери, как говорил М.Горький: “Восславим женщину-мать, чья любовь не знает преград, чьей грудью вскормлен весь мир!”. В противовес этому, согласно ранним русским народным пословицам, в большинстве случаев делается акцент на недостатках женщины, особенно в роли жены. Однако за последние столетия высказывания о женщине имеют более положительный оттенок, например, цитата И. Тургенева: “Женщина не только способна понять самопожертвование: она сама умеет пожертвовать собой”, Л. Толстого: “Большая часть мужчин требует от своих жен достоинств, которых сами они не стоят”, а также Ф. Раневской: “Женщины – это не слабый пол. Слабый пол – это гнилые доски...” – говорят об этом.

Таким образом, концепт “женщина” в русском языке вербализован широким кругом различных языковых единиц, которые дают возможность раскрыть основы “коммуникативной значимости” (термин З.Д. Попова и И.А. Стернина) данного концепта для русского народа. При этом значений данного концепта, не зафиксированных в словарях и бытующих в сознании носителей русского языка, намного больше, поскольку “вербализованными и невербализованными могут быть как сам концепт в целом, так и его отдельные смысловые части” [Попова, Стернин 2007:79].

ЛИТЕРАТУРА:

1. BODUEN de Kurtene, Izbrannye trudy po obshemu yazykoznaniyu, tt. 1–2. M. (1963):312
2. DAL V.I., Tolkoviy slovar jivogo velokorussskogo yazika (1863-1866):549// Posloviy I pogovorki russkogo naroda (1801 – 1872) 530
3. MASLOVA V.A., Uchebnoe posobie Kognitivnaya lingvistika, Testra Systems (2004):4
4. OZHEGOV S.I., Tolkoviy slovar Ozhegova (1972):133
5. POPOVA Z.D., STERNIN I.A., Kognitivnaya lingvistika. – M.: AST: Vostok-Zapad, (2007):314
6. STEPANOV U.S., Konstanty: Slovar russkoi kultury: 3-e izd. – M.: Akademicheskii proekt (2004):43
7. Slovar cerkovno-slavyanskogo i russkogo yazika (1847):404
8. STERNIN I.A., Tipy znacheniy i koncept // Konceptualnoe prostranstvo yazika: Tambov (2005):257-282
9. TELIYA V.N., Russkaya frazeologiya: semanticheskii, paradigmaticeskii i lingvokulturniy aspekty (1996):82
10. USHAKOV D.N., Tolkoviy slovar russkogo yazika (1873-1942):858

УДК 811.51

КЫРГЫЗ ЖАНА КЫТАЙ ТИЛДЕРИНДЕГИ СОМАТИЗМДЕР КАТЫШКАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨ

Бакыт Керимкулова

*Кытай тилинен ага окутуучу,
Кытай тили жана котормо таануу бөлүмү,
гуманитардык билимдер факультети,
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети*

Кыскача мазмуну

Бул макала кыргыз жана кытай тилдеринин фразеологиясындагы соматизмдерди салыштырып изилдөөгө арналган. Эки тилдеги соматизмдердин семантикалык окшоштугу, колдонуу өзгөчөлүктөрү контрастивдик негизде талданды. Фразеологизм-соматизмдердеги лингвистикалык айырмачылыктар жана окшоштуктар кыргыз жана кытай элдеринин дүйнөгө көз карашын, философиялык ой жүгүртүүсүн талдоого ебелге болот.

Ачкыч сөздөр: фразеологизм, соматизм, кыргыз тили, кытай тили.

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОМАТИЗМОВ- ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Статья посвящается сравнительному исследованию соматизмов во фразеологии кыргызского и китайского языков. Цель данного исследования заключается в выявлении сходств и национальных различий фразеологизмов-соматизмов в кыргызском и китайском языках с точки зрения переводческой эквивалентности на основе анализа их лексико-семантических особенностей.

Ключевые слова: фразеологизм, соматизм, кыргызский язык, китайский язык.

COMPARATIVE STUDY OF SOMATIC IDIOMS IN KYRGYZ AND CHINESE

Abstract

This article contains a comparative study of somatic idioms in Kyrgyz and Chinese. This work reveals semantic similarities and differences of somatic idioms that reflect identity, culture and national philosophy of Kyrgyz and Chinese people.

Key words: idiom, somatism, Kyrgyz language, Chinese language.

Фразеологизмдер тил илиминде алардын келип чыгуусу тарыхый өңүттөн жана азыркы замандагы колдонуу орду изилденет. Фразеологизмдин изилдөө объектиси катары фразеологиялык ширешмелер, туруктуу сөз айкаштары, фразеологиялык бирдиктер эсептелет. Мисалы: жердин жети түбүндө, эки көзү төрт, колу ачык ж.б. Фразеологизмдердин кандайдыр бир тарыхый окуянын негизинде келип чыгуу жолдору бар, алар эл ичинде ооздон-оозго өтүп, жалпы элге кенири тарап, ушул заманга чейин турукташып, туруктуу сөз айкаштарына айланган. Азыркы заманда кээ бир фразеологиялык сөз айкаштары заманбап жашоого ылайыкташып колдонулуп жүрөт. Мисалы, “башы чыкпоо”, тактап айтканда “оюндан башы чыкпоо” деген фразеологиялык сөз айкашы күнүгө ойноо, оюндан башка эч нерсени билбөө дегенди билдирет. Ал эми азыркы заманда биздин жашоого ылайыкташтырып сыналгыны абдан берилип такай көргөн адамдарды “сыналгыдан башы чыкпайт” деп айтышат.

Фразеологизмдердеги кайсы бир сөздөр колдонулуп алардын туруктуу сөз айкаштарына айланышы ошол элдин адамзаты, бизди курчаган чөйрө, аалам, жаратылыш, жаныбарлар дүйнөсүнө болгон мамилесин, көз карашын жана философиялык талдоосун билдирип, ал элди башка элден айырмалап, менталитетин, рухий маданиятын билдирип турат. Мисалы, “кабыргам менен кеңешейин” деген фразеологизмдин кыргыз элинин диний көз карашынан келип чыкканын байкаса болот.

“Фразеология” деген термин грек тилиндеги *frasis* – “туюнтма” жана *logos* – “сөз, илим, түшүнүк” деген эки сөздөн алынып, тилде туруктуу сөз тизмектери деген мааниде колдонулуп жүрөт. Тилде жеке колдонулуучу айрым сөздөр сыяктуу эле негизинен белгилүү бир түшүнүктү билдирүү, белгилөө милдетин аткарат.

Соматизм грек тилинен которгондо *somaticos* – “дене, денеге тийиштүү” деп которулуп, адамдын дене түзүлүшүн, анын мүчөлөрүнүн тилдеги аталышы, алардын органикалык-биологиялык кызматы жана ушул соматизмдер аркылуу жашоо, күндөлүк турмуш-тиричиликтеги татаал жана түрдүү мамилелердин берилиши жөнүндө маселелер каралат.

Алгач “соматикалык” деген термин эстон тилиндеги адам денесинин мүчөлөрүнүн аталыштары катышкан фразеологизмдерди изилдеген Ф.Вакк тарабынан киргизилген. “Соматизм”, “соматикалык” (грек тилинен *somatos* – *дене*) сөздөрү денеге таандык ар-кандай кубулуштарды билдирет. Вербалдык эмес тилде соматикалык тил бардык ымдоолорду, мимика, тулку-бойдун турушун, адамдын ички сезимдерин тулку-бой аркылуу билдирүүсү.

Адам дене түзүлүштөрүнүн аталыштары катышкан фразеологизмдер дээрлик көпчүлүк тилде бар. Идиомалар Оксфорд сөздүгүнө (The Oxford Dictionary of Idioms) ылайык соматикалык фразеологизмдерде көпчүлүгү кол, көз жана баш сөздөрү көп колдонулат.

Лексико-семантикалык группадагы “соматизмдер” фразеологиялык активдүүлүккө ээ. Р. Халлиг жана В. фон Вартбургдун классификациясына ылайык лексика 3 сферада көрсөтүлгөн:

- Аалам – Адам – Аалам жана адам

Соматизмдер 10 тематикалык группага кирет (организм, жаш-курак, ден соолук, гигиена, жашоо фазасы ж.б.). Ю. Апресян жана В. Апресян кайсы бир орган же органдар катышкан функционалдашуунун 7 системасын беришкен: 1) өздөштүрүү (дене органдары аркылуу); 2) физиология (дене бүтүн тейден, “сезүү”); 3) моторика (дене мүчөлөрү, “жасоо”); 4) каалоо (эрк, “каалоо”); 5) интеллект (акыл, “бир нерсе жөнүндө ойлонуу”); 6) эмоция (жан, “сезүү”); 7) тил (тил, “сүйлөө”).

Ботобекованын изилдөөсүнө ылайык: “Соматикалык фразеологизмдердин иша-

раттардан айырмасы – алардын туруктуулугунда, өз алдынча берилгенде мааниге ээ эместигинде. Күндөлүк турмушта колдонулган белгилүү бир кыймыл ишарат адамдын ички жан дүйнөсү, сезими, ал-абалы менен байланышкан болот. Экинчи мааниси кийинки планга сүрүлүп чыгып, туруктуу маанини туюнтуучу касиетке ээ болот. Бул учурда ишараттык маани жок болушу жана бир гана фраземалык маани сакталып же экөө параллель иштелиши мүмкүн”.

Одинцованын талдоосуна ылайык “адам космос жана аалам менен байланыштырылып, кээде адам космос, ааламдын борбору деп да каралат”.

Көпчүлүк элдерде ааламдын борбору жөнүндө түшүнүк ар кандай берилет. Кытай элинин түшүнүгүнө ылайык ааламда чи (дух же материянын майда бөлүгү) бар. Жеңил чи жогору көтөрүлүп, асманды курайт, оор чи ылдый түшүп, жерди курайт. Адам да ааламга окшош, Чи (жеңил дух) жогору көтөрүлүп, адамдын башында аң-сезим ишмердигин курайт. Оор Чи төмөн түшүп, адамдын жашоо тиричилигинин негизинде пайда болгон калдыктарга айланат.

Ааламдын борборун физиологиялык өңүттөн караганда, албетте, адам менен байланыштырышат. Адамдын башы эң бийик жана жеткиликтүү болгон акыйкаттын булагы катары кабыл алынат. Ал эми адамдын денесинин алды жагы болсо көздөн тышкары сакталуу керек, уят нерсе деп, айтылганда табу катары айтылат.

Жогорку жана төмөнкү салыштыруу адамга жана ааламга карата да мисалга келтирилет. Ал эми адамдын ааламындагы баш аламандык ааламдын борборунун бузулушу катары кабыл алынат. мисалы кыргыз тилинде бир нерсенин калыбынын бузулушун, тартиби жокту “баш аламан”, “жер астын үстүн” деп айтышат.

А.О. Кармышаковдун орус жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразео-

логизмдерди структура-семантикалык жактан салыштыруусуна ылайык кыргыз тилинде “баш” соматизми эң көп колдонулат, андан кийинки орунда көз, ооз, тиш, кол, бут ж.б.

Кыргыз тилинде “баш” соматизми катышкан фразеологизмдер:

1. Баш аламан (белгилүү бир тартиби жок, иретсиз, жыйынтыксыз).

2. Баш-аягын жыюу (мурдагы калыбына келүү).

3. Баш багуу – эшиктен башын созуп көз жүгүртүү.

4. Баш бербөө – моюн сунбоо.

5. Баш ийкөө – макул болуу.

6. Баш ийүү – көнүү.

7. Башка келүү (түшүү) – кандайдыр бир кырсыкка оор абалга учуроо, дуушар болуу.

8. Баш калкалоо – бир жерге жашоо.

9. Баш канжыгада, кан көөкөрдө – өлүм коркунучу башына келген кыйын абалда.

10. Баш катырма – табышмактуу, өтө татаал.

11. Баш кесер – киши өлтүргүч, мыкаачы.

12. Баш кошуу – үй-бүлөлүү болуу.

13. Баш-көз болуу.

14. Баш көтөрбөө – эч нерсеге алагды болбой иштөө.

15. Баш көтөрүү – 1. катуу оорудан айыга баштоо.

2. каршылык көрсөтө баштоо.

16. Баш маанек – баш калкалай турган жай.

17. Баш-оту менен – аябай кызыгуу.

18. Баш тартуу – айтканынан кайра жануу, айнуу.

19. Баш тоголотуу – жол көрсөтүү.

20. Баш уруу – багынуу, моюн сунуу.

21. Баш айлануу – башы тегеренип, көңүлү айнуу.

22. Башы ачык – 1. Эч кимге таандык эмес, эч ким ээ болбогон.

2. Турмушка чыгууга акысы бар, бирөөгө башы байланган шартта эмес.

23. Башы байлануу.

24. Башы батып, багалчагы сыйбоо – сыйшып кете ала тургандай, биротоло орношуп калгыдай абалга келе албоо.

25. Башы бош.

26. Башы бүтүн, боору эсен.

27. Башы бышуу.

28. Башы жаздыкта, бели оттукта эмес – дени карды соо, алдан-күчтөн тая элек.

29. Башы жерге кирүү – 1.өлүү, кайтыш болуу, 2. уят болуу.

30. Башы менен жер саюу – ойрону чыгуу, кыйроо, иши ордунда болбоо.

Кытай тилиндеги “баш” соматизми катышкан фразеологизмдер:

1. 从头至尾 – баштан аяк, башынан аягына чейин.

2. 缩头缩颈 – батына албоо, коркоктуу кылуу.

3. 头昏脑眩 – башы айланып, көзү караңгылоо, өзүн жаман сезүү.

4. 显露头角 – мүйүзү көрүнүү, мүйүзүн көрсөтүү – катылып жаткан өнөрүн көрсөтүү.

5. 白头相并 – башы агаргыча бирге болуу, аялы жана күйөөсүнүн ынтымакта жашап бирге каруусу.

6. 少头缺尾 – башы жок, аягы жок. Кыргыз тилинде “баш аягы жок” дегенден бир аз айырмасы бар, бир нерсенин толук эмес экенин билдирет.

7. 头足倒置 – баш менен буттун ордун алмаштыруу же астын үстүн кылуу.

8. 昂头天外 – башын кайкалатып асманды кароо, бой көтөрүү, текеберчилик.

9. 不知头脑 – башын билбөө, эмне иш болуп кеткенин билбөө.

10. 神头鬼面 – башы акылмандыкы, бети жиндики; бир башкача, эч нерсеге окшобогон.

11. 千头万绪 – миң ийне башына он миң жип; чиймеленишкен, чечилиши оор иш.

12. 浪子回头 – тентип кеткен уул башын буруп келет, тентип кеткен бала үйгө кайтып келет.

13. 笔头生花 – калемдин башынан гүлдөр жаралат; жазуучулук өнөрү мыкты.

Кытай тилинде “баш” деген соматизмдин берген мааниси кыргыз тилиндеги маанисине өтө окшош. Эки тилде тең “баш” соматизми адамдын андап билүүсүн, оюн, ойлонуусун, анын кылган ишинин башы, тартиби, бир чечимди кабыл алууда башы менен ойлонуп жана ал иш үчүн башы менен жооп беришин түшүндүрөт.

Кыргыз тилиндеги “бет” соматизми катышкан фразеологизмдер:

1. Бети бага албоо – даап карай албоо.

2. Бети ачык – уялбай тамашалашкан.

3. Бети ачылуу – кылган ишин башкалар билип калуу.

4. Бети калың – (уятсыз) уялганды билбеген.

5. Бети (эки жүзү) кара – адепсиз, адептик сапаты жок.

6. Бети караюу – катуу уят болу, бети күйүү.

7. Бети күйүү; Бети кызаруу – уялуу.

8. Бетинде кызылы бар.

9. Бетине кармоо – бир нерсени шылтоолоо.

10. Бетине көө жабуу – элге белгилүү кылуу.

Кытай тилиндеги “бет” соматизми катышкан фразеологизмдер:

1. 人面兽心 – бети адамдыкы, жүрөгү айбандыкы; койдун терисин жамынган карышкыр.

2. 革面洗心 – бетин өзгөртүп, жүрөгүн жуу; кайра төрөлгөндөй, башка адам болуу.

3. 四面受敌 – төрт тарабынан душмандары кысып келүү.

4. 灰头土面 – башы күл, бети топурак; таза эмес, кир.

5. 丢面子 – бетин жоготуу; уят болуу.

6. 独当一面 – бир беттеп иштөө; бардык ишти өзү жалгыз аткаруу.

Жогоруда кыргыз жана кытай тилдеринде “бет” соматизми катышкан фразеологизмдерди талдап салыштырдык. Эки тилде тең бул соматизмге өзгөчө маани берилип, бир нерсени кылганда уялуу, тартынуу, адамдын кыялы, мүнөзү, ички

жан дүйнөсү жөнүндө айтылганда колдонулары анык болду. Беттин түзүлүшү физиологиялык жактан өтө кызыктуу. Биздин көңүлүбүздү, бир нерсеге кубанганда, ачууланганда, таң калганда, калп айтканда жана башка ички сезимдерибизди билдиргенде сөздөн мурун беттеги иштеген булчуңдар аркылуу билдире алабыз. Медициналык тастыктоолорго ылайык адам жылмайып турганда беттин 17 булчуңу иштейт, ал эми жөн гана турганда, тескерисинче, 40 булчуң иштейт. Адам денесинде эң активдүү иштеген булчуңдар дал ушул беттин булчуңдары болуп саналат. Бетибиз менен эмоцияны билдиребиз. Биз сөз аркылуу сезимдерибиздин болгону 10-15% билдирсек, денебиз аркылуу 85-90% билдиребиз, жана ушулардын дээрлик көп бөлүгү бетибиздеги булчуңдарга туура келет. Ошол себептен бет адамдын ички сезимдеринин күзгүсү десек болот.

Макалабызда кыргыз жана кытай тилдериндеги соматизмдер, соматикалык фразеологизмдер түшүнүгүн, эки тилде “баш” жана “бет” соматизмдери катышкан фразеологизмдерди салыштырып изилдедик. Изилдөөнүн жыйынтыгында кыргыз жана кытай тилдеринде соматизмдердин фразеологизмдеги аткарган ролу, мааниси, орду дээрлик окшоштугун, бул соматизмдер аркылуу эки элдин турмушка, айлана-чөйрөгө, адамдар ортосундагы мамилеге болгон көз караштары окшош экенин байкадык.

АДАБИЯТТАР:

1. Guo Xinyi. Telesnyi kod v kitaiskoi frazeologii I ego russkoe sootvetstvie. Diss. kandidat filol. nauk. 10.02.22: Moskva, 2004 187 с. РГБ ОД, 61:05-10/649
2. Egemberdiev R. Кыргыз тилиндеги frazeologizmder (tabiyaty jana semantikasy): – В.: 2007. -172 str. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (табияты жана семантикасы): Б.: 2007. -172 б.
3. Zhancharbekova S.Zh. Somatizmge bailanishkan izildoolordon maalimat. Vestnik IUK, №1 (27). 2015. str.58
4. Бекташева Ш. Кыргыз тилиндеги соматизмдер катышкан фразеологизмдер. /дипломдук иш/. Бишкек, И.А. атындагы КМУ, 1999-ж.
5. Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. Бишкек, 2007.
6. Вакк Ф. О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Таллин, 1964.
7. Ван Вэйвэй. Русские фразеологизмы с компонентами “глаз” и “душа” и их соответствия в китайском языке // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах. Материалы международной научной конференции. – Гомель, 2001. – С. 19 – 21.
8. Го Синь-и. Телесный код в китайской фразеологии и его русское соответствие: Дис.... канд. филол. наук: 10.02.22: Москва, 2004. 187 с.
9. Жанчарбекова С.Ж. Соматизмге байланышкан изилдөөлөрдөн маалымат. Vestnik MUK, №1 (27). 2015. стр. 58
10. Ирина Кевлюк. Соматический сектор фразеологической картины мира. Национальный авиационный университет, Украина.
11. Кармышаков А.О. Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках. Авт. Бишкек, 1992.
12. Куницкая Н.В., Мельник В.Ф., Данилов Б.С. Функционально-семантическая динамика соматических лексем в составе фразеологических единиц // Дериватология и динамика в романских и германских языках. – Кишинёв, 1989. – С. 48-55.

13. Островская Т. Р. Повтор фразеологических единиц как средство интеграции сверхфазовых единств: На материале худож. произведений англ. и амер. авторов. Дис. канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 1996. – 276 с.
14. Чжан Хын. Глагольно-именные фразеологизмы с компонентами-соматизмами в русском и китайском языках. / Дип. работа/. ГГУ, 2003.

**ЭКОНОМИКА
ИЛИМДЕРИ**

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

**ECONOMIC
SCIENCES**

УДК 330

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ СТАНОВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКИ ЗНАНИЙ

Малик Борбугулов

ассистент, преподаватель,

факультет экономики и управления, кафедра “мировая экономика”,

Международный университет Ата-Тюрк-Алатоо,

аспирант Национальной Академии наук КР

Аннотация

В настоящее время на многочисленных дебатах, конференциях и форумах обсуждаются вопросы, посвященные необходимости формирования новых экономических систем. Важное место в этих дискуссиях занимает обсуждение роли знания в экономическом развитии и формирование экономики знаний. Многие ученые приводят свои определения экономики, основанной на знаниях, или выделяют основные на их взгляд характеристики новой экономической системы.

Ключевые слова: знание, глобализация, информационно-коммуникационные технологии, образование, инновации.

БИЛИМ ЭКОНОМИКАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА АНЫН ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Кыскача мазмуну

Азыркы учурда көптөгөн дебат, конференция жана форумдарда жаңы экономикалык системанын түзүлүшүнүн керектиги тууралуу ойлор талкууланып жатат. Экономикалык өнүгүү жана билим экономикасындагы билимдин ролу тууралуу сөздөргө аябай маани берип жатат. Көптөгөн окумуштуулар экономиканын аныктамасын билимге таяп, жаңы экономикалык системанын характеристикаларын айтып чыгууда.

Ачкыч сөздөр: билим, глобализация, информациялык жана коммуникациялык технологиялар, билим берүү, инновациялар.

FEATURES AND TENDENCIES OF FORMATION OF KNOWLEDGE ECONOMY

Abstract

Nowadays, the necessity for the formation of new economic systems is the main question of many debates, conferences and forums. The role of knowledge in economic development and the formation of the knowledge economy are important themes of these discussions. Many researchers develop definitions of a knowledge-based economy or try to determine main features of the new economic system.

Key words: knowledge, globalization, information and communications technologies, education, innovation.

Главной характерной особенностью экономики знаний является растущее значение научного знания и исследований, которые приобретаются через обучение, образование и современные информационно-коммуникационные технологии (ИКТ).

Доказательством выступают возрастающие объемы расходов стран в образовании и научные исследования. Рассмотрим валовые расходы НИОКР за период с 2011 по 2013 годы по странам (см. табл.1).

Согласно вышеприведенным данным развитые страны мира постепенно увеличивают расходы в разработку новейших технологий и исследования. Но научные исследования не единственная сфера получения знаний, на которую государства не жалеют денег. Образованию, как фундаменту для дальнейшего развития человека и науки, уделяется также не меньшее внимание стран с развитой экономикой (см. табл. 2).

На сегодняшний день почти каждый человек на Земле имеет доступ к Все-

мирной сети Интернет. Эта возможность открывает для человека неограниченный объем знаний и информации. Данные условия способствуют созданию нового знания через обучение, исследование и анализ, используя возможности Всемирной паутины. Это определяет перемещение знания, другими словами способность передавать знания от одного человека другому в кратчайшее время без его искажения.

Из-за возрастающего спроса на высококвалифицированную рабочую силу следующей характеристикой экономики знаний можно выделить образование, а именно его выросшая роль не только в социальной, но и в экономической жизни населения страны[2]. Данный аргумент оказал значительное влияние на уровень участия в системе высшего образования. Независимо от экономических выгод от расширения высшего образования основной рост наблюдается во всех странах ОЭСР (см. рис. 1). Канада стала первой страной, достигшей цели, – более 50 %

Таблица 1. Валовые расходы в НИОКР 2011-2013 в ценах 2005 г. и по ППП, млн USD.

Страны	2011	2012	2013
Франция	44 593,75	45 462,78	45 700,16
Турция	8 545,83	9 361,58	10 002,36
Китай	224 094,48	260 419,45	294 620,95
Израиль	9 136,99	9 742,86	9 979,68
Южная Корея	55 358,73	60 892,39	64 669,18
Италия	20 589,42	20 964,17	20 374,44
Япония	133 188,70	133 894,37	141 460,90

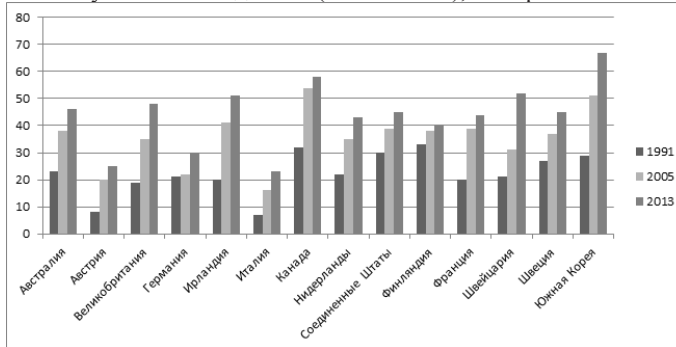
Источник: OECD Database. URL: <http://stats.oecd.org>. (Дата обращения: 17.06.2015)

Таблица 2. Расходы на образование 2009 – 2011, % от ВВП.

Страны	2009	2010	2011
Канада	6,3	6,39	6,78
Израиль	6,78	6,99	7,27
Великобритания	6,1	6,15	6,38
Бразилия	5,45	5,64	5,85
Новая Зеландия	6,02	5,94	7,49

Источник: OECD Database. URL: <http://stats.oecd.org>. (дата обращения: 18.06.2015)

Рис. 1. Тенденции получения образования в высших учебных заведениях (1991 – 2014), в возрасте 25 – 34 лет.

Источник: OECD Education at glance 2003, 2007, 2014.

населения в возрасте 25 – 34 лет на рынке труда с высшим образованием, затем последовала Южная Корея с высоким ростом третичного резерва с 1991 года, а в 2013 к ним присоединились Ирландия и Швейцария.

Хотя качество образования, скорее всего, различно в странах, испытывающих быстрый рост образовательных услуг, тем не менее, выходит, что Азия производит большее количество инженеров и ученых-физиков, чем Европа и Северная Америка вместе взятые. В США около половины из тех, кто получает докторскую степень в области машиностроения, математики и информатики, – это иностранные студенты [3, с. 6].

Образование в полном смысле является одним из основных факторов развития. Ни одна страна не может достичь устойчивого экономического развития без значительных инвестиций в человеческий капитал. Образование обогащает понимание людей о себе и мире. Это улучшает качество их жизни и приводит к большим социальным льготам для отдельных лиц и общества. Образование повышает производительность и творческий уровень людей, а также содействует развитию предпринимательства и технологическим достижениям.

Рост значимости знания приводит к изменениям в социальной и экономической жизни общества, что несет за собой преобразование системы высшего образования. На это влияет следующий ряд факторов: глобализация, спрос на высококвалифицированную рабочую силу, развитие ИКТ, дистанционное образование, online образование.

Четвертая отличительная особенность экономики знаний – это инновации.

Согласно Д. Беллу теоретическое знание и инновации играют важную роль в материальном производстве и при создании нового знания [1, с. 20].

Под инновациями понимают реализацию, коммерциализацию, а также распространение идей научно-технического прогресса.

Экономисты пришли к выводу, что эффективное, а главное быстрое, распространение инноваций имеет большее влияние на экономическое развитие страны, чем первенство в их достижении. Из этого следует, что для достижения наибольшей выгоды от введения инноваций необходимо сформировать систему, состоящую из малых и крупных фирм, университетов, научно-исследовательских центров, финансовых рынков, правительства и т.д. Такая совокупность взаимос-

взаимных институциональных структур позволит быстро распространять инновации и направлять инновационные процессы. Данная система выступает институциональной основой экономики знаний и несет название “национальная инновационная система”. Б.-А. Лундвал утверждает, что национальная инновационная система зависит от национальной специфики страны, национальных особенностей ее исторического развития [6, с. 13].

Информационная революция привела к достижениям в вычислительной и информационно-коммуникационной технологии, что позволяет хранить, управлять и передавать информацию с наименьшими затратами. Распределение этих технологий было всеобъемлющим, во все сектора экономики по всему миру. В результате мировой запас знаний стал более доступным, чем в прошлом, что позволило гораздо легче осуществлять деятельность на основе знаний в любой точке мира. Эти события стимулировали рост экономической активности на основе знаний и ускорили создание новых знаний, которые имеют положительное воздействие на экономический рост.

Сетевая характеристика экономики знаний проявляется в сетевой природе ресурса (мобильные телефоны, переносные компьютеры, электронная почта, факс, и т.д.), с ростом объемов этого ресурса растет его предельная полезность. Продукты (блага), полученные от так называемых “нематериальных вложений”, отличаются высокой стоимостью разработки, но издержки их тиражирования снижаются, а спрос растет и, следовательно, растут доходы от них. Такого рода ресурсы со все большей интенсивностью используются в современной экономике.

Доступ к ИКТ уже не является роскошью, в 2013 году насчитывалось более шести миллиардов мобильных телефонов в использовании. Это означает, что

большинство людей на нашей планете уже сейчас имеют некоторую форму доступа к телекоммуникационным услугам. Также насчитывается примерно два миллиарда пользователей Интернета по всему миру, почти каждый третий человек имеет некоторую форму online доступа [5, с.192].

Социальные сети играют важную роль в распространении информации и знаний, так как они создают формальные и неформальные связи, через которые информация и идеи передаются между физическими лицами. Объединяя людей, занимающихся близкой деятельностью, в определенном месте, они создают условия, которые способствуют быстрому и эффективному распространению идей. Большая часть успеха Силиконовой долины, например, была достигнута неформальной дружбой и сотрудничеством среди ученых, инженеров и предпринимателей в области [4, с. 7].

С широким распространением Всемирной сети Интернет и технологий, использующих его, бизнес становится сетевым. Из-за перехода на машинный труд вместо ручного, цифровой революции и развития сферы, работа индивидуального человека дематериализуется. Это послужило причиной образования общества, в котором владение знанием несет множество стратегических выгод, что приносит больше власти и влияния.

Произошла быстрая глобализация экономической деятельности. Снижение тарифных и нетарифных барьеров и дерегулирование рынков во многих странах стимулировало международные торговые потоки товаров и услуг. Дерегулирование финансовых рынков и снижение барьеров для иностранных прямых инвестиций (ПИИ) и других международных потоков капитала привели к интеграции мировых финансовых рынков и рынков капитала и увеличению потоков прямых иностранных инвестиций и капитала в развивающиеся страны. Одним из ре-

зультатов этих тенденций стало развитие глобального характера экономики знаний. Компании в США и других развитых странах расширили свои бизнес-операции в глобальном масштабе, и внутренние наукоемкие сектора быстро выросли во многих странах по всему миру.

Развитие экономики знаний и глобализация тесно связаны. Глобальные компании построили интегрированные международные производственные цепи, используя инновации (например, НИОКР), в США и Европе создаются новые продукты, которые произведены на сборочных заводах в Китае и отправлены обратно на Запад для обретения добавочной стоимости в таких областях “знания”, как дизайн и маркетинг. Некоторые основные услуги по обработке были перенесены в оффшор, такие услуги как обработка данных, транскрипция и простые потребительские услуги передаются через колл-центры.

В нынешней глобальной экономике знание стало наиболее решающим фактором конкурентоспособности, производительности и роста. Экономика знаний открывает беспрецедентные возможности производить и продавать в большом масштабе, сокращать расходы, а также настраиваться на потребности потребителей – все это одновременно. Для проживания в большой стране, такой как США или Китай, средних – таких, как Индия или Канада, или в маленьких странах, та-

ких как Литва или Кыргызстан, потенциальный рынок имеет тот же глобальный размер. Появилась возможность добывать дешевые ресурсы в любом месте.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст]/ Д. Белл. – М.: Academia, 1999. – 787 с.
2. Журавлева Г. П. Инновации – основной фактор формирования модели новой экономики [Текст]/ Г.П. Журавлева, А. И. Добрынин // Экономика и управление. – 2007. – № 6. – С. 30 – 33.
3. Brown, P., Lauder, H., Ashton, D. (2008), Education, globalization and the knowledge economy. London: University of London, 23 p.
4. Charney, A., Hill, K., Hoffman, D., Lobo, J., Nadelhoffer, M. (2007), A Strategic Assessment of the Economic Benefits of Investments in Research in Arizona. University of Arizona, 120 p.
5. Graham, M. (2014), The Knowledge Based Economy and Digital Divisions of Labour, in V. Desai and R. Potter (eds.) Companion to Development Studies, 3rd edition, NY: Routledge, pp. 189-195.
6. Lundvall, B.-A. (1997), National Systems and National Styles of Innovation. Fourth International ASEAT Conference “Differences in “styles” of technological innovation”. Manchester.

УДК 338.2 (575.2) 043.3

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДАГЫ ИНВЕСТИЦИЯ КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА БАГЫТТАРЫ

Шайдилла Шакиев

э.и.к., доцент

*Экономика жана бухгалтердик эсеп кафедрасынын окутуучусу
Кыргыз-Өзбек университети*

Бегимай Аданбай кызы

*Экономика жана бухгалтердик эсеп кафедрасынын окутуучусу
Кыргыз-Өзбек университети*

Кыскача мазмуну

Өлкөнүн айыл чарбасынын учурдагы абалы, көйгөйлөрү жана өнүгүү жолдору каралган.

Ачык сөздөр: айыл чарбасы, жер реформасы, ижара, дыйкан фермердик чарба, жаңы ыкма, инвестор.

ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИРОВАНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Рассмотрены и проанализированы текущее положение и вопросы развития сельского хозяйства страны.

Ключевые слова: сельское хозяйство, земельная реформа, аренда, крестьянско-фермерское хозяйство, методы, инвесторы.

INVESTMENT PROBLEMS AND DIRECTIONS IN THE AGRICULTURE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

We considered and analyzed the current situation and the development of agriculture in the Kyrgyz Republic.

Key words: agriculture, land reform, rent, krestyansko-farms techniques, investors.

Кыргызстандын экономикасында айыл чарба сектору маанилүү орунда турат. Мамлекетибиз экономикалык жана саясий эгемендүүлүктү алгандан баштап өлкөнүн экономикасынын агрардык секторун рыноктук шарттарга ылайык өзгөртүүгө багыт алган.

Чарба жүргүзүүнүн жаңы шарттарында менчиктин жаңы формаларын издөө татаал жүрүштөр менен коштолуп, кээ бир учурларда катачылыктарды кетирүү жана туура эмес чечимдерди кабыл алуу менен өтүп жатты. Мындай нерселер айрыкча мамлекеттик ишканаларды жеке

менчик түрлөрүнө өткөрүү жана чарбаларды таркатууда байкалып турду.

Жетишкендигибизден жоготконубуз көп болду. Рынок шарттарында чарба жүргүзүү артка кайткыс процесс. Эмне деп айтканда дагы 70 жылдын ичинде жамаат болуп иштегенге көнүп калган, 509 жамааттын инфраструктурасы, техникалык муктаждыгы жана социалдык маселелери чечилип, аларга бардык шарт түзүлгөн болчу. Ошондуктан жеке менчикке өткөрөрдөн мурда алгач тажрыйба жүргүзүп, ар бир облустан бирден чарбаны алып, пилоттук кылып сынап, жерлерди 49-50 жылга ижарага берип, топтолгон тажрыйбаны негизинде арасынан тыңдарын бөлүп чыгарып, жерди иштете албагандардан кайрадан мамлекетке өткөрүп берүү ыкмасы алда канча натыйжалуу болмок. Ошентип, 509 ири чарбанын ордуна 330 миң майда чарба түзүлдү. Дүйнөлүк практикага кайрылсак, Израиль мамлекети жеке менчик майда чарбалардын башын бириктирип “кибудцы” деп жамаатташтырып койгон. Азыркы тапта алар чөлдүн шартында жылына буудайдан 60-65 центнерден алышат. Кыргызстандын шартында буудайдын түшүмү 18 центнерге, жүгөрүдөн 80-100 центнер, ал эми мал чарбасында ар бир саан уйдан жылына 11 миң литр сүт алып жатышат. 2015-жылы дыйкан-фермердик чарбалардын жыйынтыгы толугу менен кыйрап, өндүрүлгөн түшүмдү өздүк наркынан төмөн баада сатылышы өкмөттүн бул багыттагы иш алып баруусу биротоло токтоп калгандыгынын көрсөткүчү деп айтсак жаңылышпайбыз. Учурда айыл чарба өндүрүшү жүргүзүлгөн байкоолордун негизинде оор абалда экендиги айкындалды.

Жарманкелерде айыл чарба техникалары сунушталганы менен сатып алууда маселелер жаралууда. Анткени майдаланган чарбалар наркы кымбат айыл чарба техниксын алууга каражаты жетпейт. Ал эми бириккен жамааттардын техникаларды сатып алууга мүмкүнчүлүгү бол-

мок. Бажы биримдигине кирүү аркылуу ата мекендик продукцияларды экспорттоо менен киреше алууну жакшыртуу жолу каралган. Тилекке каршы, бул багыттагы ишмердүүлүк иш жүзүнө азырынча ашкан жок. Бажы биримдигиндеги мамлекеттерге, айрыкча Россия өлкөсүнө талап кылган ири көлөмдөгү продукцияларды майдаланып кеткен айыл чарба ишканалары аркылуу камсыздоо суроо жаратат.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында илимий изилдөөлөр жакшы жолго коюлуп, айыл чарбасындагы бардык тармактар: дыйканчылык, үрөнчүлүк, талаачылык, мал чарбачылыгы, жайыт, тоют, сугат иштери, ветеринария, айыл чарбасынын экономикасы боюнча институттар иштеп, аталган илим изилдөө мекемелери айыл чарбасын илимий жактан тейлеп турушкан. Кайрак жерлерди кантип иштетүү, жерлерди которуштуруп айдоо боюнча илимий эмгектер, кеп-кеңештер талкууланып, кызыктар тараптарга жеткирилип тургандыгын баса белгилегибиз келет. Улам-улам бир эле үрөндү кайра-кайра себе берүүдөн түшүм азайып, жер арыктап, илдеттер, зыянкечтер, отоо чөптөр көбөйөт. Мисалы, буудай өсүп жаткан жерге кызылча сээп койсо, буудайдын илдеттери кызылчага жукпайт. Кызылчадан кийин жүгөрүнү сепсе, тигилердин илдеттери өлөт. Которуштуруп айдоодо беде сыяктуу көп жылдык чөптөрдүн мааниси чоң. Бедени үч жыл катары менен себиш кажет, анткени анын артыкчылыгы бир жылда төрт жолу түшүм берип, мал-жандыктар үчүн жагымдуу тоют эсептелинип, жерди семиртет жана жер түзүмүн байытат. Андан сырткары зыяндуу отоо чөптөр үч жылдын ичинде жоголот.

Талас жергесинде төө буурчактын түшүмү жылдан-жылга начарлоодо, ошол эле учурда буудай, кант кызылчасы жакшы өсөт, которуштурулуп айдалбагандыктан, жер арыктап кеткен. Ал эми өлкөдөгү 100 миң гектардан ашуун айдоо

аянты жер кыртышынын бузулгандыгынан улам пайдалануудан калууда. Айрым учурда сууну туура эмес колдонуп, эгинди туура эмес сугаргандан суу жердин астына сиңип, ал кайрадан көтөрүлүп туздан жерлердин эрозиясын пайда кылууда.

Учурда өлкөдө жер семирткич өндүргөн ата мекендик ишкана жоктугунан минералдык жер семирткичтер жакынкы чет мамлекеттер аркылуу алынып келинет. Аны сатып алууга дыйкандардын төлөө жөндөмдүүлүгү жетпейт. Керектүү жер семирткичтерди өзүбүздө өндүрсөк болмок, бирок совет мезгилиндеги пландык экономикага байланыштуу Орто Азияны азот менен Өзбекстан, фосфорду Казакстан, ал эми калийди Орусия камсыздап келишкен. Мына ушул системага көнүп калган адатыбыздын таасири ушул убактарга чейин сезилгендей. Кийинки учурларда жер семирткичтер кескин кымбаттаганына байланыштуу дыйкан чарбалар жер семирткичти дээрлик колдонбогондуктан түшүмдүүлүк кескин азайган. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында сырттан жыл сайын 340 миң тонна жер семирткич алынып келинсе, азыр 60 миң тонна алынып келинет. Минералдык жер семирткич түшүмдү 1,5 эсеге көбөйтөт. Биздин шарттарда органикалык жана минералдык жер семирткичтер бирин-бири толуктап турушат. Ошондуктан жок дегенде бир заводду өлкөнүн түштүгүнө куруу маселеси турат. Бул маселени чечүү Айыл чарба министрлигинин түздөн-түз милдети экендигин айтмакчыбыз.

Чийки заттарды кайрадан иштетүү экономиканы көтөрүүнүн негизги жолдорунун бири. Башкы маселе каражатта. Өлкөбүздүн региондорундагы мурдагы кайра иштетүү комбинаттарынын калдыктарын калыбына келтирүү – эт, сүт, жашылчаларды кайрадан иштетүүнү ишке киргизүү учурдун талабы. Бул багытка инвесторлорду тартуу күндүн башкы маселеси катары эсептелинет.

Учурда Айыл чарба министрлигине жыл сайын 2 миллиард сом бөлүнөт. Анын кайда кетип жатканы эч кимди кызыктырбайт. Айыл чарбасынын жалпы көлөмү 1990-жылга салыштырмалуу 1,5, түшүм 2 эсеге төмөндөдү. Совет учурунда кант кызылчасын өндүрүү боюнча Кыргызстан 1-орунда туруп, 407 центнер өндүрсө, азыр 197 центнер, ал эми буудайдан 35 центнер алсак, учурда 17 центнер алабыз. Бүгүнкү күндө Кыргызстандын буудай менен камсыздальышы 50%, эт менен 75% түзүүдө. Айыл чарба өндүрүшүнүн көлөмүнүн азайышынын башкы себептеринин бири – бул айыл чарбасынын материалдык-техникалык камсыздальышынын жетишсиздиги. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык маалыматтарына таянсак, акыркы жылдарда айыл чарба техникалар паркы ченемге туура келүүнүн 35-45% гана түзөт. Ошол эле учурда элеттин социалдык абалы оор, анын күчөшүнө дагы бир себеп катары дүйнөлүк каржы каатчылыгы, орус улуттук акча бирдигинин кунунун төмөндөшү эсептелинет, анткени миңдеген эмгек мигранттары өз кирешелерин социалдык абалды бекемдөөгө кошумчалап турушкан.

Белгилүү болгондой айыл чарба өндүрүшү насыяны көп талап кылуучу тармак болуп саналат. Агрардык секторго көргөзүлүүчү кызматтардын жана керектелүүчү өнөр жай өнүмдөрүнүн баалары озуп өсүү шарттарында насыя ресурстарын өндүрүшкө тартуу олуттуу өсүүдө. Учурда дыйкан-фермердик чарбалардын каржылык абалы оор.

Айыл чарбасында негизинен үч-төрт маселе бар. Көтөрүштүрүп айдоо, жаңы сортторду чыгаруу, технология же болбосо өсүмдүктөрдү багуу ыкмаларын үйрөтүү, насыя жана түшүмдү сатуу. Анткени кээде жакшы сорттогу өсүмдүктөрдү туура эмес ыкма менен тиккенден улам күтүлгөн жыйынтыкты бербей калат. Мисалы, буудайдын арасын 15 см кылып сээп келгенбиз. Акыркы жылдары

болсо чет өлкөдөн келген бир ыкманы – жөөк менен сугаруу ыкмаларын колдонууга өттүк. Көрсө, буудайдын ортосун 30 см аралык менен кылса деле болот экен, анткени күн энергиясы көбүрөөк тийип, эгин түшүмдүүлүгү алда канча жогорулашы иш жүзүндө далилденип, ошол эле убакта үрөндүн эки эсе аз сарпталышы иш жүзүндө аныкталгадыгын маалымдайбыз.

Биз айыл чарбасындагы реформаны жүргүзүүдө кетирилген катачылыктардан улам даяр системаны талкалоого жол бердик. Албетте, совет доорундагы айыл чарбаны кайра калыбына келтирүүгө болбойт. Бирок азыркы Айыл чарба министрлигине конкреттүү түрдө иш алып баруу зарылчылыгын айтмакчыбыз. Саясий-экономикалык кырдаалдарга байланыштуу 25 жолу айыл чарба министри алмаштырылды. Андан да өкүнүчтүүсү – келген министрлердин бардыгынын айыл чарбаны билбегендиги. Эгер бул министрликке кесипкөй кадр келсе, айыл чарба министрлигине конкреттүү милдеттер коюлуп, тапшырмалардын аткарылышын сурай тургандай шарттар жаралмак. Министрлик мекенибиздеги бардык дыйкандардын көйгөйлөрүн көтөрүп чыккан мамлекеттик орган болушу абзел. Айыл чарба министрлиги аткара турган эң маанилүү иштерге: дыйкандарды үрөн менен камсыз кылуу, насыя алуу маселеси, айыл чарба техникалар паркын жаңылоо, асыл тукум ишин колго алуу, сугат ишин жөнгө салуу жана өндүрүүчүлөргө сатуу рыногун таап берүү.

Дүйнөлүк азык-түлүк рыногу таза экологиялык айыл чарба азыктарына муктаж. Бул багытта Кыргызстанды эл аралык рынокко эт-сүт азыктары аркылуу таанытуу, рынокто өз ордун табуу маселеси турат. Өлкөнүн тоолуу райондорунда эч кандай ири суммадагы каражаттарды талап кылбаган топозчулук багытын өркүндөтүүнү жолго коюу маселелери алдыңкы орундарда болушун айтмакчыбыз. Болгону мамлекеттик денгээлде тийиштүү уюмдар, кызыктар тараптар менен келишимдерди түзүү саналат. Ошентип, өлкөнүн айыл чарбасын өнүктүрүүнүн толгон-токой жолдору жана ыкмалары бар. Жеке дыйкан фермерлердик чарбалардан тартып, тийиштүү жогорку бийлик органдарына чейин илимий негизделген программалардын, долбоорлордун үстүнөн тынымсыз иштөө аркылуу турмушка ашырууда эч кандай шек жок.

АДАБИЯТТАР:

1. Акималиев Ж. Айыл чарбабыз кыйроо алдында турат Шоокум (илим, турмуш жана маданият журналы) [Текст] // 2014, №11 (99) 26-29 бб.
2. Абдымаликов К., Жумабаев Ж. Экономика сельского хозяйства Кыргызстана [Текст] / Бишкек: Илим, 2012, 286 с.
3. Шакиев Ш.О., Давлетшина Е.М. Конкуренция как основное условие рыночной экономики [Текст] // Экономика и статистика. – 2013. – №1. – С.38-41.

УДК 33:075.8

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИСТОЧНИКОВ ФОРМИРОВАНИЯ АКТИВОВ И ИХ РОЛЬ В СТАБИЛИЗАЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ

Марина Штиллер

к.э.н., профессор,

заведующая кафедрой Учет, аудит и статистика

Алматинской академии экономики и статистики

Аннотация

Статья посвящена актуальным взглядам на проблемы теоретических исследований сущности и содержания источников формирования активов, обусловленные современными преобразованиями в экономике Кыргызской Республики; трансформацией системы бухгалтерского учета предприятий и реализацией МСФО; недостаточной разработанностью отдельных научно-методологических и организационно-методических вопросов их осуществления.

Ключевые слова: источники формирования активов, уставный капитал, добавочный капитал, резервный капитал, фонды специального назначения, прибыль, резервы, привлеченные средства, собственные средства.

АКТИВДЕРДИ ТҮЗҮҮНҮН БУЛАКТАРЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК МАҢЫЗЫ ЖАНА МАЗМУНУ ЖАНА АЛАРДЫН ЧАРБАЛЫК СУБЪЕКТТЕРДИН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮСҮН СТАБИЛДЕШТИРҮҮДӨГҮ РОЛУ

Кыскача мазмуну

Макалa активдерди түзүүнүн булактарынын экономикалык маңызы жана мазмуну тууралуу теориялык изилдөөлөрдүн проблемасына болгон актуалдуу көз караштарга арналган, алар Кыргыз Республикасынын экономикасындагы заманбап кайра өзгөртүп түзүү менен; мекемелердин бухгалтердик учетторунун системасынын трансформациясы жана МСФОдо ишке ашырылышы менен; алардын айрым илимий-методологиялык жана уюштуруучулук-методикалык маселелерин ишке ашыруунун жетишсиз иштелип чыккандыгы менен шартталат.

Ачкыч сөздөр: активдерди түзүүнүн булактары, уставдык капитал, кошумча капитал, резервдик капитал, атайын багытталган фонд, киреше, резервдер, тартылган каражаттар, өздүк каражаттар.

ECONOMIC ESSENCE AND THE MAINTENANCE OF SOURCES OF FORMATION OF ASSETS AND THEIR ROLE IN STABILIZATION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMIC ENTITIES

Abstract

The article is devoted to the research of economic essence and the maintenance of sources of formation of assets. The following problems are being discussed: theoretical researches of essence and the maintenance of sources of formation of assets caused by modern transformations in economy to the Kyrgyz Republic; transformation of system of accounting of the enterprises and realization of IFRS; insufficient readiness of single scientific and methodological and organizational and methodical questions of their implementation.

Key words: sources of formation of assets, authorized capital, the additional capital, the reserve capital, funds of a special purpose, profit, reserves, the raised funds, own means.

Принципиальные изменения в общественно-экономических отношениях Кыргызстана определяют потребность в формировании, с одной стороны, адекватной концепции бухгалтерского учета и анализа для рыночной среды функционирования экономических субъектов различных организационно-правовых форм, а с другой – необходимость совершенствования на ее основе соответствующих правил ведения бухгалтерского учета и стратегического анализа за достоверностью и надежностью финансовой информации, отвечающей всем требованиям ее пользователей и обеспечивающей, прежде всего, создание благоприятного инвестиционного климата. Эти изменения прослеживаются в учете и стратегическом анализе источников формирования активов субъектов хозяйствования. Это объясняется тем, что существенно изменились не только характер проводимых операций, но и сама сущность операций. Для решения задач стоящих перед учетом и стратегическим анализом источников необходима не только теоретическая разработка вышеуказанных вопросов, но и скорейшая их апробация на практике

с последующим изданием нормативных актов, регулирующих отношения в плане учета и стратегического анализа источников формирования активов. А без этого невозможно гармоничное развитие учета и стратегического анализа – основ экономического развития нашего общества.

Отсутствие или несоответствие нормативной базы сущности происходящих процессов предприятий ведет к искажению информации о состоянии и использовании источников формирования активов хозяйствующего субъекта в отчетности, что непосредственно сказывается на показателях финансовой устойчивости и платежеспособности предприятия. А ведь на основе этих показателей внешние пользователи информации и другие субъекты рыночных отношений делают заключение и выводы о целесообразности ведения дел с данным предприятием. И это только одна сторона вопроса. Несоответствие, а зачастую и отсутствие нормативных положений, регулирующих учет источников формирования активов или же однобокий подход к организации учета, создает массу проблем предприятию

не только с учетом, но и формированием себестоимости продукции и отражением финансовых результатов предприятия.

Формирование объективной информации об источниках хозяйствующего субъекта, в которой исключена возможность одностороннего удовлетворения интересов каких-либо пользователей во многом обеспечивается эффективной организацией бухгалтерского учета и стратегического экономического анализа. Эти обстоятельства требуют новых разработок по актуальным проблемам теории и методики учета и стратегического анализа и оценки эффективности использования источников хозяйствующих субъектов, ибо, во-первых, практически отсутствуют методические аспекты учета и стратегического анализа источников формирования активов, что отрицательно влияет на состояние бухгалтерского учета и экономического анализа в целом; во-вторых, действующие методики не адаптированы к реалиям и особенностям рыночного механизма хозяйствования Кыргызской Республики; в-третьих, научно-методические разработки по учету и стратегическому анализу и оценки эффективности использования источников формирования активов.

В современной экономической литературе имеются многочисленные научные труды, посвященные исследованию источников формирования активов. Особенно серьезное внимание этим проблемам уделили такие ученые как: М.С. Ерманов, К.Ш. Дюсембаев, К.Т. Тайгашинова, С.Д. Тажибаев, А.Д. Шеремет, Н.П. Кондраков, В.П. Суйц и другие. Однако в работах указанных авторов рассматриваются лишь теоретические вопросы содержания источников формирования активов, с точки зрения раскрытия экономических проблем и их решений. Описывая отдельные аспекты информационного содержания источников формирования активов, в них, хозяйственные операции учета источников формирования активов

не всегда увязываются с общепринятой системой учета и анализа.

В отечественной науке общим проблемам бухгалтерского управленческого учета и стратегического анализа посвящены работы М.И. Исраилова, О.К. Курманбекова, А.А. Арзыбаева, А.О. Осмоналиева, Д.К. Омуралиевой, Т.Ж. Суранаева, К.Ч. Чаловой, У.С. Сулаймановой, Э.У. Куловой и многих других.

Вместе с тем отсутствие работ, посвященных исследованию учета и стратегического анализа источников формирования активов, обуславливают наличие неизученных вопросов, нуждающихся в дальнейших теоретических и практических разработках.

Сложившиеся общие подходы к организации бухгалтерского учета и изложению методики стратегического анализа эффективности использования источников формирования активов во многом не отвечают современным представлениям и содержанию хозяйственных процессов их формирования и использования. В связи с этим в новых условиях хозяйствования требуется привести в соответствие с главными требованиями рынка действующую систему бухгалтерского учета и стратегического экономического анализа и оценки эффективности использования источников формирования активов.

В современных условиях остро назрела необходимость приведения действующей системы организации бухгалтерского учета и стратегического экономического анализа источников формирования активов в соответствии с требованиями теории и практики сплошного, непрерывного, взаимосвязанного наблюдения и отражения хозяйственной деятельности предприятия и контроля за состоянием и наличием объектов исследования

В условиях рыночной экономики, базовыми факторами развития которой являются сосуществование и взаимодействие различных видов собственности и организационно-правовых форм

хозяйствования, свободная конкуренция товаропроизводителей, формируется адекватная инфраструктура управления экономическими процессами. В этой связи дальнейшее становление рыночных отношений обуславливает создание соответствующей организации систем бухгалтерского учета и стратегического экономического анализа источников формирования активов хозяйствующих субъектов на условиях возврата с целью получения экономической выгоды.

Для осуществления хозяйственной деятельности необходимо иметь соответствующий источник или, как это принято называть в мировой экономике, капитал. Капитал – это не совокупность товарно-материальных ценностей, а сумма стоимости этих товарно-материальных ценностей, т.е. величин отношений, определяемых общественным характером мирового хозяйства.

Основной собственный источник хозяйственных средств предприятия – уставный капитал, который представляет собой зарегистрированную в учредительных документах (уставе предприятия) величину собственного капитала, внесенного учредителями в виде денежных средств или другого имущества при организации предприятия.

В условиях рыночной экономики у предприятий и организаций может происходить текущее изменение капитала, в принципе не определяющее необходимости перерегистрации уставного капитала. В результате появилось понятие добавочного капитала. Добавочный капитал включает в себя суммы дооценки внеоборотных активов предприятий, проводимой в установленном порядке; безвозмездно полученные ценности и эмиссионный доход, который возникает при формировании уставного капитала.

В условиях рыночной экономики важное значение представляет создание и правильное использование резервных фондов и платежей. Осуществляется ре-

зервирование прибыли для пополнения уставного капитала и выплаты дивидендов при отсутствии или недостаточности прибыли отчетного года для этих целей или для покрытия возможных в будущем непредвиденных убытков и потерь и резервирование предстоящих платежей путем заблаговременного включения в издержки обращения части расходов до того, как они фактически произведены. Благодаря образованным резервным капиталам у предприятий появляется возможность в отдельные отчетные периоды, несмотря на низкую прибыль, все же выдавать дивиденды в установленных пределах.

Фондами специального назначения называется совокупность средств, формируемых из прибыли, остающейся в распоряжении предприятия, или образуемых за счет безвозмездных взносов учредителей для использования в определенных, заранее установленных целях. По экономическому содержанию и назначению большинство фондов предприятия относится к фондам накопления или потребления.

К целевым финансированием и поступлениям относят средства, получаемые предприятием на строго определенные цели: содержание детских учреждений; подготовку кадров; научно-исследовательские работы и пр. Средства целевого финансирования и целевых поступлений расходуются в строгом соответствии с утвержденными сметами. Запрещается использование целевых средств не по назначению и направление других средств на нужды, финансирование которых должно осуществляться только за счет целевых источников.

Прибыль – основной источник хозяйственных средств любого предприятия, это результат его хозяйственно-финансовой деятельности, которая складывается как разница между его доходами и расходами. Прибыль направляется на пополнение основных и оборотных средств,

освоение и развитие новых производств, материальное поощрение работников, выплату дивидендов, расчеты с учредителями и другие цели.

В ходе производственной деятельности предприятие может испытывать нехватку средств, особенно для осуществления каких-то крупных мероприятий. Временную нехватку средств предприятие покрывает за счет привлеченных средств – кредиты банков, кредиторская задолженность, обязательства по распределению.

Считаем, что эффективная организация учета и анализа невозможна без глубокого, всестороннего исследования сущности источников формирования активов позволяющего раскрыть их содержание и характерные признаки. Для выполнения этой цели необходимо провести оценку различных подходов ученых в исследовании источников формирования активов; провести сравнение собственного и привлеченного источника, выявляя при этом их схожие и отличительные признаки; обосновать возможность и необходимость определения исследуемого источника путем сопоставления его с источниками формирования активов.

Бухгалтерский учет, стратегический анализ и оценка эффективности использования источников формирования активов является существенным элементом финансового менеджмента и аудита. Практически все пользователи финансовых отчетов предприятий используют методы стратегического анализа для принятия оптимальных управленческих решений по повышению эффективности его использования. Одним из основных направлений экономического подъема государства, по нашему мнению, является эффективное использование источников формирования активов, или как это принято в мировой экономической классической практике – капитал и его элементы, а именно, собственный и заемный капитал.

Взгляды известных ученых по вопросу о сущности и содержании собственного и заемного капитала во многом сходны, хотя и имеются некоторые принципиальные различия. Так, профессор Шеремет А.Д. и проф. Сайфулин Р. С. считают, что “финансовое состояние предприятия характеризуется размещением и использованием средств (активов) и источниками их формирования (собственного капитала и обязательств, т.е. пассивов)” [1]. Профессор Ковалев В.В., подчеркивая значения собственного и заемного капитала в проведении экономического анализа финансового состояния пишет, что “...финансовый анализ... имеет целью оценивать текущее и перспективное финансовое состояние предприятия, возможные и целесообразные темпы его развития с позиции финансового их обеспечения; выявлять доступные источники средств и оценивать возможность и целесообразность их мобилизации; спрогнозировать положение предприятия на рынке капитала” [2].

Нам представляется, что наиболее полная характеристика собственного и заемного капитала, а также их значение в организации и выполнении экономического анализа финансового состояния хозяйствующего субъекта была дана профессором Гиляровой Л.Т. “Развитие рыночных отношений поставило хозяйствующие объекты различных организационно – правовых форм в такие жесткие экономические условия, которые объективно обуславливают проведение ими сбалансированной заинтересованной политики по поддержанию и укреплению финансового состояния, его платежеспособности и финансовой устойчивости. Финансовое состояние организации характеризует, в самом общем виде, изменения в размещении средств и источниках их покрытия (собственных и заемных) на конце периода по сравнению с их началом” [3].

Сопоставляя и сравнивая мнение ученых по вопросам роли, значения и назна-

чения собственного и заемного капитала, а также зависимости реального финансового состояния предприятий и организаций от эффективности использования собственного и заемного капитала можно сделать вывод в целом о сходстве взглядов ученых, когда они считают, что собственный и заемный капитал являются неотъемлемым элементом, а также своеобразной базой для анализа финансового состояния. Однако взгляды известных ученых расходятся при формулировании определения и места собственного и заемного капитала, их изучении через призму информационной системы и использовании результатов информационных исследований для принятия управленческих решений. Справедливости ради следует отметить, что в некоторых изданиях определение собственного и заемного капитала, их роль, место и значение в выполнении экономического анализа финансового состояния не выходят далеко за рамки вышеприведенных или совсем четко не формулируются. Это, прежде всего, свидетельствует о том, что теоретико-методологические основы финансового анализа глубоко и обстоятельно не разработаны, а главный акцент в научных работах делается на исследования преимущественно организационно-методических проблем анализа и оценки состояния собственного и заемного капитала.

На наш взгляд, представляет определенный интерес своеобразная схема этапов развития предприятия и источников финансовых средств, предложенная Р.Д. Дамари. Так, он определяет, что при создании компании формируется собственный капитал и только на этапе функционирования организации может возникнуть заемный капитал [4]. Такая зависимость использования заемного капитала от времени деятельности организации не всегда соответствует действительности. Заемный капитал может начать формироваться одновременно с собственным капиталом, когда, напри-

мер, со взносами учредителей в уставной капитал хозяйствующий субъект получает кредит банка на организацию производства под гарантии третьих лиц. Поэтому временный характер или признак, по нашему мнению, скорее подчеркивает не различия, а сходства заемного и собственного капитала:

Наряду с отличиями между заемным и собственным капиталам имеются и некоторые сходные черты. Прежде всего, и тот, и другой являются капиталом, т.е. стоимостью, способной приносить прибавочную стоимость. Заемный и собственный капитал по отношению к хозяйствующим субъектам являются их источниками и могут в зависимости от времени использования быть соответственно долгосрочным или краткосрочным, основным или оборотным; и заемный и собственный капитал необходимы для обеспечения непрерывного воспроизводства.

На наш взгляд, использование определения “заемные средства” приводит к тому, что игнорируется их экономическая сущность капитала, теряется основная причина наличия его у хозяйствующего субъекта и цель использования – производительное расходование с наибольшей экономической выгодой. Не следует также подменять заемный капитал понятием привлеченный капитал, так как, по нашему мнению, последнее более широкое понятие. Само определение “привлеченный” не содержит характеристики принадлежности капитала какому-либо владельцу, а лишь свидетельствует, что были созданы условия, выгодные для различных субъектов с точки зрения предоставления капитала организации с целью получения дохода.

Итак, нами предпринята попытка группировки мнений, точек зрения относительно капитала с учетом сложившихся направлений, в соответствии с которыми и должны быть определены основные объекты стратегического анализа и

оценки. В заключении следует отметить, что актуальность исследования проблем теоретических исследований сущности и содержания источников формирования активов обусловлена современными преобразованиями в экономике Кыргызской Республике, переориентацией управления на рыночный механизм хозяйствования; переходом к свободному предпринимательству, расширением участия работников во владении собственностью через акционирование и приватизацию; трансформацией системы бухгалтерского учета предприятий и реализацией МСФО, необходимостью приведения в соответствие действующей системы организации бухгалтерского учета и стратегического анализа источников формирования активов с требованиями теории и практики, недостаточной разработанностью отдельных научно-методологических и организационно-методических вопросов их осуществления. Все это требует над-

лежащего контроля за эффективностью формирования структуры и улучшения практики учета на предприятиях.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Шеремет А.Д., Сайфуллин Р.С., Негашев Е. Методика финансового анализа. – М.: Финансы и статистика, 2004.- 208 с.
2. Ковалев В. В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности / В.В. Ковалев. – 2-е изд., перер. и доп., – М.: Финансы и статистика, 2000. – 510 с.
3. Гиляровская Л.Т. Экономический анализ / Л.Т. Гиляровская, Г.В. Корнякова, Н.С. Пласкова и др. Под ред. Л.Т. Гиляровской. – 2-е изд., доп. -М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2003.-615 с.
4. Дамари Р.Д. Экономика и предпринимательство / Р.Д. Дамари.- М.: Экономика и финансы, 1993.- 226 с.

УДК 332.1

АЙМАКТЫК ЭКОНОМИКАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯНЫН ТЕОРИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Айжана Абасканова

*Эл аралык Ататүрк-Ала-Тоо университети,
социалдык жана табигый илимдер институту,
экономикалык теория кафедрасынын аспиранты*

Кыскача мазмуну

Макалада аймактык экономикалык интеграциянын негизги теориялары каралган. Бүгүнкү күндө жалпы кабыл алынган бирдиктүү теориянын жоктугу далилденди. Дүйнөлөшүү (глобалдашуу) аймактык экономикалык интеграциянын көйгөйлөрүн козго менен анын өнүгүүсүнүн жаңы тенденцияларын жаратат. Макалада “дүйнөлүк экономикалык интеграция” түшүнүгүнө карата ар кыл мамилелер иликтөөгө алынып, ар кандай илимий мектептердин алкагында каралуучу феномендик көрүнүштүн эволюциясы баяндалат. Изилдөөнүн жүрүшүндө интеграциянын беш баскычына, анын динамикалык маңызына талдоо жүргүзүлгөн. Интеграция дүйнөлүк экономиканын рационалдуу түзүлүшүн натыйжалуу жөнгө салуунун жана унификациялуу калыптануусунун рычагы катары каралат. Позитивдүү интеграция товардын, кызматтардын жана өндүрүштүк факторлордун жогорулоосуна өбөлгө түзөт. Автор дүйнөлүк интеграцияга карата жаңы усулдук мамилени киргизүү зарылдыгын белгилейт. Аймактык экономикалык интеграциянын дээрлик бардык теорияларында интеграциялык механизмдин бирдиктүү концепциясы жок.

Ачык сөздөр: аймактык экономикалык интеграциянын теориясы, аймактык соода келишимдери, өнүгүү теориясынын тенденциялары.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются основные теории региональной экономической интеграции. Доказывается отсутствие на сегодняшний день единой общепринятой теории. Глобализация затрагивает региональную экономическую интеграцию, и возникают новые тенденции ее развития. В статье анализируются различные подходы к понятию “мировая экономическая интеграция”, трактуется эволюция этого феномена, рассматриваемого в рамках различных научных школ.

Ключевые слова: теория региональной экономической интеграции, региональные торговые соглашения, тенденции теории развития.

THEORETICAL ASPECTS AND TRENDS OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION

Abstract

The author considers: the main theories of regional economic integration, proves the absence of a single modern general theory, suggests that globalization influences regional economic integration and creates new trends in its development. The paper also examines different approaches to the concept of global economic integration, interprets the development of this phenomenon, which is considered in various scientific schools. The study includes an analysis of the five stages of integration, and its dynamic nature.

Key words: theory of regional economic integration, regional trade agreements, development trends of the theory.

Интеграция – тарыхый өңүттөн алып караганда жаңы көрүнүш болуп эсептелет, ал эми “интеграция” термининин өзү (лат. *integratio* – “калыбына келтирүү, “бүтүндү толуктоо”) салыштырмалуу кийинчерээк эле пайда болгон. “Экономикалык интеграция” термини алгач 1930-жылы немец жана швед экономисттеринин эмгектеринде пайдаланган [1], бирок бүгүнкү күндө да анын ондон ашуун аныктамалары бар. Заманбап экономикалык илиминде “эл аралык экономикалык интеграция” жана “аймактык экономикалык интеграция” терминдери бир мааниге ээ.

Экономикадагы интеграциялык процесстер жүздөгөн жылдардан бери сакталып келет. Европада экономикалык интеграция XVI – XVII кылымдарда эле байкала баштаган. Алсак, Франциянын провинцияларынын ортосунда 1664-жылы эле бажы биримдиги тууралуу сунуш киргизилген; Австрия XIII кылымда коңшу мамлекеттер менен келишимге кол койгон; колониялык империялар преференциалдык соода келишимдеринин негизинде курулган. Бажы биримдиктеринин келип чыгуусу – мамлекеттердин же анын элементтеринин түзүлүшүнө алып келген (бул Германияда, Италияда, АКШда болгон).

Жогоруда келтирилген фактылар экономикалык интеграция теориясы пайда

болгонго чейин эле дүйнөлүк экономикада интеграциялык процесстин элементтери реалдуу жашап келгендигин далилдеп турат. Бул интеграция теориясынын өнүгүүсү анын практикалык көрүнүшүнөн артта калып жаткандыгынан кабар берет.

Тарыхка кайрылсак, эл аралык интеграциянын алгачкы изилдөөчүлөрү тышкы соода жана соода саясатынын алкагындагы адистер болгон. XVIII жана XIX кылымдарда эле алгачкы эл аралык преференциалдык соода келишимдеринин экономикалык кесепеттери андоого алынган: 1703-жылкы англис-португал келишими, 1860-ж. англис-француз келишими жана (өзгөчө) 1834-1871-жж. Герман бажы келишими (*Zollverein*).

А. Смит (1776), Д. Рикардо (1817) и Дж. Маккулох (1832) мындай соода альянстарына каршы чыгышкан, анткени алар товар өндүрүүчүлөр менен тең укукта атаандашкан аутсайдерлерге тоскоолдук кылуу менен, эл аралык товар алмашууга жолтоо болушкан [1]. Ал эми 1885-жылы немец экономисти Ф. Лист, тескерисинче, бажы биримдигин өнөр жайдын жаңыдан калыптанып келе жаткан тармактарын коргоочу маанилүү аспап катары караган [2].

Эл аралык экономикалык интеграциянын биринчи теориясы катары 1950-жылдары кеңири жайылган рыноктук (неолибералдык) теорияны эсептеп жүрүшөт.

Бул мектептин өкүлдөрү (Р. Арон, Ж. Вилей, Г. Кассель, А. Предоль, В. Репке ж.б.) интеграцияны рыноктук күчтөрдүн жана атаандаштыктын аракетинде толук эркиндиктин болушун камсыздаган бир нече мамлекеттердин рынокторунун бирикмеси катары карашат. Бул мектептин өкүлдөрү аймактык экономикалык интеграцияга теориялык аныктама берүүгө аракет жасашкан.

Бул мектептин окумуштууларынын негизги ою боюнча рынок – экономиканын эң мыкты жөнгө салуучусу. Аны мамлекет тарабынан жөнгө салуучу эч кандай “жасалма” механизмдер менен жөнгө салууга мүмкүн эмес. Ортодоксалдык либералдардын пикири боюнча мамлекеттин экономикага, көбүнчө интеграциялык процесстерге кийлигишүүсү олуттуу бузулууларга алып келет. Либерализмди жактоочулар экономикалык интеграцияны стихиялуу рынок күчтөрү аракет кылган бир нече мамлекеттердин масштабындагы бирдиктүү рыноктук мейкиндик катары карайт (мамлекеттин саясатына жана улуттук жана эл аралык мыйзам актыларына көз карандысыз).

Б. Баласса биринчилерден болуп интеграциялык процесстин беш баскычын

белгилеген, алардын ар бири жогоруда аталган бардык жоболордон тышкары интеграция процессин жаңы деңгээлге көтөрүүчү жаңы жоболорду өзүнө камтыйт [4, р. 12] (таблица).

Бажы биримдигинин концепциясын изилдөөдө Б. Баласса анын статистикалык жана динамикалык эффектилерин карап чыгып, мындай биримдик үчүн динамикалык эффект чоң мааниге ээ болот деген жыйынтыкка келген. Б. Баласса статистикалык эффект деп бажы төлөмдөрүн алып салуудан алынган эффекттин жана буга байланыштуу өзгөрүүлүүчү өндүрүш ишмердүүлүгүнүн түзүлүшүн түшүнгөн. Ал эми динамикалык эффект бара-бара атаандаштыктын күчөшү, өндүрүштүн масштабдарынын кеңейиши, капиталдардын салымынын өсүшү менен мүнөздөлө баштаган, бул ресурстарды адекваттуу пайдаланууга жана техникалык прогресстин ылдамдашына өбөлгө түзгөн.

Ошентип, бири-бири менен байланышы алсыз болгон чет элдик теориялар мазмуну боюнча айырмаланып турат, анткени алар өзүнүн негизинде ар кыл усулдук мамилелерди камтыган. Интеграциянын бардык аспектилерин толук

Аймактык экономикалык интеграциянын баскычтары (Б. Балассанын модели) *

Интеграциянын формалары	Тарифтердин жана квоталардын алынып салынышы	Жалпы тышкы тариф	Өндүрүштүн факторлорунун эркин кыймылы	Экономикалык саясатты шайкештирүү	Саясий институттарды түзүү
Эркин соода аймактары	+	-	-	-	-
Бажы биримдиги	+	+	-	-	-
Жалпы рынок	+	+	+	-	-
Экономикалык биримдик	+	+	+	+	-
Толук экономикалык интеграция	+	+	+	+	+

* См.: Всемирная история экономической мысли. – М., 1994. Т. 5. С. 178.

ачып берүүгө бир да теориянын күчү жетпейт.

Интеграциянын бардык теориялары интеграциялык механизмдерди ар түрдүү түшүндүрүшү менен айырмаланып турушат. Ошондуктан бул мамилелердин баарынын алсыз жери – бул концепцияны эске албаган жөнөтүүлөрү болуп эсептелет. Бул жаңы мамилелердин пайда болушуна алып келет, мына ушунун өзү теориялардын көптүгү менен түшүндүрүлөт. Аймактык экономикалык интеграциянын тажрыйбасы интеграциялык мейкиндикти түзүүнүн өтө татаалдыгын жана жактардын карым-катнашынын тереңдигинде кызыгуучулуктун деңгээлинин ар башка болушун аныктады, ал кабыл алынган схемаларга жана теорияларга сыйбай кайрадан карап чыгууга муктаж болуп турат.

Жогоруда каралган Б. Балассанын аймактык экономикалык интеграциянын өнүгүүсүнүн баскычтарын бөлүштүрүүсү өзүнүн универсалдуулугуна карабастан кээ бир чектөөлөргө ээ. В.Г. Шемятенков туура белгилегендей, Б. Балассанын концепциясы “экономикалык интеграциянын кирүүлөрүнүн агымдарын так ачып берген, бирок, реалдуу өнүгүү көрсөткөндөй, белгилүү схемалуулук жабыр тартаг” [2, с. 349].

Белгилей кетчү нерсе, жогоруда көрсөтүлгөн интеграциянын бир да формасы таза түрүндө кезикпейт жана интеграциялык биримдиктеринин калыптануусунун ирети да өзгөрөт.

Европалык коомчулуктардын өнүгүүсүнүн башатында эркин соода аймактары эмес, бажы биримдиги турат.

Аймактык экономикалык интеграциянын тажрыйбасы интеграциялык мейкиндикти түзүүнүн өтө татаалдыгын жана жактардын карым-катнашынын тереңдигинде кызыгуучулуктун деңгээлинин ар кыл болушун аныктады, бул кабыл алынган схемаларга жана теорияларга сыйбай кайрадан карап чыгууга муктаж болуп турат.

АДАБИЯТТАР:

1. Максимова М. Экономикалык интеграция: методологиянын айрым маселелери // МЭ и МО. – 1969. – № 5.
2. Шемятенков В.Г. Европалык интеграция. – М.: Эл аралык байланыштар, 2003.
3. Шифф М., Уинтерс А.Л. Регионалдык интеграция жана өнүгүү / англ. которг. – М.: Баардык дүйнө, 2005.
4. См.: Balassa B. The Theory of Economic Integration. London, 1961.
5. См.: Tinbergen I. International Economic Integration. Amsterdam; Brussels, 1954.

УДК 330

МАМЛЕКЕТТИН ОПТИМАЛДУУ БЮДЖЕТТИК САЯСАТЫ

Асел Ажыкулова

аспирант, окутуучу

Эл аралык Ататүрк Ала-Тоо университети

Кыскача мазмуну

Үч фактордун (мамлекеттик чыгымдардын оптималдуу өлчөмү, сапаттуу мамлекеттик башкаруу, продуктивдүү чыгымдардын продуктивдүү эмес чыгымдарга салыштырмалуу жогору коюлушунун негизинде курулган мамлекеттик чыгымдардын түзүлүшү) айкалышынын негизинде түзүлгөн оптималдуу бюджеттик саясат экономикалык өнүгүүгө оң таасирин тийгизүүчү жеке сектордун атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатууга жана ар биринин потенциалын өнүктүрүү үчүн бирдей мүмкүнчүлүк берүүгө ылайыкталып түзүлүшү зарыл.

Ачык сөздөр: оптималдуу бюджеттик саясат, экономикалык туруктуу өнүгүү, продуктивдүү мамлекеттик чыгымдар.

ОПТИМАЛЬНАЯ БЮДЖЕТНАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА

Аннотация

Оптимальная бюджетная политика в сочетании трех факторов (оптимальный размер госрасходов, качественное госуправление, структура госрасходов построена на преимуществе продуктивных над непродуктивными госрасходами) должна быть сформирована таким образом, чтобы повышать конкурентоспособность частного сектора и предоставлять равные возможности для развития потенциала каждого, что даст наибольший положительный эффект на экономическое развитие.

Ключевые слова: оптимальная бюджетная политика, устойчивое экономическое развитие, продуктивные госрасходы.

OPTIMAL BUDGET POLICY OF THE GOVERNMENT

Abstract

The optimal budget policy of the government, combining three factors (the optimal size of public spending, high-quality public administration, optimal public expenditure composition) should be formed in the way to enhance private sector competitiveness and to provide equal opportunities for the development of the potential of each, which will greatly enhance sustainable economic development of the country.

Key words: optimal budget policy, sustainable economic development, productive government spending.

Ааламдашуунун шарттарында өлкөнүн туруктуу экономикалык өнүгүүсүнө көбүрөөк таасир берүүчү мамлекеттик оптималдуу бюджеттик саясатты калыптандыруу – маанилүү маселелердин

бири. Мамлекеттик сектор жана экономикалык өсүш тууралуу алгачкы теория Адольф Вагнердин 1883-жылы жазылган “Вагнердин мыйзамы – экономиканы индустриялаштыруу өнөр жай өн-

дүрүшүнө карата ички дүң (валовый) продукциядагы чыгымдардагы коомдук-мамлекеттик чыгымдардын ченеминин ылдамдатылган өсүүсү менен коштолот” деген теориясынын негизинде келип чыккан [1]. Вагнердин аталган мыйзамы боюнча ИДП (ВВП) чыгымдардын жогорулашына алып келет, андыктан экономикага жана коомчулукка зыян алып келбей турган мамлекеттин чыгымдарын мүмкүн болушунча кеңейтүү керектиги тууралуу пикир пайда болгон. Кийинчерээк, 1930-жылдардагы улуу депрессия фискалдык стимулдаштыруучу саясат мамлекеттик чыгымдарды көбөйтүү менен мультипликативдүү эффект аркылуу улуттук экономикага таасирин тийгизет деген кейнсиандык көз караштардын пайда болуусуна алып келген. Бирок Солоу жана Свондун неоклассикалык теориясынын өнүгүүсү экономиканын узак мезгилдер аралыгында өйдөлөөсү калктын өсүүсүнүн, же технологиялык процесстердин негизинде гана мүмкүн боло тургандыгын ырастаган. Стимулдаштыруучу фискалдык саясат адамдык жана жеке капиталдагы инвестициялардын өсүүсүнө таасир бериши мүмкүн, бирок, узак мөөнөттүк перспективада анын эффектиси тең салмактуулук коэффициентинде гана байкалып, экономикалык өнүгүү эч кандай натыйжасыз болмок. Акыркы эки он жылдык аралыгында Барро, Кинг, Ребело жана Лукастын жаңычыл эмгектеринин жаралышы менен мамлекет узак мөөнөттүү перспективада натыйжалуу салыктар жана мамлекеттик чыгымдар аркылуу экономикалык өсүүгө олуттуу таасирин тийгизе алат деген эндогендик өсүү теориясы өнүгө баштады [2]. Ошону менен бирге эле жаңы багыт – экономикалык өсүүдө институттардын ролун окутуучу өсүүнүн институционалдык теориясы пайда болду. Ал эми Берг жана Хенкерсонду экономикалык өсүштүн үчүнчү теориясы катары сунуштап келишет [3]. Дуглас Норт өндүү экономикалык тарыхчылар экономикалык өсүшкө

өбөлгө түзгөн мыйзамдардын жогору туруусуна жана менчик укуктарын коргоо боюнча мамлекеттик институттардын ролунун маанилүү экендигине көңүл бурган [4]. Экономикалык эркиндик, ишеним, коррупциянын деңгээлинин төмөндүгү жана бюрократия да экономикалык өсүштү аныктоочу институционалдык факторлор катары каралган.

Өсүүнүн эндогендик теориясын жактаган окумуштуулардын пикири басымдуулук кылат, бирок алар экономикалык өсүштө мамлекеттик сектор негативдүү таасирин тийгизерин баса белгилешет. Экономисттердин көпчүлүгү мамлекеттик чыгымдардын түрлөрүнүн оптималдуу карым-катнашын табуу зарыл болгон мамлекеттик чыгымдардын оптималдуу көлөмүн аныктоочу бюджеттик саясатты колдошот. ЭВФ (МВФ) жана Бүткүл дүйнөлүк банктын экономисттеринин изилдөөлөрүндө продуктивдүү жана продуктивдүү эмес мамлекеттик чыгымдар ортосундагы айырмачылыктардын маанилүү экендигине басым жасалат [5]. Ошондой эле салык саясатын калыптандыруу, өзгөчө салыктарды туруксуз (обременительные) жана туруктуу (необременительные) деп бөлүштүрүү олуттуу мааниге ээ. Андыктан салык жана чыгымдар саясатын классификациялоодо өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин ортосун бөлүп кароо зарыл.

Продуктивдүү чыгымдар Түштүк-Чыгыш Азия мамлекеттеринде – жогору, Түндүк Америка жана Европа мамлекеттеринде – азыраак, ал эми Латын Америка мамлекеттеринде абдан төмөн экендиги аныкталган. Бүткүл бүйнөлүк банктын адистери өнүгүүсү төмөн болгон өлкөлөрдүн өткөөл экономикасында продуктивдүү чыгымдардын орточо эсебин аныкташкан, бирок мында натыйжа-багыттуу макроэкономикалык стабилдүүлүктүн, сапаттуу мамлекеттик башкаруунун жана туруктуу салык саясатынын жоктугу экономикалык өсүү жолунда тоскоолдуктарды жаратып жаткан

дыгын аныкташкан. Ал эми мамлекеттик продуктивдүү чыгымдары төмөн болгон өлкөлөргө салыштырмалуу мамлекеттик продуктивдүү чыгымдары жогору болгон мамлекеттер экономикалык өсүүнүн жогорку темптерине жетишкен.

Ошентип, мамлекеттер бюджеттик саясатын курууда институционалдык моделди эндогендик өсүү модели менен айкалышынан келип чыккан моделди жактай тургандыгы аныкталган. Мында экономикалык өсүшкө таасирин тийгизүүчү негизги факторлор болуп эсептелген мамлекеттик сектордун оптималдуу көлөмү, продуктивдүү мамлекеттик чыгымдар, туруктуу салыктар жана сапаттуу мамлекеттик башкаруу олуттуу мааниге ээ. Бирок бул аныктама толугу менен негизделген эмес. Себеби көп нерсе мамлекеттин баштапкы фискалдык кырдаалына жана анын өзгөчөлүктөрүнө көз каранды болот. Ошону менен бирге эле, мамлекеттик чыгымдар салыштырмалуу бирдей аталганы менен, алардын ар бири өзүнчө продуктивдүүлүк даражасына ээ. Вееп-ЛонЧен Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүнүн ийгилиги алардын фундаменталдуу экономикалык түзүлүштөрдүн шартына туура ыңгайлашууну билгендигине байланыштуу деп аныктайт [6]. Ал эми 1991-2012-жылдар аралыгында Jeeban Atgain Азиянын 36 мамлекетинде сереп жүргүзүү менен кандай гана мамлекет болбосун, анын ийгиликтүү өнүгүүсү сапаттуу мамлекеттик башкаруу жана башка макроэкономикалык шарттар менен коштолугу ар кыл фискалдык параметрлерге байланыштуу экендигин аныктаган [7]. Автор бул факторлордун айкалышы (мамлекеттик сектордун көлөмү, мамлекеттик бюджеттин түзүлүшү, мамлекеттик башкаруунун сапаты) экономикалык өсүшкө тийиштүү деңгээлде таасир бере албайт деп белгилейт. Ошондуктан сапаттуу мамлекеттик башкарууга, мамлекеттик сектордун оптималдуу көлөмүнө жана продуктивдүү мамлекеттик чыгымдардын бирдей жыйындысына ээ мамле-

кеттер дайыма эле бирдей натыйжа бере бербейт. Бул мамилени карап чыгуу зарыл.

Бүгүнкү күндө 1959-жылы белгилүү окумуштуу Ричард А. Масгрейв тарабынан аныкталган “бөлүштүрүү, кайрадан бөлүштүрүү жана стабилдештирүү” мамлекеттик каржынын негизги үч максаты жаңы муундагы окумуштуу Вито Танзи тарабынан 2008-жылы төртүнчү, мааниси жогорку үч максаттан кем эмес “экономикалык өсүш жана өнүгүү” максаты менен толукталды [8] [9]. Ошону менен бирге эле, жогорку атаандаштыктын жана рыноктордун өзгөрүлмөлүүлүгүнүн заманбап шарттарында мамлекеттердин алдына биринчи кезекте атаандаштыкка туруштук берүүчү экономиканы курууну милдет кылып койгон М. Портердин конкуренция экономикасы бул мамилени жакшыртууда абдан актуалдуу болуп эсептелет. Мамлекеттик чыгымдардын улуттук экономиканын атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатууга багытталуусу чоң мааниге ээ. Башкача айтканда, мамлекеттик чыгымдардын продуктивдүүлүгү экономиканын атаандаштыкка туруктуулугунун натыйжасына жараша аныкталышы зарыл. Экономиканын өнүгүүсүндөгү мамлекеттин ролу продуктивдүү мамлекеттик чыгымдар аркылуу жеке секторду шыктандыруу менен мүнөздөлөт. Бул максатты ишке ашыруу жумушсуздук жана жакырчылык өңдүү учурдагы глобалдык көйгөйлөрдү натыйжалуу чечүүгө, бөлүштүрүү жана кайрадан бөлүштүрүү милдетин аткарууга мүмкүндүк берет. Мында адам потенциалын жогорулатууну көздөгөн БУУнун туруктуу экономикалык өнүгүүсүнүн жаңы концепциясын эске алуу зарыл. Биздин оюбузча, бюджеттик саясат улуттук экономиканы өнүктүрүүдө көбүрөөк натыйжа бере турган ар бир адамдын потенциалын ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүк берүүгө багытталышы зарыл.

Демек, биздин пикирибизче, үч фактордун (мамлекеттик чыгымдардын оп-

тималдуу өлчөмү, сапаттуу мамлекеттик башкаруу, продуктивдүү чыгымдардын продуктивдүү эмес чыгымдарга салыштырмалуу жогору коюлушунун негизинде курулган мамлекеттик чыгымдардын түзүлүшү) айкалышынын негизинде түзүлгөн оптималдуу бюджеттик саясат экономикалык өсүшкө оң таасирин тийгизүүчү жеке сектордун атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатуу жана ар биринин потенциалын өнүктүрүү үчүн бирдей мүмкүнчүлүк берүүгө ылайыкталып түзүлүшү зарыл.

АДАБИЯТТАР:

1. Сухарев О.С., Нехорошев В.В. (2011), “Закон Вагнера и модели развития экономики”, Экономический анализ: теория и практика. 21 (228)
2. Barro R. (1990), “Government spending in a simple model of endogenous growth”, Journal of Political Economy. Vol. 1. № 98. P. 103–117.
3. Andreas Bergh and Magnus Henrekson (2011), “Government Size and Growth: A Survey and Interpretation of the Evidence”,
4. Douglass C. North (1991), “Institutions”, The Journal of Economic Perspectives. Vol. 5, No. 1. pp. 97-112.
5. Cheryl Gray, Tracey Lane, Aristomene Varoudakis (2007), “Fiscal Policy and Economic Growth, Lessons for Eastern Europe and Central Asia”, The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
6. Chen Been-Lon (2006), “Economic Growth with an Optimal Public Spending Composition”, Oxford Economic Papers. Vol. 58. № 1. P. 123-136.
7. Jeeban Amgain (2015), “Do the Fiscal Size and Composition Matter on Growth? Empirical Evidence from Asian Economies”, International Journal of Economics and Management Engineering. Vol:2, No:5.
8. Масгрейв Р. А., Масгрейв П. Б. (1989), “Государственные финансы: теория и практика”, пер. с 5-го англ. изд.. – М.: Бизнес Атлас, – С. 17-31.
9. Tanzi V. (2011), “Government versus Markets: The Changing Economic Role of the State”, Cambridge University Press, New York.
10. Michael E. Porter (1990), “The Competitive Advantage of Nations”, Harvard Business Review, New York: Free Press, MacMillan.

УДК 65.290 (574)

СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ЕЕ ВОЗМОЖНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Дана Бекниязова
Докторант PhD,
Международный университет Кыргызстана

Аннотация

В связи с необходимостью конкуренции с наиболее сильными в экономическом отношении государствами необходимо, как минимум, соответствовать развитым странам по уровню инновационных технологий, применение которых обеспечит, в свою очередь, форсированное индустриальное развитие государства. При этом активизация развития инновационной экономики в Республике Казахстан в настоящее время во многом определяется деятельностью государства в данном направлении.

Ключевые слова: инновационная деятельность, коммерциализация инновационных технологий, национальная инновационная система.

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ИННОВАЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮН АЗЫРКЫ АБАЛЫ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Кыскача мазмуну

Экономикалык жактан абдан күчтүү мамлекеттер менен атаандашуу зарылдыгына байланыштуу, инновациялык технологиялардын деңгээли жагынан өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасына багыт алуубуз керек. Бул технологияларды колдонуу өз кезегинде мамлекетибиздин индустриалдык жактан өнүгүүсүнө өбөлгө болот. Азыркы учурда Казакстан Республикасында инновациялык экономиканын активизациясы көбүнчө мамлекеттин бул багытта жүргүзгөн иш-аракеттери менен аныкталат.

Ачык сөздөр: инновациялык ишмердүүлүк, инновациялык технологиялардын коммерциализациясы, улуттук инновациялык система.

THE MODERN STATE OF INNOVATIVE ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND ITS POSSIBLE PROSPECTS

Abstract

Due to the need of the competition to the economically strongest states, it is necessary to correspond, at least, to the developed countries in the level of innovative technologies whose application will provide, in turn, the forced industrial development of the state. At the same time, activation of innovative economy development in the Republic of Kazakhstan in many respects is defined now by activity of the state in this area.

Key words: innovative activity, commercialization of innovative technologies, national innovative system.

Описание проблемы. Необходимость развития новых технологий и инноваций, повышение спроса на инновационную продукцию являются требованием современности. Между тем развитие инновационной деятельности в регионах Казахстана, несмотря на усилия государства, сдерживается рядом факторов. Рассмотрим современное положение инновационной деятельности в регионах Республики Казахстан, факторы, препятствующие ее развитию и ее возможные перспективы.

В настоящее время в Республике Казахстан успешно функционируют созданные в целях реализации инновационной политики формирования – АО “Национальное агентство по технологическому развитию” (г. Астана), РГП “Национальный центр технологического прогнозирования” (г. Алматы) и ТОО “Центр коммерциализации технологий”.

Главными факторами, определяющими успех высокоразвитых в индустриальной сфере стран, являются:

- коммерциализация инновационных технологий (до 70% финансовых вливаний в науку производит частный бизнес);
- приближение академической науки к индустрии (создание научно-производственных комплексов);

- государственные инвестиции в человеческий капитал (до 93% студентов обучаются в государственных университетах и только 7% – в частных).

Рассматривая структуру внутренних затрат на исследования и разработки по видам работ за 2010-2014 гг., можно отметить, что основную долю затрат в 2010-2014 гг. составляют затраты на прикладные исследования, которые в 2014 году возросли в два раза по сравнению с 2010 годом. При этом также значительно (в 3,3 раза) возрастают затраты на фундаментальные исследования. Наблюдается рост финансирования научно-технических разработок и услуг, которые с 2013 года объединены в категорию опытно-конструкторских разработок (рисунок 1).

Нужно отметить, согласно данным рисунка 1, что в Казахстане ОКР снижается с 2010 по 2014 год. Так, в Казахстане финансирование ОКР снизилось с 23,6% до 19,1%. При этом в развитых странах эти показатели находятся на уровне в 25-30%, около 55-60% всех финансовых средств направляются именно на последнюю стадию разработки и коммерциализации [2, р. 56].

В целом на сегодняшний день большая часть инновационной деятельности в Казахстане стимулируется непосредственно государством, и большинство научно-ис-

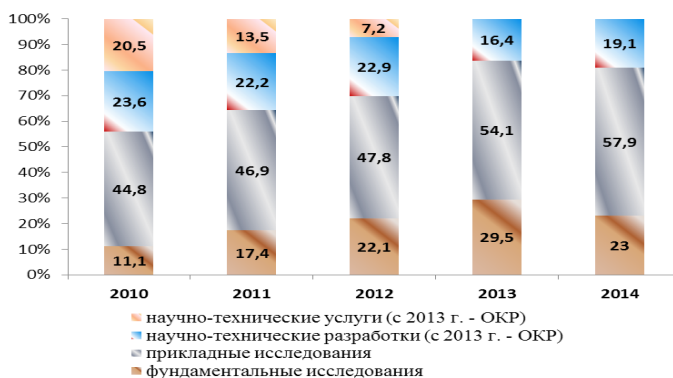

Рисунок 1. Структура внутренних затрат на исследования и разработки по видам работ в Казахстане за 2010-2014 гг., в процентах [1]

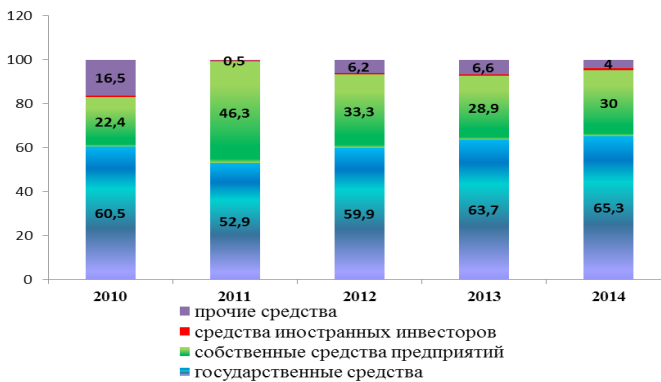

Рисунок 2. Источники финансирования инновационной деятельности предприятий в Республике Казахстан за 2010-2014 годы, в процентах [1]

Таблица 1. Основные показатели, характеризующие инновационную активность предприятий в Казахстане за 2010-2014 годы

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014
Количество респондентов, всего	10937	10723	21452	22070	24068
из них имеющих инновации	467	614	1622	1774	1940
уровень активности в области инноваций, %	4,3	5,7	7,6	8,0	8,1
не имеющие инновации	10 470	10109	19830	20296	22128
уровень пассивности в области инноваций, %	95,7	94,3	92,4	92,0	91,9
доля инновационной продукции в ВВП, %	0,66	0,86	1,25	1,64	1,50

Примечание: Составлено автором по данным Комитета по статистике РК

следователских работ ведется в государственных лабораториях (рисунок 2).

В соответствии с представленными данными рисунка 2, в 2014 г. доля частного сектора в научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы составила лишь 30 %, в то время как в Японии (78,5 %), Китае (73,3 %) и США (72,6 %) большая часть научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ осуществляется частным сектором.

Государство заинтересовано в развитии инноваций в стране, поскольку Казахстану необходимо повышать свою конкурентоспособность, но все его усилия недостаточно эффективны без участия в инновационном процессе частного

сектора [3]. В настоящее время наблюдается слабая заинтересованность предпринимателей в поиске и продвижении отечественных научных разработок [4]. Это, в свою очередь, обуславливает низкий показатель доли инновационной продукции в ВВП Казахстана (таблица 1).

Производство инновационной продукции и услуг сдерживается ввиду их недостаточного спроса со стороны потребителей. Это связано с тем, что данная продукция недостаточно конкурентоспособна по сравнению с зарубежными аналогами. Основной проблемой развития регионов являются существенные диспропорции в развитии, в результате которых многие предприятия республи-

ки оказались оторванными от цепочки производства конечного продукта. Так, проведенный анализ свидетельствует о слабой инновационной активности регионов, низком уровне восприимчивости инноваций среди населения, недостаточность финансовых ресурсов для финансирования инноваций.

Основные причины низкой эффективности результатов научно-инновационной деятельности сводятся к следующему.

- отсутствие мотивации в коммерциализации результатов при проведении НИОКР;
- слабые горизонтальные связи между участниками научно-инновационного процесса;
- отсутствие стратегического планирования и мониторинга НИОКР, что не позволяет осуществить доведение результатов исследований до конечного коммерческого продукта;
- низкий уровень инновационной инфраструктуры, лабораторно-исследовательской базы, недостаточное количество современных приборов и оборудования;
- недостаток квалифицированных кадров для инновационной деятельности.

Для создания эффективной национальной инновационной системы необходимо:

- развивать горизонтальные схемы финансирования инновационной деятельности, предусматривающие свободный перелив капитала из одного региона в другой, из одной отрасли в другую;
- завершить процесс индустриализации страны, так как инновации появляются, прежде всего, в производстве;
- дать возможность регионам в формировании инновационной политики и финансировании проектов;
- необходимо усилить межрегиональную координацию при формировании новых индустриально-иннова-

ционных проектов в рамках Карты индустриализации.

Создание региональных инновационных систем позволит комплексно решить проблемы соответствующего региона с учётом его специфики, задействовать местных субъектов предпринимательства, что в целом будет способствовать активизации инновационных процессов [5].

Основные инструменты государственной политики в финансовой поддержке инновационной деятельности могут быть следующие:

- внедрение налоговых вычетов и преференций для субъектов инновационной деятельности;
- налоговые преференции, предоставляемые в Казахстане для инвестиционных проектов: освобождение от НДС, налога на имущество и земельного налога до выхода предприятия на проектную мощность;
- введение налоговых каникул или других льгот для предприятий, осваивающих новые отечественные технологии, что позволит привлечь частные, в том числе иностранные инвестиции и ускорить промышленное освоение и использование высокоэффективных разработок и развить на их основе наукоемкие производства. Такой путь используется во многих странах мира, в том числе и в США;
- - нологий по лизингу и широкое распространение франчайзинговых отношений;
- уточнение методов оценки стоимости интеллектуальной собственности и условия ее включения в хозяйственный оборот;
- определение форм участия авторов ноу-хау в уставном капитале и, соответственно, в прибыли;
- гармонизация механизма патентования зарубежными странами в целях уменьшения количества барьеров и

стимулирования развития инновационных технологий в производстве.

- увеличение микрофинансирования и предоставление малых грантов для поощрения попыток использования потенциальных возможностей и предпринимательской инициативы, в том числе в университетах и исследовательских организациях.

Реализация названных рекомендаций может способствовать повышению эффективности управления инновационной деятельностью, что в конечном итоге является залогом успешной реализации форсированной индустриально-инновационной политики в Республике Казахстан.

Примечание: Работа выполнена в рамках гранта МОН РК на финансирование научного проекта “Разработка научно-методических основ модернизации экономики старопромышленных регионов Казахстана на основе инноваций” (проект 3931/ГФ 4); гранта китайского социального научного фонда “Сравнительное исследование моделей инновационного развития старопромышленных регионов

на северо-востоке Китая и на территории бывшего СССР” (№ 13BGJ015).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Официальный Интернет-ресурс Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК // Режим доступа: <http://www.stat.gov.kz>
2. Lundwall В.А., Gregersen В., Johnson В., Lorenz Е. Innovation systems and economic development // 9na. Conferencia International Globelics. – Buenos Aires, 2011. – 180 p.
3. Днишев Ф. Особенности технологической политики на этапе перехода к экономическому росту // Экономика и статистика. – 2002. – №1. – С. 9.
4. Ыдырыс С.С. Проблемы формирования инновационного и инвестиционного климата в отраслях Республики Казахстан // Вестник КазНУ. – № 2. – 2010. – С. 5-6.
5. Бижанова Д.Е. Макроэкономический анализ инновационного развития Казахстана // Саясат-Policy. 2009. – № 3. – С. 27.

УДК 338.2 (574)

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ КОНТРОЛЛИНГА В СФЕРЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Гульсара Дюсембекова

Докторант PhD

Международный университет Кыргызстана

Аннотация

Особую актуальность в настоящее время приобретает внедрение методов осуществления контроллинга в государственном управлении с целью повышения качества принимаемых решений в сфере государственного регулирования, внедрения элементов результативной модели управления и программно-целевого бюджетирования. В связи с этим в статье проведен анализ зарубежного опыта осуществления в сфере регулирования экономики и возможности его применения в Республике Казахстан.

Ключевые слова: контроллинг в государственном управлении, эффективность государственного управления, экономическое развитие.

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАСЫН ТЕЙЛӨӨ СФЕРАСЫНДА ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК КОНТРОЛЛИНГДИ КОЛДОНУУ ТАЖРЫЙБАСЫ

Кыскача мазмуну

Азыркы учурда мамлекеттик башкарууда мамлекеттик тейлөө чөйрөсүндө башкаруунун натыйжалуу үлгүсүн жана бюджеттин максаттуу программалаштырылышын жайылтуунун, кабыл алынган чечимдердин сапатын жогорулатуу максатында контроллинг методдорун жайылтуу өзгөчө актуалдуу. Буга байланыштуу макалада Казакстан Республикасынын экономикасын тейлөө чөйрөсүндө чет өлкөлүк тажрыйбалар жана аны колдонуу мүмкүнчүлүктөрү талданган.

Ачкыч сөздөр: мамлекеттик башкарууда контроллинг, башкаруу, мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугу, экономикалык өнүгүү.

FOREIGN EXPERIENCE OF CONTROLLING USE IN THE SPHERE OF REGULATION OF ECONOMY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The implementation of methods of controlling in public administration for the purpose of improvement of decision making quality in the sphere of state regulation, introduction of elements of productive management model and program-target budgeting are vitally important issues nowadays. In this regard, the article presents the results of the analysis of foreign experience implementation in the sphere of economy regulation and possibilities of its use in the Republic of Kazakhstan.

Key words: controlling in public administration, efficiency of public administration, economic development.

Описание проблемы. Одной из стратегических задач правительства является повышение результативности деятельности органов управления, в котором большую роль играет контроллинг в государственном управлении. Контроллинг в государственном управлении, в свою очередь, согласно мировому опыту, может быть осуществлен путем внедрения системы оценки эффективности деятельности государственных органов [1]. Особую актуальность внедрение оценок эффективности работы приобретает в контексте приоритетов реализуемой политики децентрализации, в рамках которой большое значение придается повышению качества принимаемых решений в сфере государственного регулирования, внедрению элементов результативной модели управления и программно-целевого бюджетирования [2]. Большое влияние на повышение эффективности работы органов исполнительной власти также оказывает развитие информационных технологий.

В Казахстане, необходимо отметить, полным ходом идет реформа органов власти также с целью построения эффективной системы государственного управления. Именно реформы по оптимизации системы государственного управления первых лет независимости способствовали тому, что Казахстан смог заявить о себе всему миру. А казахстанская модель экономического развития стала предметом особого внимания и изучения. При этом новые экономические и общественные отношения требуют и нового качества государственного управления.

Контроллинг в государственном управлении следует рассматривать как частный вид контроллинга (наряду с контроллингом на предприятии), который призван выполнять функцию комплексного обеспечения органов государственной власти экономическими оценками всех видов (чистыми оценками, оценками эффективности, информационно-аналитическими оценками).

Мировой опыт свидетельствует о том, что любое правительство в любой системе стремится повысить эффективность государственного управления, в котором большую роль играет контроллинг. Именно эффективная государственная власть способна повысить уровень и качество жизни населения, а также решить социально-экономические проблемы. Так, в 70-80-х годах прошлого столетия с целью повышения эффективности государственного управления такие государства, как США, Великобритания, Новая Зеландия, Австралия, Канада, первыми провели административные реформы. Затем их примеру последовали Южная Корея, Сингапур, Малайзия, Таиланд, позже Бразилия и Китай. Осуществив системные административные реформы, эти страны продемонстрировали быстрый и устойчивый рост [3].

В Японии государственный контроллинг экономики обеспечивается, прежде всего, через экономическое планирование, которое основывается на рыночной экономике, где важнейшим принципом является осуществление контроля рынка через ценовой механизм. Административно контролируется 20% потребительских цен, в том числе на рис, пшеницу, мясные и молочные продукты. Для поддержания цен на необходимом уровне применяются такие методы, как введение количественных ограничений на импорт, установление "рекомендательных" цен, проведение закупок в буферные запасы в период спада цен и распродажа мясных и молочных продуктов в период роста цен.

В Германии экономическая модель осуществления государственного контроллинга близка к японской. Участие государства, однако, значительно меньше и проявляется, прежде всего, в решении социальных проблем. Здесь существуют законодательные меры для обеспечения конкурентной среды и предупреждения обмана покупателей. Введен порядок обязательного извещения о сли-

янии предприятий, в котором участвуют предприятия с высоким товарооборотом или со значительной долей рынка. Ценообразование в условиях рыночной экономики свободное, однако, согласно решению Федерального конституционного суда правительство Германии вправе в любое время устанавливать максимальные цены и разницу в уровне цен, исходя из целей их стабилизации.

Современное правительство Германии имеет достаточно сильную федеральную администрацию. Теоретически она отвечает за контроль иностранных дел, сбор налогов, оборону, транспорт, почтовую службу, программы социального обеспечения и разведывательную деятельность. Но на практике федеральное правительство контролирует только наиболее общие внутренние программы. Даже сбор налогов центральная администрация осуществляет совместно с правительствами земель. Большинство внутренних программ осуществляется администрацией земель при общем федеральном руководстве. В последнее время возросло число законодательных актов, направленных на защиту интересов потребителей, основные из них: Закон “О продаже товаров”, Закон “О незаконных товарах”, Закон “О мерах и весах”.

В США контроллинг в государственном управлении осуществляется на всех трех уровнях управления – федеральным правительством, правительством штатов и муниципалитетами – через антимонопольное законодательство, налоговую политику, контроль за ценами, систему государственного лицензирования на работу с рядом товаров, ограничения вывоза ряда товаров в другие страны. В США оптовая и розничная торговля – эта почти целиком сфера деятельности частных компаний [4].

В стране 14 правительственных департаментов, в которых занято 85-90% всех федеральных государственных служащих. Департаменты имеют одинако-

вую структуру, хотя могут различаться по масштабам и своим функциям. Основной функцией правительственных департаментов является проведение законодательной и исполнительной политики.

Федеральные агентства выполняют обычно одну, но весьма сложную функцию, которая иногда может быть более политической, чем административной. Например, информационное агентство Соединенных Штатов (ЮСИА) – откровенно идеологическое. Его функция состоит в том, чтобы представлять США в благоприятном свете и завоевывать поддержку американской политики на международной арене. Существуют и политически нейтральные агентства, такие как НАСА – Национальное агентство по авионавтике и исследованию космического пространства, организованное для координации американских исследований в космосе.

В целом зарубежный опыт использования государственного контроллинга представлен в таблице 1.

К основным причинам того, что органы государственной власти не обеспечены в должной мере оценками экономической эффективности и информационно-аналитическими экономическими оценками, следует отнести следующие:

- формирование соответствующих функций и методов в органах государственной власти носит спонтанный, интуитивный, бессистемный характер;
- отсутствует нормативно-правовая база, которая регламентировала бы данный процесс;
- отсутствуют научные разработки теории по данному вопросу;
- не существует унифицированных методик в данной области;
- не ясны возможные организационные формы ведения таких работ.

Контроллинг в государственном управлении должен функционировать как подсистема государственного управ-

Таблица 1. Зарубежный опыт осуществления контроллинга в государственном управлении и возможности его применения в Казахстане

Автор концепции/ Страна	Методы регулирования	Возможности применения в Казахстане
Дитгер Хан, Велико-британия	1) внедрение системы государственного кредитования под 1% годовых для любого жителя Великобритании; 2) создание новых рабочих мест и снижение уровня безработицы через систему “совместной” работы профсоюзов	Возможность создания новых рабочих мест и снижения уровня безработицы благодаря активизации системы “совместной” работы профсоюзов и государственного кредитования граждан под 1-3% годовых
Ханс Юнг, Германия	1) контроль за поступившими налоговыми средствами и их распределение; 2) развитие субсидирования в транспортной сфере, что позволяет уменьшить полностью или частично плату за проезд; 3) экономическое планирование совместно с крупнейшими предприятиями (создание оптимальных условий для инвестиций в промышленность и другие сферы экономики, стимулирующее приток инвестиций и создание рабочих мест)	Возможность усиления кооперации государственных служб и крупнейших предприятий страны по вопросу экономического планирования с целью притока импортозамещения, инвестиций и создания, таким образом, новых рабочих мест
Джим Ким, Япония	Постоянное финансирование и наращивание продукции экспортных отраслей, национализация ключевых предприятий с целью укрепления национальной валюты, субсидирование коммунальных платежей при стаже работы свыше 10 лет, стабилизация цен на продуктовую корзину путем установления предела роста цен на продуктовую корзину с точно регулируемой инфляцией в 2% с целью контроля инфляции	Стимулирование государством развития экспортных отраслей и научных исследований путем их систематического финансирования с целью укрепления национальной валюты, контроль инфляции и социального положения граждан путем установления предела роста цен на продуктовую корзину с точно регулируемой инфляцией не более 8% (средний уровень инфляции в РК за последние годы)
И. Бородушко, Россия	Возможность отслеживать государственные закупки, направления государственных расходов, обеспечение более прозрачной работы правительства путем созданной электронной системы “открытое правительство”	Возможность контроля направлений расходования государственных средств путем эффективной работы “открытое правительство”

ления, он должен по своему содержанию соответствовать той функции государственного управления, поддержку и сопровождение которой он обеспечивает.

В соответствии с предлагаемой концепцией контроллинга в государственном управлении его значимость определяется не только формированием необходимой для целей управления оценочной экономической информации, но и обеспечением обратной связи между органами государственной власти и управляемыми экономическими системами. Принципы, содержание и функции контроллинга в государственном управлении вытекают из его основной цели – предоставления органам государственного управления материалов комплексной оценки состояния и перспектив развития национальной экономики и обеспечения каналов обратных связей [5]. Государственный контроллинг не может быть самостоятельным институтом государственной власти, но, являясь структурной составляющей системы государственного управления и органов государственной власти, он должен иметь институциональную природу. Поэтому первым шагом на пути формирования контроллинга в государственном управлении должна быть научная разработка вопросов теории, методологии и правового регулирования контроллинга в данном направлении.

Таким образом, исходя из зарубежного опыта применения контроллинга в государственном управлении, определены возможности его применения в Казахстане с целью регулирования социально-экономических процессов и общего положения в стране, которые могут в конечном итоге способствовать повышению уровня благосостояния граждан и повышению качества жизни населения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кожанова А.О. Система государственного финансового контроля за рубежом // Молодой ученый. – 2013. – №4. – С. 225-227.
2. Чхутиашвили Л.В. Аудит эффективности как инструмент противодействия коррупции. – Финансы и управление. – 2014. – №3. – С. 1-22.
3. Родина Е.Е. Система управления – контроллинг: эволюция научных взглядов // Электронный журнал “Вестник МГОУ”. – 2013. – №1 // [Электронный ресурс] www.vestnik-mgou.ru
4. Ходасевич Т.Г. Теоретические аспекты контроллинга: история возникновения // Вестник Белорусского государственного экономического университета. 2004. – № 4. – С. 105-107.
5. Контроллинг: Учебник / Под ред. А.М. Кармильского, С.Г. Фалько. – М.: Финансы и статистика, 2006. – С. 10-14.

УДК 621.31

COOPERATION IN ENERGY SECTOR IS VITAL FOR TURKEY AND AZERBAIJAN

Elvira Murat kyzy

*PhD Student at the Department of Political Science,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Research assistant at International Relations department,
International Ataturk-Alatoo University*

Abstract

The majority of countries are experiencing shortage of energy resources, which are extremely important for peoples' lives. Therefore, this issue needs urgent solution. To this end, Countries collaborate with each other to cope with this problem. A vivid example of effective cooperation in this sector is Turkish-Azerbaijani relations, aimed at attaining reciprocal benefits. Bilateral energy projects and their efficiency are the main points of this article.

Key words: cooperation, natural gas, oil, energy projects, Turkey, Azerbaijan.

ЭНЕРГЕТИКА ТАРМАГЫНДАГЫ КЫЗМАТТАШУУ ТҮРКИЯ ЖАНА АЗЕРБАЙЖАН ҮЧҮН ӨТӨ МААНИЛҮҮ

Кыскача мазмуну

Дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрү адамдын жашоосу үчүн абдан маанилүү болгон энергетикалык ресурстардын жетишсиздигине туш болууда. Ошондуктан бул маселе аз убакыттын ичинде чечилиши зарыл. Бул көйгөй менен күрөшүү үчүн мамлекеттер бири-бири менен кызматташууга тийиш. Ушул тармакта натыйжалуу иш алып барып жаткан эки өлкөнү белгилөөгө болот. Алар Түркия жана Азербайжан. Бул мамлекеттердин кызматташуусу эки тараптын тең кызыкчылыктарын эске алуу менен өз ара пайда алууга багытталган. Бул макалада эки тараптуу энергетикалык долбоорлор жана алардын натыйжалуулугу тууралуу баяндалат.

Ачык сөздөр: кызматташтык, табигый газ, мунай, энергетикалык долбоорлор, Түркия, Азербайжан.

СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ ЭНЕРГЕТИКИ ЖИЗНЕННО ВАЖНО ДЛЯ ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация

Большинство стран мира испытывают нехватку энергетических ресурсов, что крайне важно для жизни людей. Поэтому этот вопрос нуждается в скорейшем решении. Для того чтобы справиться с этой проблемой, государства сотрудничают друг с другом. Ярким примером эффективного сотрудничества в этом секторе являются турецко-азербайджанские отношения, направленные на получение взаимных выгод. В статье рассмотрены основные двусторонние энергетические проекты и их эффективность.

Ключевые слова: сотрудничество, природный газ, нефть, энергетические проекты, Турция, Азербайджан.

The demand for energy resources is growing every day. This is very problematic issue for countries with the lack of oil and natural gas resources. The Turkish Republic is among them and uses different levers to cope with this problem. Turkey is one of the active players in Caucasus, especially in Azerbaijan. Bilateral relations of these countries have taken a new breath since the collapse of the Soviet Union. Azerbaijan is rich of strategic natural resources such as oil and natural gas. According to 2004 report of the British Petroleum, estimated oil volume is 7 billion barrels, and natural gas reserves are 1.37 trillion cubic meters [1:p.3]. It creates a common ground for national interests of two countries: attracts Turkey which highly depends on Russian and Iranian resources, so the construction of several pipelines going through Anatolia are very good alternative to satisfy the country's needs; for Azerbaijan Turkey is a big market for export and vital transition corridor of oil and gas to European states. Joint energy projects brings huge mutual gain. Both countries need close collaboration in this sector. "Azerbaijan is bound to develop her cooperation for mutual benefit in three main areas: as a customer for oil and gas, as a participant in production of energy and, most importantly, as a country offering unique access possibilities to Western markets for production" [2:p.5].

Azerbaijan and Turkey signed a number of vital contracts on energy resources. On March 12, 2001, the consensus achieved on the export of Azeri natural gas to Turkey from gas deposit "Shah Deniz". According to Egiazaryan, its total volume is 89, 2 billion m³ [1:p.34]. This process has already stated since the Baku-Tbilisi-Erzurum gas channel started its operation in 2007. The other natural gas project is Trans Anatolian Gas pipeline (TANAP). TANAP opens huge market for Azerbaijan, and, eventually it will bring great income to the economy.

The second strategic energy source – oil also found in this country. "Contract of the Century" signed in 1994 is based on produc-

tion sharing of Azeri-Chirag-Guneshli oil, where the British Petroleum and Norwegian Statoil had huge shares, too. The result of this agreement was Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, which was constructed from 1998 until 2006. The first flow reached Turkish Mediterranean port Ceyhan in December 2006. Turkey gets around 50 million tons of oil annually. The peculiarities of pipelines are described on the next section.

Joint Oil Projects

Cooperation of Azerbaijan and Turkey started in 1994 when the first oilfield Azeri-Chirag-Guneshli was on the development stage. The Turkish Oil Company (TPAO) was given 6.75% of total share [1:p.33]. From then on question of export and transportation of Azeri oil and gas through Turkey was on the main agenda. On the second part of the 1990s Azerbaijan started active negotiations with Georgia and Turkey on building a 1,769 km pipeline from Baku to the Turkish port Ceyhan on the Mediterranean Sea though the territory of Georgia [3:p.68]. The USA supported the idea and promised to cover a part of expenses. All sides demonstrated high interest in this geopolitical project called Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC).

In 1999, the presidents of Azerbaijan, Turkey, Georgia, Kazakhstan and the US signed the BTC declaration at the sidelines of the OSCE's Istanbul summit and in 2002 the presidents of Turkey, Azerbaijan and Georgia finally laid the groundwork for the construction of the \$4 billion worth pipeline. By the end of 2005 the Azeri and Georgian segments of the pipeline were completed [4:p.5].

Since the late 2006 BTC has been actively operating. Every day 1 million of barrels of oil are transported through it. For example, in 2010 pipeline carried 37 million tons of crude oil. The BTC is the first project independent from Russia. It means that from then on Azerbaijan's position in the world is getting higher, because the country participates in the energy security of Turkey, Georgia and some of European states.

TANAP and TAP pipelines. Source: “Pre-qualification tender for TANAP announced”, in *Hürriyet Daily News*, 7 August 2013, <http://www.hurriyetdailynews.com/Default.aspx?pageID=238&nID=52126>.

Common Natural Gas Projects

Along with BTC, the South Caucasus gas pipeline from Baku to the Turkish city of Erzurum through the Georgian territory is also has completed and from 2007 the Azeri gas from the rich “Shah Deniz” field is being exported Turkish and European markets. “Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) is 971 km long with the final capacity of 20 billion m³” [5: p.6]. From July 2007 383 million cubic meters was exported to Georgia and 2, 8 billion cubic meters to Turkey. BTE pumped 4.9 billion cubic meters of gas in 2010 [6]. As put down in the agreement about gas supply between Turkish Republic and Azerbaijan from the II development phase (starts in 2017) of “Shah Deniz” Turkey will get 6 billion m³ of gas per year. Transition of additional 8, 5 m³ “blue fuel” to European countries also was underlined there [7].

There is one project on implementation phase – Trans Anatolian Gas Pipeline (TANAP). Turkish and Azeri leaders signed an agreement on June 26, 2012 in Istanbul. By using this pipeline Azerbaijan can export 16 billion m³ a year from which 6 billion m³ will stay in Turkey, remaining 10 billion m³ will be transported to Europe. Sharing ar-

rangements are following: State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR) owns 80%, the rest 20% is shared by Turkey’s state-owned Turkish Pipeline Corporation (BOTAŞ) and TPAO. The construction is set to start in 2014, and is estimated to be completed by 2018 [8]. Both Turkish and Azeri authorities have a great political will for cooperation. For instance, Ali Hasanov, head of the Azerbaijani Presidential Administration’s Department of Social Political Issues said: “Turkey is our brother country, we have much deeper and better ties with Turkey” and Turkish prime minister about bilateral project TANAP “it is the great step for securing energy supplies of Europe” [6]. Gas supply to Turkey is expected to begin in 2018. First gas will reach Europe in early 2020 follow the construction of the Trans Adriatic Pipeline (TAP), which will connect to TANAP [9].

Natural resources are not present in all countries on an equal size. Therefore, states cooperate with each other to raise their economic welfare. Cooperation is the best solution for development, especially in the modern interconnected world. Azerbaijan and Turkey are vigorously collaborating in en-

ergy sector. Azerbaijan is an owner and producer of oil and natural gas; Turkey is one of the main investors and importers of these strategic resources. In addition, she is serving as a bridge through which Azerbaijani oil and gas is transited to Europe. Equally, such relations satisfy states, because they always get mutual benefits.

REFERENCES:

1. Egiazaryan, A. (2007). Турция и Россия во внешнеэкономических отношениях Азербайджана (1995–2006), Ереван, Аналитический центр “Кавказ”, REGNUM
2. Iskit, T. (1997). Turkey: a new actor in the field of energy politics?
3. Akiner, S. (2004). The Caspian politics, energy and security. London-New York, RoutledgeCurzon, Taylor & Francis Group
4. Ismailzade, F. (2005). Turkey-Azerbaijan: The Honeymoon is over.
5. Belova, T., & Mitrova, T. (2011). Газовый рынок Турции: восточный базар? Сколково, Энергетический Центр Сколково
6. Bozkurt, A. (31.07.2011). Turkey, Azerbaijan cooperate on win-win economic and trade deals, Baku / Ankara. Retrieved from: <http://www.todayszaman.com/news-252174-turkey-azerbaijan-cooperate-on-win-win-economic-and-trade-deals.html>
7. Webeconomy.ru. Экспорт нефти и газа в Азербайджане. Retrieved from: http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mc&mc=162&type=news&op_menu=compass&sb=69&newsid=1328
8. Inews.az News Agency (30.12.2012). Реализацией TANAP Азербайджан и Турция сделали большой шаг по обеспечению энергобезопасности Европы – Р.Т. Эрдоган. Баку. Retrieved from: <http://www.1news.az/region/Turkey/20121230100055056.html>
9. Murat Basboga. (26.01.2016). Turkish-Indian JV Awarded TANAP Construction Tender, Retrieved from: <http://www.naturalgaseurope.com/limak-pun-j-lloyd-jv-awarded-tanap-construction-tender>

УДК 330

RESTAURANT PROCESS SIMULATION IN KYRGYZSTAN

Baktygul Soorbekova

*The Department of Industrial Engineering
International Ataturk-Alatoo University*

Madina Musiralieva

*The Department of Industrial Engineering
International Ataturk-Alatoo University*

Abstract

This paper discusses a simulation process application in the restaurant business. Queuing model application is implemented in one of fast food cafés of Bishkek to estimate a waiting cost for the café and the customers, and to simulate the estimated data for 260 days, so that the café owner will be able to know the potential financial loss during one year because of the queue.

Key words: queuing model; simulation; waiting time; fast food service systems.

КЫРГЫЗСТАНДА РЕСТОРАН ПРОЦЕССТЕРИН МОДЕЛДӨӨ

Кыскача мазмуну

Төмөндөгү макала ресторан тармагынын процесстеринин моделин көрсөтөт. Бишкек шаарынын тез тамактануу кафелеринин биринде клиенттерден түзүлгөн кезекти имитациялык жол менен моделге салып, кафенин ээси кезектин айынан канча акча коротуп жатканы эсептелди. Симуляция 260 иш күнү үчүн жасалды. Жыйынтыгында кезектин айынан бир жылдык зыян эсептелинди.

Ачкыч сөздөр: кезектин модели, симуляция, күтүү убактысы, сервистик система.

МОДЕЛИРОВАНИЕ РЕСТОРАННЫХ ПРОЦЕССОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

Данная статья предлагает симуляцию процессов в ресторанном бизнесе. Имитационная модель очереди была создана в одном из кафетериев города Бишкек с целью высчитывания стоимости ожидания клиентов для кафе. Симуляция была произведена на 260 дней для того, чтобы высчитать предпринимателю, сколько составляют финансовые потери за целый год посредством образования очереди клиентов в кафе.

Ключевые слова: модель очереди, симуляция, время ожидания, сервисная система кафетерия быстрого приготовления.

I. Introduction (*Simulation, Queuing model*)

Simulation is the imitation of the operation of a real-world process or system over time. It is very dangerous, time demanding and expensive to make experiments with real systems. That is why simulation and modeling of real systems by making a scientific assessment of a future state of a system is very critical. The act of simulating a process initially requires that a model be developed; the development of a model leans on the behavior of the process, by collecting specific data concerning different aspects of the process. A simulation is used before a real process changed or the new system built, in order to reduce failure chances, prevent over-utilization of resources, avoid system bottlenecks and improve the system performance.

Simulation is often used in analysis and optimization of queuing systems. There is a big problem in service industry -bottlenecks, queues. Bottlenecks lowers the service rate in service systems quality and it is important

for service providers to estimate the impact of those bottlenecks on their business quality as whole. That is why it is very topical to improve the application of Queuing Modeling in service industries.

II. Queuing Modeling

A queuing system consists of one or more servers that provide service to arriving customers. Customers who arrive and find all servers busy usually join one or more queues in front of the servers.

The primary goal of queuing model is finding the best level of service. The areas of potential applications of queuing model are almost endless, but here are just a few examples:

- Customer service (e.g., tech support help desks or telemarketing call centers)
- Transportation, Sales force management, Computer networks/data communication, Medical emergency rooms, Economics

The first system above is a single-queue; the second is a single-queue, multi-server

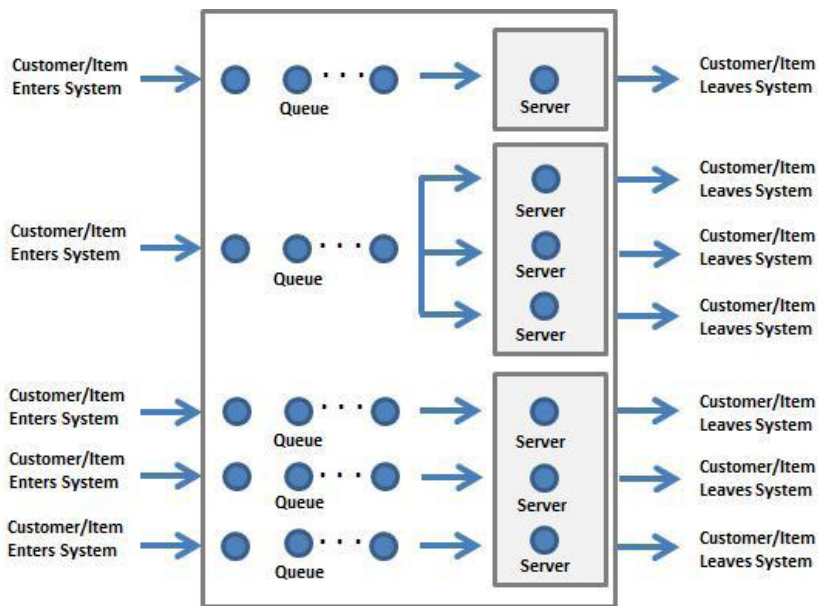

Fig. 1. Diagram of simple queuing systems

TABLE I. Components Of Queuing Model

Components of a Queuing System		
1. Arrival process	2. Service mechanism	3. Queue discipline
The probability density distribution that determines the customer arrivals in the system.	It is specified by the number of servers each server having its own queue or a common queue and the probability distribution of customer's service time.	It is the rule that a server uses to choose the next customer from the queue when the server completes the service of the current customer. Commonly used queue disciplines are: FIFO – Customers are served on a first-in first-out basis. LIFO – Customers are served in a last-in first-out manner. M (Markov) Exponential probability density D (Deterministic) All customers have the same value G (General) any arbitrary probability distribution

system found at most banks, post offices and airport check-in counters; and the third is a collection of single-queue, single-server systems found at some fast-food restaurants, supermarkets, etc. (Queuing Optimization, 2010)

The Table I. illustrates the main components of the Queuing System.

III. Application of queuing modeling in restaurant service system

The description of a simple M/M/c queuing model of DaamDan fast food was done in which queue length and number of servers were adjusted to handle customers during the lunch times. Let us consider this problem in detail. This cafe is different from the others in that there is a process of self-service. The biggest problem of fast food is long line during lunch time. Customers are

spending their time staying in the queue between 11:30 and 13:30. Some of the customers leave the queue and go to another cafe or fast food. It means that DaamDan owner loses money and weakens its performance.

Henceforth, the goal is to cut this bottleneck during lunch time and to improve customer satisfaction by rising service rate and quality. To solve this problem a simulation of the process of serving the customers during the lunch time was done. As a result, it was estimated how much money the café was losing from waiting time of one customer, was done and analysis of how to manage this process effectively in order to don't create the long line in the system was made.

The application of M/M/c queuing model gives us in each four minute how many

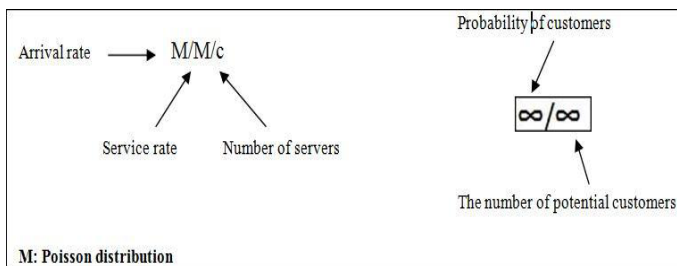

Fig. 2. Poisson distribution

people are coming, how many customers are getting service and how many minutes are waiting in the queue line and we can examine where going the process of serving for customers.

A. Explanation

There was created a mathematical model of the process in order to understand how well the system works and there is a need for its improvement.

The mathematical model has following properties:

In this case, the number of service is (c) = 4, i.e. four human service customers. We should also consider that the number of clients and the like can be less than four or more. Two different cases use two different formulas of probability P_n (n-number of clients).

$$\text{If } n < c, \text{ then } P_n = \frac{\rho^n * P_0 \mu^c}{n!} = c\mu \quad (1)$$

$$\text{If } n > c, \text{ then } P_n = \frac{\rho^n * P_0 \mu^c}{c! * c^{n-c}} = n\mu \quad (2)$$

With these two formulas, we find P_0 (the probability that the system will be 0 person)

$$P_0 = \frac{1}{\sum_{n=0}^{c-1} \frac{\rho^n}{n!} + \frac{\rho^c}{c!} * \frac{1}{1 - \frac{\rho}{c}}} \quad (3)$$

P_0 , find L_q (average number of people waiting in line):

$$L_q = \frac{\rho^{c+1} * P_0}{c! * c} * \frac{1}{\left(1 - \frac{\rho}{c}\right)^2} \quad (4)$$

Hence, L_s (the number of people in the system):

$$P_n \quad (5)$$

$$W_q = \frac{L_q}{\lambda} \quad W_q \text{ (Waiting time)} \quad (6)$$

$$W_s = \frac{L_s}{\lambda} \quad W_s \text{ (Waiting time in the system)} \quad (7)$$

TABLE II. Customer Arrival Data

Time	In	Out	Time	In	Out
11:50	2		12:38	1	2
11:51	1		12:39	0	2
11:52	2		12:40	2	2
11:53	1		12:41	2	1
11:54	5		12:42	0	2
11:55	2	3	12:43	3	3
11:56	5	0	12:44	2	2
11:57	2	4	12:45	0	2
11:58	0	0	12:46	0	1
11:59	0	4	12:47	6	3
12:00	2	3	12:48	1	4
12:01	2	3	12:49	0	4
12:02	1	3	12:50	3	2
12:03	3	0	12:51	0	3
12:04	4	0	12:52	3	2
12:05	0	4	12:53	0	3
12:06	0	2	12:54	3	1
12:07	2	0	12:55	4	3
12:08	5	2	12:56	1	0
12:09	2	1	12:57	1	3
12:10	1	5	12:58	4	2
12:11	4	0	12:59	4	3
12:12	0	5	13:00	5	1
12:13	7	2	13:01	0	3
12:14	3	1	13:02	1	1
12:15	10	2	13:03	0	1
12:16	4	2	13:04	0	1
12:17	0	2	13:05	0	3
12:18	0	2	13:06	1	3
12:19	0	3	13:07	0	5
12:20	10	4	13:08	1	1
12:21	0	2	13:09	2	0
12:22	3	1	13:10	0	1
12:23	1	4	13:11	3	2
12:24	0	2	13:12	1	2
12:25	3	2	13:13		1
12:26	4	1	13:14		0
12:27	8	3	13:15		2
12:28	0	2	13:16		2
12:29	1	3	13:17		1
12:30	0	2	13:18		
12:31	0	2	13:19		
12:32	2	1	13:20		

12:33	5	4	Sum	174	174
12:34	1	4	Interval	82	82
12:35	0	1			
12:36	4	2			
12:37	8	1			

Assume that the people standing in the queue may pass forward in the queue if they are ready to go to the checkout. With this assumption, calculate the average values of λ and μ .

This table gives the following values – $\lambda = 2,12; \mu = 2,12; \rho = 1; c = 4;$

By substituting these values in the following formulas give us:

$$P_0 = \frac{1}{\sum_{n=0}^{c-1} \frac{\rho^n}{n!} + \frac{\rho^c}{c!} * \frac{1}{1 - \frac{\rho}{c}}} \quad (8)$$

$$\text{and } L_q = \frac{\rho^{c+1} * P_0 * \frac{1}{c! * c}}{\left(1 - \frac{\rho}{c}\right)^2} \quad (9)$$

found $P_0 = 36.7347\%$ – the probability that there is 0 queue

$L_q = 0.006803 = 0$ – customers are in the queue.

Next,

$L_s = 1.006803 = 1$ – customer in the system

$W_q = 0.003206$ – minutes on average customers are in the queue

$W_s = 0.47447$ – minutes on average customers are in the system

In the Table III. a simulation for 260 days was done, excluding weekends.

According to the estimations $2.9\$ = 155$ KGS-is the average price of one reservation.

There are two different waiting time modes, waiting time cost for the café and for the customer. The café's waiting time is equivalent to the sum of unsuccessful orders, when a customer does not wait and leave the café, so the café loses money equal to the leaving customer's order at the amount of 155 KGS (average order value). On the other hand, the waiting time for the client is $W_s = 155 / 0.47 = 330$ KGS.

IV. CONCLUSION

Today, specifically in Kyrgyzstan, many service providers know how to start the business but are not able to control the system. A simulation is an important tool to enhance the quality of service systems and it is a good tool to prevent many failures and problems that may occur in the system over time. That is why, simulation applications are advantageous in all aspects for all stakeholders like business leaders, internal and external customers. It is the way to save financial and human resources, moreover, it is

TABLE III. Simulation For 260 Days

Day	λ	μ	c	P_0	L_q	L_s	W_q	W_s
1	2.121951	2.121951	4	0.367347	0.006803	1.006803	0.003206	0.47447
2	2.121951	2.121951	4	0.367347	0.006803	1.006803	0.003206	0.47447
3	2.121951	2.121951	4	0.367347	0.006803	1.006803	0.003206	0.47447
4	2.121951	2.121951	4	0.367347	0.006803	1.006803	0.003206	0.47447
5	2.121951	2.121951	4	0.367347	0.006803	1.006803	0.003206	0.47447
.....								
.....n th day								
259	2.121951	2.121951	4	0.367347	0.006803	1.006803	0.003206	0.47447
260	2.121951	2.121951	4	0.367347	0.006803	1.006803	0.003206	0.47447
Total					1.7687	261.76	0.8335	123.36

one of the optimum ways of improving the service quality.

REFERENCES:

1. (Mederov, 2013)
2. A Guide to Simulation, Bratley P., Fox B.L. and Schrage L.E., Springer-Verlag, New York, 1983
3. Simulation Modeling and Analysis, 4th Edition, Law, A.M., McGraw-Hill, New York, 2007
4. Simulation: The Practice of Model Development and Use, Robinson, S. Wiley, Chichester, UK., 2004
5. Queueing Optimization. (2010). Retrieved 2014, from Smart Drill Data Mining: <https://smartdrill.com/Queueing-Optimization.html>
6. Progress in Simulation, Volumes I AND II Editors: Zobrist G.W. and Leonard J.V. Ablex Publishing, 355 Chestnut Street, Norwood, NJ 07648

УДК.: 005.591.6:378.141

SWOT-АНАЛИЗ В ФОРМИРОВАНИИ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ВУЗОВ

Бекжан Торобеков

*к.т.н., профессор, проректор по развитию
Кыргызского государственного
технического университета им. И. Раззакова*

Гульмира Белекова

*доцент кафедры Менеджмент
Кыргызского государственного
технического университета им. И. Раззакова*

Аннотация

В статье приведено обоснование проведения SWOT-анализа как основы разработки стратегии развития вуза. Данный метод анализа представляется в виде аналитической работы с целью определения сильных и слабых сторон вуза, возможностей и угроз внешней среды. Рассмотрены характеристика, подходы к осуществлению SWOT-анализа и процедура его проведения. Показаны роль и последовательность проведения SWOT-анализа в разработке структуры и этапах осуществления формирования стратегии развития вуза. На примере стратегии развития КГТУ им. И. Раззакова приведена его матрица SWOT-анализа. В соответствии со стратегической программой развития КГТУ им. И. Раззакова по результатам SWOT-анализа сформулированы его миссия и стратегические приоритеты. Заключается об эффективности и действенности SWOT-анализа как инструмента в исследовании внешних воздействий и оценке внутреннего потенциала вуза, что будет способствовать достижению сформулированных целей развития на перспективу с учетом современных требований.

Ключевые слова: вуз, система управления, стратегия развития, SWOT-анализ, внешняя и внутренняя среда, сильные и слабые стороны возможности и угрозы, миссия, стратегические приоритеты, образовательная деятельность.

ЖОЖДОРДУН ӨНҮКТҮРҮҮ СТРАТЕГИЯСЫН ТҮЗҮҮНҮН SWOT-ТАЛДООСУ

Кыскача мазмуну

Макалада SWOT–талдоо өткөрүүнүн негиздери ЖОЖдордун өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу негизи сыяктуу келтирилген. Талдоонун бул ыкмасы ЖОЖдордун күчтүү жана алсыз жактарын аныктоону, мүмкүнчүлүктөр жана сырткы чөйрөнүн таасирлерин чагылдырат. SWOT–талдоону жүзөгө ашыруу жана аны жүргүзүү процедураларынын мамилелери, мүнөздөмөлөрү каралган. ЖОЖдорду өнүктүрүү стратегиясын түзүүнү жүзөгө ашыруу этаптарында жана түзүлүштөрүн иштеп чыгууда SWOT–талдоону өткөрүүнүн ыраттуулугу жана ролу көрсөтүлгөн. И.Раззаков атындагы КМТУнун стратегиялык өнүгүүсүнүн SWOT–талдоо матрицасы мисалга алынган. И.Раззаков атындагы КМТУнун стратегиялык өнүгүү программасы менен бирдикте SWOT–талдоонун жыйынтыгы боюнча анын миссиясы жана стратегиялык приоритети түзүлдү. ЖОЖдун ички потенциалын баалоо жана сырткы таасирди талдоодо, заманбап талаптарды эсепке алуу менен келечекке карай түзүлгөн максаттарды аткарууга жетишүүгө SWOT–талдоо эффективдүү жана таасирдүү аспап экендиги менен жыйынтыкталат.

Ачкыч сөздөр: ЖОЖ, башкаруу системасы, өнүгүү стратегиясы, SWOT–талдоо, ички жана сырткы чөйрө, мүмкүнчүлүктөрдүн жана коркунучтардын күчтүү жана алсыз жактары, миссия, стратегиялык приоритеттер, билим берүүчүлүк ишмердик.

SWOT-ANALYSIS IN STRATEGY FORMING OF HEE DEVELOPMENT

Abstract

The substantiation of the SWOT-analysis as the basis for the development strategy of HEE is given in this article. This method of analysis is presented in the form of analytical work to determine strengths and weaknesses of the University, opportunities and threats of the external environment. It is considered the characteristics, approaches to the implementation of SWOT analysis and its procedure. The role and sequence of using SWOT analysis to develop the structure and stages of implementation of the development strategy of the University are shown in this article. For the strategy example, development of KSTU named after I. Razzakov is given its matrix of SWOT-analysis. In accordance with the strategic program of development of KSTU named after I. Razzakov on the results of the SWOT analysis formulated its mission and strategic priorities. It is about the efficiency and effectiveness of SWOT analysis as a tool in the study of external influences and evaluating the internal potential of the University, which will contribute to the achievement of the formulated development goals for the future to meet modern requirements.

Key words: higher education establishment, management system, strategy development, SWOT analysis, external and internal environment, strengths and weaknesses, opportunities and threats, mission, strategic priorities, educational activities.

Введение. Происходящие в образовательном пространстве изменения: глобализация образования, формирование единого образовательного пространства в рамках Болонского процесса; изменение философии научно -исследователь-

ской и образовательной деятельности в направлении инновационного развития, превращение образования и науки в объект рыночной экономики, формирование глобальных направлений развития науки и техники, активизация международно-

го сотрудничества, изменение государственных приоритетов по реформированию системы образования создали объективные предпосылки для формирования новых стратегических подходов к управлению вузами.

Инновационная модель развития вузов диктует необходимость глубокой интеграции научной и образовательной деятельности, разработки и внедрения механизмов, повышающих реальную конкурентоспособность вуза за счет повышения качества всех видов его деятельности. При этом главной задачей выступает качественная подготовка инновационно-ориентированных специалистов в приоритетных областях техники и технологий на основе единого процесса получения, распространения и применения новых знаний, которые будут конкурентоспособны как на отечественном, так и на зарубежном рынках образовательных и трудовых услуг.

В связи с этим стратегия развития вузов становится инструментом эффективного исследования внутреннего потенциала, концентрации ресурсов для достижения сформулированных целей развития.

Концепция стратегического развития вуза предполагает разработку системного инновационного проекта в области образования и науки, направленного на создание условий для опережающего развития экономики, привлечения инвестиций, повышения качества жизни населения в стране.

В современной практике управления образовательной системой SWOT-анализ является, пожалуй, одним из наиболее известных и распространенных качественных методов проведения стратегического анализа.

В практической интерпретации аббревиатуры SWOT пользуются предложением К. Эндрюса на гарвардской конференции по вопросам бизнес-политики в 1963 году. Аббревиатура SWOT пред-

ставляет собой первые буквы английских слов и обозначается:

- Strengths – сильные стороны;
- Weakness – слабые стороны;
- Opportunities – благоприятные возможности;
- Threats – угрозы.

С помощью SWOT-анализа производится поиск “сильных” и “слабых” внутренних сторон, а также “возможностей” и “угроз” во внешней среде по выбранным основным направлениям деятельности вуза. Проведение SWOT-анализа помогает в разрабатываемой стратегии возможности превратить в преимущества, угрозы нейтрализовать, максимально использовать сильные стороны, а слабые стороны усилить.

На этапе комплексного анализа проводится также изучение и исследование целей и критериев управления, ранжирование проблем управления.

В процедурах стратегического планирования SWOT-анализ начал применяться, начиная с 60-х годов XX века.

Признание преимущества данного метода объясняется, с одной стороны, с его системным подходом и реальностью в оценке ситуации, с другой – с возможностью комплексного взгляда на развитие вуза и его деловую среду.

Целью SWOT-анализа является формулировка основных направлений развития вуза через систематизацию имеющейся информации о сильных и слабых сторонах вуза, а также о потенциальных возможностях и угрозах.

SWOT-анализ призван для решения следующих задач:

1. Выявить сильные и слабые стороны по сравнению с конкурентами;
2. Выявить возможности и угрозы внешней среды;
3. Связать сильные и слабые стороны с возможностями и угрозами;
4. Сформулировать стратегию развития вуза.

Актуальность и постановка задачи. Современный динамизм экономического развития, всевозрастающее усиление интеграционных связей и конкуренции на рынке образовательных услуг, необходимость обеспечения качества образования в соответствии с требованиями работодателей выдвигают задачу формирования адекватного новым вызовам окружающей среды управления. При этом оно должно иметь функции решения задач как текущего характера, так и перспективного развития организации.

Современная система управления вузом должна не только четко, оперативно и эффективно реагировать на постоянно меняющиеся условия и вызовы окружающей среды, но и обеспечивать перспективу развития образовательного учреждения. В этой связи усиливается роль стратегии развития вуза на основе современных методов анализа деятельности.

Стратегия развития вуза обусловлена задачей базирования своей деятельности на четко определенных концептуальных основаниях, необходимостью адаптации к переменам во внешней среде, требующим регулярного пересмотра объемов, структуры и содержания деятельности. В данном случае, прежде всего используя теорию стратегического менеджмента, необходимо определить макросистемы деятельности вуза.

Вместе с тем, наряду с достигнутыми позитивными результатами в рассматриваемой области исследования, все еще остается значительное число еще не рассмотренных проблем, что сказывается на недостаточности использования и реализации стратегических программ развития. Недостаточно раскрыты содержание, последовательность осуществления и механизм разработки стратегии развития вуза. Слабо разработаны технология и критерии проведения, оценка обоснования и результатов выбора метода комплексного анализа при разработке стратегии развития вуза. Все это и определи-

ло постановку целей, основных задач и направлений данного исследования.

Результаты исследования и рекомендации. В классической теории стратегического менеджмента используется три основных этапа технологии разработки стратегии, которые применимы и к высшему учебному заведению. В разработке стратегии развития вуза большое значение имеет комплексный анализ деятельности вуза на основе современных методов, который является начальным этапом стратегического развития вуза.

Разработка стратегии развития должна осуществляться с учетом всей имеющейся информации о текущем и прогнозируемом положении вуза, национальной системы образования, об окружающей среде, в которой он осуществляет свою деятельность.

Характеристика современного состояния вуза в стратегии развития приводится на основе материалов комплексного анализа.

Материалы комплексного анализа содержат краткое описание исходных базовых характеристик вуза как субъекта образовательной и научной деятельности:

- общие сведения: организационно-правовой статус, ведомственное подчинение, профиль и т.п.;
- уровни, формы и масштабы образования;
- основные направления деятельности;
- целевые группы потребителей образовательных услуг;
- описание задач социально-экономического развития в масштабе региона и в системе высшего образования страны, в решении которых призван участвовать вуз;
- анализ состояния тенденций и основных проблем развития образования и науки;
- анализ сильных и слабых сторон вуза, его позиционирование в системе высшего образования;

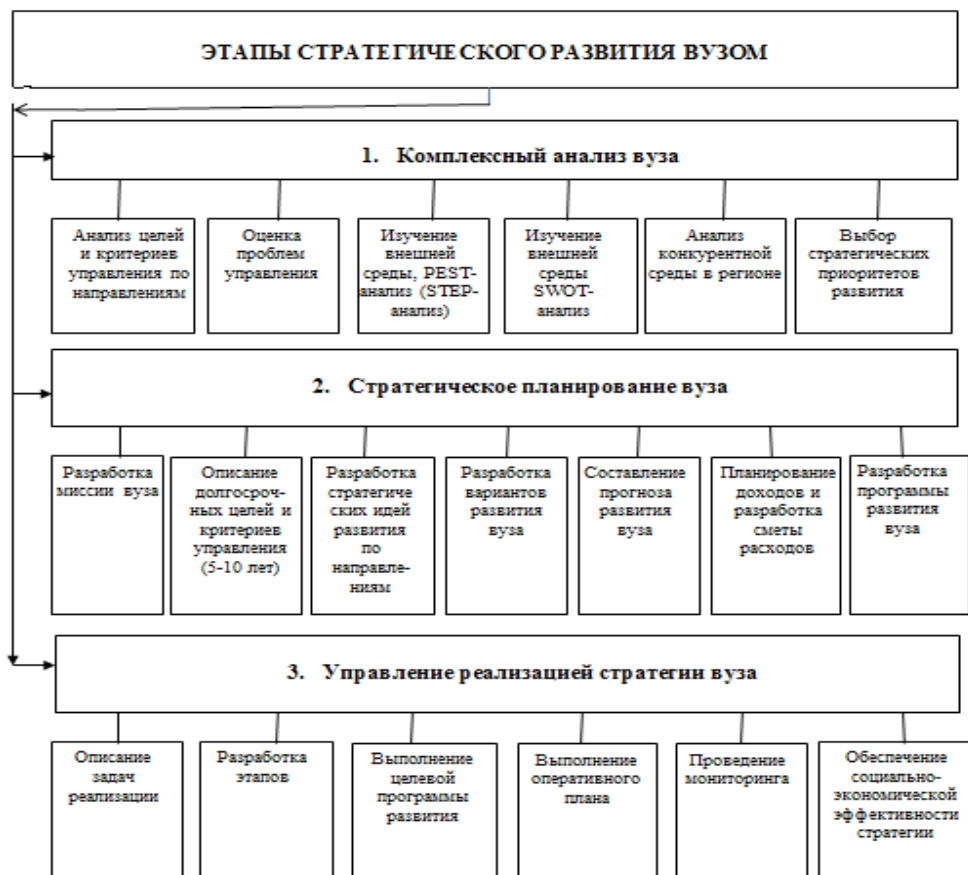

Рис. 1. SWOT-анализ в этапах стратегического развития вуза

➤ предпосылки развития вуза с учетом внешних условий и оценки рынка образовательных услуг.

Данный этап является сквозным в процессе разработки стратегии и позволяет интерпретировать стратегическое положение вуза, опираясь на анализ внутренней и внешней среды.

При комплексном анализе осуществляются исследования состояния вуза за последние 5-10 лет с целью его позиционирования в национальной системе образования и науки, определения его конкурентных преимуществ в регионе, изучения внешних и внутренних факто-

ров, а также выбора стратегических приоритетов.

На основе обобщения исследований и практического опыта нами разработаны этапы стратегического развития вуза, имеющие в своей основе проведение SWOT-анализа (рис. 1).

Использование при разработке стратегии развития на этапе комплексного анализа инструментария SWOT-анализа обусловливается ее характеристикой и предстоящими для решения задачами.

В этой связи в целях подтверждения данного аргумента представляется необходимым представить краткую характеристику стратегии вуза.

На основе обобщения исследований, на наш взгляд, можно сформулировать ее следующим образом.

Стратегия вуза представляет собой комплексный, перспективный план основных направлений деятельности и их практическая реализация путем всестороннего изучения закономерностей влияния внешних и внутренних воздействий и на основе поставленных целей, и задач, направленных на обеспечение эффективности деятельности вуза. Разработка стратегии предполагает осуществление анализа современного состояния и тенденций развития высшего образования в контексте современных требований, внешних и внутренних факторов, прогнозирования приоритетов, постановку целей и задач, определение технологии образовательной деятельности и управленческих решений. Стратегия вуза требует также проведения организационных работ с персоналом вуза по планированию и реализации намеченных мероприятий, мониторингу действий и регламентов, предусмотреть меры корректирующих действий для случая необходимости.

Исследования ученых по методам формирования стратегии развития Гарвардской школы (М. Портер, К. Прахалад, К. Эндрюс, Г.Хэмел), получившие признание в мировой практике сохраня-

ют свою актуальность и в современных условиях.

Согласно рекомендациям, К. Эндрюса SWOT-анализ предусматривает формирование стратегии на основе оценки влияния на предприятие таких факторов как сильные стороны, слабые стороны, возможности и угрозы.

В работах М. Портера процесс формирования стратегии рассматривается с точки зрения конкурентной позиции предприятия, основанной на анализе 5-ти сил конкуренции, который дает разработчику представление о сильных и слабых позициях предприятия на рынке и наиболее выгодной позиции.

Для внедрения в систему управления университетом современных принципов стратегического управления и для разработки стратегии развития Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова (КГТУ) на 2014-2020 гг. была образована координационная группа, в которую вошли руководители структурных подразделений, представители ППС, сотрудников и общественности университета. В рамках разработки и обсуждения Стратегии подготовлены нормативные и информационные материалы, “Методические рекомендации по разработке стратегии КГТУ им. И. Раззакова на 2014-2020 гг.”, Проект

Таблица 1. Результаты SWOT-анализа

Сильные стороны	Слабые стороны
<ul style="list-style-type: none"> • статус государственного вуза; • богатая традиция и позитивный имидж; • практический опыт лидерства технического образования в стране; • имеются успешные примеры реализации различных программ, проектов; • возможность подготовки специалистов на грантовой основе; • соответствие образовательной деятельности для многоуровневой подготовки кадров и реализации докторских программ (PhD); 	<ul style="list-style-type: none"> • низкий уровень знаний абитуриентов; • слабая мотивация студентов к получению прочных знаний; • низкий уровень зарплаты персонала; • недостаточная эффективность оценки знания студентов; • недостаточность ресурсного обеспечения научно-образовательного процесса; • ограниченная роль рынка труда, гражданского общества в образовательной деятельности;

<ul style="list-style-type: none"> • университет активно сотрудничает с рядом Министерств, крупных производственных и научных структур, компаний, фондов, которые будут способствовать развитию материально-технической базы; • активно ведутся работы по международной аккредитации образовательных программ; • высокий уровень квалификации ППС; • большой спектр современных направлений и специальностей подготовки кадров; • высокий уровень потребности промышленных предприятий в кадрах, имеющих технические специальности; • высокий уровень участия ППС и студентов в управлении вузом; • наличие систем мониторинга удовлетворенностью обучающихся уровнем образовательных услуг. 	<ul style="list-style-type: none"> • отсутствие достаточно сильной службы трудоустройства выпускников, слабо отслеживается карьерный рост выпускников университета; • отсутствие в университете развитой инновационной инфраструктуры; • университет находится на этапе создания системы управления качеством; • недостаточный уровень вовлеченности студентов в научные исследования; • отсутствие образовательных программ, имеющих международную аккредитацию; • низкий уровень менеджмента качества образования; • ограниченные возможности комплексного финансирования стратегических целей и задач; • недостаточное количество учебных пособий на кыргызском языке.
<p>Возможности</p> <ul style="list-style-type: none"> • относительно хорошие позиции по использованию информационных технологий в планировании и управлении деятельностью университета. • благоприятные условия для инвестиций, международных грантов и инновационной деятельности; • предпосылки по применению международных стандартов в образовательной системе; • повышение спроса на специалистов технического профиля; • потенциальный спрос на образовательные услуги университета; • академическая мобильность преподавателей и студентов; • применение инновационных технологий обучения. 	<p>Угрозы</p> <ul style="list-style-type: none"> • снижение качества школьного образования в стране; • ограниченные возможности в конкурентной среде страны по развитию материально-технической базы и приему абитуриентов • влияние традиционной системы управления университетом; • несбалансированность между спросом на рынке труда и объемом, и качеством подготовки кадров; • быстрые темпы изменения законодательных и нормативных правил функционирования вузов; • несоответствующая финансовая расценка НИР ППС и студентов.

Стратегии и соответствующие материалы были размещены на сайте университета. Организован практический семинар по вопросам методологии, технологии, этапов, структуры Стратегии и ее реализации, проводились консультации и др. мероприятия.

Процедура проведения SWOT-анализа в общем виде осуществлялась заполнением матрицы, в которой отражены и затем сопоставлены сильные и слабые стороны вуза, а также возможности и угрозы внешней среды. В результате сопоставления определены шаги, кото-

рые могут быть предприняты для развития вуза, а также проблемы на которые необходимо обратить особое внимание.

Данная матрица предоставляла руководству вуза структурированное информационное поле для стратегической ориентации и принятия решения.

В проведении комплексного анализа методом SWOT- анализа участвовали все структурные подразделения университета.

Матрица предусматривала совместное рассмотрение внешней и внутренней среды университета, а затем разделение событий в каждой из этих частей на благоприятные и неблагоприятные.

После широкого обсуждения в коллективе и с учетом внесенных изменений стратегия развития университета на 2014-2020 гг. была утверждена на Ученом совете.

На основе результатов SWOT- анализа была разработана и реализуется “Стратегия развития КГТУ им. И Раззакова на 2014-2020 гг.

На основании обсуждения поступивших предложений и по результатам их экспертной оценки была построена матрица SWOT – анализа университета (табл. 1).

Качественный комплексный анализ деятельности вуза дал реальную оценку его ресурсов и возможностей, что позволило разработать оптимальную стратегию. При этом для анализа использованы отчеты по направлениям деятельности и материалы Ученого совета, результаты лицензирования и аккредитации (Государственной аттестации) образовательных программ, мониторинга работ по соответствующим вопросам и т.д.

SWOT-анализ позволил выявить и структурировать сильные и слабые стороны вуза, а также оценить возникающие при этом возможности и угрозы. Он также способствовал регулярному выявлению, оценке и контролю возможности координирования своей деятельности с

целью уменьшения потенциальных последствий угроз.

В стратегической программе КГТУ определены миссия, стратегические цели, приоритетные направления развития университета и ожидаемые результаты.

Миссия. Кыргызский Государственный Технический Университет им. И. Раззакова – центр интеграции науки, образования и культуры, призванный развивать общенациональную техническую культуру и подготовку профессионалов, являющихся носителями целостной системы профессиональной деятельности, а также обладающих повышенным уровнем культуры и творческим потенциалом. КГТУ стремится удовлетворять потребности общества и рынка образовательных услуг в непрерывном и опережающем образовании по широкому спектру направлений и специальностей. Высокий уровень образования обеспечивается использованием передовых информационно-коммуникационных технологий, мировой практики организации и управления учебным процессом и применением концепции управления знаниями. В КГТУ доминируют современные формы развития компетенций специалистов за счет активизации студентов и сотрудников в самостоятельном развитии новых знаний и умений и использовании их на практике.

В соответствии с миссией и видением перспектив стратегической целью развития КГТУ им. И. Раззакова является формирование инновационного и исследовательского университета мирового уровня, способного оказать значительное влияние на социально-экономическое развитие Кыргызской Республики, обеспечение конкурентоспособности отечественной науки и образования в научно-образовательном пространстве мирового масштаба.

На основе анализа перспективных тенденций развития высшего образования в современном обществе с учетом

традиций и возможностей университета определены следующие стратегические приоритеты КГТУ:

- формирование университета как вуза исследовательского инновационного типа на основе научного и научно-технического обеспечения развития приоритетных отраслей экономики страны;
- интеграция исследований и обучения по перспективным научно-образовательным направлениям в соответствии с потребностями рынка труда и требованиями международных стандартов;
- обеспечение качества образовательного, научного и других направлений деятельности;
- повышение эффективности управления университетом на основе принципов менеджмента качества;
- укрепление материально-технической базы университета и инфраструктуры образовательного процесса;
- обеспечение международной привлекательности университета;
- создание благоприятных социальных условий для ППС, студентов и сотрудников университета.

Реализация стратегии университета будет способствовать динамичному его развитию, повышению конкурентоспособности и эффективности управления.

Выводы: В процессе разработки стратегии развития университета, формировании ее инновационных составляющих SWOT – анализ показал свою эффективность в роли действенного инструмента. Данный метод позволил выделить основные факторы внешней среды и основу для управления внутренней средой университета.

SWOT-анализ представляет собой основной аналитический материал для разработки миссии вуза, отражающий его сильные стороны и перспективные возможности. По итогам SWOT-анализа

разработана и реализуется стратегия развития КГТУ им. И. Раззакова на 2014-2020 гг.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Филиппов В.М. Управление в высшей школе: опыт, тенденции, перспективы. Руководитель авторского коллектива – 2-е изд. – М.: Логос, 2006. – 488 с.
2. Разработка стратегии образовательного учреждения: Методические рекомендации / О.Б. Веретенникова, Н.В. Дрантусова, А.К. Клюев, Е.А. Князев, С.В. Кортов, В.И. Майданик, Л.А. Малышева, Л.Н. Попова / Под ред. Е.А. Князева, А.К. Клюева. – Екатеринбург, 2007. – 408 с. (Биб-ка журн. “Университетское управление: практика и анализ”).
3. Воробьев А.Е., Торобеков Б.Т. Модернизация российского высшего образования в ответ на вызовы современности: Монография. – М.: КноРус, 2014. – 230 с.
4. Торобеков Б.Т. Методологические основы разработки стратегии развития вуза в современных условиях. Известия КГТУ им. И. Раззакова, №32 (ч. I) – Б.: ИЦ “Текник”, 2014. С. 519-522.
5. Егоршин А.П., Горбунова Е. Концепция стратегического управления вузом // Высшее образование в России. 2007. – № 10. С. 31-39.
6. Маслова Л.Д., Гаффарова Е.Б. Этапы технологии разработки стратегии развития вуза// Проблемы современной экономики: материалы II международной научной конференции. Челябинск. 2012. С. 170-172.
7. Торобеков Б.Т. О совершенствовании стратегии развития вузов. Известия вузов, №1, 2015. С.20-23.
8. Торобеков Б.Т. Совершенствование разработки стратегии развития вузов Кыргызской Республики. Известия КГТУ им. И. Раззакова № 1(34), – Б.: ИЦ “Текник”, 2015. С.284-287

**ПЕДАГОГИКА
ИЛИМДЕРИ**

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

**PEDAGOGICAL
SCIENCES**

УДК 37.0

DESIGNING A SYLLABUS USING “BACKWARD DESIGN”: INTERCULTURAL COMMUNICATION FOR INTERNATIONAL EDUCATORS

Professor Martha C. Merrill, Ph. D.

*Associate Professor of Higher Education Administration
Coordinator, International Education Certificate
College of Education, Health, and Human Services
Kent State University*

Abstract

This presentation will explain “backward design”: starting with the learning outcomes, then planning assignments that give students the competencies needed to reach outcomes.

Key words: intercultural communication, backward design, learning outcomes, international education.

“ТЕСКЕРИ ТАРТИП МОДЕЛИ” МЕНЕН СИЛЛАБУС ТҮЗҮҮ: ЭЛ АРАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮЧҮЛӨР ҮЧҮН МАДАНИЯТТАР ОРТОСУНДАГЫ КОММУНИКАЦИЯ

Кыскача мазмуну

Бул макала “тескери тартип моделин” – окутуу натыйжаларынан баштап, окуучулар ошол натыйжаларга жетүү үчүн керектүү болгон компетенцияларды берүүчү тапшырмаларды пландоону түшүндүрөт.

Ачкыч сөздөр: маданияттар ортосундагы коммуникация, тескери тартип модели, окутуу натыйжалары, эл аралык билим берүү.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ: “ОБРАТНАЯ МОДЕЛЬ” ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

Данная статья изучает обратную модель обучения при преподавании межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, обратная модель, международное образование.

Introduction

As this conference, “Building Cultural Bridges,” shows, higher education is becoming internationalized. The conference is sponsored by two Turkish universities, located in Kazakhstan and Kyrgyzstan, and

has five official languages: Turkish, Kyrgyz, Kazakh, Russian, and English. Internationalization, using the terms of the European Association of International Education, has two components. One is “internationalization abroad,” meaning the movement of

people, both students and faculty, to other locations, to do learning there. The second is “internationalization at home” (I@H), meaning everything an institution of higher education does on its home campus to increase international learning and understanding there. Internationalization at home could range from academic courses, such as teaching the Turkish language in Kyrgyzstan, to co-curricular activities, such as a French film club. In addition, internationalization at home includes all the services a campus provides to make international students feel comfortable and able to learn.

Internationalization at home requires that both faculty and staff understand cultural differences. For example, at the university where I am a professor in Ohio, we have over 3000 international students. That means that not only their professors and advisers, but also those who plan the menus for dining services, those who work with student clubs, and even those who work in the finance office, to name just a few, need to understand that not all behaviors and values are universal.

The graduate program that I teach in, which offers both a Master’s degree and a Ph.D., prepares students who plan to work in higher education institutions in various administrative and student support functions. All Ph.D. students are required to take a course titled, “Internationalization of Higher Education Institutions,” and both Ph.D. and Master’s-level students can complete a 15-credit certificate in International Higher Education. One of the graduate-level courses offered is called Intercultural Communication.

Intercultural Communication – Definitions and Concepts

When I plan my course in Intercultural Communication for the students I have described above, and for the work I envision them doing after they graduate, I think about both the concepts I want them to know and the skills I want them to have. The course should prepare them not only to know about

cultural differences, but also to be able to use that knowledge in interactions with international students and others who come from cultures different from their own. In the U.S., we would call these the *learning outcomes* of the course. Using the concept of “backward design” (Wiggins and McTighe, 2005), I would start with those outcomes and then would figure out the assignments and readings and experiences my students need in order to achieve those outcomes.

Although the course has a dozen learning outcomes, let me mention, as an example, just one of the theories that I want the students to be able to explain and to put into use: Edward Hall’s concepts of high and low context communication patterns (Hall and Hall, 1987). Before I explain that theory, though, let me briefly define both culture and intercultural communication, as the terms are used in my course.

Stella Ting-Toomey and Leeva Chung define *culture* as:

A learned meaning system that consists of patterns of traditions, beliefs, values, norms, meanings, and symbols that are passed on from one generation to the next and are shared to varying degrees by interacting members of a community. (Ting-Toomey, Chung, and Flecky, 2012:58)

Other scholars would place greater emphasis on the fact that cultures can change to meet members’ needs, but for many of my students, who do not have a great deal of experience with cultural difference, the emphasis on culture as being learned and transmitted to group members is important. They need to understand that their cultural beliefs are not a “natural” way of doing things but rather are patterns that, although the students may not have ever questioned them, are favored by one group and taught to members of that group.

Ting-Toomey et al (2012:78) describe *intercultural communication* as taking place “when cultural group membership factors (e.g., cultural values) affect our communication process.” It is an “exchange process

whereby individuals from two (or more) different cultural communities attempt to negotiate shared meanings in an interactive situation within an embedded societal system” (Ting-Toomey, Chung, and Flecky, 2012:78). So we are looking at people who are *trying* to communicate, but who may find that their cultural backgrounds lead them to assume different, rather than shared, meanings from their words and interactions.

One theory that describes cultural difference is Hall’s concepts of high and low context communication patterns (Hall and Hall, 1987). The difference between a high and a low context communication is the extent to which meaning is embedded in the context of a situation, rather than being stated directly. In a high-context culture, much of the meaning is contained in the context. A well-bred or intelligent person will understand the context – the speaker will not have to explain his or her concepts directly. This is common in societies without a great deal of diversity and those without much mobility, societies without many people moving in and out. So “everyone” knows what to do, what is expected: “everyone” in Kyrgyzstan knows that you must bring an odd number of flowers to a happy occasion, and in Japan, an island nation that for a long time had few outsiders, “everyone” knows yellow chrysanthemums are only for funerals. If someone in Kyrgyzstan brings you an even number of flowers, you might assume that person wishes you ill, but if the person is from another culture, he or she may not understand that rule that “everyone” knows. In fact, in the U.S., it is common to sell a dozen roses – an even number – for a happy occasion.

In a low context culture, on the other hand, you are expected to say what you mean directly. People may think you are hiding something if you don’t. This is common in cultures with many immigrants and much mobility, such as the U.S. and Australia. For example, when I worked at International House, in New York City, the backgrounds of the seven staff people in our office in-

cluded one person from old New England family, a Mayflower descendant (among the earliest US settlers); another whose grandparents were Russian Jewish immigrants; a third whose parents were Italian Catholic immigrants; a fourth born in India, who moved to the US with her family when she was 9; a fifth who was an African American from New York; a sixth from Chicago, whose parents were born in Korea, and who had studied abroad in Uruguay; and finally, a student worker who was a Muslim from Zanzibar. So we had to be direct and explain what we meant, because we did not have cultural backgrounds in common. We did not have customs that “everyone” knew.

Intercultural Communication – Planning a Syllabus Using “Backward Design”

In the *European Standards and Guidelines* (European Association, et al, 2015) used in the Bologna Process countries, and in the accreditation processes used in the United States, institutional and program evaluation is based on the outcomes of student learning. Therefore, it is important for every course, program, and academic unit to specify the learning outcomes that are expected of students. The “backward design” method of course and syllabus design (Wiggins and McTighe, 2005) is one way to do this. “Backward design” starts with the professor naming learning outcomes the students should demonstrate by the end of the semester, then planning assignments that will let them demonstrate their learning, then selecting the readings and experiences that will give the students the competencies needed to complete the assignments. For example, in my course, “Intercultural Communication for International Educators,” two of the learning outcomes I want are that, by the end of the course,

- Students should be able to explain Hall’s theory of high and low context communication.
- Students should be able to apply that theory to concrete situations involving

communication between people from different cultures.

I then think of assignments that will let them demonstrate that knowledge. I start by having them read about high and low context communication, and we discuss the concept in class, mentioning examples of when and where these forms might take place. Then, because I want students to be able to apply the theory, I have created three other assignments that give them practice in that skill:

- With two or three other students, reading the autobiography of a person who has made an intercultural transition, discussing the autobiography as part of a group, making choices about which theories we have studied might apply to that person's situation, and making a class presentation on how those theories can be applied to the individual's experiences;
- Writing a paper reflecting on his or her own life and the role culture played in shaping his or her values and choices, referring to this (or other) theories;
- Designing a training for others in the university who need to understand these (or other) intercultural communication concepts, including the following interim assignments:
 - Reading about training methodology
 - Describing the audience, its needs, and level of knowledge
 - Naming the topics to be covered and the reasons those topics were chosen
 - Thinking through training methodologies that include both knowledge transfer and active participant involvement

Students who successfully complete these assignments should then be able to both explain Hall's concepts of high and low context communication, and should

be able to apply the concept to real-life situations that they may encounter. In other words, they should be prepared to demonstrate two of the leaning outcomes I planned for the course.

Conclusion

"Backward design" is a useful method for professors who want to think about the skills and knowledge that their students will need in the future. By starting with naming the desired outcomes of learning, the professor then can design assignments that help students gain the competencies needed to fulfill those outcomes. Simultaneously, the professor is addressing the needs of accrediting agencies that are interested in student learning. The goals of learning are clear to all.

REFERENCES:

- European Association for Quality Assurance in Higher Education, European Students' Union, European University Association, European Association of Institutions in Higher Education, Education International, BUSINESSEUROPE, and the European Quality Assurance Register for Higher Education. (2015) Standards and guidelines for quality assurance in the European Higher Education Area (ESG). 4e. http://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2015/11/ESG_2015.pdf Downloadable at: <http://www.enqa.eu/index.php/home/esg/>
- Hall, E. T. & Hall, M. R. (1987) *Hidden Differences* NY: Anchor Books/Doubleday
- Ting-Toomey, S., Chung, L., and Flecky, A. (2012) *Instructor's Manual and Test Bank to Accompany Understanding Intercultural Communication*. New York and Oxford: Oxford University Press
- Wiggins, G. & McTighe, J. (2005) *Understanding by Design 2e* Alexandria, VA: ASCD

УДК 37.0

INCREASING KIMEP UNIVERSITY STUDENT LEARNING THROUGH EFFECTIVE FEEDBACK

Ziash Suleimenova

MA TESOL

Language Centre, KIMEP University

Abstract

This study focused on identifying the key components of effective feedback and feedback's relationship to KIMEP University student learning. Two types of feedback were analyzed, descriptive and evaluative, to find the ways to increase student learning at the Language Centre in KIMEP.

Key words: feedback, assessment, student performance, achievement.

КИМЕП УНИВЕРСИТЕТИНИН СТУДЕНТТЕРИНИН ПИКИРИ – ОКУУНУ ЖАКШЫРТУУ ӨБӨЛГӨСҮ

Кыскача мазмуну

Бул макала КИМЕП университетинин студенттеринин пикири канчалык деңгээлде окутуу процессин жакшыртууга таасир этерин изилдейт.

Ачкыч сөздөр: пикир, баалоо, студенттин жакшы окуусу, жетишкендик.

ВАЖНОСТЬ ЭФФЕКТИВНОЙ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ В УСПЕШНОМ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Это исследование сфокусировано на выявлении ключевых компонентов эффективной обратной связи и ее отношении к студентам университета КИМЭП. Были проанализированы два типа обратной связи, описательный и оценочный, чтобы найти пути повышения успеваемости студентов в Центре языка в КИМЭПе. Результатом этого исследования является важность эффективной обратной связи в поддержку успешного обучения студентов.

Ключевые слова: обратная связь, оценка, эффективность студента, достижение.

This paper identified the types of feedback strategies and content choices that research has found to be important for KIMEP University student achievement. It focused on identifying the key components of effective feedback and feedback's relationship to student learning. Two types of feedback were analyzed, descriptive and evaluative, to find the ways to increase student learning

at the KIMEP University Language Centre. The aim was to assess the impact of two different forms of constructive feedback – descriptive and evaluative – on participants' performance. The research questions explored were about students' understandings of feedback in the KIMEP University classrooms and whether students gained from being given only comments or only marks at

the lesson? Students can only achieve learning goals if they understand those goals, assume some ownership of them, and can assess progress (Sadler, 1989; Black & William, 1998 as cited in Nicol and MacFarlane-Dick, 2006, p. 204). As part of the indication on how well they are doing students want some indication of the quality of their work and how this is valued (Higgins and Hartley 2002). It is often the case that students do this by using the numeric mark or grade that tutors provide on student work as an indicator about their performance in an assessment task, a view supported by Duncan (2007).

Definition of the descriptive and evaluative feedback

Feedback as a regular term can be defined as “a method used openly, and with responsibility, to express one’s views with the aim of facilitating /promoting more appropriate actions in the future, in relation to a goal and a vision” (Nilsson, 2004:23). Feedback in a teacher-student learning environment can be defined as “information given to learners which they can use to revise their interlanguage” (Ellis, 1999:702). The difference between evaluative and descriptive feedback is also the focus of a study by Davies (2003). She argues that descriptive feedback supports learning because it reduces the uncertainty by telling students what is working and what is not. In contrast, she suggests, evaluative feedback, which is usually encoded (letters, numbers, other symbols) and includes praise, punishments and rewards, does not give enough information for students to understand what they need to do in order to improve. Alfie Kohn (1993) refers to this as “the praise problem” and states that while some approving comments are not only acceptable (but positively desirable) some are neither. He suggests that the difficulty could be because different people mean different things by ‘praise’ or ‘reward’ or ‘positive feedback’. Crooks (1988) agrees that praise should be used sparingly and where used should be task specific whereas

criticism (other than simply identifying deficiencies) is usually counter-productive. He argues that feedback should be specific and related to need (p.469).

Descriptive Feedback is specific information in the form of written comments or conversations that help the learner understand what he or she needs to do in order to improve. Evaluative Feedback is a summary for the learner of how well he or she has performed on a particular task. This feedback is often in the form of letter grades, numbers, check marks, symbols and/or general comments such as “good,” “excellent,” or “needs help.”

It takes more thoughtful effort to use descriptive rather than evaluative feedback. It takes skill and careful attention to encourage learners to remain interested and to continue to strive to grow without being controlled. Learning to use descriptive feedback for teachers is a skill that needs to be practiced. With time, it becomes natural.

“Achievement gains are maximized in context where educators increase the accuracy of classroom assessments, provide students with frequent informative feedback, and involve students deeply in the classroom assessment, record keeping, and communication process. In short, these gains are maximized where teachers apply the principles of assessment *for learning*.” (Stiggins, 2005)

The purpose of the study was to show the ways of improving student performance through effective feedback and use the results from the research to inform and improve teaching practice in order to enhance student opportunities in learning.

Effects of feedback

If the student receiving the feedback is motivated, and the feedback is given in a useful way, there are reasons to believe that feedback can be an effective way for them to achieve a better knowledge of a second language. There are several components that can have an effect on the student’s uptake. Uptake refers to “a learner’s immediate re-

sponse to corrective feedback on his/her utterances” (Lightbown & Spada, 1999:179), while corrective feedback is used as “an indication to a learner that his or her use of the target language is incorrect” (Lightbown & Spada, 1999:172). The approach chosen by the teacher, the atmosphere, and the type of situation will influence the effectiveness of feedback. It is necessary to be aware that feedback is not appropriate in all situations. For example, when a learner is making a presentation, there is no use interrupting and giving feedback since the learner is focusing on his/her speech, and therefore not able to concentrate on any feedback given (Hedge, 2000:164). The teacher must also be sensitive and not correct the learner too much, as this can take the attention away from aspects of content and distract more than help. This is the case when verbal feedback comes into play.

Methodology

This research focused on the written feedback in the group of students taking an academic course in Reading and Writing. KIMEP University students taking Academic Reading & Writing course were encouraged to write several drafts, getting feedback from their teacher (the author of the study) and peers, and ultimately make a thoughtful revision or final draft. Students’ works were marked and given written feedback. When the first draft was completed, the teacher marked the work with formative feedback (no grades) and then the comments were analyzed. After the students received the written feedback, they were questioned about the feedback they received. The categories used were ‘organizational’, ‘encouraging/supportive’, ‘constructive’, ‘think’, and ‘challenging’.

While these appear to be different, there are elements that are very similar to evaluative and descriptive. ‘Organizational’ meant dealing with such things as date, title, and correction of spelling, ‘encouraging and supportive’ with praise and ticks, and ‘think’ when the answer is not corrected nor is there

any direct teaching, such as ‘unnecessary’. These have clear similarities to **evaluative** feedback in that there is no focus on quality. ‘Constructive’ comments as showing how something could be done or built on, and ‘challenging’ as taking a task from explanation to evaluation. These categories are work focused and similar to **descriptive** feedback. The students were given a variety of tasks to complete individually and in pairs and each received one of three types of written feedback on their work. One third of the group were given individual feedback against criteria explained beforehand, a second group were given grades only derived from the scores on the preceding session’s work, and a third group were given comments and grades. Scores on the work done in each of three sessions served as outcome measures. For the ‘comments only’ group, scores increased by about one third between the first and second sessions and remained at this higher level for the third session. The ‘comments with grade’ group showed a significant decline in scores across the three sessions, whilst the ‘grade only’ group declined on the first session, showed a gain on the second session but this was not subsequently sustained on the third. The only group that improved was the ‘comments only’ group and their scores increased by about one third. This established that whilst students’ learning can be advanced through comments, the giving of marks or grades has a negative effect in that learners ignore the comments when marks are also given. These findings illustrate conditions by means of which formative feedback can be made more or less effective in normal classroom work. They also reinforce the idea of the quality of feedback. Whatever the terminology or how the categories are named, what the student as a writer has in common is a strong belief that a ‘descriptive’ style of feedback is what makes a difference. This view is also reflected by students themselves, an example of which came from one of the ARW students when he said, “I could do better if I was told what could be better”

(Arman, personal communication, January 18, 2016). This is especially the case in the L2 language classroom, where students often attach a great deal of importance to writing accuracy and are eager to obtain feedback on their errors (Cohen, 1987; Ferris & Roberts, 2001; Lee, 1997; Leki, 1991 as cited in Lee, 2003). KIMEP University instructors practice using computers in assessing students' written work. With increased class size, instructors often do not have the time to give the type of attention needed to written work. Thus, giving feedback via computer in a process called computer-based, or e-feedback, has arisen as a possible solution. In fact, the use of computers in assessing writing may be "pedagogically desirable as it can be integrated with existing assessment methods and strategies, increase the frequency of feedback, and broaden the range of assessment" (Bull & McKenna, 2003 as cited in Ebyary & Windaatt, 2010, p. 140). Black and William (2003) believe that "the majority of research in education should be undertaken with a view to improving educational provision" (p.632). It is hoped that the results of this study will inform advisory work in teaching/learning settings.

"Once students realize that information from both teacher feedback and their own self-assessment can help them improve, they will process material more deeply, persist longer, and try harder. In short, they will become more self-regulated learners." (Brookhart, 2006)

Key Findings

The investigation showed some evidence that descriptive feedback designed to strengthen practice produced substantial learning gains, many of which were to do with strengthening frequent feedback that students received about their learning. The findings of the studies reviewed in the literature helped to clarify the focus for this study. Black and Wiliam (2003) identified feedback as an essential element of formative assessment and a wide range of the literature explored its complexities. The find-

ings highlighted the idea that when students are given constructive feedback, they demonstrate ability to self-monitor and make reliable judgments about their own learning. They clearly prefer the descriptive kind of feedback and respond to it by making the improvements and 'fixing it up'. The purpose of the research was to probe KIMEP University students' understanding of the feedback they received. The research focus was determined after several attempts at clarification. While the focus was to be on formative assessment it soon became evident that as a topic it was too broad, and finally, the focus was narrowed to feedback; to the giving and receiving of feedback; to the type of the feedback received by students. The attention was then given to student perceptions of the range (verbal and written) of feedback they receive. A process for the research was established and interview questions were created to answer the following research questions: What are students' understandings of feedback in the KIMEP University classrooms? Do students gain from being given only comments or only marks at the lesson?

Implications

The findings are useful and could be used to support teachers' learning to improve their understanding of feedback and its complexities. The more they are given opportunities to share and discuss issues around feedback the easier they will apply constructive feedback principles. While feedback is seen as a key to improving learning, this notion has yet to be embedded in practice. Some approaches to assessment and feedback remain traditional, have minimal student involvement and give little or no useful information. A balance needs to be found for summative and formative assessments so that all learning is monitored but nothing is measured without learning. It is much more than just 'feedback' and teachers and students need to have a common understanding about what determines learning and the quality of

the learning. Students need to be involved in the assessment process and be encouraged to reflect on their own performance in order to become self-monitoring and self-regulating learners.

For Further Research

As an extension of this study, different university student groups could be investigated. It would be interesting to test this with students from other courses as part of future research. There could also be further investigation to explore student understandings, and the number of misunderstandings, as ideas become embedded and sustained.

REFERENCES:

- Black, P., & Wiliam, D. (2003). In praise of educational research: Formative assessment. *British Educational Research Journal*, 29 (5).
- Brookhart, S. (2006). *Formative assessment strategies for every classroom*. Alexandria, VA: ASCD.
- Crooks, T.J. (1988). The impact of classroom evaluation practices on students. *Review of Educational Research*, 58, 438-481.
- Davies, A. (2003). Feed back...feed forward: Using assessment to boost literacy learning. Online journal. *Research in Action*. Canada: Classroom Connections International. Retrieved from: www.connectionspublishing.ca
- Duncan, N., (2007) "Feedforward": Improving students 'use of tutors' comments', in *Assessment & Evaluation in Higher Education*, Vol. 32 No. 3 pp 271 – 283
- El Ebyary, K., & Windeatt, S. (2010). The impact of computer-based feedback on students' written work. *International Journal Of English Studies*, 10 (2), 121-142.
- Ellis, R. 1999. *Second Language Acquisition*. New York: Oxford University Press.
- Hedge, T. 2000. *Teaching and Learning in the Language Classroom*. Oxford: Oxford University Press.
- Higgins, R. and Hartley, P. (2002). The conscientious consumer: reconsidering the role of assessment in student learning. *Studies in Higher Education* Vol. 27 No 1, pp 53 – 64
- Kohn, A. (1993). Punished by rewards: The trouble with gold stars, incentive plans, A's, praise, and other bribes. Boston: Houghton Mifflin.
- Lightbown, P. M. & N. Spada. 1999. *How Languages are Learned*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Nicol D. and Macfarlane-Dick D., (2006) 'Formative assessment and self-regulated learning: a model and seven principles of good feedback practice' *Studies in Higher Education* Vol. 31, No. 2
- Nilsson, E. 2004. Feedback. Varför, Hur och Till Vad?. Värnamo: Fälth & Hässler.
- Stiggins, R. (2005). From Formative Assessment to Assessment FOR Learning: A Path to Success in Standards-Based Schools, *Phi Delta Kappan*, Vol. 87, No. 04, December 2005, pp. 324-328

УДК 37.0

PRINCIPLES OF DEVELOPING THE STUDENTS' SOCIOCULTURAL COMPETENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Aisulu Medeuova

MA student

Suleyman Demirel University

Gulnara Kassymova

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Suleyman Demirel University

Abstract

Nowadays, a great attention is given to sociocultural competence in teaching a foreign language, which becomes a requirement for the appropriate use of a foreign language in specific social and cultural situations. The purpose of this paper is to exact definitions of sociocultural competence and its correlation with communicative competence, analyze the process and principles of the formation of sociocultural competence in the current system of foreign language teaching. The main accent is given to such principles, which allows the teacher to create the atmosphere of partnership, joint search and the creative solution of a certain problem, improving students' ability to define how their own socio-cultural belonging influences their behavior and teaching them to correct their own acts according to situations, and stimulates learning foreign language at the intercultural level. Results of our research show that understanding social and cultural aspects of foreign language acquisition, on one hand enables the learners to perceive the new language better and helps them to decide how, when and where to apply foreign language structures and reconsider their own language and culture, on the other hand.

Key words: Competence; sociocultural competence; communicative competence, principles of foreign language teaching; non-native speakers.

ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН СОЦИОМАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ ПРИНЦИПТЕРИ

Кыскача мазмуну

Бул макала чет тилин окутууда социомаданий компетенциясын өнүктүрүү принциптерин изилдейт.

Ачык сөздөр: компетенттүүлүк, социомаданий компетенттүүлүк, коммуникативдүү компетенттүүлүк, чет тилин окутуу принциптери, башка тилде сүйлөөчүлөр.

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье рассматриваются принципы развития социокультурной компетенции в обучении иностранному языку

Ключевые слова: компетентность, социокультурная компетентность, коммуникативная компетентность, принципы обучения иностранному языку, не носитель иностранного языка.

The main goal of teaching foreign languages at the present stage is formation of the foreign-language communicative competence of students providing foreign language skills as means of cross-cultural communication. Thus cross-cultural component of communication causes the greatest difficulties both in the course of teaching, and in the conditions of real communication therefore our attention is concentrated on this component, namely on sociocultural competence of students.

Today's sociocultural competence has become a significant part of foreign language teaching. There are a number of different theories of sociocultural competence (Ter-Minasova, 2004: 115), which mostly reveal the interdependence of culture and language and draw some implications for language teaching. Each of these theories has provided professionals in the field with valuable tools and paved the way towards a culture-based pedagogy.

Sociocultural competence can be defined as the students' ability to accomplish proper cross-cultural communication (Sut, 2003: 32). Juan C (2006) describes a person with some degree of sociocultural competence as someone, who is able to see relationships between different cultures – and is able to mediate, that is interpret each in terms of the other, either for themselves or for other people. It is also someone who has a critical or analytical understanding of their own and

other cultures, someone who is conscious of their own perspective, of the way in which their thinking is culturally determined, rather than believing that their understanding and perspective is natural. In the approach of Z.I. Nikitenko (2005:14) sociocultural competence is represented in knowledge of the language (non-equivalent and normal vocabulary), knowledge of national culture, and the norms of behavior. Under the term "*sociocultural competence*" we understand is aspect of communicative ability which involves the specific features of a society and its culture which are manifest in the communicative behavior of the members of this society.

Scientific literature analysis and practical work in classrooms finds evidence of the fact that there is no the only one proper and efficient method or approach; in order to ensure the desired result it is necessary to combine different methods, approaches and principles, considering education specification (Borshchyova and Rozanov, 2014: 23). For sociocultural competence formation and development we find necessary to build up the pedagogical process on the basis of the following principles: *communicative language teaching (CLT)*; *visualization*; *situationality*; and *authenticity*.

Since the aim of teaching English at education institution is to teach the students how to use the target language for communicative needs', one of the main methodologi-

cal principles of sociocultural competence is the principle of *communicative approach*. It means that the students should be involved in oral and written communication throughout the whole course of learning English.

Communicative language teaching makes use of real life situations that necessitate communication. The teacher sets up a situation that students are likely to encounter in real life. Unlike the audio-lingual method of language teaching, which relies on repetition and drills, the *communicative approach* can leave students in suspense as to the outcome of a class exercise, which will vary according to their reactions and responses. The real life simulations change from day to day. Students' motivation to learn comes from their desire to communicate in meaningful ways about meaningful topics.

As an extension of the notional-functional syllabus, CLT also places great emphasis on helping students use the target language in a variety of contexts and places great emphasis on learning language functions. This means that successfully learning a foreign language is assessed in terms of how well learners have developed their communicative competence, which can loosely be defined as their ability to apply knowledge of both formal and sociolinguistic aspects of a language with adequate proficiency to communicate (Borshchyova and Rozanov, 2014: 23).

Hence, trying to reach a compromise, students communicate in foreign language, learn to maintain position of their social role and admit opinion of other people, get cultural knowledge.

The principle of *visualization* is very important in teaching English since the process of knowledge gaining begins with sense perception. The use of visualization makes the lessons emotionally coloured, gets the students interested and awakens their thought. It creates natural or almost natural situations for the use of the language as a means of communication.

Visualization may be defined as specially organized demonstration of linguistic ma-

terial and language behavior characteristic of the target language with the purpose of helping the pupil in understanding, assimilating and utilizing this in connection with the task set. *Visualization* implies an extensive use of audio-visual aids and audio-visual materials throughout the whole course of FLT (Dokuchaeva, 2010: 3).

Visual educational devices promote expansion of the volume of acquired material, drop of fatigue, training of creative imagination, keeping up the motivation to learning of foreign language, creation of atmosphere close to the realistic conditions of language using, semantization of subjects and phenomenon, that don't have equivalents in native language, inclusion of students to authentic cultural realities. For instance, the meaning of a new lexical units, cultural realities, is explained due to showing of pictures, multimedia presentations, short videos. Studied language material is quoted in authentic dialogues, which students not only read, but also listen and look it through, observing gestures emotions and reactions of interlocutors (Azimov and Schukin, 2009: 55). For example, studying the subject of "The art" could be accompanied with the virtual tour to the one of the world museums, systems of education of foreign language countries are illustrated in terms of interactive schemes, photographs, videos, fictional films and etc.

One of the major principles of the communicative-focused training is the *situationality*. Observance of this principle means the organization of teaching foreign language through imitation of situations of daily communication.

The situations created on the lessons have to be guided by culture of the country of the learned language, reflect mentality of representatives of the studied linguocultural community. Following to this principle will help to teach to be guided with various situations of cross-cultural communication and to build the behavior according to a social role of interlocutors.

The *situationality* of communication is achieved by means of the organization of discussions topic of interest with a support on contents of the read a text, listened by audio, watch by video. Students express the estimated relation to the stated facts, the phenomena and events.

According to situational language teaching, a lesson starts with stress and intonation practice followed by a revision and a presentation of new material (mainly structures or vocabulary). The teacher then proceeds to oral practice and drilling of the elements presented. Finally, the lesson ends with reading activity or written exercises (Borshchyova and Rozanov, 2014: 23).

For instance, situational language teaching is still attractive to many teachers who still believe in structural practice of language. Its practicality in the teaching of grammar patterns has contributed to the survival of the approach until recently. Besides, its emphasis on oral practice still attracts support among language teachers. Role-playing and business games, simulations provide a *situationality* and naturalness of communication in a foreign language.

Any foreign language should be taught as a phenomenon of social and cultural reality. Special attention should be given to the formation of learners' communication skills, cultural competence and positive attitude towards another culture. The development of sociocultural competence in language teaching supposes a communication-oriented approach.

The basic principles of the communicative – oriented sociocultural education of students in the conditions of foreign language communication include the *authentic materials*. They can be taken from the internet, TV programs, movies, songs, magazines, periodicals, horoscopes, menus, brochures, bills, postcards, tickets, stamps, etc. (Azimov and Schukin, 2009: 50).

Authentic preparation of lessons increases motivation of students for working with definite material. Authenticity of learning process is achieved as a result of natu-

ral communication in foreign language. It is worth to note that information and communication technology enables students to use the language in authentically situations of communication even in the context of learning process. Students discuss sociocultural topics in blogs, watching and commenting authentically videos, they create own podcasts (audio and video materials) and more (Borshchyova and Rozanov, 2014: 23). Following to the principle of authenticity promotes formation of bachelors' sociocultural competence, as authentically materials demonstrate language functioning in natural form, which is usual for its speaker, in authentically and social context it represents the optimal mean of learning the culture of the country of studied language.

In order to prove this we conducted an interview among 23 students of Suleyman-Demirel University to find out their attitude to authentic materials as one of the main principles of sociocultural competence. According to Tyasto and Kuimova, (2015:539) we asked the following questions:

- Why do you study a foreign language?
- Which authentic materials do you enjoy?
- What difficulties do you encounter when you work with authentic materials?
- Why do people need to know another culture?
- Do you enjoy discovering another culture / customs / traditions?

The received results revealed that 44% students dream of travelling abroad, 65% – prefer to watch foreign movies and listen to songs, 68% – have difficulties with grammar and vocabulary, 72% - understand the value of sociocultural awareness and enjoy learning it. Thus, foreign language knowledge not only helps understand your own language and culture, but also promotes sociocultural competence, opens doors to international education and understanding of other people.

In conclusion, it would be necessary to note that each of described methodical principles is focused on the formation of com-

municative and sociocultural competence of students of linguistic program direction, but only multiple use of given principles results in effective result of sociocultural education organization.

REFERENCES:

1. Azimov E.G., Schukin A.N. (2009). "Sl-ovar' metodicheskikh terminov" (teoriya i prak- tika prepodavaniya yazykov), M.: IKAR publishing house: 448.
2. Borshchyova, V.V., Rozanova, E.V. (2014). "Principy formirovaniya sociokul'turnoj kompetencii bakalavrov lingvisticheskikh napravlenij podgotovki", Moskva: Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta im. M.A. SHolohova. Pedagogikaipsihologiya, (3rd ed.): 22-29.
3. Dokuchaeva, I.V. (2010). Metodika prepodavaniya anglijskogo yazyka. IUBiP, Rostov-na-Donu: 65.
4. Juan C Vegas Puente (2006). Different Views on Sociocultural Competence. google. com/itselj.org
5. Nikitenko, Z.I. (2005). "The Problem of Teaching a Cultural Component in the Content of Education in primary school" Foreign languages, (№3): 13-17.
6. Sut, U.J. (2003). "The opportunities of the usage of the Internet as a means of development of students' sociocultural competence in teaching English" Foreign languages, (№ 2): 31 – 36.
7. Ter-Minasova, S.G. (2004). "Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikaciya", – M.: 624.
8. Tyasto, A.A., Kuimova, M.V. (2015). "About development of sociocultural competence while studying a foreign language at university", Molodoj uchenyj (№5): 538-540.

УДК 16

ФУНКЦИОНАЛДЫ МОРФОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕ АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ ТІЛ ҮЙРЕТУ ТӘЖІРИБЕСİNДЕ

Майра Жолшаева

*Филология ғылымдарының докторы, доцент
Сулейман Демирель атындағы университет*

Түйіндеме

Тіл үйрету процесінің үнемі жетілдіруді, толықтырып отыруды қажет етуі – бір жағынан, лингвистика ғылымының соңғы жетістіктеріне және әдістеме саласындағы уақыт талабына сай еніп жатқан инновациялармен байланысты болса, екінші жағынан, бүгінгі тіл үйренушінің сұраныстарын қанағаттандыруға да қатысты. Бұл – қазіргі тіл үйрету үдерісі талап етіп отырған грамматиканы меңгерту барысында тіл бірліктерінің функционалды жағын ескеру деген сөз. Тіл бірліктері, оның ішінде грамматикалық формалардың сөйлеудегі қызметі олардың мағыналық-қызметтік әлеуетін көрсетеді. Ал әр тұлғаның мағыналы жақтан жұмсалымын білу тіл үйренушіге коммуникацияға түсуді оңтайландырып, коммуникация барысында сөйлеушінің айтар ойын қиындықсыз түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ тілінің функционалды морфология саласындағы жетістіктерін тіл үйрету әдістемесінде тиімді пайдалану – тілдің барлық мүмкіндігін пайдалану деген сөз. Мақалада қазақ тіліндегі грамматикалық формалардың (септік жалғаулары, шақ көрсеткіштері) сөйлеудегі мағыналық-функционалдық потенциалы нақты мысалдар негізінде талданады және бұл ерекшеліктер сөйлеу жағдаятымен, сөйлеушінің прагматикасымен байланысты қарастырылады.

Кілт сөздер: функционалды морфология, грамматикалық тұлға, семантикалық-функционалды әлеует, сөйлеу, тіл үйрету тәжірибесі.

ФУНКЦИОНАЛДЫК МОРФОЛОГИЯ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯНЫН ОРТОСУНДАҒЫ ТИЛДИ ОКУТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Қысқаша мазмуну

Бұл мақала функционалды морфология жана методологиянын ортосундағы тилди окутуу маселелерин изилдейт.

Ачық сөздер: функционалды морфология, грамматикалық форма, семантикалық-функционалды потенциал, колдонуу, тилди үйрету.

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА МЕЖДУ МЕТОДОЛОГИЕЙ И ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАММАТИКОЙ

Аннотация

Статья рассматривает вопросы преподавания иностранного языка между методологией и функциональной грамматикой.

Ключевые слова: функциональная грамматика, семантико-функциональный потенциал, использование, обучение языку.

LANGUAGE TEACHING EXPERIENCE BETWEEN FUNCTIONAL MORPHOLOGY AND METHODOLOGY

Abstract

The topicality of continuous improvement of the process of language learning, on the one hand, is connected with the latest achievements in linguistics, as well as innovations that are being introduced at the signs of our time in the field of methodology. On the other hand, it is connected with correspondence to students' requirements. Drawing on her rich experience of teaching the Kazakh language as a foreign language, professor Z. Kuzekova believes that when applying grammatical exercises we should use "non-traditional grammar" (Kusikova, 2015: 3), grammar, which characterizes functions of language units and their semantic potential, which is embodied in the speech process. That means, that in the course of language teaching, instructors should consider the functional side of language units, including grammatical forms in speech process which indicate their semantic and functional potential. Information about the use of each grammatical form in semantic terms enables the learner to communicate and understand the interlocutor in the communication process. Effective use of advances of the Kazakh language functional morphology in methodology of language teaching means using all the functions and characteristics of language units. The article examines functional and semantic functions of grammatical forms on the basis of specific examples (case endings, characteristic of tenses) of the Kazakh language in the process of speaking. These features are discussed on the basis of language situations and pragmatics of communication.

Key words: functional morphology, grammatical form, functionally-semantic potential, usage, practice of educating to the language.

Тіл – ойды жарыққа шығарудың бір тәсілі, ал ойдың тілдік көрінісі – сөйлем. Сөйлемнен басқа тіл бірліктері, сөз бен сөз тіркестері, ойдың көрінісі болып табылатын сөйлем құраудың материалдары ғана. Сөйлемдегі сөздер мен сөз тіркестерінің өзара мағыналық-құрылымдық жақтан үйлесімді келуін қамтамасыз ететін – грамматикалық формалар. Тілді үйрету және тілді үйрену тәжірибесінде грамматика маңызды орын алады. Тілді ана тілі деңгейінде, шетел тілі ретінде оқытуда грамматиканы құрылымдық аспектімен қатар функционалды аспектіден берудің тиімділігін әлемдік тәжірибесі көрсетіп отыр. Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйретудегі көп жылдық тәжірибесіне сүйеніп отырып, профессор З.С.Күзекова тіл үйретуге тілдің семантикалық кеңістігін және белгілі бір ойды жеткізуде қолданылатын тіл деңгейлері құралдарының жұмсалыу ерекшеліктерін, қажетті

ой тізбегін жеткізудің түрлі тәсілдерін жасауға тіл бірліктерінің қатысу механизмдерін сипаттайтын “дәстүрлі емес” грамматика қажет деп санайды [Күзекова, 2015:3].

Лингвистикалық зерттеулерге сүйенер болсақ, тілді жұмсалымы немесе функционалды жағынан қарастыруға қатысты бірнеше бағытқа тарамдалған концепциялар бар. Бір концепция бойынша тілдегі грамматикалық тұлғалардың семантикалық әлеуетіне (потенциалына) қатысты олардың негізгі функциясынан бастап, басқа бірнеше семантикалық функцияны атқара алу мүмкіндіктері басты мақсат болса, енді бір концепцияда қандай да бір мағынаны жеткізу үшін тілдік жүйені құрайтын түрлі деңгейлердің бірліктері ортақ қызметті атқару негізінде бірігетін функционалды-семантикалық өріс теориясы басшылыққа алынады. Тілтанымдағы соңғы ғылыми

зерттеулердің жетістіктерін лингводидактика саласында пайдаға жарату бүгінгі қоғамның қай саласында болмасын үстемдікке ие болып отырған интеграциялау ұстанымына сәйкес келеді және қазіргі кезде қазақ тілін практикалық тұрғыдан меңгерту барысында лингвистикадағы функционалды грамматика саласының теориялық тұжырымдамалары үлкен қолдауға ие. Өйткені бұл грамматикалық материалдарды тіл үйретуде қандай деңгейде? қай мөлшерде? қалай жүйелі беруге болады? деген мәселелермен тікелей байланысты. Өйткені А. Байтұрсынұлы айтқандай, “Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарар. Мұның бәрін жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды” [Байтұрсынұлы, 1989: 141].

Тіл бірліктерінің семантикалық қолданыс аясы шеңберінің анықталуы олардың мағыналық жүкті көтеру әлеуетін тануға мүмкіндік береді. Бұл туралы А. Байтұрсынұлы “біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдану болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді тандап ала білуді айтамыз” деп түйіндейді. Адам тілдік жүйеден өз мақсатына сай қажетті тіл құралдарын тандап алып, оларды өзара ұйымдастыра отырып, сөйлеу бірлігін тудырады. Бұл тұста тілді тұтынушы тілдік бірліктер, грамматикалық тұлғалардың негізгі беретін мағыналарынан басқа, сөйлеу барысында мәнмәтінде, сөйлеу жағдаятына сай туындайтын мағыналарын да білу қажет. Қазақ тілін үйретуде грамматикалық материалдарды құрылымдық грамматика ұстанымы бойынша сипаттағанда тілдік бірліктердің қолданыстағы негізгі қызметі көрсетіледі. Ал тілдік қатысым үшін бұл жеткіліксіз. Себебі, біріншіден, бұл жағдай тілдік бірліктердің қолданыстағы барлық функционалды-семантикалық әлеуеті қамтылмайды; екіншіден, бұл тіл бірліктерінің функционалды-семантика-

лық әлеуеті толық ашылмайды деген сөз. Яғни тіл үйренуші тілдік бірліктердің негізгі функционалды-семантикалық сипатын білумен ғана шектеледі; үшіншіден, егер тіл үйренушінің тіл бірліктерінің функционалды-семантикалық потенциалын толық білмесе, онда оның тілдік ортада еркін коммуникацияға түсуі қиындайды. Бұл айтылғандардың бәрі грамматика материалдарын функционалды тұрғыдан түсіндіргенде оң шешімін табады.

Тіл үйрету тәжірибесінде грамматиканы функционалды аспектіден беру мәселесі бойынша екі бағытты көрсетуге болады. Біз мақалада осы бағыттардың біреуіне тоқталамыз: ол – грамматикалық тұлғаның негізгі басты семантикалық функциясынан бастап, мүмкіндігінше барлық қолданыстағы беретін мағыналарын көрсету. Бұл ұстанымның лингвистикалық негіздемесі ретінде мынаны көрсетуге болады: дәстүрлі грамматикаға жақын, осы дәстүрлі грамматикалық бағыттағы семасиологиялық немесе формационистік деп аталатын бағыт зерттеуді “тұлғадан → оның қызметіне” қарай жүргізеді, сөйтіп мұндай сипаттағы зерттеулерде тұлғаның мағынасы мен атқаратын қызметінің заңдылықтарына назар аударылады. Мұндай зерттеулердің қажеттілігін М.Шелякин біріншіден, дәстүрлі грамматикалық зерттеулер толықтай әлі де болса қарастырылып бітпеуімен, екіншіден, “тұлғадан → қызметке” қарайғы бағыт “қызметтен → тұлғаға” қарай бағытталған таза функционалды зерттеулерге өтудің алғашқы сатысы болып табылатындығымен байланыстырады [М.Шелякин, 2001: 3].

Қазақ тіліндегі заттың немесе басқа да нәрсенің біреуге тиесілі, біреудің меншігінде екендігін беретін арнайы грамматикалық формалар қалыптасқан. Олар – зат есімнің тәуелдік жалғаулары. Тәуелдік жалғаулы сөздің қазақ тілінде өзіндік ееркшеліктері бар: біріншіден, бұл қосымша жалғанған сөз тек қана

меншік, иелік мағынаны ғана емес, сондай-ақ жақтық мағынаны да көрсете алады. Мәселен, Колхоздың мақта пункті ұзыннан-ұзақ салынған ақыреттей суық там еді (Д.Исабеков); – *Ормантай* көке, сіз бірдене дедіңіз бе? Менің мамам?... оған не болды? Менің мама қайда? Апатай-ай!... (Д.Исабеков). Осындағы колхоздың мақта пункті дегенде –і тәуелдік жалғауы 3-жақты да көрсетіп тұрса, менің мамам дегенде –м жалғауы 1-жақты көрсетіп тұр. Сонымен қатар, оосы екеуіне де ортақ мағына – меншіктілікті, тәуелдік қатынасты да көрсеткен. Екінші ерекшелік, заттар арасындағы меншіктілік қатынасты берудің қазақ тіліндегі өнімді жолы тәуелдік категориясы десек, бұл категорияның көрсеткіштері тәуелдік жалғаулы сөз ілік септік жалғаулы сөзбен матаса байланысып, өзара анықтауыштық қатынас құрайды. Ал анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінде бірінші сынар ілік септігінің тұлғасында, ал екінші сынары тәуелдік жалғауымен келеді. Қазақ тіліндегі грамматикалық тәуелдік мәннің берілуіне және ондағы ілік септік жалғауының рөліне қатысты С.Исаев “... кейде ілік септікті сөз болмай, жалғыз тәуелдік жалғаулы сөзден, өйткені тәуелдік жалғаулы сөз сол жалғау арқылы әрі тәуелдік және жақтық мағынаны білдіріп, әрі өзіне қатысты ілік септікті сөзді меңзеп тұратындығын” айтады [С.Исаев, 1998: 115].

Иелік қатынастың қазақ тіліндегі көрінісіне қатысты зерттеулерді қарастырған еңбектердің ішінде Ы.Мамановтың зағ есімінің осы категориясының көрсеткіштерінің қолданысы туралы жазылған мақаласын грамматикалық форманың функционалды аспектісіне арналған деп санауға болады. Ы.Мамановтың 1982 жылғы “Қазақстан мектебі” журналына жарияланған “Тәуелді форма және оның қолданылуы” атты мақаласы зат есімнің грамматикалық тәуелдік категориясының тұрпат межесін құрайтын грамматикалық формалардың функцио-

налды-семантикалық әлеуетіне арналған [Ы.Маманов, 2007: 440-443]. Қандай да бір грамматикалық форманың негізгі беретін грамматикалық мағынасымен қоса, сөйлеуде, контексте көрінетін басқа да мағыналарын саралап айқындау және ол мағыналардың актуалдануына ықпал ететін факторларды анықтау функционалды лингвистиканың міндеттерінің бірі болып табылады. Тәуелдік форма ілік септігімен матаса байланысып, анықтауыштық-меншіктілік синтаксистік қатынасқа құрылуы жалпы сипаты десек, автор тәуелдік жалғаулардың контексте және сөздің ішкі мағынасына байланысты түрлі мағыналық қатынастарды жинақтап береді. Олар: меншіктілік қатынас (колхоздың малы, оқушының кітабы, менің жолдасым, сенің балаң); мүшелік қатынас (қоянның құлағы, ағаштың жапырағы, үйдің қабырғасы); бейнелік қатынас (ауаның райы, күннің сәулесі, айдың жарығы, жердің жүзі, таудың көркі); тектес қатынас (бидайдың ұны, сұлының жармасы, тауықтың сорпасы); туыстық қатынас (Күңкенің үйі, Кенелдіктің шешесі); мекендік қатынас (жер асты, ауыл арасы, үйдің жаны, маңдайша үсті) [Ы.Маманов, 2007: 440-441 бб.]. Автордың ілік септік пен тәуелдік жалғаулы сөздердің тіркесімі арқылы берілетін жеке-жеке көрсеткен мағыналық қатынастары құптарлық, дегенмен осы барлық топты бір нәрсенің екінші нәрсеге қатысы негізіндегі анықталып тұрған қатыстық мағынаны тиесілік ұғымының аясына біріктіруге болатын сияқты. Бірақ Ы.Маманов жеке-жеке көрсеткен жағдайлардың әрқайсысында осы тиесілік мағынаның көріну деңгейі бірдей емес, бірінде айқын болса, екіншісінде солғындау болып келеді. Сондықтан да автор олардағы басым мағыналық қатынасты ескере отырып, осындай парадигманы ұсынған сияқты. Сонымен қатар, Ы.Маманов басқа сөз таптарының, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу және етістіктің функциялы түрлерінің (есімше, қимыл

есімі) мен етіс тұлғалы сөздердің заттық мән иеленіп, тәуелдік жалғауларымен қолданылғандағы семантика-функционалдық ерекшеліктерін көрсетеді. Мәселен, сын есім субстантивтеніп тәуелдік жалғауымен келгенде тиесілік мағынадан гөрі, жанды және жансыз заттардың сапалық дәрежесінің артық/кемдігін көрсетеді: қыздың сұлуы, қозының семізі, малдың пайдалысы, жәндіктің үлкені [Ы.Маманов, 2007: 440-441 бб.]. Әрине, бұл мысалдардан сұлулықтың қызға, семіздіктің қойға тән екендігін білдіретін тиесілік мағынаны жоқ деуге болмас, бірақ осы тіркестердегі потенциалды мағына актуалданып, бірінші кезекке сын дәрежесінің деңгейін көрсету мағынасын шығарып отыр.

Тәуелдік жалғаулары зат есім сөз табының негізгі көрсеткіші болып табылады. Екі зат есім (ілік септік жалғаулы сөз бен тәуелдік тұлғадағы сөз), субстантивтенген басқа сөз таптарының ілік септікте келу мен тәуелдік жалғаулы сөздер анықтауыштық қатынаста тұрып, беретін мағынасы тиесілік (меншіктік) қатынасты білдіру болып табылады: менің ұлым, баламның кітабы, сіздің мақалаңыз, қыздың бөлмесі. Бірақ мұндай құрылымдағы тіркестерде тиесілік (меншіктілік) мағынаның көріну дәрежесі өзара тіркес құрайтын сөздердің ішкі семантикасына байланысты әр түрлі, айқын немесе көмескі болып келеді. Міне, бір қарағанда -ым/-ім, -м, -ың/-ің, -ң, -ыңыз/-іңіз, -ңыз/-ңіз, -сы/-сі, -ы/-і жалғаулары өздері жалғанға сөзге грамматикалық тиесілік мағынасын жұмсайды десек, екінші жағынан, өзімен матаса байланысағын ілік септігі жалғаулы сөзбен бірлікте айтылып және ол сөздің ішкі семантикасына қарай басқа да функцияларды атқара алатындығын “оңайдан қиынға қарайғы” ұстанымды негізге ала отырып, тіл үйрету барысында ескеру керек.

Келесі кезекте, септік жалғауының бір түріне, оның грамматикалық мағынаны беру әлеуетіне тоқталып көрейік.

Мысалы, қазақ тіліндегі көмектес септік жалғауларының өзіндік ерекшеліктеріне тоқталайық. Біріншіден, бұл септік кейбір түркі тілдерінде жоқ; екіншіден, қазақ тілінде көмектес септік жалғауларының басқа септіктерден ерекшелігі жуан айтылатын нұсқасының болмауы; үшіншіден, бұл септік жалғауларының мүмкін деген қолданыстағы мағыналық қызметтерін саралап, соның негізінде төмендегідей семантикалық-функционалдық әлеуетін көрсетуге болады:

- іс-әрекеттің қандай құралмен іске асқандығын көрсету мағынасы: қайшымен кесу; бормен жазу; автобуспен келу;
- іс-қимылға бірнеше субъектінің қатысуын көрсетеді: аудармашымен кездесу; дәрігермен сөйлесу; досымен тұру;
- қимылдың қалай өткендігін, жасалу сипатын білдіреді: құрметпен қарсы алу; зейінмен тыңдау; үлкен қошеметпен қол соғу; ынтамен тыңдау;
- мезгілдің мәнді білдіруі: күнімен далада жүру; түнімен жаңбыр жауу;
- іс-әрекеттің мақсатын көрсету: жұмыспен келу. Осында –мен,- бен,-пен қосмшаларымен келген сөздердің әр түрлі мағыналық қатынастарда жұмсалғандығын байқау қиын емес. Оқыту жүйесінде осы грамматикалық тұлғалардың негізгісін әрі белсендісін бірінші кезекте үйрете отырып, тіл үйрену деңгейі жоғарылаған сайын грамматикалық тақырыптың қарапайымнан күрделіге және негізгіден қосымша, яғни периферияға қарай жылжуы арқылы сабақтардың мазмұнын өзара сабақтастыруға болады. Бұл сипаттағы грамматикалық материалдарды игерту немесе игеру арқылы қол жеткізуге болатын мүмкіндіктер: біріншіден, грамматикалық материалдар арасында өзара сабақтастық орнайды; екіншіден, грамматиканы меңгертуде жүйелілік қалыптасады;

үшіншіден, бір деңгейден екінші деңгейге өту барысында әрі қайталауға, әрі жоғары сатыда толықтыруға негізделген концентрлік қалыптасады. Осылайша, бір ғана грамматикалық тұлғаның сөйлеуде көрінетін бірнеше мағыналық әлеуетін оңай игеруге болады. Сөйтіп, тіл үйренуші қазақ тілінде қандай да бір грамматикалық тұлғаның бере алуы мүмкін деген мағыналық қабілетін және ондай мағыналық рентердің қандай жағдайда туындайтындығын біліп шығады және тілдік қарым-қатынас барысында осы бір форма арқылы берілетін бірнеше грамматикалық мағынаның ішінен өзіне қажеттісін таңдап қолдана береді. Сонымен қатар, коммуникацияда тілдік қатысым екі жақты: тіл үйренуші сөйлеуші ғана емес, тыңдаушы да болып табылады. Осы орайда тыңдаушы ретінде ол бір мағына шеңберінде оның берілуіне қатысты барлық мүмкін деген тәсілдерді білетін болса, алдындағы сөйлеушінің не айтып тұрғанын да жақсы түсінеді, яғни тілдік қатысымдағы кедергі азаяды. Осы көрсетілген бір форма арқылы берілетін бірнеше грамматикалық мағынаны қолдануы мен абстаркциялану дәрежесіне қарай негізі және “екіншілік” қызметтегі деп саралауға болады. Бұл жерде “екіншілік қызмет” дегеннің өзі шартты. Өйткені тілдің қолданыстық сипаты сөйлеуде грамматикалық мағынаның кез келген құрылымдық деңгейдегі немесе статикалық қалыптағы потенциалды семасы актуалданып, сол сөйлеу жағдая-

тында негізгі семаға айналады. Ал жалпы грамматикалық форманың оқу үдерісінде, әсіресе, тіл үйретуде беретін мағыналарын шартты түрде болса да айқындап алу қажеттігі туындайды. Бұл әдетте, тілдік бірліктің қолданылу белсенділігі арқылы айқындалады.

Сонымен, грамматикалық формалардың қызметі мен мағынасы жағынан функционалды-семантикалық сипатын білу тіл үйренуші үшін не береді? деген сауалға жауап ретінде мынаны айтуға болады: біріншіден, нақты сөйлеу актісінде тіл үйренушіге тілдік бірлікті таңдауға мүмкіндік береді; екіншіден, грамматикалық материалдарды функционалды-семантикалық әлеуетін көрсету арқылы біз тілдік білімді жүйелейміз және қазақ тілінің байлығын да көрсете аламыз; үшіншіден, ал жүйелі білім тілдегі жалпы заңдылықтарды түсінуге тірек, негіз болады; төртіншіден, коммуникация барысында тіл қолданушыға сөйленімді өз бетінше құрауға, рәсімдеуге, моделдеуге жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Baitursunov A. Shigarmalari. Olender, audarmalar, zertteuler. – A.: Jazushi, 1989. – 320 b.
2. Kuzekova Z.C. Kazak tilinin funksionaldi praktikalik grammatikasi. – Astana, 2015. -180 b.
3. Sheliakin M.A. Funkcionalnaia grammatika russkogo iazika. – M.: Russkiiiazik, 2001. -237 c.
4. Isaev C. Kazirgi kazak tilindegi sozderdin grammatikalik sipati. – Almati, 1998.
5. Mamanov I. Kazak til bilimi meseleleri. – Almati, 2007. – 440-443 bb.

УДК 002

ОҚЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Жайнагүл Дүйсебекова

МА, Сулейман Демирель атындағы университеті

Түйіндеме

Осы күнге дейін “сауаттылық” ұғымы әртүрлі мәдени контексттерде қолданылып келді. Дәстүрлі танымда ол “оқу-жазуды меңгеру” деп саналады. Ал қазіргі таңда, ақпарат пен технологиялық жаңалықтарға негізделген заманда, сауаттылық адам өмірінің ажырамас бір бөлігіне айналып, берер мағынасы да кеңейді. Күнделікті жастар өз уақытын түрлі медиаортада өткізетін болды: компьютерлер, мобильді қондырғылар және т.б. Осыған орай білім алу көздері мен жолдары да өзгеруде. Бұрын оқу орындары ақпараттық кеңістікті тек бағыттап отырса, қазір сол ақпаратты өзі де тудырып, тарату мүмкіндігін иеленді. Оған білім көздерінің түрлі әлеуметтік желілер мен блогтарда таралуы, құжаттар мен оқулықтардың электронды нұсқада жасалуы, АҚТ-ның сабақ және одан тыс оқу үрдісінің де маңызды бөлігіне айналуы дәлел болады. Жаңа біліктілік көрсеткіштері ретінде “компьютерлік”, “ақпараттық” сауаттылық ұғымдары тарала бастады. Бұл мақалада “ақпараттық сауаттылық” ұғымының білім беру саласына енгізу және қолдану аясы қарастырылады.

Кілт сөздер: ақпараттық сауаттылық, АҚТ, білім беру үрдісі.

ОКУТУУДАҒЫ МААЛЫМАТ САБАТТУУЛУГУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК АСПЕКТИСИ

Қысқача мазмуну

Мақала оқутудағы маалымат сабаттуулугунун педагогикалык аспектисин изилдөөгө арналат.

Ачык сөздер: маалымат сабаттуулугу, педагогика, оқуу.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ ГРАМОТНОСТИ

Аннотация

Данная статья анализирует педагогические аспекты информационной грамотности.

Ключевые слова: информационная грамотность, педагогика, обучение.

PEDAGOGICAL ASPECTS OF INFORMATION LITERACY

Abstract

Throughout history, in different cultural contexts, the term “literacy” has acquired different meanings. In the traditional sense, it means the ability to read, write and count. In modern conditions, which the based on information and knowledge, literacy has become a prerequisite for the active and successful participation in society. Today’s youth are a significant part of this time in a state of immersion in the media environment of computers, mobile devices, etc. In connection with this change, the role of the educational environment is to provide access to information and knowledge. If in the past, schools passively managed information flow, now at their disposal there are sufficient funds to make information such as creating content on social networks, distribution of documents in the electronic form, improved educational resources use electronic textbooks and ICTs play an important role in the classroom and beyond as part of the training. Knowledge with the use of ICT used the concept of “computer”, “information” literacy.

Key words: information literacy, ICT, learning environment.

Қазіргі таңда ақпарат және ақпарат алу көздерінің көбеюі білім саласындағы мамандардың ақпараттық сауаттылығын арттыруды өзекті мәселелердің біріне айналдырып отыр. Ақпараттық сауаттылық инновациялық оқыту педагогикасы мен оның қолданатын әдіс-тәсілдерінің басты компоненті болып табылады. Бүгінгі қоғамның өзі түрлі ақпараттық технологиялар мен инновациялардың негізінде құрылған. Яғни, ақпараттандырудың түрлі формалары мен әдістерінің біздің өміріміздің кез келген саласына енуіне қасарыса алмаймыз. Ал білім алу мен білу берудің қоғам өмірінің мызғымас бір бөлшегі болғандықтан педагогикалық құзыреттіліктің жаңа түрін қалыптастыруымыз қажет. Бізде ақпараттық сауаттылықтың деңгейі жастарда анағұрлым жоғары деген түсінік қалыптасқанымен, бұл құзыреттілік тек педагог мамандарға ғана бағытталмайды. Себебі, жаңа технологияларды меңгеру басқа, ал ақпараттық сауаттылықты арттыру дегеніміз бір басқа мәселе. Қоғамды ақпараттандыру саласымен айналысатын мамандардың зерттеуі бойынша, оқушы мен студенттер өздерінің оқытушыларына қарағанда жаңа технологияларды бәлкім жақсырақ

меңгергенімен, сол технологиялар арқылы алынған ақпараттарды өңдеуде, сұрыптауда, талғуда және өзінді анализ жасауда көптеген қиындықтарға ұшырасатыны белгілі болды. Сонда алдымызда “ақпараттық сауаттылық” ұғымы нені қамтиды деген заңды сұрақ туындайды. Ақпараттық сауаттылық дегеніміз – белгілі бір мәселені талдап, оның шешімін табу үшін қажетті ақпаратты алу және түсіну, бағалау, бейімдеу, генераторлық талдау жүргізу, оны сақтап, өңдеп, басқаларға ұсынуда қолданылатын біліктіліктердің жиынтығы. Осы біліктіліктерді дамыту барысында көптеген дағдыларды да қалыптастыруға болады:

- ақпараттық қажеттілікті анықтау, оны түйсіну: Мен нені анықтауым қажет? Мен қандай мәселені шешуге әрекет жасап жатырмын?
- ақпарат көздерін анықтау: Қандай ақпарат көзін пайдаланған дұрыс: кітап, ғаламтор ма немесе басқа да жолдарын табу ма?
- қажетті ақпаратты іздеу және оны табу: Іздестірудің қандай әдіс-тәсілдерін пайдансам болады?
- ақпаратты талдау жәнсапасын бағалау: Табылған ақпараттың қанша-

лықты сенімді екенін қалай білсе? болады?

- ақпаратты ұйымдастыру, сақтау немесе мұрағаттау: Бірнеше көздерден алынған ақпараттарды қалай қолдануға тиімді етіп ұйымдастыруыма болады?
- этикалық нормаларға сай ақпаратты өңдеу, оны пайдалану: Ақпарат ұсынушылардың авторлық құқықтарын сақтай отырып, оларды қалай нәтижелі пайдалансам болады?
- жаңа ақпарат жасау және өзара ақпарат алмасу: Менің табылған ақпараттарым негізінде жасалған жаңа ақпараттымызды қалай басқаларға ұсынсам болады?

Ақпараттық сауаты артқан адамсыни тұрғысынан ойлау, ақпаратқа сауатты талдау жүргізе алу, өздігінен іздену, ақпаратты өзі жасай алу сияқты бірқатар дағдыларға да ие бола алады. Ал осы аталмыш дағдыларды меңгерген тұлға еркін өз бетінше мынадай іс-әрекеттерді жүзеге асыра береді:

- жан-жақты ақпараттандырылған тәуелсіз шешім қабылдай білу;
- қоршаған әлемге алынған ақпарат негізінде басқаша көзбен қарау;
- өзара қоғамдастықты сезіну;
- кез келген дискурста түсе алу;
- жаңа білімдерді еркін меңгеру;
- ақпаратты түрлендіру, өз бетінше жасау;
- ғылыми шығармашылық тұлғасын қалыптастыру;
- ғаламдық ақпараттар желісінің дамуына өз үлесін қосу.

Ақпараттық сауаттылықтың артуына байланысты жоғарыда аталған дағдыларды топтастыратын болсақ, төмендегідей түрлерін көреміз:

- Шығармашылық және эстетикалық дағдылар тобы (сюжет құрастыра білу, ақпарат мәтініне анализ жасау, жеке ақпараттық қажеттіліктерін сезіну, тірек және көмекші ақпараттарды пайдалана алу);

Интерактивті дағдылар тобы (ойталқыларға еркін түсе алу, диалогты сауатты жүргізу, жеке және қоғамға бағытталған ақпарат көздерімен жұмыс істей білу, көпшіліктің алдына шығу, кез келген ақпарат түрімен топта жұмыс істеу);

- Сыни тұрғыдан талдау жүргізу дағдысы (ақпаратты объективті бағалау, ақпарат көздерін саралау);
- Қауіпсіздік дағдысы (ақпарат көздерімен жұмыс істеуде регламенттерді сақтап үйрену, ғаламтор жүйесінде құпиялылықты сақтай білу, түрлі тіркелу формаларында ережелерге сәйкес жұмыс жүргізу (аккаунт), ғаламтор желісінде этикалық нормаларды сақтау);
- Ақпаратты басқара алу дағдысы (кез келген ақпарат түріне деген талғампаздық, салыстыру, жүйелеу қабілеттерін қалыптастыру) (Krasilnikov V.A., 2006:133).

Бүгінгі таңда білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқу-тәрбие үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану, ақпараттық технологиялар арқылы мамандардың даярлығын жетілдіру бойынша орындалған зерттеулер баршылық. Оларды бірнеше бағыттарға бөліп көрсетуге болады:

- оқу орындарында информатика пәнін оқытуды жетілдірудің әдістемелік жүйесін жасау (Е.Ы.Бидайбеков, Г.Д.Жангисина, С.К.Кариев, т.б.) (Nurgaliyev, Tajigulova, 2002:23);
- білім беруді ақпараттандыру, оқыту үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану (К.Ж. Аганина, А.Ж.Арыстанова, Е.Балапанов, Б.С.Гершунский, С.Р.Доманова, Қ.Қабдықайыұлы, Ж.А.Қараев, Ш.Х.Құрманалина, Е.И.Машбиц, В.М.Монахов, Г.К.Нұрғалиева, Е.С.Полат, С.С.Тауланов, т.б.).
- жоғары және арнайы оқу орындарында білім беруді ақпараттандыру арқылы мамандар даярлау сапасын

арттыру, болашақ мамандардың кәсіби біліктерін жетілдіру, ақпараттық бағыттылығын қалыптастыру, болашақтағы практикалық іс-әрекетінде ақпараттық технологияларды пайдалануға даярлау (Б.Әбдікәрімұлы, Г.С.Базарбаева, Б.Т.Барсай, Ж.Ж.Джанабаев, В.В.Егоров, М.С.Мәлібекова, А.К.Мынбаева, Л.В.Нефедова, Қ.А.Сарбасова, Г.О.Тәжіғұлова, А.Э.Титовицкая, Л.А.Шкутина, т.б.) (Volekbaeva, 2007:34);

- ақпараттық технологиялар арқылы оқушылардың зерттеу қызметін, болашақ мамандардың ақпараттық және зерттеу мәдениетін қалыптастыру (Р.Ч.Бектұрғанова, Г.Г.Воробьев, Н.Ф.Даумов, Д.М.Джусубалиева, С.Н.Лактионова, Ш.Таубаева, т.б.);
- қашықтан оқыту технологиясы, электронды оқу-әдістемелік кешенді жасау мәселелеріне арналған зерттеулер (Е.Аленичева, М.А.Винницкая, Е.Г.Гаевская, Д.М.Джусубалиева, Е.С.Полат, В.П.Тихомиров, Т.Г.Целуйкина т.б.).

Аталған ғалымдардың барлығының көзқарасы бойынша ақпараттық сауаттылық тұлғаның бойында өздігінен қалыптаса алмайды. Сауаттылықтың бұл түрі баланың бойында үздіксіз жүйелі білім беру нәтижесінде ғана пайда болып, дами алады. Негізінде, ақпараттық сауаттылығын ашу – Бала құқықтарын қорғау жөніндегі БҰҰ Конвенциясында бекітілген кез келген баланың құқығы. Бірқатар дамыған мемлекеттерде ақпараттық сауаттылықты қалыптастырудың арнайы бағдарламалары бар. Мысалы, Финляндия елінде орта сыныптардан бастап ақпараттық сауаттылықты арттыруға бағытталған пән бар және ол міндетті компонент болып табылады (Dendev, 2013:148). Яғни, көріп отырғанымыздай, ақпараттық сауаттылықты баланың бойында мектеп қабырғасынан, тіпті мүмкіндік болса одан ертеден бастап қалыптастыру керек.

Кез келген оқытушы ақпараттық сауаттылыққа үйрете алады. Ол мұғалімнің өзінің ақпараттық сауатына және беретін білімін қаншалықты ақпараттандыруына байланысты. Педагогтың басты міндеті – ол алдындағы шәкіртін миллиондаған ақпараттардың арасында өзіндік бағыт-бағдарын жоғалтпауға үйрету. Себебі, қазір ақпараттың түрі де, формасы да өте көп. Оларды түрлі онлайн порталдар мен сақтау базаларынан, шынайы және виртуалды кітапханалардан, мұрағаттардан, басқа да мәлімет сақтау орындарынан алуға болады. Осыншама ақпараттың көптігі адамның таңдау жасауына қиындық келтірері анық. Білім берудің басқа да түрлері сияқты оның да жүйелі түрде жүзеге асқаны дұрыс. Оқушы мен студенттерді: “Менің ақпарат алу жолдарым қандай? Ақпараттық сауаттылығым қай дәрежеде?” деген сұрақтарға жауап беруге бағыттап, сыни ойлай алу қабілетін дамытуға көмектесу керек.

Қорыта айтқанда, ХХІ ғасыр – ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет. Білім беру жүйесіне ақпараттандыру білім беру үшiн үлкен перспективалар ашады. Соңғы жылдары компьютерлік, телекоммуникациялық техника мен технологиялардың қоғам өміріндегі рөлі мен орнында түбегейлі өзгерістер болды. Ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды игеру қазіргі заманда әрбір жеке тұлға оқу және жазу қабілеті сияқты сапалармен бірге қатарға және әрбір адам үшін қажетті шартқа айналды. Сондықтан қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болуы емес, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси-экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің біріне айналды. ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, тех-

нологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Krasilnikov V.A. Informacionnye i kommunikativnye tehnologii v obrazovanii. M., Dom ekonomiki, 2006.
2. Dendev B. Informacionnye i kommunikativnye tehnologii v obrazovanii. – M., ИИТО ЮНЕСКО, 2013.
3. Nurgaliyev G.K., Tajigulova A.I. Pedagogicheskie tehnologii informatizatsii obrazovaniya. – Almaty: RSIO, 2002.
4. Bolekbayeva K. Ustazdikizdenister (ozik is-tajiribelerjinagi). – Almaty, 2007.

УДК 80/81

PROBLEMS OF FLUENCY DEVELOPMENT AT INTERMEDIATE LEVEL

Saida Abdulayeva

*MA, student of faculty of Philology and Educational sciences
Suleyman Demirel University*

Abstract

The article deals with the issue of communicative competence and fluency in particular. Different approaches are popular in teaching practice. Structural approach, combined with graded communicative activities is one of the most effective methods. The article also presents the analysis of English course books adapted for Kazakhstan schools.

Key words: fluency, communicative competence, structural approach, communicative situation.

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ЭРКИН СҮЙЛӨӨ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Кыскача мазмуну

Бул макала англис тилин окутууда эркин сүйлөө компетенциясын калыптандыруу маселелерин чечүүгө арналган.

Ачкыч сөздөр: эркин сүйлөө, коммуникативдик компетенция, структуралык ыкма, коммуникативдик кырдаал.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ СВОБОДНОЙ РЕЧИ (УРОВЕНЬ INTERMEDIATE)

Аннотация

Данная статья рассматривает проблему коммуникативной компетенции и навыков свободной речи. В педагогической практике применяется множество различных подходов, однако более эффективным методом обучения иностранному языку считается структурный подход в сочетании с разноуровневыми коммуникативными приемами. В статье также представлен анализ учебника по английскому языку, адаптированного для казахстанских школ.

Ключевые слова: навыки свободной речи, коммуникативная компетенция, структурный подход, коммуникативная ситуация.

For the past decades the status of foreign language in Kazakh society has significantly changed. Rapid integration of Kazakhstan in universal community, its economical and socio-cultural situation provided a source of effective demand for the knowledge of

foreign languages and created strong motivational base for their learning. Nowadays the knowledge of foreign languages is an inevitable necessity.

Significant changes in social procurement gradually lead the Government to fun-

damental reorganization in educational process, reconsideration of goals and objectives in Foreign Language Teaching and use of modern teaching methods and technologies.

Due to multidimensional and complex nature of teaching fluency in the system of language education, Ministry of Education, school administration and teachers have to solve a number of problems. This article aims to review and highlight key challenges militating against successful acquisition of foreign languages and to find possible ways of problem solution. In most of Kazakhstan schools English language is taught for six and in some schools for ten years. The inability to speak English after six years of study worries native methodologists and wonders many Europeans. When they are informed about the number of teaching hours devoted to foreign language in our schools, their bewilderment usually turns into confusion and doubts in correctness of curriculum.

An important problem in foreign language learning process is the contents and quality of study guides and textbooks.

Even in some cases the aim "to develop speaking skills" is merely omitted in the ways of teaching a language. In case of appropriate methodology of language teaching, our students would devote most of their time to the development of speaking skills, rather than translation with the dictionary.

In the era of rapid development of all social spheres it is also impossible to avoid linguistic changes which have found their reflection in dictionaries and learning guides of modern language. In this regard it is possible to recognize reasonable choice of additional manuals of the foreign publishers approved by the Ministry of Education and Science, as these courses are based on special system and modern concepts, taking into account common-European requirements to foreign language acquisition and formation of speaking skills, in particular. We consider that the solution of this problem lies in parallel use of domestic and

foreign textbooks or their combination that will allow pupils to master modern spoken language taking into account the realities of modern life.

Communicative competence and fluency in particular are long-term goals of the SL program. Communication is emphasized throughout a language program to convey most of students' feelings and ideas. One of the goals of CLT is to develop fluency in language use. Fluency is natural language use occurring when a speaker engages in meaningful interaction and maintains comprehensible and ongoing communication despite limitations in his or her communicative competence. Fluency is developed by creating classroom activities in which students must negotiate meaning, use communication strategies, correct misunderstandings, and work to avoid communication breakdowns. Fluency practice can be contrasted with accuracy practice, which focuses on creating correct examples of language use.

Communicative language teaching is dominated in many ESL/EFL classes in the world today, which was initially proposed in the ESL class in the 1970s (Habermas, 1970; Hymes, 1971; Savignon, 1972). Richards (2006:9) specified that CLT created a great deal of enthusiasm and excitement in language education, because the purpose of language teaching is to develop the learners' communicative competence in authentic contexts and CLT also acknowledges the interdependence between language and communication (Larsen-Freeman, 2000:121).

Brumfit (1984:67) distinguished fluency as natural language use like the native speakers. That the ability one speaks fluently can sustain the speaker to produce continuous speech and meaning without comprehension difficulties for the listener. Richards et al. (1985:223) argued the strand of fluency is a measurement of one's communicative proficiency level. As a result, it is obvious that the speaking fluency is an important component of the communication

competence. Hedge (2000:7) eventually put the fluency development into the criteria list of communicative competence for being a successful English speaker.

“Communicative competence” has become a habitual word in SLA, and still stands as an appropriate term to capture current trends in teaching and stimulate students’ fluency. It therefore advocates the teachers to consider: adjusting the traditional curriculum and designing relevant activities, choosing interesting topics to motivate their students, and creating opportunities for interaction in class, which is an emphasis on the delivery of meaning rather than the linguistic feature or grammar structure, because students learn primarily what is stressed. Therefore when communication is emphasized throughout a language program, it is not surprising that students learn to convey most of their feelings and ideas. This stress on communication is worthy, because it brought a missing element into many language classes.

On the other hand, the structural approach, combined with graded communicative activities, produced good results. But in most schools it soon degenerated into a mechanical routine that turned out linguistic parrots unable to transfer their knowledge to real communicative situations. Second language acquisition (SLA) specialists state that students in communicative classrooms can learn the language quite well, not just acquire the ability to somehow put their ideas across.

Analysis of EL teaching practice shows that students are still taught by Grammar–Translation method to develop their intellectual understanding of language structure and gain reading skills, but there is no opportunity in improving oral fluency and in the result, students suffer from “language mutism”.

We find the course books analysis to be of interest for checking whether they are aimed at improving speaking skills or not. Having studied the course books adapted

for Kazakhstan “Messages 3” provided by the publishing house Cambridge University Press which include Student’s Book, Workbook, Teacher’s Book, Teacher’s Resource Pack, Audio CD and DVD we would like to note that these study materials are mainly constitute on sphere of students’ interests and their personal enrichment. In this regard the topics, texts and dialogues are also taken into account due to the students’ age and sphere of their interests. The grammatical material is studied in the context of “virtual” conversations with overseas peers. The concept of the textbook is presented in a form of “letter” which a student receives from friends and emails the answers. Firstly, such way of study does not carry out an instructive role, thereby does not cause a rejection on the part of students. Secondly, it forms students’ understanding of foreign language as a real means of communication and allows them to use it in true to life communicative situations. Thus, this textbook can be used both in individual and group language training.

The table below demonstrates the data on the types of activities and their proportion within one unit.

The present diagram shows a percentage ratio of the exercises directed on development and studying of “Grammar and Vocabulary”, “Listening and Reading” and “Communicative skills”. Having counted the total amount of exercises and their percentage, we see that this textbook contains equal quantity of the exercises. Activities aimed at the development of speaking skills compiles (32,6%) in comparison with the number of the exercises directed on studying the grammar and vocabulary (33,6%) and the development of reading and listening skills (33,8%).

We present analysis on the structure and content of the course book:

1. Methodical concept of the authors:

The concept/system of the Student’s Book is based on intensive method in teaching foreign language. A variety of the ma-

	Unit	Grammar and Vocabulary (Amount of exercises, %)	Listening and Reading (Amount of exercises, %)	Communicative tasks (Amount of exercises, %)
1	Connections	9 (30%)	12 (40%)	9 (30%)
2	Past events	11 (37%)	11 (37%)	8 (26%)
3	People	12 (37,5%)	12 (37,5%)	8 (25%)
4	Places	12 (36%)	11 (33%)	10 (31%)
5	Goals	8 (27,5%)	10 (34,5%)	11 (38%)
6	Choices	12 (35%)	10 (30%)	12 (35%)
7	Achievements	10 (31,5%)	10 (31,5%)	12 (37%)
8	Experiences	12 (34%)	11 (32%)	12 (34%)
9	Getting it right	13 (39%)	12 (36%)	8 (25%)
10	Where is it made?	10 (32,5%)	11 (35%)	10 (32,5%)
11	Talking	11 (29%)	11 (29%)	16 (42%)
12	New beginnings	12 (35%)	10 (30%)	12 (35%)
	Total	33,6 %	33,8 %	32,6 %

materials, implementation of an original technique provides the achievement of main objectives:

- to teach the students to communicate in foreign language;
- to acquaint them with popular scientific literature and fiction and to conduct the discussion on read material;
- to teach the students to set out their thoughts in a written form.

The Student's Book includes both authentic and educational texts for introduction of certain language phenomena. The grammar is presented inductively, where the students bring the rule out of examples. It allows the students to understand the meaning of the grammatical phenomenon more precisely and gives them a chance "to open" the rule themselves, and helps to remember it better.

The material of the Student's Book is divided into 6 modules (12 units), which, in turn, are divided into "steps". At the end of each module the students should pass there view which includes grammar check, study skills, progress check and coursework. At the end of the textbook there is also "Grammar reference" and "Wordlist". The

undoubted advantage of the reviewed textbook is illustrations. They are used not for scenery or volume of the book, but for better knowledge acquisition (the textbook includes such exercises as: What can you say about the photo? Match the verbs with the pictures, describe the picture, etc.).

2. The system of exercises:

The system of exercises may be considered as appropriate, because the textbook includes the exercises directed on the development and formation of skills and abilities. Different types of exercises which are aimed at the development of students' communicative competence are also offered. The exercises are arranged on a "simple-to-complex" approach.

3. Teaching to speaking:

In order to integrate the students in process of speech interaction in early stages of study, the tasks with problem-communicative approach are used. These tasks can be both in reproductive and productive manner. Reconsideration of information assumes the ability to understand the text not only at the level of contents, but at the level of sense, and also the ability to build own text, using various ways of transformations.

In the process of studying the students pass from simpler to more difficult language and speech transformations. The quantity of support and hints connected with the ability to carry out compression and extension of the text, connect the information of several texts, the change of the person on behalf of which there is a narration, gradually decreases.

The sufficient attention is paid both to the dialogical and monological speech. Students are getting acquainted with speech models and structures which are presented in such types of dialogues as dialogue-inquiry, dialogue interchange of views and interviews. The students can also briefly retell the main idea of the text, giving own thoughts and ideas. Such speech models become basic for creation of similar dialogues and monologues.

Nevertheless, as the analysis shows, the present Student's Book needs to be supplied additionally with sufficient number of the exercises aimed at the development of speaking skills in comparison with the number of the exercises directed on studying the grammar and the development of reading and listening skills.

In our opinion, the effective realization of priorities in language education system is provided with the solution of the following objectives:

- the implementation of Communicative Approach to teaching a foreign language.
- the adaptation of school curriculum;
- the improvement of various forms of advanced professional training for Foreign Language teachers with the focus on formation of speaking skills;

It is obvious that, apart from the listed problems there are a number of others. It

means the system Foreign Language education demands further modification that would break previous stereotypes about passive teaching and turn to active language learning which makes students to think creatively and find answers to difficult questions with teacher's help and independently as well. The understanding of advantages and shortcomings of the school program will allow the experts of FLT to correct the course of studying English and make it more effective.

REFERENCES:

Brumfit, C. (1984). *Communicative methodology in language teaching: The roles of fluency and accuracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Habermas, J. (1970). *Towards a theory of communicative competence*, <http://dx.doi.org/10.1080/00201747008601597>

Hedge, T. (2000). *Teaching and learning in the language classroom*. Oxford: Oxford University Press.

Hymes, D. H. (1971). *Competence and performance in linguistic theory*. In R. Huxley & E. Ingram (Eds.), *Language acquisition: Models and methods* (pp.3-28). London: Academic Press.

Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and principles in language teaching*. Oxford: Oxford University Press.

Richards, J. C., Platt, J., & Weber, H. (1985). *Longman dictionary of applied linguistics*. London: Longman.

Richards, J.C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge: Cambridge University Press.

Savignon, S.J. (1972). *Communicative competence: An experiment in foreign language teaching*. Philadelphia, PA: Centerfor Curriculum Development.

УДК 372.8

TEACHING INTERCULTURAL COMMUNICATION FOR ENHANCING FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION AND PERFORMANCE

Saule Abdygapparova

*Associate Professor, candidate of philological sciences
Kazakh-British Technical University, Associate Professor*

Abstract

The paper deals with teaching an intercultural communication course to English as Foreign Language students. Intercultural competence models and approaches to developing intercultural communication skills are considered. Course learning outcomes, structure, content, teaching methodology, self-study assignments, assessment tools and criteria as well as student reflections are discussed.

Key words: intercultural communication, models of intercultural competence, EFL, foreign language acquisition, teaching methodology.

“МАДАНИЯТ АРАЛЫК КОММУНИКАЦИЯ” ПРЕДМЕТИН АНГЛИС ТИЛИН ЧЕТ ТИЛИ КАТАРЫ ҮЙРӨНҮП ЖАТКАН СТУДЕНТТЕРГЕ ОКУТУУ

Кыскача мазмуну

Бул макала англис тилин чет тили катары окуган студенттерге арналган “маданият аралык коммуникация” предметин окутууга арналган.

Ачык сөздөр: маданият аралык коммуникация, маданият аралык коммуникациянын үлгүлөрү, англис тили чет тили катарында, чет тилдерин үйрөнүү, окутуу усулу.

Аннотация

Статья посвящена преподаванию курса по межкультурной коммуникации студентам, изучающим английский язык как иностранный. В статье рассматриваются модели межкультурных компетенций, подходы к выработке умений и навыков межкультурного общения, ожидаемые результаты обучения, структура и содержание курса, методика обучения, критерии и параметры оценки, а также проводится анализ рефлексии студентов по данному курсу.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, модели межкультурных компетенций, английский язык как иностранный, изучение иностранных языков, методика преподавания.

Acquiring intercultural communication competence becomes a mandatory requirement for professionals in the most developed countries of the world, especially those who operate on a global scale. Since the Republic of Kazakhstan aspires to become one of the most developed countries of the world, educational institutions of the country should pay special attention to implementing programs for developing intercultural communication skills that are most relevant in various fields of professional specialization.

The list of intercultural communication competences and skills is extremely wide as much research has been done in the area. The most important ones are respect for other cultures, empathy, lack of bias, sensitivity to cultural variation (Dodd, 1987; Lustig, 1993), tolerance for unusual behavior, readiness to respond to changes, flexibility in coming to alternative solutions, the lack of high expectations in the efficiency of the act of communication, ability to listen and speak descriptively, identifying language barriers to recognize non-verbal codes, understanding one's own and others' needs, values, perceptions and attitudes, demonstrating openness and ethnocentric behavior (Harris, 1991).

Such a variety of skills is determined by the interdisciplinary character of intercultural communication as a research area. Nevertheless, there exist certain attempts to summarizing existing knowledge and to modeling intercultural competences within the field of studies.

The majority of researchers point out that competence in intercultural communication includes three main areas: cognition, affect and behavior. Cognition is associated with our knowledge about ourselves and about representatives of the culture we communicate with. The affective sphere includes sensitivity to our emotional state and the emotional states of our interlocutors. Behavioral sphere refers to the efficient use of communication skills in communication situations in general involving intercultural encounters as well. In the frame of these ar-

reas three models of intercultural competences have been elaborated. They are integrative model (Spitzberg, 2008), effectiveness model and cube model (Dodd, 1995). These models are the basis for the development of competences and skills in teaching intercultural communication.

The Intercultural communication course is taught as an elective discipline to Kazakh-British Technical University (KBTU) students with the general aim to prepare them to communicate successfully in intercultural settings. The major purpose of the course is exploring the multifaceted and dynamic connections of diversity, culture and communication, thus providing assistance in learning how to interact with diverse populations – people, who think, feel and behave differently than we do. The major focus of the course are issues related to (1) encountering differences, cross-cultural adjustment and a multicultural world, (2) value systems, verbal and nonverbal communication, and (3) dominant international cultural patterns and cross-cultural variables in western and Kazakhstani communication. The study of intercultural communication can enhance understanding of our own culture in relation to other cultures and, as a result, enable students to conceptualize areas of potential misunderstandings including the area of international business communication.

Upon successful completion of the course, students are expected to:

- recognize and understand the major challenges in intercultural communication
- identify specifics of Kazakhstani culture in relation to other cultures
- acquire knowledge, sensitivity, social competence skills and develop values that will facilitate effective intercultural communication
- demonstrate an appropriate verbal and nonverbal communication behaviour in intercultural encounters
- develop observational and analytical skills and evaluation ability

- and form behavioural stereotypes, and professional skills necessary for successive social adaptation of graduates in multicultural environment.

The course covers such topics for study as Introduction to intercultural communication, Communication, Culture and Cultural diversity, Cultural stereotypes and Culture shock, Value systems, Language and culture, Non-verbal communication, and Business cultures.

Class sessions are a mixture of information, discussion and practical application of intercultural communication skills to converse in diverse situations. Emphasis is directed to a conceptual framework for students' thinking analytically about topics under discussion as well as actual participation in assigned forms of communication behaviour surrounding various "cases." To instil a professional ethic, students face expectations similar to those they will face after graduation.

Home assignments consolidate the concepts and materials taken during in-class activities, help students expand the content through diverse background resources and/or practice certain skill areas; they also develop the students' ability to work individually in exploring and examining related issues.

If students have many classes, there is little time to develop critical thinking skills, research skills and learn to function independently. Therefore, in the KBTU curriculum most of the student time is dedicated to self-study. Self-study assignments in Intercultural communication course are all alternative assessment based and include field research on nonverbal behaviour, writing a review on an original article related to intercultural communication issues, interviewing a representative of a different from the student's own cultural/sub-cultural group.

Student evaluation combines both formative and summative assessment. The formative one prepares students for their mid-term and final assessment and identifies the competence level they have achieved on a related subject matter, the aim being to diagnose po-

tential discrepancies in students' understanding and performance in order to make specific adjustments to course content and procedures and/or to assign additional assignments to certain individuals or the whole group. The summative assessment is an attainment evaluation designed to identify how successful the students have been achieving objectives. The mid-term and final exams include multiple choice, matching and definition assignments, open-ended questions and problem solving case analysis related to course topics and the application of issues under study to intercultural situations and practices.

Student reflections reveal their satisfaction with the course as they think they will use the competences gained for self development and academic purposes, and as a result grow both personally and professionally. A five-year experience of teaching intercultural communication course demonstrates that acquiring intercultural competences and skills proves to empower Kazakhstani students and thus to provide opportunities for them to be highly demanded and competitive in a global labor market.

REFERENCES:

1. Dodd, C., and Montalvo, F. editors (1987). *Intercultural Skills for Multicultural Societies*. Washington, DC: International Society for Intercultural Education, Training, and Research.
2. Dodd, C. (1995). *Dynamics of Intercultural Communication*. Dubuque, IA: W.C. Brown.
3. Harris, P.R., and Moran, R.T. (1991). *Managing Cultural Differences*, 3d edition. Houston, TX: Gulf Publishing.
4. Lustig, M., and Koester, J. (1993). *Intercultural Competence: Interpersonal Communication Across Cultures*. New York: Harper Collins.
5. Spitzberg, B.H. (2008). A Model of Intercultural Communication Competence. In L.A. Samovar, R.E. Porter and E.R. McDaniel, editors, *Intercultural Communication: A Reader*. Boston, MA: Wadsworth.

УДК 372.8

TEAM-TEACHING OF LAW AND ENGLISH AT A TERTIARY LEVEL

Joseph Luke

J.D., School of Law, KIMEP University

Yelena Grebennikova-Howe

MA in TESOL

Language Center, KIMEP University

Abstract

The paper analyzes team-teaching of law and English at a tertiary level.

Key words: team teaching, law, foreign language.

АНГЛИС ТИЛИНИН ЖОГОРКУ КУРСУН ЖАНА УКУУ ТААНУУ САБАГЫН ОКУТУУДА КОМАНДАЛЫК ОКУТУУ

Кыскача мазмуну

Бул макалада англис тилинин жогорку курсун жана укук таанууну окутууда командалык окутууну изилдейт.

Ачык сөздөр: командалык окутуу, укук таануу, чет тили.

КОМАНДНОЕ ОБУЧЕНИЕ ПРАВУ И АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ПРОДВИНУТОМ ЭТАПЕ ПРЕПОДАВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается командное обучение праву на продвинутом этапе преподавания английского языка.

Командное обучение в междисциплинарном контексте является одним из наиболее актуальных вопросов методики преподавания иностранного языка.

Ключевые слова: командное обучение, право, иностранный язык.

Interdisciplinary team-teaching has been practiced in higher education round the world for many years. This approach is acknowledged as a way to cross boundaries between subjects, to enhance student's learning, and teacher's professional development. In the context of English medium instruction at tertiary level institutions interdisciplinary teaching of English and college specific courses can create favorable conditions for EFL students to learn L2 and sub-

ject content. This paper will describe the experience of the interdisciplinary team-teaching of English and one of the courses at the School of Law in a Kazakhstani University, along with a few changes in learning materials development. We will also reflect on the barriers for on-campus interdisciplinary collaboration and the ways to overcome them.

The courses offered by the School of Law usually do not require as much writing as the general education component of the

program, therefore, to become familiar with the requirements in legal writing genres the EFL undergraduate students have to take the course Legal Research, Reading and Writing. Its objective is to teach how to write opinion letters, legal analyses (through using common law case brief techniques), research proposals, and memoranda on legal topics. The course is viewed as student's entry into their future discourse community because unlike in ESP or EAP courses, they will write for a specific audience, avoiding legalese but writing in a clear legal style. In addition, the undergraduate students can take any course from the School of Law after completion of several language courses doing which they acquire English mastery and academic reading and academic writing skills such as note-taking, summarizing, paraphrasing, and paragraph, essay and proposal writing. They can use these skills in their college specific courses working on reading and writing assignments.

Taking into consideration course's objectives, the course is suitable for collaboration of an English language teacher who has experience of teaching academic reading and writing skills and a law lecturer who is a specialist in the area of international law and legal writing. Both specialists were willing to collaborate and to learn from each other. In addition, both teachers maintained friendly relationships before starting this collaboration, and are open-minded and conflict-avoiding personalities, the features that are needed for a successful collaboration (Lee, 2008). The administrations of the Language Center and the School of Law supported the initiative to collaborate.

At the beginning of the semester the Law teacher shared his perception of the challenges and/or the needs of the enrolled EFL students based on his previous experience of teaching this course. First, the students can have different levels of knowledge of the legal system because some of them are second year students, some are in their fourth year. In addition, the students can

have different levels of language proficiency; some students can have low language proficiency, sometimes poor knowledge of legal terminology, lack of skills to read authoritative legal text for follow-up analysis (for instance deciphering a statute) and for application of that analysis to a set of facts. The end of course survey among the enrolled EFL students showed that the teacher's expectations were in agreement with the students' self-assessment of the difficulties they encountered at the beginning of the semester. Awareness of these needs by both teachers helped to define their level of cooperation (Shibley, 2008). It was obvious that English is "closely hooked with subject contents and it is unrealistic to detach language from content or to teach the language in isolation" (Lee, 2009, p. 2).

The English teacher's awareness of what the students' needs can be, of what they will be studying, and the subject discourse helped to choose the task-based approach to teaching the course content. This approach can be employed when a language teacher wants "to encourage learners to engage in meaning with the language resources they already have. This makes learners acutely aware of what they need to learn" (Willis & Willis, 2007, p. 2). Moreover, within the framework of this approach, two subject specialists can compensate what they cannot do well on their own, for example, the English teacher does not have knowledge or expertise in teaching Law and legal writing, and the law lecturer is not trained to teach English or writing (Lo, 2014).

Following the warning of Littler and Hoel (2011), at the beginning of the semester we informed students that the course will be team-taught, and explained the roles of the English teacher and the differences between a traditional teaching of a course that they were used to and a team-taught course. Since the students enrolled in the course had never participated in a team teaching experience, they were surprised and concerned about who will evaluate their assignments. After

the first midterm, students stopped being concerned that English teacher participation can ruin their grades, and they realized that they could get help to deal with their language problems instead.

Before the start of the semester we identified 5 main tasks for the course which can provide smooth transition from writing in English to writing applying legal style, from academic reading in general to reading authentic legal texts. These tasks were development of legal texts, case briefs, client letter, research proposal, and memo. The duration of work on each task was from 4 to 6 classes and each task included language and legal component. Selection of authentic legal texts for each task was the responsibility of the Law lecturer, whereas the English teacher had to analyze these authentic texts at three dimensions: word/phrase, sentence, and message and to develop reading and writing activities to address the needs of the enrolled EFL students. Our experience supports the idea of Lee (2008) that cooperation and collaboration of an English teacher with a subject teacher “helps the latter to be more effective in course planning, delivery and evaluation” (p.130).

The language component of each task was our scaffolding of students’ acquisition of the specifics of reading authoritative legal texts and writing legal case briefs, memos and a proposal. The language component also varied depending on the topic of the task and expected learning outcomes. For example, at the beginning of the course the focus was on revision and development of students’ knowledge of legal terminology, practice in paraphrasing excerpts from legal texts, and summarizing of legal texts, as well as conventions of English writing, for example, use of active vs. passive voice in legal texts.

To illustrate the collaboration between the English teacher and the law lecturer, we can consider one of the tasks. In task 1 “Development of Legal texts” we provided a refresher on academic reading with an article

focused on a legal academic topic. The Law lecturer chose the article that had straightforward organization and that dealt with a topic that was easily accessible to the general reader. The language analysis of the text showed that the author of the article provided several definitions of terminology, which the Law lecturer continued to use throughout the course. Reading the article the EFL Law students could practice specific reading style of looking at the introduction and conclusion (there was no abstract), the sub-headings and then the topic sentences within each section of the text instead of reading the whole article from beginning to end. In addition, analysis of the article composition by the law lecturer revealed that the text can demonstrate what a well written article generally is: tell them what you are going to say, say it and then tell them what you said. He also noted that some terms used by the author should be given special attention.

At *Pre-task stage* the Law lecturer explained the objective and the importance of the article for the course content. Since part of the task was to paraphrase passages from the article and write a summary, the English teacher revised the techniques of paraphrasing and summarizing. Keeping in mind that legal texts contain legalese, sentences are very long and not always are easy to read, the focus of revision was on chunking the original long sentences from the article and on the use of a variety of paraphrasing tools (synonyms, antonyms, changing a sentence structure, Passive/active voice, etc). Students were also involved in revision of summarizing rules and doing a few exercises. The samples of paraphrased sentences and summaries written by the students were checked by both teachers and we found that some students made mistakes in sentences structures and word order, and had difficulties with selecting relevant synonyms and antonyms of the words from the given originals.

At *Task stage* the Law lecturer asked students the questions for group discussion of the article content and led that discus-

sion. Moreover, the students were asked to paraphrase a few paragraphs from the text and write one-sentence and one-paragraph summaries of the article. The selected material was written in a typical legal way: using legalese and long, complicated sentences. As a result, chunking these sentences turned out to be very challenging for many students, and both teachers had to provide the students with feedback on the content and rewording and connecting chunks. The correctness of the paraphrased material was evaluated by the content teacher who also gave additional feedback on the meaning of a few notions. The language teacher analyzed the paraphrased sentences and identified the common writing mistakes. They were sentence structure, word order, choice of tenses, spelling, and punctuation. In the follow-up class the English teacher arranged error correction and guided students in writing clear, concise, coherent and readable sentences.

One more skill that was focused in Task 1 Legal text development was writing a one-sentence and one paragraph summaries of the article. It was agreed that the students would be asked a guiding question: In which part of the texts do writers present the purpose of writing the article and /or what their thesis is? Students were asked to paraphrase the sentence in the introductory part of the article. To write a one –paragraph summary of the article students had to paraphrase the subheadings in the article and connect these sentences. Students did not experience difficulties in writing summaries after discussion of the content of the article but some of their writing mistakes were similar to those identified in paraphrasing tasks (sentence structure and word order) and they had problem with the use of linguistic markers to show the relations between ideas.

Both teachers analyzed and discussed the samples of students' summaries and paraphrases, and drew the conclusion that students should do paraphrasing and summarizing in more Tasks. We also agreed that

the improvement of these skills of the students with low language proficiency would be slow; therefore they were recommended to attend the remedial sessions with the English teacher.

Planning the work on each task we considered the objectives of the lessons and our turn-taking. Similar to Shibley (2008), we implemented minute-to-minute exchange of roles during the lesson based on previously discussed procedures of the lesson. Example how we did that. While the English teacher explains the rules of paraphrasing, the law teacher listened attentively to the rules as they were being explained and in the group exercises on paraphrasing followed the English teacher's lead on assisting the students apply the rules while monitoring content to ensure that the paraphrases were accurate. While the Law teacher explained the format of a legal document, such a case brief or legal memorandum, the English teacher asked clarifying questions in order to direct student attention to a specific idea or detail. Detailed planning of lessons resulted in having clear understanding how our responsibilities within a specific task and a session can be shared.

One of the benefits of team-teaching of the course for the students is that they got feedback on their assignments from their Law lecturer and got advice and assistance in completion of subject-specific tasks such as summarizing, paraphrasing, writing assignments from their English teacher. In addition, we learned to dialogue views in the presence of students, which Little and Hoel (2011) found challenging for two specialists to implement. Our experience also confirms the researchers' statement that "careful and extensive planning" helps to avoid disagreements regarding teaching strategies.

Reflecting on the experience of team-teaching we found a few things that helped us to avoid failure. We were willing to cooperate (Lee, 2008; Lo, 2014), were patient and encouraging, both of us demonstrated an open attitude towards changes that had

to be implemented. Furthermore, our beliefs and attitudes to teaching were similar (Lo, 2014) and the status and power relationships didn't interfere (Lo, 2014). We were ready to learn from each other and change traditional ways of teaching (Littler & Hoel, 2011) and respected each other teaching styles (Littler & Hoel, 2011). Finally, our ability compatibility played an important role in achieving successful coordination of the writing instruction (Shibley, 2008).

We also found a few barriers for on-campus interdisciplinary collaboration between an English teacher and a subject teacher that are similar to those in the research of Lee (2008, 2009), Little and Hoel (2011). They are

1. personalities
2. little or lack of support from administration; the project worked because of personal relations and wish to help an under-loaded colleague and friend
3. funding situation: who will pay salaries to two if they teach the same group
4. time consuming (attendance of every class, time spent on planning and discussions)
5. stress of being observed all the time
6. possible students' resistance to a new approach to teaching the course.

To conclude, our experience of interdisciplinary team-teaching of Law and English at a university proves that it is beneficial for teachers and students. These advantages outweigh the energy and time it requires.

REFERENCES:

Lee, C. (2008). Interdisciplinary collaboration in English language teaching: Some observations from subject teachers' reflections. *Reflections on English Language Teaching*, 7 (2), 129–138. Retrieved from <http://www.nus.edu.sg/celc/research/books/reft/vol7/no2/129-138lee&cynthia.pdf>

Lee, C. (2009). Promoting interdisciplinary collaboration: Three case studies. *Interdisciplinary collaboration in English language teaching*. HKBU Papers in Applied Language Studies, 13. Retrieved from http://lc.hkbu.edu.hk/book/pdf/v13_01.pdf.

Little, & Hoel, A. (2011). Interdisciplinary team teaching: An effective method to transform student attitude. *The Journal of Effective Teaching*, 11 (1), 36-44. Retrieved from http://www.uncw.edu/cte/et/articles/vol11_1/little.pdf

Lo, Y.Y. (2014). Collaboration between L2 and content subject teachers in CBI: Contrasting beliefs and attitudes. *RELC Journal*, 45 (20), 181-196. Retrieved from <http://rel.sagepub.com/content/45/2/181.abstract>

Shibley, I. A. (2006). Interdisciplinary team teaching: negotiating pedagogical differences.

College Teaching, 54 (3), 271-274. Retrieved February 12, 2016 from JSTOR data base

Willis D. and J. Willis 2007 *Doing Task-based Teaching*. Oxford: Oxford University Press

УДК 372.8

ERROR ANALYSIS OF WRITTEN ENGLISH ESSAYS: THE CASE OF KAZAKH STUDENTS STUDYING IN THE UK

Alida Maksut

MA, Suleyman Demirel University

Abstract

The paper attempts to explore common mistakes and errors Kazakh students commit in their writing. Ten papers of Kazakh students were collected for error analysis, which were identified and classified based on Corder's (1974) stage of error analysis and Ellis's (1997) classification of errors. Errors were analyzed in terms of grammatical category, which included articles, concord, preposition, punctuation, verb, tense and wrong forms. The results show that Kazakh students made more mistakes and errors in articles, concord and punctuation, which indicates that teachers and syllabus designers may benefit if these grammatical concepts are given more emphasis in terms of teaching methods and materials.

Key words: error analysis, mistake, grammar.

ОШИБКИ ПРИ ПИСЬМЕ У СТУДЕНТОВ-КАЗАХОВ

Аннотация

В данной статье изучаются ошибки при написании сочинения на английском языке.

Ключевые слова: грамматика, анализ ошибок, ошибка.

КАЗАК СТУДЕНТТЕРИНИН АНГЛИС ТИЛИНДЕ ДИЛ БАЯН ЖАЗУУСУНДАГЫ ГРАММАТИКАЛЫК КАТАЛАРЫ

Кыскача мазмуну

Бул макала казак студенттеринин англис тилинде дил баян жазуусундагы грамматикалык каталарын изилдөөгө арналган.

Ачкыч сөздөр: грамматика, каталарды анализдөө, ката.

1. INTRODUCTION

In higher education institutions in the UK, writing is regarded to be an important part of a curriculum (Sawalmeh, 2013). Writing is regarded as a tool that helps learners to develop their language abilities and critical thinking (Bjork and Raisanen, 1997). It has also been noted that writing leads learners to improve their cognitive skills resulting in the acquisition of strategies such as the analysis of results and the comparison of means (Bacha, 2002). However,

writing might be one of the difficult skills for language learners to acquire, especially for non-native ones (Llach, 2011). This is because accuracy in writing is essential, and the knowledge of lexis and grammar are the prerequisites in writing process, which results in a better comprehension of ideas (Leki, 1998). Non-native learners may not know the lexis and grammar of a target language to the extent that they could produce accurate writing. They may not know that the process of writing covers the notion of the syntactic

patterns, cohesive devices, morphological inflections that are to be put into a coherent way for the reader to be able to understand the idea (ibid). Therefore, grammatical and lexical errors are viewed negative in writing, meaning that the learner lacks appropriate writing skills. An idea about establishing common errors and mistakes Kazakh students in the UK made was decided, which can then be helpful for providing an insight into English language teaching and learning situation in Kazakhstan.

2. ERROR ANALYSIS

Candling (2001) highlights the importance of analyzing errors in order to understand the process of SLA. In most cases, errors are viewed as a failure in either teaching or learning process. Nevertheless, placing an emphasis on errors may provide a source of information that is necessary in SLA. For example, the concept of error might help to find out at which level of language acquisition the learner is (Llach, 2011). Corder (1967) argued that analyzing errors led to find out teaching areas that needed reinforcement. He pointed out important aspects of EA in language teaching and learning process. First of all, he said that errors were proof of learners' knowledge of what they learned rather than the knowledge the teachers tried to teach. He highlighted that intake should not be viewed similar to the input. He also held that errors help teachers, researchers and students in three different ways. For teachers, errors can be seen as a clue about what learners need to be taught. For researchers, how the process of language learning takes place. For students, errors can be viewed as a test to find out about their L2 beliefs. Further, Richards et al. (1992) point out that EA studies are conducted in order to find out the causes for learner errors, to describe strategies that learners use, and to receive information about common difficulties that learners face in order to develop teaching materials and techniques. Therefore, it can be interpreted that error analysis findings help language teaching. Teachers, test developers and syllabus

designers have been interested in learners' errors because they help prepare suitable teaching materials and techniques (ibid). Thus, EA can be seen as one of the important aspects to language teaching from teachers and syllabus designers' perspective. Errors could be considered as a feedback for teachers on how effective their style of teaching is and what they are required to do so that learners' performance increases (ibid). In addition, errors help to establish what points need attention. Factors such as the level of students, their age are important in designing a syllabus. Errors in this sense help syllabus designers decide what to include in the syllabus (ibid).

3. METHOD

3.1 Participants

10 Kazakh students studying in the UK, aged 22-30 participated in the study. The students were taking a language course, English for Academic Purposes at UCL, London.

3.2 Data collection and Analysis

The present study followed the three steps of error analysis identified by Corder (1974): collection of sample errors, identification of errors, and description of errors; and then described according to Ellis's (1997) classification of errors. The source of data was 10 essays collected from students on different topics. Each of the essays was between 1800-2200 words. The study focused on grammatical errors of students in order to find out the most common ones. Errors were analyzed in alphabetical order: articles, concord, prepositions, punctuation, tenses, verbs and wrong forms.

3.3 Findings

Table 1. Results of Kazakh students' committed errors

Articles	292
Concord	93
Punctuation	68
Wrong form	55
Verb	53
Preposition	48
Tense	29

As it can be seen from Table 1, the wrong use of articles was the most occurring issue in essays of Kazakh students. The reason for this could stem from the fact that the concept of article does not exist in the Kazakh language. Further, concords were the second type of grammatical errors that appeared more in Kazakh students' writing. Among discussed categories of concord, it was established that Kazakh students omitted *-s* ending after third person singulars. This may be because the Kazakh language does not have this type of rule. Some of the tutors in their feedback asked students to pay more attention to punctuation, because it could lead to meaning confusion. The omission and the wrong use of punctuation marks was the third highest number of mistakes that Kazakh students committed. Wrong forms of nouns, adjectives and verbs followed the next highest number of mistakes after punctuation. Regarding verb related errors, it can be seen that Kazakh students were more inclined to omit auxiliary verbs. This could derive from the fact that there is not a notion of auxiliary verb in Kazakh. Prepositions have been noted to be difficult, because it required students to learn them. It was found out that Kazakh students, in most instances, used prepositions incorrectly rather than omitting or adding them. The correct use of present perfect tense could be another issue in the essays of Kazakh students, which may stem from their mother tongue that does not have present perfect tense.

3.4 Sample of errors

3.4.1 Articles

- Omission in singular countable nouns and in object being mentioned for the first time: Has provided (an) explanation [Student 9], is called (a) "maturity date" or "expiration date" [Student 5], as (a) gearbox [Student 8]
- Omission in adjective + object: (a) much more flexible and manageable subset [Student 9], (an) anti-erosion effect [Student 1], (an) unprecedented ambition [Student 3]

3.4.2 Concord

- As a result, the history of migration from Poland to the Great Britain **have** a long history. [Student 10]
- Not only wind farms **is** killing birds; other human activities, buildings, agricultural pesticides and power lines **is** significantly causing [Student 1]
- According to Flyvbjerg (2003) the cost overrun in megaprojects such as transport infrastructure projects **are** extensive around the world. [Student 3]

3.4.3 Preposition

- Conceivably, implementation some this practices in the UK [Student 4]
- With regard Confucian education [Student 6]
- The average age for leaving full time study between Poles was 20.5 (among) [Student 10]

3.4.4 Punctuation

- **however**, the principles of the model are not different up to now. [Student 9]
- Growing tendency of inferior quality of non-compliance and shareholders' lack of interests [Student 3]
- It is the easiest form of attack, where the loss is minimal or negligible;
- two – "advanced-structured" uses (,) more complex attacks against multiple systems or networks (,) and probably to modify or create hacking tools. [Student 2]

3.4.5 Tense

- It can be noted that this high quality of corporate governance performance in the UK **become** possible due to [Student. 4]
- First one was between 1980-1990 **is** called research stage, [Student 5]
- Numerous sport facilities in Athens **are** never used again after the Games. [Student 8]

3.4.6 Verb

- (**no main verb**) For example, the Sydney Opera House which was finished overthe time, 6 years later, and over the budget, ten times higher than

initial evaluation, while in offshore wind farms this percentage (**is**) around 33%. [Student 3]

- Crimes committed using guns (**are**) increasing [Student 7]
- Important aspect that (**is**) related to [Student 6]

3.4.7 Wrong form

- However, researchers from College of Technology, Purdue University founded **difference** fingerprint image quality across age groups. (different) [Student 5]
- As was pointed out in the previous paragraph Black-Scholes equation had more advantages in **theoretical**. (theory) [Student 9]
- There are numbers of studies **suggest** that this approach (suggesting) [Student 3]

4. CONCLUSION

This study attempted to find out the most frequent errors and mistakes Kazakh students made in English. For the aim of the study, ten written essays were collected and analyzed for grammatical errors: articles, concord, preposition, punctuation, tense, verb and wrong forms. The error analysis was conducted according to Corder's stage of describing and identifying errors and Ellis's classification of errors. Articles were the most frequent occurring mistakes in the language production of Kazakh students. This was followed by concord and punctuation related mistakes and errors. The next most appearing mistakes and errors were the wrong use of word forms, verbs, prepositions and tense.

The limitation of the study could be about not finding the sources of errors and mistakes that were committed by Kazakh students, either interlingual or intralingual. It was predicted that some of the errors such as articles, auxiliary verbs and present perfect tenses might emerge from the fact that the Kazakh language does not have these concepts. A student interview would have given an insight to this issue. Further limita-

tion of the study could be about not finding the relationship between grammatical errors and essay quality. However, written feedbacks from tutors might be helpful in this case. In the feedbacks that Kazakh students received from their tutors, it was written that students' ideas were not clearly expressed, content was unrelated and confusing, and that it was difficult for them to follow the meaning and try to understand. Issues that tutors recommended students improving included a better sentence structuring, proof-reading for grammatical mistakes, checking for articles, concords and punctuation. To have a better concept of the relationship between grammatical errors and essay quality, an interview from tutors would have shed light on this question.

The results can be helpful for teachers and syllabus designers of English language so that they pay more attention and try to find suitable teaching methods and materials. The implications suggest that teachers, learners and syllabus designers in Kazakhstan may find the analysis and results of this study useful in relation to common mistakes and errors Kazakh students commit and search for the causes and ways of avoiding these deviances.

REFERENCES:

- Bacha, N.N. (2002). Developing Learners' Academic Writing Skills in Higher Education: A Study for Educational Reform. *Language & Education* 16, 3. 161-177.
- Bjork, L. and Raisanen, C. (1997). *Academic writing: A university writing course*. Lund: Student litteratur.
- Candling, R. B. (2001). *Vocabulary and language teaching*. New York: Longman Inc.
- Corder, S. P. (1967). The Significance of Learners' Errors. *International Review of Applied Linguistics* 5, 4. 161-170. Reprinted in Corder, S. P. (1981). *Error Analysis and Interlanguage*. Oxford University Press, Oxford.
- Corder, S. P. (1974). *Error Analysis: perspectives on second language acquisition*. London: Longman.

Ellis, R. (1997). *Second language acquisition*. Oxford, Oxford University Press.

Leki, I. (1998). *Academic writing: Exploring processes and strategies*. New York: Cambridge University Press.

Llach, M. (2011). *Lexical Errors and Accuracy in Foreign Language Writing*. MPG Books Group.

Richards, J.C. et al. (1992). *Dictionary of language teaching and applied linguistics*. Essex, Longman.

Sawalmeh, M. (2013). *Error Analysis of Written English Essays: The case of Students of the Preparatory Year Program in Saudi Arabia*. English for Specific Purposes World14

УДК 372.8

DİL ÖĞRETİMİNDE PRATİK YAPMANIN ÖNEMİ: TÜRKÇE KULÜP KARTLARI VE DİL-KART ÖRNEĞİNDE

Dr. Yücel Özyaşar

Süleyman Demirel Üniversitesi, öğretim görevlisi

Naci Yıldız

*IBSU Gürcistan doktora öğrencisi,
Süleyman Demirel Üniversitesi, öğretim görevlisi*

Enes Kurtay Çiğ

Süleyman Demirel Üniversitesi, öğretim görevlisi

Özet

Bu çalışmada yabancı dil öğreniminde sıkıntılar yaşayan öğrencilere, kulüp faaliyetleri çerçevesinde daha eğlenceli ve aktif bir şekilde dil öğretimi hedeflenmiştir. Hazırladığımız dil-kart çalışmasında, öğrenciler pasif öğrenme konumundan alınıp, öğrenmenin merkezine konulmaya çalışılmış ve aktif öğrenme prensibine dayalı öğrenme methodologyyla, bolca pratik yaptırılarak yabancı dil öğrenmeleri amaçlanmıştır.

Öğrencilerin vakit geçirdikleri her yerin – okul, üniversite, ev – aktif öğrenme alanı; muhatap oldukları herkesin de – öğretmen, asistan, arkadaş, anne, baba...vb- gönüllü birer Türkçe öğretmeni olmaları sağlanıp öğrencilerle pratik yapmaları hedeflenmiştir. Temel seviyeden ileri seviyeye kadar tüm öğrencileri pratik yapmaya teşvik etmek suretiyle dil öğreniminde başta gelen sorunlardan bir tanesi olan pratik yapma yetersizliği ve ayıplanma endişesi problemine bir parça çözüm bulmak çalışmanın bir diğer önemli amacıdır.

Anahtar sözcükler: Dil-kart, pratik ortamları, ayıplanma endişesi, gönüllü öğretmen.

ТИЛДИ ОКУТУУДА ПРАКТИКА КЫЛУУНУН (ТИЛДИ КОЛДОНУУНУН) МААНИСИ

Кыскача мазмуну

Бул макалада түрк тилин экинчи тил катары окутууда практика кылуунун мааниси каралат.

Ачык сөздөр: тил карталары, тилди колдонуу чөйрөлөрү, каалоочу мугалимдер.

РОЛЬ ПРАКТИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Данная статья изучает роль практики при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: карточки, среда использования языка, преподаватели-волонтеры.

THE IMPORTANCE OF LANGUAGE PRACTICE IN TEACHING

Abstract

In this study, we examine how more fun within the framework of club activities and active way in language teaching can motivate the students, facing problems in foreign language learning. We prepare the working language-cards dealing with which students are released from the position of passive learning into active one to set up a learning center in full.

The learning methods based on active learning principles are built within plenty of practice and are intended for foreign language learning students to spend time at any places like schools, universities, homes – that is, active learning areas. Teachers, assistants, friends, parents and other volunteers to teach Turkish are viewed as potential users of such methods. All students from basic to advanced levels are not encouraged enough to practise and it is one of the major problem in language teaching. Another goal of the study is to find a practical solution to the problems of the lack of concern and condemnation.

Key words: Language-cards, practice environments, condemned to worry about, volunteer teachers.

GİRİŞ

Ana dilden başka dil / diller bilmenin önemine dair her dilde söylenmiş pek çok söz vardır. Mesela Türkçe’de ve Azerice’de: “Bir lisan bir insan, iki lisan iki insan!” sözü Tacikçe’de, ‘Забон донй, чахон донй (Zabon doni, cahon doni) ’; “dil bilen dünyayı bilir.” şeklinde ifade edilmiştir.

Yabancı dil öğretiminde, her şeyden önce muhataplara, yabancı dil öğrenmenin, önemi anlatılmalıdır. Hastanın, doktorun verdiği ilaçları sabırla kullanması gibi, yabancı dil öğrenen birinin de sabırla çalışması ve tıpkı kullandığı ilaçların kendisine faydası olacağına inanan hasta gibi, öğreneceği dilin de bir gün mutlaka kendisine faydalı olacağına inanması ve öğrenmeye devam etmesi gerekmektedir. Zira ilaçlar bazen tesirini hemen gösterirken, bazen de müspet tesir için uzun süreli bir kullanım gerekebilmektedir. Dil de tıpkı bu ilaçlar gibi, bazen faydası hemen görülebileceği gibi; bazen de bu fayda için aylar, belki de yıllarca beklemek gerekebilir.

Nebraska Yabancı Diller Örgütü (1996) yabancı dil öğrenmenin, bugünün ve yarının dünyasında kariyer seçimi konusunda bir rekabet aracı olduğunu belirtmiştir. Bu durum, New York Çalışma Departmanı ile yaptıkları görüşmede, ikinci bir yabancı dilde iletişim

kurabilen işçi istediklerini belirten işverenlerce kanıtlanmıştır. Birçok iş alanı da yabancı dili yeterli elemanlara ihtiyaç duymaktadır. Yiyecek, turizm ve otelcilik gibi hizmet endüstrilerinde; film, radyo ve müzik üretimi gibi alanlarda ve uluslararası şirketlerde çoğunlukla dili yeterli konuşabilen elemanlar çalıştırılmaktadır ve bu, sadece onların dil kabiliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Tıp, hukuk, ticaret, gazetecilik, politik bilimler, kütüphanecilik ve müzecilik gibi diğer iş alanlarında ve daha genel resmi işlerde, yabancı bir dilde yeterli olmak bu hususiyetlere sahip olmayan diğer insanlar karşısında çok önemli bir avantaj sağlamaktadır. Ayrıca birçok lisans programı, bir veya bazen de üç dilin en azından okunabilmesini gerekli kılmaktadır. Yabancı dili bilmek, yabancı üniversitelerde öğrenim görme, resmi görevlerde çalışma ve uluslararası/ yabancı kaynaklı şirketlerde iş bulma imkânı sağlar.

Serbest ticaret, politika, bilhassa haberleşme ve ulaşım vasıtalarının gelişmesi neticesinde gittikçe küçülen dünya ve artan milletlerarası münasebetler, turizm ve benzeri iş kolları, ikinci bir dili öğrenmenin ehemmiyetini artırıcı faktörler olarak (Şenel) yeri geldikçe sohbet konusu olarak ele alınmalı ve üzerinde dura dura anlatılmalıdır. Tüm

bunlara ilave olarak toplum içerisinde kazanılacak saygınlık, statü... vb gibi hususlar da ilave edilerek muhatabımız konumundaki insanlar / öğrencilerimiz olabildiğince bu meseleye teşvik edilmelidir.

Yabancı Dili Öğrenemiyor muyuz, Öğretmiyor muyuz?

Bir yerde “yabancı dil öğretilmez öğretilir.” sözü, öğrenme sorumluluğunun neticede öğrenci tarafından yüklenilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.” (Başkan, 1992:40,41) Bu konuda istenilen seviyede başarıya ulaşabilmek için öğrenme konumundaki fertlerin bireysel olarak gayretlerini ortaya koymalarının önemi de kesinlikle dikkatten kaçırılmamak gerekmektedir.

Ailelerin yabancı dil gelişiminde çocuklarına yeterli katkıda bulunamamaları, bazı öğrencilerin hayatın ilerleyen dönemlerinde yabancı bir dilin kendilerine gerekli olmayacağını düşünerek dil öğrenmeye ehemmiyet vermemeleri, dil öğretiminde karşılaşılan başlıca problemlerdendir.

Bu yazımızda; Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi esnasında karşılaştığımız bazı problemleri ve bu problemlerden çıkış noktasında uyguladığımız çalışmalardan bir tanesini ele almaya çalıştık.

Problemin Tesbiti: Dil Tutulması – Ayıplanma Endişesi

Türkçe'nin yabancı dil olarak okutulduğu eğitim kurumlarında ders sayısının yetersizliği ve yeterli sayıda Türkçe öğretiminin olmayışı Türkçe öğretiminde karşılaşılan problemlerden bir tanesidir. Özellikle hazırlık sınıflarında yabancı dil öğrenme konusunda emekleme dönemini yaşayan öğrenciler, daha sonraki yıllarda değişik sebeplerden dolayı sanki bir şok geçirmişçesine, adeta dil tutulması yaşamakta, konuşulanları az da olsa anlayabilmesine rağmen, derdini ifade etmekte, konuşmakta oldukça zorluk çekebilmektedirler. Tüm bunlara yanlış konuşursam beni ayıplarlar, bana gülerler, benimle dalga geçerler, alay ederler... vb gibi korku ve endişeler de eklenince; üst sınıflardaki öğrenciler adeta Türkçe konuşamaz duruma gelebilmektedirler.

Öğrendiklerini pratiğe dökemeyen, başka bir deyişle rahatça konuşabildiğini göremeyen öğrencilerin, dile karşı bir soğukluk ve kırılmalılık hissetmeleri kaçınılmaz sonuçlardan bir tanesi olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Problemden Çıkış Yolu

Dil öğretiminde sadece derste yapılan öğretimin yeterli olmadığı / olamayacağı her eğitimci tarafından bilinen bir gerçektir. Derste yapılan faaliyetler, dil öğretiminde faydalı rağmen yeterli olamamaktadır. Bunun için ders dışında da bir takım faaliyetlerle öğrencilere destek olunmalıdır.

Prof. Dr. Harun Avcı “ Eğitimde Aktif Katılım ” adlı makalesinde tam da uygulamak istediğimiz çalışmamızı anlatıyor ve şunları kaydediyor: “Eğitim sonunda öğrenme eyleminin gerçekleşebilmesi için öğrencinin konuya ilgisinin çekilmesi, merak uyandırılması, konunun zevkli ve eğlenceli hâle getirilmesi gibi çeşitli yollarla motive edilmesi gerekir. Öğrenme duygusu tahrik edilen ve uyarılan öğrenci, bilgi edinmeye ve bilgisini geliştirmeye değer verir, bundan zevk alır, öğrenmek için özel bir dikkat ve çaba harcar, öğrenmeyi diğer etkinliklere yeğler... Öğrenmenin olabilmesi için, pasif alıcı durumundaki öğrencinin “aktif katılımcı” durumuna getirilmesi gerekir. Bu şekildeki bir eğitim sistemi “aktif eğitim” olarak adlandırılmaktadır. Bugün bazı eğitim kurumlarında “aktif eğitim” yöntemi uygulanmaktadır. Bu yöntem, öğrenciye düşünmeyi, öğrenmeyi, sorgulamayı, bilgi kaynaklarına ulaşmayı, sebep-sonuç arasında ilişki kurmayı öğreten bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Böylece, birey ve toplumların düşünmeyi, iş birliği yapmayı, çalışma üretmeyi, geniş pencereden bakmayı ve doğrunun değişebileceğini kabul ederek sorgulamayı öğrenmesi hedeflenmektedir.”

Türkçe Kulüp Kartları – Dil Kart

1. Amaçlar

1.1 Eğitim ve öğretimin her aşamasında bir pekiştirici rolü gören hediyeleşimin cazibesini

kullanarak dil öğrenimini sürekli olarak öğrencilerin gündeminde tutmak.

1.2 Öğrencilerin dersi ve ders öğretmenini sevmesini sağlayabilmek.

1.3 Günümüz modern eğitim-öğretimi-ne uygun bir şekilde, herkesçe kabul gören “öğrenci merkezli bir eğitim-öğretim” sistemini dil öğretiminde tesis edebilmek.

1.4 Öğrencilerin asosyal bireyler olmaktan çıkıp, sosyal bireyler olmalarını sağlamak.

1.5 Güdüleme ve cesaretlendirme yöntemleriyle öğrencilerin motivasyonunu arttırmak ve dil öğreniminde onlara destek olmak.

1.6 Pratik yaptırmak suretiyle öğrencilerin öğrendiklerini pekiştirmek ve böylece çekinmeden kendilerini ifade edebilmelerini sağlamak. Zira konuşulmayan ve pratiğe dökülmeyen bir dil, solmaya yüz tutmuş güle benzer. Öğrenilen yabancı bir dil, pratik yaptıkça gelişir olgunlaşır ve kalıcı hale gelir.

1.7 Türkçe konuşabilen herkesin (öğretmen, asistan, esnaf veya okula gelen herhangi bir misafir) gönüllü birer Türkçe öğretmeni olmalarını sağlamak.

1.8 Hediyeler ile birlikte not’un da cazibesini kullanarak hazırlık sınıflarından son sınıfa kadar tüm öğrencileri öğretmen ve asistanlarıyla birlikte pratik yapmaya teşvik etmek ve böylece “pratik yapma eksikliği ve ayıplanma endişesi” problemini temelinden halletmek.

2. Çalışmanın Aşamaları

Hazırlanan çalışma ilk önce öğretmenlerle, daha sonra da asistanlara birer seminerle anlatıldı. Onların da kabul ve destekleri alındıktan sonra çalışma hakkında detaylı bilgiler öğrencilerle paylaşılmaya başlandı.

1.1 Çalışmada ilk önce dokuzuncu sınıf öğrencileri hedef kitle olarak belirlendi.

1.2 Her kulüp kartı beş dakika olarak hesaplandı.

1.3 Hedef öğrencilere dil öğrenmenin önemi ve kulüp kartlarının faydası anlatıldı.

1.4 Kulüp kartları hazırlanıp öğretmenlere ve asistanlara dağıtıldı.

1.5 Çalışma dâhilindeki öğrencilere, elinde Türkçe kulüp kartı bulunan öğretmen veya asistanlarla beş dakika herhangi bir konu hakkında konuştuktan sonra, pratik yaptığı öğretmen veya asistanlarından bir adet imzalı Türkçe Kulüp kartı alabilecekleri söylendi.

3. Kulüp kartları ne işe yarayacak?

Özel olarak tasarlanıp okulun aktif olarak kullanılan yerlerine asılan “Hediyelerimiz” adlı reklam afişiyle, öğrencilerin hem görsel olarak bilgilendirilmesi hem de toplanacak kartlar neticesinde kazanabilecekleri hediyeleri görmeleri ve böylece motive edilmeleri amaçlandı.

Hedef grup olarak belirlenen dokuzuncu sınıf öğrencilerinden her çeyrek (2 ay) için bu kartlardan en az yirmi tane – 100 dakika pratik yapmak demek – getirmeleri istendi. Getirilen kartlar neticesinde öğrencilere çeyrek notu verildi. İlerleyen dönemlerde çalışmadan istenen verimin alınmasıyla birlikte tüm sınıflardan aynı şekilde her çeyrek için yirmi adet kulüp kartı getirmeleri istendi. Böylece okuldaki tüm öğrencilere uzun süreli bir çalışma ödevi verilmiş oldu. Eğitim ve öğretimin hayat boyu devam eden bir süreç olduğu düşünülecek olunursa, verilen çalışma ödevinin ne denli isabetli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Çalışmamızla birlikte daha çok Türkçe konuşmaya başlayan alt ve üst sınıflardaki öğrenciler sayesinde, öğrencilerimizdeki “pratik eksikliği ve ayıplanma endişesi” problemi de büyük oranda giderilmiş oldu.

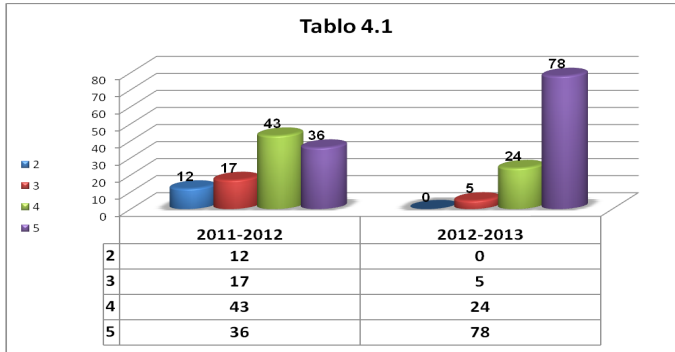
4. Kazanımlar

Bu çalışma neticesinde;

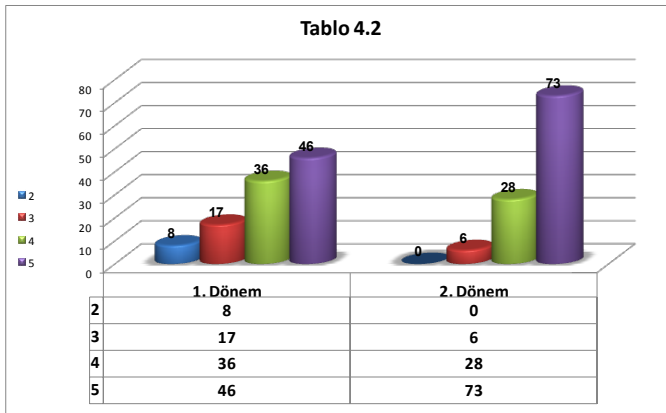
4.1 Öğretmeniyle birlikte vakit geçiren öğrenciler hem öğretmeni hem de öğretmenin anlattığı dersi daha çok sevdi ve öğrencilerin derslerdeki verimleri bu şekilde artmış oldu.

4.2 Öğrenciler, duygu ve düşüncelerini ifade etme noktasında rahatlamış oldular. Projeye katılan öğrenciler özgüvenini kazanmış sosyal bireyler olarak hayata hazır hale geldiler.

4.3 Çalışmayla birlikte, öğretmen-öğrenci veya asistan-öğrenci arasında güzel di-

Tablo 4.1.Çalışmada hedef olarak belirlenen dokuzuncu sınıf öğrencilerinin, sekizinci sınıftaki notları ile çalışma sonrasındaki notları verilmiştir. Öğrencilerin Türkçe ders notlarında ciddi oranda artış kaydedilmiştir.

Tablo 4.2. Hedef olarak seçilen dokuzuncu sınıf öğrencilerinin 1.dönem ve 2. dönem “Genel Deneme” sınav sonuçları verilmiştir. Özellikle iki ve üç alan öğrenci sayısındaki düşüş ve beş alan öğrenci sayısındaki artış dikkatlerden kaçmamaktadır.

Tablo 4.3. Çalışmanın yapıldığı okuldaki dört aylık süre içerisinde Türkçe pratik yapan öğrencilerin pratik yapma süreleri (dakika olarak)

OKUL	SINIF	TOPLAM ÖĞRENCİ SAYISI	KONUŞULAN TOPLAM (DAKİKA)	EN ÇOK KONUŞAN ÖĞRENCİ	EN AZ KONUŞAN ÖĞRENCİ	ORTALAMA KONUŞULAN (DAKİKA)
x	8	103	15244	580	110	148
	9	107	26857	2150	130	251
	10	85	10370	450	120	122
	11	83	9711	410	90	117

yalog ortamları oluřtu; böylece öğrencilerin Türkçeyi öğrenmeleri önündeki en büyük engel olan “Pratik yapma eksikliği ve ayıplanma endişesi” önemli oranda çözülmüř oldu.

4.4 Öğrencilerin not almak, dili öğrenmek ya da hediye kazanmak maksadıyla öğretmen veya asistanlarıyla pratik yapma yarışının içerisine girmeleri, güzel diyalog ortamlarının oluşmasına, dolayısıyla da olası problemlerin (kiskançlık, yaftalama.vb) minimuma inmesine yardımcı oldu.

4.5 Çalışmanın uygulandıđı okullarda, dil öğretiminde %70'lere varan bir artış görüldü.

5. Sonuç

Yabancı dil öğretiminde vazgeçilmez unsurlardan bir tanesinin de pratik yapmak olduğunu belirtmiřtik. Bu çalışmayla birlikte öğrencilerimize okul hayatlarının tamamında (ders içerisinde) yapamayacakları kadar pratik yapma imkanı hazırladık ve sunduk.

řimdi başta sorduđumuz soruyu tekrar sormak istiyoruz: “Yabancı dil öğrenemiyor muyuz, yoksa öğretemiyor muyuz?” Bizce herkes yabancı dil öğrenebilir. Önemli olan uygun şartların ve imkanların sağlanabilmesi; dođru adımların atılması, yönergelerin dođru yapılması ve dođru öğretim metotlarının kullanılmasıdır.

Bütün öğretim etkinliklerinde olduđu gibi dil öğretiminde de öğrenciyi pasif durumdan çıkarmak ve etkinliđin merkezine

koymak, başarılı olma noktasında son derece önemlidir. Kalıcı öğrenmelerin aynı zamanda, birey tarafından yaparak, yaşayarak gerçekleştirilen öğrenmeler olduđu, artık herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. O halde dinleme, konuşma, okuma ve yazma olmak üzere dört temel dil becerisine dayanan dil öğretiminde, kullanılan yöntem ve teknikler öğrenci etkinliklerine göre yeniden düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA:

1. Akademi, Dilset, Eriřim tarihi: 20116.03.2013, <http://www.dilset.com/akademi/index.php/website/content/2086>
2. Akademi, Dilset, Eriřim tarihi: 2016.02.27, <http://dilset.com/akademi/index.php/website/content/2199>
3. Avcı, Harun, 2000,06, “Eđitimde Aktif Katılım”, Eriřim tarihi: 2016.02.27, <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/egitimde-aktif-katilim.html>
4. Başkan, Özcan “Türkiyede Yabancı Dil Öğretimi” Dil Dergisi,Sayı:22 Ağustos 1994, s.40, 41.
5. Soyupek, H. (2007). “Yabancı dil öğretiminde güdülemenin önemi.”
6. řenel, Savaş (09.1993), “Yabancı Dil Öğretiminde Yabancılaştırma”, Eriřim tarihi: 2016.02.26, <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/yabanci-dil-ogretiminde-yabancilastirma.html>

УДК 372.8

PREPARING KAZAKHSTANI STUDENTS FOR INTERNATIONAL LANGUAGE TESTS: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Lyudmila Smirnova

*Kazakh-British Technical University,
International School of Economics, Associate Professor*

Abstract

While taking international language tests Kazakhstani students experience common problems caused by unawareness of the test format and the types of test tasks, scarce knowledge of skills and strategies necessary to perform these tasks, limited vocabulary, and difficulty in meeting time constraints. The paper tackles these areas of difficulty and offers the possible ways to cope with them.

Key words: international program, IELTS, test tasks, strategies.

КАЗАКСТАНДЫК СТУДЕНТТЕРДИ ЭЛ АРАЛЫК ТИЛ СЫНАКТАРЫНА ДАЯРДОО: КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ

Кыскача мазмуну

Макала казакстандык студенттерди эл аралык тил сынактарына даярдоодогу көйгөйлөр жана аларды чечүүгө арналган.

Ачкыч сөздөр: эл аралык программа, IELTS, сынак тапшырмалары, стратегиялар.

ПОДГОТОВКА КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ К МЕЖДУНАРОДНЫМ ЯЗЫКОВЫМ ЭКЗАМЕНАМ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация

При сдаче международных языковых экзаменов казахстанские студенты сталкиваются с определенными трудностями, которые вызваны недостаточным знанием экзаменационного формата и типов тестовых заданий, неумением использовать необходимые стратегии и соблюдать временные рамки, а также ограниченным словарным запасом. В статье детально рассматриваются эти проблемы и предлагаются возможные пути их решения.

Ключевые слова: международная программа, IELTS, тестовые задания, стратегии

Radical changes in the political and economic life of the Republic of Kazakhstan, major educational reforms and the Trinity of Languages project proposed by the PK

President N. A. Nazarbayev have led to enhancing the role of and the interest in the English language. In the recent years a number of international programs and university

departments where English is a language of instruction have appeared. These educational institutions have started to use their international standardized tests for non-native English speakers as a tool for the selection of the applicants and a springboard for their future educational excellence.

The International School of Economics and Social Sciences (ISE) is one of such institutions. It is a joint project of the Kazakh-British Technical University and the London School of Economics and Political Science. To become an ISE student school leavers have to pass entrance exams in English and Mathematics. According to the requirements those of the applicants who have passed the official International English Language Testing System (IELTS) test with the score of minimum 5 are exempt from the English entrance exam.

The main objective of the ISE English Language Program is to prepare for IELTS those who have never taken it before and to help the students who have had the experience to increase their score to at least 6.5. Classroom activities, home assignments and mid-term and final assessment are structured in compliance with the IELTS requirements. The Academic IELTS test includes Listening, Reading, Writing and Speaking Modules. So each lesson is focused on either reading, writing or listening, though actually the materials used, as well as the tasks designed, make it possible to develop integrated skills. The speaking skills are developed across the course, whereas individual IELTS speaking sessions are held out of class. Each student is provided with the opportunity to meet with the teacher at least twice during the semester, and after going through the speaking task they get the teacher's feedback with detailed recommendations on how to improve their performance. It should be noted that the course is not only focused on enhancing four language skills, building up vocabulary and improving grammar. It also includes a variety of activities aimed at developing critical think-

ing and study skills, which are necessary for learners' academic studies and their future professional work. The course is taught by three lecturers, each of them being responsible for a particular IELTS module. In addition to the ready-made IELTS tests created by a professional team of standardized test designers supplementary teacher-generated tasks adapted to a particular group of learners are used in class.

The language proficiency of the ISE students varies from intermediate to upper-intermediate. In spite of a relatively adequate for the program language competence the majority of the students experience common problems caused by unawareness of the IELTS format and task types, scarce knowledge of skills and strategies necessary to perform the tasks, limited vocabulary, and difficulty in meeting time constraints. The aim of this paper is to tackle these areas of difficulty and to offer possible ways to cope with them.

It is not a new idea that test preparation classes may improve and develop students' proficiency through a more skilled-based focus (Derrick, 2013:21). So at the beginning of the course learners are first familiarized with the IELTS format and types of test tasks and then they work with the list of skills and strategies needed to accomplish them. The skills and strategies are selected from numerous IELTS textbooks and include the following: identify the writer's overall purpose, identify opinions and attitudes as opposed to facts, locate specific information, identify keywords, compare and contrast, note significant similarities and differences, make inferences and predictions, give reasons, recognize contradictions, etc. The teacher guides the students through the list to help them find meaningful connections between a particular task type and a certain strategy so that in the long run they should be aware of how different test items can be approached. After discussing a 'matching a headline to a paragraph' task in the Reading Module, for example, students conclude that

it requires skimming through this paragraph, summarizing it and defining its main idea. A 'True, False, Not Given' type implies scanning for information, and then reading it for detail to identify the writer's views and claims and to find similarities and differences between them and the content of the test statement. Multiple choice tasks are based on skimming or scanning and on thorough work with synonyms, antonyms, words belonging to the same thematic group or grammatical paradigm. Listening tasks rely mainly on concentration, prediction, listening for the main points and skimming the questions for organizational markers. The main challenges of the Writing Module are distinguishing relevant from irrelevant, comparing and contrasting, giving reasons and consequences, evaluating the information, organizing the information logically, making conclusions, etc. The same skills are actually required to do well in speaking.

All these skills are practiced and reinforced through supplementary tasks designed by the teachers. Being identical to the IELTS test items these tasks give extensive practice in applying relevant strategies and enhance the skills tested at the official exam. They are developed for all four modules. In the Reading Module, for instance, they vary considerably depending on the content of the text, its organization and the language it contains. Students can be asked to:

- Read the first sentence and give the main idea of the paragraph;
- Compress the paragraph into one sentence;
- Define the key sentence of the paragraph;
- Draw a line graph/bar chart/pie chart representing the statistics given in the reading passage;
- Draw a chronological line and sequence the events described;
- Create a semantic map describing the concept formulated in the reading passage;

- Draw a Venn diagram comparing and contrasting two concepts/categories described;
- Write out all the proper names/geographic names/numerals/abbreviations and describe the context in which they appear;
- Divide the text into structural parts and headline them;
- Answer the text-related why-questions;
- Write a 4-6-sentence long summary and delete one word in every sentence;
- Write a summary and include some information which is not given in the text;
- Write a summary and slightly modify some data; etc.

Apart from helping students to give a correct answer to exam questions supplementary tasks provide them with topic-related vocabulary and topic-related ideas, facts and figures that might come in handy in speaking and writing. As most of them are group activities, they also develop learners' listening skills (Smirnova, 2009).

Insufficient vocabulary is really a serious problem for most of students. It complicates their listening, reading, writing and speaking, which is the reason why much attention is given to expanding their lexicon. We strongly believe that IELTS reading passages, as any other texts, are a great language resource and support the scholars who claim that some word learning occurs incidentally as a result of context-rich activities such as reading (Zimmerman, 1997:122). One of the aims of the Reading Module therefore is to enrich learners' vocabulary. The main course book for this module is "IELTS: Developing Reading and Speaking Skills" (Smirnova, 2013). It consists of 15 units, with a reading passage and a vocabulary and a discussion sections in each of them. The vocabulary section includes two categories of words and word combinations preselected by the teacher from the reading passage: topically-specific and general, which can be used in academic writing and speaking irrespective of the topic dis-

cussed. In class both groups of words are repeatedly used in different contexts: when defining their meaning by giving definitions, synonyms, antonyms, etc., while checking text comprehension, when speculating about the problems raised in the text, and finally, when projecting these problems to the situation in Kazakhstan. As a result, the target vocabulary can be easily transferred to writing and speaking. Let's take the text headlined "Urban Regeneration" as an example. It contains a number of useful general (to cope with massive problems, to receive a negligible support, to provide an incentive, to reach unusual proportions, to stretch scarce resources) and topically specific (slum clearance, shanty-town dwellers, low-cost housing, legal tenure, cityward migration, infrastructure services) word-combinations. It is obvious that students can make use of some of them when speaking or writing about a wide range of issues dealing with city problems, poverty, migration, a gap between urban and rural areas, the ways to improve the living standards, etc. Working in close contact with each other the ISE teachers are always aware of the topics discussed in the reading class, so they can offer a similar topic for the essay and the speaking session, thus enhancing the effect of joint instructional input.

Difficulties in meeting the time limitation are basically connected with the Reading and Writing Modules. They can be considered culture specific since it is believed that the Kazakh people do not hurry and do not treat time as a commodity not to be wasted (Unaybaeva, 1999: 47). Even if it is so, it is not difficult to address this problem. One of the ways to do it is to teach students to appropriately distribute the recommended time. It is generally acknowledged that three reading passages in the test become progressively more difficult. It is therefore recommended to spend 17-18 minutes on the first one, thus saving several minutes for the second and the third. To stay within the time limit (60 minutes for 3 texts) students are also advised to skim and scan through

the text instead of reading it for detail and not to spend more than a minute and a half on a test item. Twenty minutes for Academic Writing Task 1 can also be distributed in an effective way, with 1 minute for reading the instruction and understanding the topic; 2-3 minutes for the planning stage during which the main points to be included in the report are identified; 1 minute for writing the introduction; 10 minutes for writing the main body; 2 minutes for writing the conclusion, and 2-3 minutes for checking. A similar time distribution pattern is recommended for Academic Writing Task 2. These patterns are practiced throughout the semester, and in the end students become capable of managing the time appropriately without giving much thought to it.

To sum up, the results of the IELTS exam administered by the British Council at the end of the course show that close collaboration of the lecturers teaching the course, using supplementary tasks tailored for the individual needs of students and encouraging them to practice as much as possible help to overcome the difficulties most students face while taking the international language exam.

REFERENCES:

- Derrick, D. (2013). Teaching beyond the test; a method for designing test-preparation classes. *English Teaching Forum*, 51 (4), 20-26.
- Smirnova, L.A. (2009). Supplementary Tasks to IELTS Reading Passages. *Problems of Oil and Gas Industry Innovative Development*. Almaty, Kazakhstan: KBTU, 199-202.
- Smirnova, L. A. (2013). IELTS: Developing reading and speaking skills. Almaty, Kazakhstan: KBTU.
- Unaybaeva, R. A. (1999). Internationalization and cross-cultural behavior. *American Studies Perspectives*. Almaty, Kazakhstan: KazSUIR&WL, 46-48.
- Zimmerman, B. (1997). Do reading and interactive vocabulary study make a difference? An empirical study. *TESOL Quarterly*, 31 (1), 121-140.

УДК 372.8

CHALLENGES OF TEACHING THE MARITIME ENGLISH TO KAZAKHSTANI CADETS

Saule Yeshengazina
Assistant Professor, MA
Kazakh-British Technical University

Abstract

The article addresses current challenges of teaching Maritime English in Kazakhstan, such as lack of Maritime English teachers and Maritime English program, as well as no prior experience of teaching this language in Kazakhstan. The author identifies the practical solutions implemented successfully through cross-cultural cooperation between the local and international specialists.

Key words: Maritime English, cross-cultural, content-based instruction (CBI).

КАЗАКСТАНДЫК КАДЕТТЕРГЕ ДЕҢИЗ ЧӨЙРӨСҮНДӨ КОЛДОНУЛА ТУРГАН АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ МАСЕЛЕЛЕР

Бул макалада казакстандык кадеттерге деңиз чөйрөсүндө колдонула турган англис тилин окутуудагы маселелер талданат.

Ачык сөздөр: деңиз чөйрөсү, маданият аралык, окутуунун интерграцияланган системасы.

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ МОРСКОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ КАДЕТОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье затрагиваются проблемы преподавания морского английского в Казахстане, такие как отсутствие подготовки квалифицированных учителей и программы по данному аспекту языка, а также опыта его преподавания в стране. Автор раскрывает практические пути разрешения данных вызовов через межкультурное сотрудничество между отечественными и зарубежными специалистами.

Ключевые слова: морской английский, межкультурный, интегрированная система обучения.

Integration of emerging Kazakhstani maritime industry into the global market has called for the need to breed brand new marine specialists capable of communicating fluently in English in multifaceted international marine settings. In more specific terms, the globalizing industry is in demand for “highly-skilled, internationally accepted

Kazakhstani maritime deck and engineering officers” (Tengizshevroil, 2013:8). To meet the multiple demands of the industry (Kenzhebalina, 2014:1), the Kazakhstan Maritime Academy (KMA) with CLIL-based instruction (content and language integrated learning) was founded on the basis of the Kazakh-British Technical University

(KBTU) with the support of the Chevron company and STC Group (the Netherlands-based lead international maritime educational conglomerate), and Det Norske Veritas Certification Society. The KMA is expected to become the innovation to bring positive changes in the economic growth and development of Kazakhstan (Tengizshevroil, 2013:8).

However, while establishing the new academy, the KBTU and STC Group confronted a number of problems: lack of local Maritime English (ME) teachers or ME program, and no prior experience of teaching this kind of a language in Kazakhstan, nor CLIL program for maritime students. This was naturally due to the fact that the Marine Float in Kazakhstan was officially established only in 2005 (ZP International, 2015:53) in the conditions of “shortage of highly-skilled maritime professionals, which both constrains the sector development and has a negative impact on the shipping safety” (Tengizshevroil, 2013:8).

Another big challenge relates to the enrollment process in the KMA. Despite the fact that in-campus training in Almaty, Kazakhstan by local and Dutch specialists and on-board training in Rotterdam, Netherlands, are free of charge, the number and quality of the applicants is still to be desired. The required level of English for this program is B1 Intermediate English, but in the first 2 years of enrollment, about 35-40 per cent of applicants did not meet the prerequisite. Added to this, there have arisen some difficulties in advancing the level of English of newly enrolled cadets. All these shortcomings are due to the lack of awareness about the maritime professions and relatively low level of the English language education in the state secondary schools of Kazakhstan.

To address the challenge of preparing qualified Maritime English teachers to train the local cadets, a cross-cultural and cross-disciplinary team was formed in 2012 with experienced EFL teachers from the KBTU

and Dutch maritime subject specialists to develop Maritime English program for the KMA. Prior to elaborating the program, local teachers were given access to the International Maritime English language program resources recognized and applied in most European maritime academies (IMLA 2006:25, Van Kluijven, 2003:5) and directions how to acquire the Maritime English by means of self-study.

Under the pressure of time and scarce financial resources, self-education has become the predominant method in preparation of selected local English instructors for the content-based instruction (CBI) of the Maritime English. However, the teacher trainees had to tackle several problem areas: a) the corpora of ME is comprised of very complex maritime terms and phrases, known as Standard Maritime Communication Phrases, which require hands-on experience; b) the content-driven nature of the program is the basic requirement of the International Maritime Organization’s International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping (STCW95) (Cole et al, 2007:125), and the ME teachers have to comply with the STC Group standards, who are in fact the KMA administration. However, concentration on the content does not develop fluency and accuracy in EFL learners (Hinkel, 2006:113) which is vital as about 65% of the enrolled freshmen possess only the sub-skills (grammar and vocabulary knowledge), but not in command of the four language skills, thus lack in the communicative skills at a basic level. This meant that the enrolled cadets do not match the prerequisite to the ME as a type of the ESP program.

To match the communicative capabilities of the freshmen to the requirements of the ME program, local teachers commenced with the pragmatic objectives of a foreign language learning which emphasize an increased value of “integrated and dynamic multi-skill instructional models with a focus on meaningful communication and the

development of learners' communicative competence" (Hinkel, 2006:113). As a result, prior to the ME program, the team has focused on four language skills-driven approach blended with English-based instruction of other curricular subjects which allows "to strike a balance between the linguistic and schematic aspects of learner language development" (Hinkel, 2006:113).

The result of this fruitful cooperation is the unique (in local terms) curriculum with CLIL (content and language integrated learning), the bottom-up (word-recognition level) and top-down teaching approaches (meaning-building skills) (Hinkel, 2006:111, Mikelucki, 2008:1) and consistent 3-stage Maritime English language program. The importance of combining bottom-up and top-down approaches is most accurately defined by Hinkel (2006:111) "without explicit and form-focused instruction, extensive exposure to meaning-based input does not lead to the development of syntactic and lexical accuracy in an L2" (learners of English as a foreign language).

After the course in the English for international communication is completed, the local teachers deliver lessons in the Maritime English, followed by the Maritime Report writing course, both delivered after the cadets have had an on-board, real-life seafarer experience. Thanks to the marine expert assistance and availability of ship facility simulators, such as the engine and bridge facilities, in the premises of the KBTU, local teachers enjoy the opportunity to acquire the new specialization by employing the facilities and attending, observing the specialist lectures in the KBTU.

As result of hands-on training, EFL teachers have acquired the following International Maritime Language Association's standards and competencies (IMLA, 2005):

- 1) Awareness of the nature and linguistic features of ME
- 2) The levels of knowledge and competence required for teachers in post-secondary and tertiary education (maritime

academies, colleges, universities) in their individual countries and those requirements set out by such international associations as IAMU, IMLA-IMEC, etc.

3) Awareness of modern developments in English for General Purposes (EGP) and ESP and the ability to evaluate and apply those methodologies most suitable for ME instruction.

Despite these achievements, there is still a way to go to fulfill the basic IMLA requirement:

4) Achieving the "levels of knowledge and competence in the English language as laid down in STCW95 for the operational, management and support levels, and other IMO conventions or documents" (Cole, 2007:134). This requirement to ME teachers is hardly feasible without a special on-board or in-college training for teachers.

Meanwhile, the KBTU cross-cultural team undertakes innovative approaches in advancing the professional level of the local ME instructors as well as the cadets' proficiency level. The most prominent innovation is the tandem teaching method, in which maritime specialists and local English teachers co-instruct the most challenging topics and process the course project tasks in synergy. A good example of such a teaching approach is the project task related to VHF ship-to-ship, and ship-to-shore communication in a search and rescue (SAR) operation (Van Kluijven, 2003:56-59). The cadets acquire the target maritime language input in the English language classroom with the guidance of the local teachers, but the implementation of a rescue scenario is staged in the bridge simulation room with real-life application of marine VHF communication devices and professional software platform, which are in the command and competence of the qualified Master (Captain) from the SCT group. Netherlands. The marine specialists and the EFL teachers combine the bottom-up and top down approaches in the framework of meaningful communicative and hands-on training.

It is worthy to note that the new Kazakhstan Maritime language program is most accurately tailored to the needs and expectations of the prospective employers as Dutch marine specialists have defined the content of the program based on their international industrial experience and most thoroughly determined the target communication skills and capabilities the Kazakh cadets are expected to acquire at each stage of their training. To be more specific, the course design is adjusted to real-life on-board training requirements, which takes place in the first and third years of studies. Under the conditions of hands-on training the Maritime English teachers competence plays a pivotal role in successful implementation of the program goals. However, there is still a distance to go to address the challenge of adjusting the professional competence of local Maritime English teachers to the international standards, and a special teacher training program with an on-board experience is still to be developed and implemented in Kazakhstan.

REFERENCES:

- Cole, C., Pritchard, B., & Trenkner, P. (2007, July). Maritime English instruction – ensuring instructors' competence. *Iberica*:125-138. Accessed 20.01.2016 http://www.aelfe.org/documents/14-07_clive.pdf
- Hinkel E. (2006, March). Current Perspectives on Teaching the Four Skills. *TESOL quarterly* Vol. 40, No. 1:109-120. Accessed 2016. 01. 21. http://www.hawaii.edu/eli/resources/listening/readings/Hinkel_4skills_2006.pdf
- International Maritime Language Association (IMLA) (2007, September). A survey of Maritime English language teaching materials. Accessed 2016. 02.05. <http://www.imla.co/imec/BorisSurvey.pdf>
- Kenzhebalina N. (2014, April). Development of transport logistics in the Republic of Kazakhstan. Accessed: 2016. 01.21. <http://group-global.org/en/publication/14907-development-transport-logistics-republic-kazakhstan>
- LP “ZP International” (2015, August). History of Kazakh oil industry. ZP International. Accessed 2016..01.21. <http://zp.kz/en/25/28.html>
- Mikulecky B.S. (2008, May). Teaching Reading in a Second Language. Pearson Education. Accessed 2016. 02.18. <http://www.longmanhomeusa.com/content/FINAL-LO%20RES-Mikulecky-Reading%20Monograph%20.pdf>
- Tengizchevroil Newsletter. (2013, June). First Kazakhstan Maritime Academy opened. 2013 is the 20-th anniversary of TCO. TCO News № 06 (192) 2013. Accessed 2016. 21.01. http://www.tengizchevroil.com/docs/de_fault-source/tco-newsletter/06-192_eng.pdf?sfvrsn=5%20of%20Maritime%20English&f=false
- Van Kluijven, P. C. (2003). The International Maritime Language Programme. With CD-ROM. Alkmaar: Alk & Heijnen Publishers. 415: 56-58.

УДК 372.8

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Елизавета Касиева

преподаватель университета имени Сулеймана Демиреля

Аннотация

В настоящей статье автор поднимает проблему преподавания английского языка с использованием интерактивных технологий как наиболее современного инновационного метода, максимально раскрывает сущность, признаки, свойства, возможности метода интерактивного обучения как эффективного метода обучения языкам. Прежде всего, на первый план выходят такие его свойства, как доступность, демократизм, комфортность, развитие интеллектуальной деятельности обучающихся в процессе овладения языком и т.д.

На конкретных примерах (например, игра “Борода Хоттабыча”) интерактивный метод представлен как лучшая и передовая методика. В контексте с интерактивным методом рассматривается роль основного коммуникатора педагога, источника и ядра интерактивного метода.

Можно сказать, что свойством интерактивного метода является способность быть всесторонним и всеобщим средством обучения не только языку, но и миру, соответствия этого языка его коммуникативной сущности.

Ключевые слова: интерактивный метод, коммуникация, комфортность, доступность, интеллектуальные способности, инновация, средства обучения, языковая картина мира, игра “Борода Хоттабыча”, диалогичность.

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ ТЕХНОЛОГИЯНЫ КОЛДОНУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыскача мазмуну

Макала англис тилин окутууда интерактивдүү технологияны колдонуу маселелерин изилдейт.

Ачкыч сөздөр: англис тили, интерактивдүү технология, инновация.

DEALING WITH COMPLEXITY IN TEACHING ENGLISH GRAMMAR ON THE BASIS OF INTERACTIVE TECHNEQUES APPLICATION

Abstract

In this article, the author raises the question of teaching the English language in an interactive learning environment as the most modern innovative method. The author opens essence, attributes, properties and possibilities of the method of interactive learning as an effective way to learn a language. First of all, come to the fore such properties as availability, democracy, comfort, development of intellectual activity of students in the process of language acquisition and so forth. On concrete examples (the game "The beard of Hottabych"), an interactive method is presented as the best practice. In the context of an interactive method the author examines the role of the teacher as the main device, the source and method of interactive kernel. We can say that the property of an interactive method is the ability to be a comprehensive and universal educational tool not only for the study of language, but also the world, the reality of the language in its communicative nature.

Key words: English, interactive method, innovation.

Введение

Понятие интерактивный метод можно понимать как свободное взаимное коммуникативное общение, в пространстве которого студенты могут легко и независимо ни от чего делиться своими идеями, проблемами, достижениями или, наоборот, говорить о своих промахах, неудачах.

Необходимо заметить, что роль педагога в таком коммуникативном поле не всегда однозначна, но ясно одно – преподаватель организует целостный процесс обучения, максимально создает благоприятные и комфортные условия для проявления свободной инициативы учащихся.

Благодаря быстрому нахождению и употреблению необходимого слова, а также корректному действию учителя в процессе исправления текста с ошибками создается творческая атмосфера, обучающаяся группа становится сильнее, улучшает свои языковые знания.

Вполне очевидно, что интерактивный метод основан именно на максимально широком взаимодействии учащихся друг с другом и с преподавателем, он помогает правильно формулировать и выражать свои мысли, вырабатывать простые на-

выки общения, а также наиболее эффективно и своевременно реагировать на различные проблемные ситуации в процессе обучения языкам. Но это – первый план. Можно сказать, что интерактивный метод также помогает обучающимся максимально самореализоваться, представляя себя активной языковой единицей коммуникативного процесса в общей системе обучения языку.

Интерактивный метод можно использовать начиная с первого занятия (например, заучивание алфавита), так и до самого продвинутого уровня обучения. Комфортность – его основная черта. Она выражается именно в свободе коммуникативного языкового функционирования, что проявляется в общении с друзьями, в формате виртуального пространства интернета. Сегодня очень важен именно интерактивный метод обучения – наиболее приемлемый и наиболее надежный способ изучения иностранного языка. В общей методике преподавания и в частности в системе преподавания языкам этот метод не является новым, но из всех известных нам – самым оптимальным для достижения желаемого результата в сравнительно короткие сроки.

Важно также отметить, что внимание обучающегося будет целиком и полностью сконцентрировано на таких важных этапах обучения, как самостоятельное запоминание или расширение лексического запаса слов и фразеологических оборотов. Во всяком случае, он неизбежно предполагает многостороннее обучение в коллективе, в сотрудничестве с одноклассниками. Основной целью становится обязательное использование технологий интерактивного обучения. Здесь центральное место занимает система взаимопонимания педагога и обучающихся в процессе развлекательных игр, интеллектуальным фоном которых становится грамматика. Для того чтобы добиться желаемого результата, необходимо рационально обогащать и мотивировать личный настрой обучающихся. И это будет возможно, если квалифицированно сориентировать ведущего педагога.

Знание структуры языка должно быть четко ориентировано на подготовку обучающихся к игре, а также наблюдателей. Особенностью интерактивного обучения в процессе постановки проблемной ситуации и ее разрешения является то, что цели и задачи преподаватель обсуждает вместе с учениками, при этом выявляя важную проблему в ходе занятий. Затем следуют правила игры, раздача необходимого учебно-методического и наглядного материала и наблюдение за процессом игры. Ярким примером последнего компонента обучения может быть игра “Борода Хоттабыча”, где обучающиеся в силу большого игрового взаимообмена получают максимальную информацию о языке, о структуре или еще о чем-либо, что предлагает преподаватель. Таким же образом идет обогащение лексики за счет актуальных проблем: здоровье, спорт, мир, работа и т. д. Игра состоит в следующем.

Преподаватель дает возможность сорвать обучающемуся одну из закрученных “волосков” – ниточек. На волоске два задания:

Задание первое: “Наше здоровье”

Назовите главные органы человека и какую функцию они выполняют.

Задание второе: Напишите слова на доске – пить, хотеть, ты, не хотел бы ты и т.д. из перечисленных слов, согласно этикету той страны, язык которой вы изучаете, постройте правильно вопрос.

Задание третье: Поставьте правильно время:

Students (write) a grammar test now.

Составить из повествовательного предложения вопросительное.

Students are watching a video lecture. (Who, what, when, which).

Преподаватель должен обратить особое внимание на оформление временных конструкций.

Этот метод игры абсолютно демократичный. Быстрое восприятие и включение в групповой диалог учащихся дает возможность преподавателю учитывать их социологические, психологические и когнитивные характеристики. Игра позволяет определить ассоциативное мышление учащихся. А также обратить внимание на тот факт, что навыки образного мышления эффективно расширяют лексический запас слов студентов.

Преподаватель корректирует методы использования игры, а также способствует созданию доверительной обстановки и формированию логического мышления, культурологической и языковой компетенции у обучающихся. В результате студенты получают удивительную возможность развивать образное, ассоциативное, метакогнитивное, аффективное, социальное мышление.

Согласно утверждению Пассова Е.И., важной особенностью интерактивного обучения является создание релаксивной обстановки обучения, то есть именно такой, где все обучающиеся максимально задействованы, независимо от уровня знаний и навыков разговорной речи. Таким образом ведущий педагог демонстрирует свой новый подход к преподава-

нию иностранного языка. Следовательно, в процессе преподавания будет вполне уместным моделировать совершенно разные ситуации, где обучающиеся смогут принимать самое активное участие. Если рассматривать особенности интерактивных технологий, то будет существенно важным отметить концептуальные и целевые ориентации. Рассматривая целевые ориентации, необходимо подчеркнуть, что в процессе организации интерактивных технологий активизируется индивидуальный умственный процесс. Обучающиеся с легкостью вступают в диалог с учителем, т.е. наблюдается индивидуализация взаимодействия учителя и ученика, что очень важно, поскольку при обмене информацией достигается двусторонняя связь.

Основная задача учителя в интерактивной технологии – это максимальная поддержка, т.е. интенция, ориентированная на направление процесса в нужное русло, выявление разных точек зрения, поддержка и поощрение учеников за активное стремление к научному и образовательному сотрудничеству. Безусловно, функция преподавателя иностранного языка кардинально меняется в процессе использования интерактивного метода преподавания в условиях проблемной ситуации. Здесь учитель больше выступает не столько в роли активного ведущего, сколько в роли информатора, тем самым предоставляя возможность ученикам быть более мотивированными в создании собственной инициативы. Преподаватель предоставляет возможность делиться на группы, подбирать нужную литературу, подготавливать презентации и т.д. Основные принципы реализации коммуникативной компетенции в сфере изучения языков направлены на специальный выбор необходимого лексического, учебно-методического и дидактического материала для изучения, на особый подход к методам и приемам обучения, а также на организацию урока.

Следует отметить, что обучающихся привлекает изучение иностранного языка с иностранным учебным пособием, только так они могут вплотную столкнуться с интересующими их проблемами. В тоже время преподаватель должен четко и осознанно использовать свои знания и владение языковыми средствами, ведь он не только учит, но и демонстрирует культуру, в которой он пытается себя манифестировать. Главным результатом становится поощрение студентов к самостоятельному наблюдению за лексикой и грамматикой через их коммуникативные функции. Благодаря им обучающиеся с легкостью развивают свою речевую и мыслительную (на изучаемом языке) деятельность. Безусловно, учитель должен всячески избегать стремления формального овладения иностранным языком, потому что это будут только поверхностные знания. Студенты имеют достаточно высокий уровень логического мышления и поэтому способны сравнивать, запоминать и анализировать данный материал. Основываясь на родном языке, педагог поясняет и инструктирует обучающихся, облегчает процесс изучения и создает, таким образом, комфортную обстановку на занятиях. Опираясь на лингвистические и психологические особенности, можно осуществить продуктивное межкультурное общение, что, в свою очередь, будет способствовать формированию и становлению языковой личности, выходу за условные рамки собственной культуры и предоставлению возможности себе и окружающим приобщиться к новой культуре, не теряя своей собственной идентичности.

Внедряя в учебно-образовательный процесс инновационные технологии сегодня крайне необходимо. Это значительно повышает мотивацию и предоставляет обучающимся возможность более глубоко применять личностно-ориентированную интерактивную образовательную технологию. Благодаря этому процессу

обучающиеся с легкостью избавляются от ощущения непреодолимого препятствия в использовании иностранного языка.

Самую существенную роль в развитии и восприятии языка играет грамматическая структура языка. Это – аксиома. Грамматика – это важное орудие для определения и описания всего, что нас окружает. Располагая особыми средствами языковых явлений, даже родственные языки могут иметь свои отличительные специфические особенности в грамматике. В русском языке, как известно, можно сразу определить слова по морфологическим признакам, однако в английском нет морфологических признаков слова. Следовательно, в английском языке слова, внешне одинаковые, имеют совершенно разное понятие. Как утверждает Зимняя И.А., постоянный анализ и изучение ответов учеников на поставленные задачи помогает лучше понять и проанализировать их способности. В результате чего можно применить новый метод игры с регулярным повтором и расширением лексики.

Практическое использование знаний, умений и навыков при интерактивном обучении иностранному языку можно воспроизвести с помощью компьютерных технологий. Применяя компьютерные технологии, вполне разумно делать ставки на самостоятельную работу, в результате чего будет выявлен обособленный подход к каждому студенту. Необходимо также подчеркнуть, что очень интенсивно развивается слуховое и зрительное восприятие обучающихся. В результате быстрого поиска необходимого материала ученикам предоставлена возможность самостоятельно корректировать свои ошибки и, тем самым, проверять свои достижения и упущения. Интернет предоставляет колоссальную возможность развивать свои знания иностранного языка, и плюс ко всему есть возможность обще-

ния и обмена информацией по его изучению. Стимулируя творческий подход к интерактивному диалогу, компьютер предоставляет возможность обучающимся с легкостью запоминать и усваивать самые необходимые грамматические понятия в иностранном языке.

Мотивация в обучении иностранным языкам – основной двигатель процесса изучения языков. Только мотивация может точно определить, насколько активно и эффективно ученик будет изучать язык, даже если перед ним возникнут сложные проблемы. Если студент уже верно определил для себя мотив, по какой причине ему необходим тот или иной язык, то именно эта интенция в будущем определит тот правильный в методическом плане интерес в отношении изучения языка, который был выбран. Безусловно, положительный конечный результат дает грандиозную поддержку мотивации. В свою очередь, безуспешный результат только удручает обучающегося, приводя его к полному разочарованию. Однако, никогда нельзя сдаваться и останавливаться перед препятствиями в обучении языкам. Опытный преподаватель всегда сможет убедить студента раскрыть в себе особый, познавательный подход к своей персоне. Преподавателю важно вдохновить и убедить ученика идти вперед и познавать все новое, так как, изучая язык, он не только узнает иностранный язык, но адаптирует себя в новой культуре.

Заключение

Сейчас, как никогда, актуальны значение научно-педагогических и внедренческих технологий и их практическая востребованность в сфере языкового образования и активное их внедрение в практику. Особенность интерактивного метода в том и заключается, что на сегодняшний день он представляет собой наиболее демократичный и наиболее эффективный способ постижения не только изучаемого языка, но и культуры этого

языка в режиме свободного общения и наибольшего комфорта.

ЛИТЕРАТУРА:

Верещагина, И.Н. (1988), Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе: пособие для учителя. – Москва: “Просвещение”.

Vereshhagina I.N. Metodika obuchenija anglijskomu jazyku na nachal'nom jetape v srednejshkole: Posobiedljauchitelja. – М.: “Prosveshhenie”, 1988.

Гальскова Н.Д., Гез Н.И. (2006. – 3-е изд.) Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика.– Москва.

Gal'skova N.D., Gez N.I. Teorija obuchenija inostrannym jazykam. Lingvo didaktika i metodika.– 3-e izd. – М., 2006.

Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам.

Зимняя И.А. (1991. – 222 с.) Психология обучения иностранным языкам в школе. – Москва. 1991. – 222 с.

Коридорф Б.Ф. (1958) Методика преподавания английского языка в средней школе. – Москва.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1958.

Пассов Е.И., Кузовлева И.Е. (2010) Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования. –М., 2010.

Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению.

Рогова Г.В. (1975) Методика обучения английскому языку. – Ленинград: “Просвещение” Ленинградское отделение, 1975.

Старков Ф.П. (1978) Обучение английскому языку: методическое пособие к серии учебно-методических комплектов для 5-10 классов. – Москва: Просвещение, 1978.

УДК 811.51

**CEFR ЕУРОПАЛЫҚ СТАНДАРТЫ НЕГІЗІНДЕ ЕНГІЗІЛГЕН
“АКАДЕМИЯЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІ” (B1) ПӘНІНІҢ МАЗМҰНДЫҚ-
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ: ҚАЗАҚСТАН-БРИТАН ТЕХНИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІ**

Молдир Байдилдинова

магистр Қазақстан-Британ техникалық университеті

Түйіндеме

Осы мақалада Қазақстан-Британ техникалық университетінде CEFR жалпы еуропалық стандарты негізінде енгізілген қазақ тілін деңгейлеп оқыту бағдарламасы қысқаша сипатталады. Сонымен қатар жаңа бағдарламаға сәйкес оқытылатын “Академиялық қазақ тілі” (B1) пәнінің мазмұндық-құрылымдық ерекшелігі қарастырылады.

Кілт сөздер: CEFR еуропалық стандарты, деңгейлеп оқыту бағдарламасы, академиялық қазақ тілі, пән.

**CEFR ЕВРОПАЛЫҚ СТАНДАРТЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ КИРГИЗИЛГЕН
АКАДЕМИЯЛЫҚ КАЗАҚ ТИЛИ (B1), ДИСЦИПЛИНАСЫНЫҢ
МАЗМҰНДУК-СТРУКТУРАЛЫҚ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (КАЗАҚСТАН-
БРИТАНИЯ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ТӘЖРІЙБАСЫ БОЮНЧА)**

Қысқаша мазмуну

Бұл мақалада CEFR еуропалық стандартының негізінде киргизілген Академиялық казак тили (B1) дисциплинасының мазмұндық-структуралық өзгөчөлүктөрү Казакстан-Британия университетінің тәжрийбасының негізінде талданат.

Ачкыч сөздөр: еуропалық стандарт, академиялық казак тили, денгээл, дисциплина.

**СОДЕРЖАТЕЛЬНО-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИСЦИПЛИНЫ
“АКАДЕМИЧЕСКИЙ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК” (B1), ВВЕДЕННОЙ НА ОСНОВЕ
ЕВРОПЕЙСКОГО СТАНДАРТА: ОПЫТ КАЗАХСТАНСКО-БРИТАНСКОГО
ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Аннотация

В данной статье дается краткий обзор уровневой программы обучения казахскому языку в Казахстанско-Британском техническом университете, основанной на общеевропейском стандарте. Также рассматриваются содержательно-структурные особенности предмета “Академический казахский язык” (B1), введенного на основе этой программы.

Ключевые слова: европейский стандарт CEFR, уровневый подход, академический казахский язык, предмет.

**CONTENT AND STRUCTURAL FEATURES OF THE SUBJECT
“ACADEMIC KAZAKH” (B1) ON THE BASIS OF THE EUROPEAN CEFR
STANDARD: BASED ON EXPERIENCE OF THE KAZAKH-BRITISH
TECHNICAL UNIVERSITY**

Abstract

This article gives an overview of a new level program to teaching Kazakh based on the European standards implemented in Kazakh-British Technical University and also describes the content and the structure of the subject “Academic Kazakh” (B1) developed within this program.

Key words: European standard CEFR, level approach, Academic Kazakh, subject.

Кіріспе

Тілдерді оқыту мәселесі Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Атап айтқанда, мектепке дейінгі дайындықтан бастап, орта білім, жоғарғы оқу орындарында қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас құралы, ағылшын тілі – әлемдік аренаға шығуға мүмкіндік беретін тіл ретінде қатар оқытылады. Бұл ұстаным Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев ұсынған үш тұғырлы тіл саясатында жан-жақты айқындалған (Н.Ә.Назарбаев, “Қазақстан-2050” стратегиясы, 7-бағыт). Елбасымыз қойған маңызды міндеттерге жалпы білім беру әдістемесін жаңарту, соның ішінде қоғамда Ата заңымыздағы мәртебесіне лайық орнын толыққанды иеленбеген қазақ тілін оқыту әдістемесін түбегейлі жаңғырту мәселесі кіреді. Әсіресе, жоғарғы оқу орындарындағы тілді үйрету мәселесі жан-жақты талдау мен зерделеуді қажет етеді. Себебі қазақстандық жоғарғы оқу орындарында қазақ тілін оқыту әдістемесі әлі күнге дейін дәстүрлі сипатқа ие (Б. Ж. Курманова, 2014: 81). Сонымен, қазіргі заман талабынан әрі білім беру жүйесіне әлемдік стандарттардың етене енуінен туындаған қажеттіліктердің бірі –

жоғарғы оқу орындарындағы қазақ тілін оқыту бағдарламасын реформалау.

ҚБТУ-дың тәжірибесінен

Осыған орай Қазақстан-Британ техникалық университетінде қазақ тілін оқыту бағдарламасы шет тілдік коммуникативтік құзіреттілікті анықтайтын жалпыеуропалық стандартқа (Common European Framework of Reference, *CEFR*) негізделген деңгейлеп оқыту тәсілі бойынша жүзеге асырылуда (Байдилдинова М.К., Нұршатаева А.Н., 2015: 181). Тілдік құзіреттілікті бағалаудың ұлттық жүйесін қалыптастыруда *CEFR* стандартын пайдалануды Еуроодақ 2001 жылдың қарашасында ұсынған болатын (Language Policy Unit, Strasbourg). ҚБТУ-дың қазақ тілін оқыту бағдарламасы ағылшын тілін оқытудың апробацияланған бағдарламасы негізінде 2013-2014 оқу жылында реформаланды. *CEFR* жүйесі бойынша тілді үйренушілердің деңгейі үш санатқа бөлінеді. Осыған сәйкес қазақ тілін оқыту барысында А2, В1-В2, С1 деңгейлері қамтылады.

Білім алушының қазақ тілін білу деңгейін анықтау үшін оқу жылының басында диагностикалық тестілеу өткізіледі. Тестілеу кезінде білім алушылардың мектепті қай тілде бітіргендігі де ескеріледі. Мәселен, ортамектепте орыс тілінде

білім алса, қазақ тілінен тест тапсырып, А2, В1-В2 деңгейлеріне бөлінеді. Ал қазақ мектебін бітірсе, орыс тілінен тестілеуден өтіп, 1-семестрде Орыс тілі пәнін, ал 2-семестрде С1 деңгейіне сәйкес пәнді оқиды. Деңгейлер бойынша оқытылатын пәндер тізімі төмендегі кестеде көрсетілген.

1-кесте

A2	Жалпы қазақ тілі
Курстың пререквизиті	Коммуникативтік құзіреттіліктерді анықтайтын диагностикалық тест
B1	Академиялық қазақ тілі
Курстың пререквизиті	Жалпы қазақ тілі (A2)
B2	Іскерлік қазақ тілі (Мемлекеттік тілде ісқағаздарын жүргізу)
Курстың пререквизиті	Академиялық қазақ тілі (B1)
C1	Кәсіби қазақ тілі
Курстың пререквизиті	Русский язык / Іскерлік қазақ тілі (B2)

Қазіргі таңда ҚБТУ-да диагностикалық тестілеудің екі нұсқасы құрастырылған: біріншісі тыңдалым, оқылым, жазылым бөлімдерін қамтыса, екіншісі жазылым мен лексика-грамматикалық тапсырмалардан тұрады. Диагностикалық тестілеудің құрылымы мен мазмұнына жыл сайын қажетті өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп отырады.

Білім алушының қазақ тілін білу деңгейіне сәйкес оқытылатын пәндер арнайы құзіреттіліктер мен біліктіліктер қалыптастыруға бағытталған. Мысалы, “Жалпы қазақ тілі” (A2) пәнінің аясында күнделікті лексика мен қарапайым коммуникативтік құзіреттіліктерді меңгереді, “Академиялық қазақ тілі” (B1) пәнінің аясында өз ойы мен пікірін жазбаша жеткізе білуге дағдыланады. “Іскерлік қазақ тілі” (B2) бойынша іскерлік қарым-қатынас орнатуды, сондай-ақ мемлекеттік тілде ісқағаздарын сауатты жазба білуді үйренеді. Орта мектепті қазақ

тілінде тәмамдаған студент жоғарғы оқу орнында “Кәсіби қазақ тілі” (C1) пәні арқылы тілдік біліктілігін одан әрі шыңдай түсуге мүмкіндік алады. Әр пәннің қамтитын мәселелеріне сәйкес оқу жоспары мен бағдарламасынан тұратын оқу-әдістемелік кешендері құрастырылған.

“Академиялық қазақ тілі” (B1) пәнінің маңыздылығы

Аталған пәндердің ішіндегі маңызды аралық курс “Академиялық қазақ тілі” (B1) болып табылады. Себебі тілді қарапайым тұрмыстық деңгейде меңгерген білім алушыны келесі ортадан жоғары деңгейге өткізу қашан да қажырлы еңбек пен сүрленген жетік әдістемені талап етеді. Курстың мақсаты – қазақ тілін А2 деңгейінде меңгерген студенттің қатысымдық-білімдік, қатысымдық-мәдени дағдыларын дамыту әрі “Іскерлік қазақ тілі” (B2) пәнінде қамтылатын тақырыптарды меңгере алатындай құзіреттіліктер қалыптастыру. Осыдан көздеген мақсаттарға қалай жетуге болады деген сұрақ туындайды. Ендігі кезекте пәннің негізгі құрылымы мен мазмұнын сөз етелік.

Мазмұндық-құрылымдық ерекшелігі

Біріншіден, тіл дамытудың аралық деңгейі – “Академиялық қазақ тілі” (B1) пәнінде негізгі басымдық жазу машығын қалыптастыруға беріледі. Себебі кез келген тілді үйрену мен меңгеру барысындағы шешуші үдеріс жазу дағдысын қалыптастыру болып табылады. Бұған қоса біздің жалпы тіл туралы сана-сезіміміздің өзі жазу жүйемізге қарай құрылады екен (David R. Olson, 1996: 34). Әрбір тұлғаның әлемді қабылдау механизмі жазу мәтіні арқылы репрезентацияланады. Осыған орай Академиялық қазақ тілі (B1) пәнінің аясында білім алушыға:

- белгілі бір тақырып төңірегінде өз ойы мен көзқарасын дұрыс, түсінікті түрде жазбаша жеткізе білу;
- ағымдағы мәселелерге арналған ғылыми-көпшілік, публицистикалық стильдердегі мәтіндер бойынша жо-

- спар түзу, негізгі идеясын анықтап, түйіндеп жазу;
- түрлі тақырыптардағы мақалаларды оқып-талдау арқылы актив лексиканы меңгеру, яғни сөздік қорын молайту;
 - басты мәліметтерді үшінші жақтан конспектілеу;
 - өзекті тақырып бойынша іздеу-шолу-сұрыптау-талдау жұмыстарын орындау;
 - белгілі бір өзекті мәселе бойынша дәлелді түрдеойтолғаужазу дағдыларын үйрету көзделеді.

Осы аталғандардың ішіндегі ең маңыздысы – ойтолғау жазу дағдысын қалыптастыру.

Айта кететін жайт, “ойтолғау” деп отырғанымыз әдеби жанр түріндегі прозалық шығарма емес, ағылшын тіліндегі *essay* сөзінің баламасы болып табылатын академиялық сипаттағы мәтін. Яғни білім алушының өз пікірін жазбаша түрде дерек пен дәйектер келтіру арқылы дәлелдеуі. Ойтолғау жазу арқылы студент тілдің жазбаша формасын меңгерумен қатар, сын тұрғысынан ойлау қабілетін де жетілдіре түседі. Сонымен бірге ойтолғау – қазіргі таңда жоғарғы білім беру кеңістігінде кең таралған жазу мәтіндерінің бірі. Әсіресе, АҚШ, Канада мен Еуропадағы білім беру жүйесінің ажырамас бір бөлігі болып табылады. Осыған орай “Академиялық қазақ тілі” (В1) пәнінде ойтолғау жазудың әдіс-тәсілдері, құрылымы, дәлелдемелер мен деректерді дұрыс ресімдеу сияқты білік-дағдыларға баса мән беріледі. Дегенмен бағыстық жүйені қаз-қалпында орнатудың да теріс салдары бар екенін естен шығармаған жөн. Сондықтан ойтолғау жазуды үйрету кезінде ұлттық мәдениет пен қазақы таным ерекшелігі де ескеріледі.

Тілдік күзiреттiлiктер

Бұған қоса пәнді оқыту барысында жалпыеуропалық стандартқа сәйкес тілдік күзiреттiлiктi қалыптастырудың алғышарты болып табылатын – тыңда-

лым,оқылым, жазылым, айтылымұстанымдары салаластырыла қамтылады. Бұл күзiреттiлiктердiң атауын қазақ тілін оқыту әдістемесінде термин ретінде алғаш рет профессор Оразбаева Ф.Ш. енгізген болатын. Ғалым аталған терминдерді сөйлесім әрекетінің түрлері ретінде қарастырады (Оразбаева Ф.Ш., 2009: 277). Академиялық қазақ тілі (В1) пәнінің аясында әр күзiреттiлiк бойынша күтілетін нәтижелер төмендегі кестеде қарастырылған.

2-кесте

Күзiреттiлiк түрi	Нәтижелер
Тыңдалым	<ul style="list-style-type: none"> • әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-қоғамдық, ғылыми-көпшілік тақырыптардағы әдеби тіл нормасына сай айтылған мәтіндердің мазмұнын түсінеді; • әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-қоғамдық, ғылыми-көпшілік тақырыптардағы мәселелерге арналған телехабарлардың мазмұнын түсінеді; • ғылыми-көпшілік сипаттағы ауызша сөздің тақырыбын, идеясын түсінеді; • орташа жылдамдықпен оқылған дәрістердегі, баяндамалардағы негізгі ойды түсінеді.
Оқылым	<ul style="list-style-type: none"> • ғылыми-көпшілік, әлеуметтік-мәдени сипаттағы мәтіндердің мазмұнын түсінеді; • ғылыми-көпшілік және әлеуметтік-танымдық тақырыптардағы мәтінге мазмұндық-құрылымдық, тілдік-коммуникативтік тұрғыдан талдау жасай алады; • оқыған мәтін бойынша өз ой қорытындысын жасайды;

	<ul style="list-style-type: none"> • оқыған мәтіндегі ойға өз көзқарасын білдіреді.
Айтылым	<ul style="list-style-type: none"> • оқыған я естіген ақпараттың мазмұнын баяндап айта алады; • көрген, естіген нәрселерін сипаттай алады; • өзінің ойын, пікірін жүйелі жеткізеді; • өз көзқарасын дәйектеп айта алады.
Жазылым	<ul style="list-style-type: none"> • мәтін бойынша жоспар, тезис жаза алады; • мәтіндегі негізгі ойды тұжырымдап жаза алады; • өз пікірін пайымдау мәтіні (ойтолғау) түрінде жаза алады; • пікірталаста талқыланған мәселелерді сараптап, өз ойын ойтолғау түрінде қорытып жаза алады; • ұсынылған тақырып бойынша реферат-баяндама жаза алады.

Сонымен, бұл курста білім алушыларға қазақ тілінің академиялық мақсаттарда қолданылуына қатысты коммуникативтік және тілдік бірліктер меңгертіліп, тілдік танымдық бағыттағы материалдармен жұмыс барысында олардың сөйлеу біліктіліктерін жетілдіру, өзекті мәселелер бойынша ойын дәйектеп жазу мен соның негізінде өз пікірін көпшілік алдына ұсыну дағдыларын қалыптастыру көзделеді.

Қорытынды

2013-2014 оқу жылынан бері енгізілген жаңа пәннің жоғарыда аталған өзіндік артықшылықтарымен қатар жетілдіре түсетін тұстары да жоқ емес. Атап айтқанда, қоғамдағы өзгерістерге қарай пәннің мазмұнын үнемі толықтырып әрі жаңартып отыру қажет. Академиялық сипаттағы тыңдалым материалдарының қорын молайту, яғни дәрістер мен ғылыми-көпшілік мәтіндерді аудиотаспаға жазу ісі мен оқылым мәтіндерін сұрыптау жә-

не пән мазмұнына сәйкес қазақ тіліндегі академиялық сөздік жүйесін құрастыру алдағы уақыт еншісінде.

Қазақ тілін жалпыеуропалық стандартқа сүйене отырып, деңгейлеп оқыту оның қолданылу аясын кеңейтуге септігін тигізеді ақиқат. Осы үдерісті жүзеге асырудағы маңызды аралық курс – “Академиялық қазақ тілі” (B1) пәні. Сондықтан тілдік білім беру саласында ҚБТУ-дың алға қойған мақсаттарының бірі– қазақ тілін оқытудың әлемдік озық тәжірибеге негізделген өзіндік әдіснамасын одан әрі жетілдіре түсу, сонымен бірге ағылшын тілімен қатар қазақ тілінде де сын тұрғысынан ойлап, алған білімдерін сараптай алатын, ақпаратты қазақ тілінде академиялық тұрғыдан талдап, өңдеу дағдыларын меңгерген болашақ мамандарды даярлау.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Baidildinova M., Nurshatayeva A. (2015, sayir). “Kazak tilin okytu bagdarlamasyн CEFR europalyk standart negizinde reformalau: Kazakstan-Britan technikalыk universitetinin tazhiribesi”, “Lingvistikalyk mura zhane zhana zaman urdisi:til, adebiet, madeniet”attyhalykaralyk gylыmi forum materialdary, 181-183.
2. Council of Europe – Europa Kenesininresmisaity (2016.01.25). “COMMON EUROPEAN FRAMEWORK OF REFERENCE FOR LANGUAGES: LEARNING, TEACHING, ASSESSMENT”, http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/cadre1_en.asp
3. David R. Olson, (1996). The World on Paper: The Conceptual and Cognitive Implications of Writing and Reading, Cambridge University Press, 318.
4. Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti N.A.Nazarbayevtyн Kazakhstan halkyna zholdauі: “Kazakhstan – 2050” strategiyasi – kalyptaskan memlekettin zhana sayasi bagyty”, 2012 zhyl 14 zheltoksan, <http://www.akorda.kz/>

5. Kurmanova B. Zh. (2014). “Antropologicheskiye aspekty sistemy obucheniya kazakskomu yaziku v vuzah Kazakstana”, *Sotciokulturnoe prostranstvo Rossii i zarubejya: obshchestvo, obrazovaniye, yazyk/ pod red. A. V. Tshetininoi. Vyp. 3.*, 80-87.
6. Orazbayeva F.Sh. (2009). *Tilalemi / Makalalar, zertteuler. Almaty: An Arys*, 368.

УДК 811.51

ТҮРК ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ИНТЕРАКТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ТӘСІЛДЕРІ

Shynar Auelbekova
PhD. assist. prof.,
Suleyman Demirel University

Түйіндеме

Тіл үйретуде қолданылатын тиімді жолдардан бірі – мультимедиалық интерактивті технологияларды пайдалану. Мультимедиалық құралдардың заманауи технологияларын пайдалану үйренген тілді практикада қолдануға бейімдейді, оқытушы мен тіл үйренуші арасында тығыз байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Тіл үйрету барысында компьютерді қолдану арқылы үйреніп отырылған тілдік орта тудырылып, тіл үйренушілер арасында қарым-қатынас мүмкіндігі қамтамасыз етіледі.

Кілт сөздер: мультимедиа, интерактивтік, заманауи технология, компьютер.

ТҮРК ТИЛИН ОКУТУУДА ВЕБ-ПЛАТФОРМАСЫН КОЛДОНУУ МАСЕЛЕЛЕРІ

Қысқача мазмуну

Мақалада түрк тилин окутууда веб-платформасын колдонуу маселелери талданат.

Ачкыч сөздөр: веб-платформа, технология, түрк тили, билим берүү.

ВАЖНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ТУРЕЦКОМУ ЯЗЫКУ ПОСРЕДСТВОМ ВЕБ-ПЛАТФОРМЫ

Аннотация

В данной статье изучается важность использования веб-платформы в обучении турецкому языку.

Ключевые слова: веб-платформы, технология, образование.

THE IMPORTANCE OF TEACHING TURKISH THROUGH THE WEB PLATFORM

Abstract

This article will try to explain the importance of the Web platform in teaching Turkish as a foreign language. Technology development greatly affects the education. Modern innovations in technology are creating new branches of development in this direction. This new direction in education is a vast learning environment, supported by well-chosen rich resources. Web platform can be used as a new tool for training and education in the establishment of such areas.

Key words: web platform, teaching, technology, computer.

Дамыған жоғары ғылыми технологиялық даму кезеңі білім беру жүйесіне де өте үлкен әсер етті. Ғылыми технологиядағы жаңалықтар білім беруде жаңа әдіс-тәсілдерді де өмірге алып келді. Жаңа әдіс-тәсілдер, ғылыми технологияның көмегімен оқу үрдісінде жаңа орта қалыптастырды.

Жаңа ақпараттық технологияларды қолдану, интернет ресурстарды, заманауи техникалық жетілген құралдарды қолдану оқытушыға тіл үйретуде мақсатына жетуде орасан зор мүмкіндіктер береді.

Тіл үйренушінің тілді практикалық тұрғыдан меңгеру үшін қолайлы жағдай жасау, тиімді әдіс таңдау, яғни оқушының қызығушылығы мен шығармашылық белсенділігін арттыру оқытушының басты және негізгі міндеті болып қала береді. Оқытушыға осы мақсаттарына қол жеткізуге көмектесетін қазіргі заманауи жаңа ақпараттық технологияларды тіл үйрену үрдісінде қолдану.

Толассыз ақпараттар ағымымен қамтамасыз ететін интернет жүйесі, анимация, компьютерлік оқыту ойындары, дыбысты жаңғырту т.б. компьютерлік технологияларды қолдануға мүмкіндік беретін қазіргі мультимедиалық бағдарламалар тіл үйретуді жеделдетуге, оқу және сөйлесімді дамытуға мол мүмкіндік туғызады.

Компьютердің шексіз мүмкіндіктерін пайдалану – тілді үйретудің сапасын арттырады, тіл үйренушілердің өздігінен білім алуын ұйымдастырумен бірге оның нәтижелеріне тұрақты бақылау жасауға мүмкіндік береді. Күнделікті тіл үйренушінің деңгейін бақылау жасау келесі кезекте қандай материал ұсынылуы қажет екенін белгілеуге жәрдемдеседі.

Тіл үйретуде қолданылатын тиімді жолдардан бірі – мультимедиалық интерактивті технологияларды пайдалану. Мультимедиалық құралдардың заманауи технологияларын пайдалану үйренген тілді практикада қолдануға бейімдейді, оқытушы мен тіл үйренуші арасында

тығыз байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Тіл үйрету барысында компьютерді қолдану арқылы үйреніп отырылған тілдік орта тудырылып, тіл үйренушілер арасында қарым-қатынас мүмкіндігі қамтамасыз етіледі, бұл жағдай олардың арасында мол ақпарат алмасуға және өз бетімен тіл үйренуге жол ашады, өздік жұмыс нәтижесінің сапалы болуына әсер етеді.

Мультимедиалық көрнекі құралдарды тіл үйрену барысында қолдану үйреніп жатқан тілде сөйлейтіндермен қарым-қатынас орнатуды жүзеге асырады. Бір уақытта, бір жерде барлық тіл үйренушілерді тіл үйрену деңгейлеріне байланысты бір ақпараттық ортада топтастыруға көмектеседі. Мультимедиа оқу бағдарламасын дыбыстық және бейне түрінде өңдеуді жүзеге асырады. Компьютерлік режимдегі графика, анимация, сурет, бейне, дыбыс, мәтін қолдану арқылы тіл үйренуші жаңа сапалы мүмкіндіктерге ие болады. Мультимедиалық құралдар оқытушыға жеке дара немесе топ болып оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу, әр түрлі грамматикалық материалдарды түсіну, қайталау және жаттығу жұмыстарын жүгізуде көптеген жеңілдіктер береді.

Тіл үйренуде қолданылатын тиімді әдістерден бірі – электронды интерактивті тақталар. Сабақ материалдары интерактивті тақтада көрсету оқытушыға көптеген жеңілдіктер береді. Біріншіден, сабақ материалдары анық көрінеді, сабақта берілетін ақпарат, мағлұмат жан-жақты қамтылады. Тіл үйренушінің қызығушылығын арттырады, олардың сабаққа белсенділігін күшейтеді. Интерактивті тақтаны оқытушы сабақтың барлық түрлері мен бөлімдерінде қолдана алады. Интерактивті тақтадан тіл үйренуші, ол жаттығу болуы мүмкін, түрлі-түсті суреттер, видео ролик секілді бейне материалдардан өзіне керекті ақпаратты ала алады. (Оғыз Ч. oguzcetin.gen.tr)

Тіл үйренуде қолданылатын келесі әдіс түрі – интернет желісі. Интернеттің

ең маңызды жағы – қолданушыға ақпаратқа шексіз қол жеткізу мүмкіндігін беруі. Ғаламтор ресурстары әр түрлі деңгейдегі тілдік материалдарын пайдалана отырып тіл үйрену процесін жылдамдату, тіл үйренушілердің сол тілде жазу және сөйлеу дағдысын дамыту, шет тілінің заманауи сөздіктерінің көмегімен сөздік қорын молайтуға көмектеседі. Үйренген тілінің тарихы, мәдениеті, әлеуметтік және экономикалық жағдайы туралы мәліметтерге қол жеткізу, оларды өз практикаларында қолдануды үйрену секілді мүмкіндіктерге жол ашады. Ғаламтор көмегімен оқытушы да, тіл үйренуші де, кез келген уақытта әлемнің кез келген жерінен қажетті нақты ақпаратқа жылдам қол жеткізе алады. Заманауи техникалық құралдарды пайдалану оқытушыға оқу, жазу дағдысын қалыптастыру оқушылардың сөздік қорын байыту мақсатында жүргізілетін жұмыстарында көмекші бола алады. Тіл үйренушілер түрлі тест, жарыстар мен олимпиадаларға, видеоконференцияларға тіл үйрену бағытындағы әр түрлі іс – шараларға қай жерде болғанына қарамастан және қай уақытта болса да қатыса алады.

Кеңінен тараған қатынас технологиясы ретінде ғаламтор желісіндегі ақпаратты жіберу мен алуға арналған, адамдардың арасындағы кең тынысты қатынасты жүзеге асыратын қызмет (сервис) – электрондық поштаны (E-mail) қолдану да тіл үйренушілерге өте кең мүмкіндіктер туғызады. Тіл үйренушілер бір-бірімен ақпарат алмасу арқылы үйренген тілдері жөнінде кең көлемді мағлұматтарға қол жеткізе алады.

Тіл үйретуде тиімді әдістерден бірі – мультимедиалық технологиялар мен коммуникативтік интерактивті әдістемелердің негізінде жасалған, электрондық бағдарламаларды, оқулықтарды енгізу. Электрондық оқулықтар арқылы жаттығулар, әр түрлі тапсырмалар мен тесттер орындау арқылы бір мезгілде ақпарат беру мен алынған білімді бақылауды жүзеге асыруға болады.

Тіл үйретуде қолданылатын тиімді жолдардан бірі – практикалық түрік тілі сабағында мультимедиалық интерактивті технологияларды пайдалану сабақ материалдарын тез әрі терең түсінуін қамтамасыз етеді. Мультимедиалық құралдардың заманауи технологияларын қолдану үйренген тілді практикада қолдана алуға үйретеді және мұғалім мен оқушы арасында тығыз байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Интерактивті режимдегі графика, анимация, сурет, бейне, дыбыс, мәтін қолдану интегралды ақпараттық органы құрады, сол себепті қолданушы жаңа сапалы мүмкіндіктерге ие болады. Мультимедиалық құралдар сөйлеу дағдысын дамытуды, жеке дара немесе топ болып оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу, әр түрлі грамматикалық материалдарды түсіну, қайталау және жаттығу жұмыстарын жүргізуді жеңілдетеді және оқушылардың ойлау қабілетін, танымдық белсенділігін, бірлесіп жұмыс жасау икемін дамытуға көмектеседі.

Тіл үйренуде жаңа ақпараттық технология құралдарын қолдану тіл үйренудің айырылмас бөлшегі болды. Оқушылардың қызығушылығын арттырады, олардың тың әсерге бөлейді. (Young, S. 447-461)

Тіл үйренуде технология құралдарын қолдану сезім мүшелеріне бірден әсер етіп, тіл үйрену үрдісінің ішінде болуды қамтамасыз етеді. Электрондық үйрену моделі – түрік тілінің оқытылуында жаңадан енгізіле бастаған тың әдіс. Қазіргі кезде ағылшын тілі және басқа да тілдер үшін дамытылып жасалған веб сервер тіл үйрету порталдары бар. Бұл әдісте ең маңызды нәрсе – ақпараттық технологияның қалай қамтамасыз етілуі мәселесі.

Тіл адамды басқа жанды жаратылыстардан ерекшелейтін қасиет. Тіл үйретуде негізгі мақсат–үйренген тілді практикада қолдана алуы. Тілді жалғыз үйрену мүмкін емес. Тіл үйрену үшін оқытушы мен тіл үйренуші арасында тілдік орта болуы шарт. Осындай тілдік органы жаңа ақпараттық технология қамтамасыз ете алады.

Ақпарат жеткізу және ақпаратқа қол жеткізу қасиетімен жаңа білім технологиясы әсерлі және кең таралған оқыту моделдерінің дамытылуына мүмкіндік туғызады. Тіл үйренушілерге ұсынылатын ақпараттық технологиялық әдістер мыналар:

1. Электрондық кітаптар
2. Тақырыпқа байланысты видеолар
3. Электрондық ортада дайындалған жаттығулар, тапсырмалар.
4. Тараулардың соңында берілетін бақылау, пысықтау тапсырмалары.
5. Ғылыми кеңес қызметтері
6. Аудио кітаптар
7. Gabbly Chat программасымен сөйлесу. (Түркер Ф.М. 47-48)

Тіл үйренуде қолданылатын қазіргі заманғы технологиялар арқылы қамтамасыз етілетін көрнекі құралдар: фильмдер, қысқа метражды фильмдер, деректі фильмдер, мультфильмдер. Маккогрин: бүгінгі жастарды компьютер, видео қызықтыратынын айтын, олардың қарымқатынасы үшін орта туғызу керектігін баса көрсетеді. (Кесер С. Маг. Диссерт.)

Тақырыптық жүйеде аудио-бейне әсерлермен ұсынылған тілдік материал адамның көру, есту сезімдеріне ерекше әсер ете отырып, есте сақтау мүмкіндігін арттырады, өйткені көру, есту құралдары оқушыларға тез әсер етіп, шет тілін үйренушінің тіл үйренуде қызығушылығын арттырады.

Техас университетінде жасалған бір зерттеу қорытындысы бойынша: еске сақтау факторы мынадай: адамдар оқығандарының %10, естігендерінің %20, көргендерінің%30, әрі көріп, әрі естігендерінің %50, сөйлегендерінің %70, жасап әрі сөйлегендерінің %90-ын есте сақтай алатынын білдірген. (Арслан М.63-86)

Бұл зерттеуден шығатын қорытынды сезу мүшелерімізді қаншалықты қолдансақ, тіл үйрену соншалықты жылдам болады, мағлұматтар есте жақсы сақталады. Себебі, үйренуде негізгі мәселе әрекет жасау, бұл әрекетті үнемі үзбей жасау.

Сабақ барысында көрнекілік ретінде есту құралдарын көбірек пайдалану сезім мүшелеріміздің әрекетін артырады. Тіл үйренуде қызығушылықты арттырады.

Фильмдерді көрнекі құрал ретінде сабақта қолдану көру және есту сезімдеріне бірдей әсер етеді.

Фильмдер өнер түрі ретінде қоғамның мәдени және эстетикалық танымын көрсетеді. Кинолар өмірді, халық мәдениетін және өнерді көрсетеді. Шет тілі ретінде түрік тілінің үйретілуінде түрк фильмдерінің қолданылуы түрікше сөздерді, сөйлеу, тыңдау дағдыларын дамытады. Оқытушы үшін сабақ материалына қатысты киноларды таңдау маңызды. Оқытушы кино таңдау мәселесіне аса мән беруі керек. Алдымен, киноның мазмұны ыждақаттылықпен қаралуы керек. Киноның тақырыбы анық болғаны дұрыс. Өйтпесе түсінілуі қиын болады. Кинода қолданылған тілдік ерекшелік те маңызды. Кинодағы сөйлеу тілі оны көретіндерге қызықты болғаны дұрыс. Әрі олардың тілі тіл үйренушілердің деңгейіне сай болуы керек. Тіл үйренуде тек киноны көру тиімді болмайды. Кино көрсеткенде де оқытушы сабақ түрін дұрыс ұйымдастыра білуі керек. Оқытушы белгілі бір сабақ түрін таңдағанда қандай мақсатта дайындай алатынын білуі керек. Уақыт, тілді меңгеру дәрежесі, кино көрсетудегі мақсат нақты белгіленуі керек.

Кино көрсетуден бұрын кино жайында жалпы мағлұмат берілуі керек. Оқытушы кино мәтінінде кездесетін жаңа сөздермен жұмыс жасап, түсінуге ауыр сөздердің контекстегі қолданысын ашып түсіндіру керек. Кинодағы негізгі ой айтылатын сахналарды тоқтатып, сол жайында тіл үйренушілердің ойлануына мүмкіндік беретін тапсырмалар бере алады. Оқытушы кинода кездесетін кейбір ерекше сөздер, тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдерге ерекше көңіл бөліп, мағынасын ашуға мүмкіндік беретін жаттығулар бере алады. Оқытушы кино көрсетілуінен бұрын, тіл үйренушілерді ки-

ноға барлық зейндерін шоғырландыратын тапсырмалар беру арқылы дайындай алады. Кино көрсеткеннен кейін тіл үйренушілердің қаншалықты оқу материалын қабылдағанын бақылау мақсатында пысықтау сұрақтарын беріп, тапсырмалар ұйымдастыра алады.

Кинода көрсетілген негізгі ойды пысықтау мақсатында кино жайында пікір алысу өткізе алады. Сабақтың тақырыбына байланысты көрсетіле алатын кинолардан тұратын стенд құрастыруға болады. Ол жерде көрсетіле алатын кинолар жөнінде мағлұматтар жиналады.

Тіл үйренушілерге көркем фильмдермен бірге деректі фильмдер де көрсете аламыз. Деректі фильмдердің танымдық рөлі өте зор. Белгілі бір тақырыпта мағлұмат алу мақсатында қолданылатын өте маңызды көрнекі құрал. Оқытушы үшін қандай да болсын бір көрнекі құралды таңдағанда мән берілуі керекті мәселелер мыналар:

1. Көрнекі құрал ең бастысы баланың жас ерекшелігіне сай болуы керек.

2. Жалпы тіл үйренушілердің қызығушылығын арттыра алатындай ерекшелігі болғаны жөн.

3. Тіл үйренушілердің мамандықтарына сай болғаны жақсы.

4. Түрік тілін үйреніп жатқаннан кейін сол халықтың мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін болса, тіл үйренуші үшін пайдалы бола алады.

5. Тіл үйренушілерге жеңілдік болуы үшін, түсінетін тілде субтитрлі аудармасы болғаны жөн.

Тіл үйренгенде қандай да болсын кинолар, фильмдер көрсету тіл үйренушілердің сөздік қорын арттыруына септігін тигізеді. Бұндай көрнекі құралдардан сөздерді қай жерде қалай дұрыс қолдануға болатынын үйрене алады. Грамматикалық мағлұматтар тек мағлұмат, білім болудан қалып, дағдыға айналады. Бір мезгілде көру, есту арқылы тіл үйренуші сөздердің дұрыс дыбысталуына құлағы үйренеді, сөздердің айтылуы автоматтана

бастайды. Үйреніп жүрген тілді қолданытын халықтың тарихын, мәдениетін, географиялық ерекшеліктері туралы мағлұматтардан тұратындықтан, сол халықтың тұрмыс-тіршілігін көру, есту арқылы сол тілді жақыннан тани алады. Тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерді, сол тілдердегі қалжыңдарды түсіне бастайды. Белгілі бір тілде қолданылатын қалжыңдар сол тілдің өте нәзік кез-келген адам бірден түсіне алмайтын бірнеше мағыналарын қамтиды. Белгілі бір тілде қалжыңды түсіне алатын адам сол тілді меңгерген болып саналады.

Кинолар болсын, фильмдер болсын тіл үйрену үшін көрнекі құрал ретінде қолдану арқылы үйреніп жатқан тілді тыңдау, көру, оқу, сөйлеу түрлерінің барлық түрін қолдана аламыз. Тіл үйрену сабақтарын қызықты, пайдалы өткізе аламыз. Көркем фильмдер болсын, деректі фильмдер болсын тіл үйренуде әр сабақта нақты және анық қадам атуға жәрдемі тиетін көрнекі құралдар болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Оғыз Четин, Веб табанлы өгретим ве Веб табанлы өгретимде кулланылабилежек өрнек биір ишерик тасарымы, oguzcetin.gen.tr/web-tabanli-ogretim-ve-web-tabanli-ogretimde-kulanil.
2. Young S.C (2003). Integrating ICT into second language education in a Vocational High School. *Journal of Computer Assisted Learning* 19,447-461
3. Van Els, T. (2005) Status Planning for Learning and Teaching.
4. Фатих Мехмет Түркер, Е- Өгренме Моделиле Ябанжылара Узактан Туркче Өгретиминде Билдиришим Истанбул Унив., Ачык ве Узактан Егитим Факултеси, Истанбул.
5. Сарач Хакан, Ябанжы Дил Өгретими Сурежинде Санатсал Филмдер, www.idildergisi.com.
6. Кесер, Сафие Ясемин. Русча Конушма Дилинде Кулланылан Сөзжук Өгелеринин “Петер ФМ” Фильми Узеринден

- Өгретим Метотлары. Сосиал Билимлер Факултеси Рус Дили ве Едевиаты Анабилим Далы Юксек Лисанс Тези. Истанбул: Фатих Университеси, 2011.
7. Арслан, Мустафа ве Адем, Ергин. (Ябанжылара Туркче Өгретиминде Гөрсел ве Ишитсел Арачларын Еткин Кулланымы”. Дил Дергиси 147, (2010): 63-86.
8. Гумушер Өзге, Ябанжы Дил Оларак Туркче Өгретиминде Филмлерин Иери ве Өнеми, www.academia.edu

УДК 811.51

ACTIVITIES TO TEACH ACADEMIC WRITING WITH FOCUS ON CRITICAL THINKING

Yana Doronina

Master of Pedagogical Science

Kazakh-British Technical University, Senior Lecturer

Abstract

This article will address the issue of improving students' performance in academic writing by stimulating their critical thinking and involving them into active practice with the use of collective writing activities.

Key words: academic writing, critical thinking, collective writing activities

СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗГӨЧӨ ОЙЛОСУН АКТИВДЕШТИРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕ АКАДЕМИЯЛЫК ЖАЗУУНУ ОКУТУУ

Кыскача мазмуну

Бул макала студенттердин өзгөчө ойлоосун активдештирүүдөгү академиялык жазуунун ордун талдайт.

Ачкыч сөздөр: академиялык жазуу, өзгөчө ойлоо, топтук жазуу.

ОБУЧЕНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОМУ ПИСЬМУ, ОСНОВАННОЕ НА АКТИВИЗАЦИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Данная статья рассматривает вопросы совершенствования студентов в академическом письме путем активизации их критического мышления и вовлечения их в активную деятельность через коллективные виды работы.

Ключевые слова: академическое письмо, критическое мышление, коллективное письмо.

Entering a university, students plunge into the unfamiliar for them environment – educational community, which rests upon special types of behavior to succeed in this environment, such as motivation, engagement and self-regulation (Robbins, Lauver, Le, Davis, & Carlstrom, 2004). Forming these particular behaviors and corresponding skills serves as recognition of students' further academic success. As students become involved into thoughtful communica-

tion of academia, they have to learn to express themselves clearly in writing. Thus, developing academic writing skills tends to become a focus and a primary goal for students and instructors at the 1-st year of university. Another thing, which is considered a distinguishing feature of adequate academic performance, is applying critical thinking.

Scholars involved into studying critical thinking and its connection with academic

performance suggest that this ability should be gradually developed in students by conscience and deliberate drilling of the ‘skill’ (Paul & Elder, 2003). Delivering a report on “Critical Thinking in Every Domain of Knowledge and Belief” at **The 27th Annual International Conference on Critical Thinking** in July 23 -26, 2007, the Director of Research and Professional Development at the Center for Critical Thinking, Chair of the National Council for Excellence in Critical Thinking, Richard Paul defined critical thinking as “thinking about thinking while thinking in order to think better”, so it is clear that critical thinking is regarded as a purposeful analysis of your thinking (Paul, 2007).

However, we support another attitude, with which critical thinking is regarded as an innate human ability, and that it needs actualization, rather than building.

This article will overview some conventional practices in teaching academic writing, giving a brief analysis of popular academic writing course books and will discuss the ways how critical thinking can be brought into action in order to enhance the quality of writing by means of collaborative writing activities.

As academic writing requires the learner not only to use the foreign language accurately in terms of grammar and vocabulary, but also to acquire certain skills in foreign language, language teaching practice has been marked with an advent of approaches to teaching academic writing. The widely used approaches to teaching academic writing are the text approach, the process approach, the cultural and the socio-cultural approaches.

The text approach views writing as a text. The main idea of this approach is in imitating the suggested models of so-called appropriate writing, without paying specific attention to the rhetorical structure or cultural value of the text. However, in the course of time, this approach has developed into genre analysis – analyzing common

text types and learning their common features (Coffin, Curry, Goodman, & Hewings, 2003).

In process-oriented approach to teaching writing, also known as rhetorical approach, writing is represented as a process consisting of certain stages. The curriculum is designed as a sequence of steps which little by little take students through the writing procedures, which are: generating ideas, organizing these ideas appropriately within a piece of writing, reviewing, editing for grammar accuracy and correcting the mistakes, and eventually producing the final draft. In addition, in this approach students are encouraged to read a lot of academic works – articles, chapters of books etc. in order to recognize and analyze how the language is used and how the ideas are organized. Students are also advised to compare their own drafts with the pieces of academic writing they analyze, hence they are usually provided with numerous examples of how to perform the task appropriately, and consequently, are expected to adopt this into their own writing. Therefore, within this approach students go through several drafting stages, improving themselves while acquiring certain knowledge and experience (BBC English, 1995).

In cultural approach the top priority is given to student’s identity and background as a writer, so writing is viewed as a social practice (Coffin, Curry, Goodman, & Hewings, 2003). This is also a critical approach, because it is largely based on reading with the focus on the meaning of the texts and ideas presented, rather than discourse structure, so that the critical interpretation of the information is given the highest value (Oliver, 2005).

Socio-cultural approach states that “language is a culturally shaped resource for making meaning” (Coffin, Curry, Goodman, & Hewings, 2003). This approach claims that not all speakers use the language equally, and the extent to which they can master writing depends on social situations

in which they had to participate. According to this approach, a particular type of writing requires particular aspects of language to be considered in terms of lexis, grammar, and structure. Thus, the teaching goal is assigned to familiarizing students with the conventions of writing within which they can produce their own versions instead of following a particular model.

Popular academic writing handbooks represent a mix of all above-mentioned approaches, rather than any of them individually. For example, *Academic writing from paragraph to essay* claims to be resting on the process approach to writing with emphasis on critical thinking: “The introduction presents process writing to students. The tasks in the main units are graded. Students first work on recognizing and identifying key writing structures from model paragraphs and essays. Then, they manipulate the structures in short, manageable tasks. Finally, they apply the structures to their own writing” (Zemach, Rumisek, 2005). The range of tasks includes individual, pair and group activities, but those suggested for pair or group work are mainly connected with the pre-writing stage, where students discuss the topic and brainstorm the ideas together, or post-writing, i.e. reviewing stage, at which students peer-edit their essays.

In the same way, *First steps in academic writing* is characterized by the author as “a textbook teaching rhetoric and sentence structure in a straightforward manner, using a step-by-step approach, high-interest models, and varied practices” (Hogue, 2008). This book provides some activities for in-class writing as well, stating that “collaboration is appropriate for prewriting and editing work”, however, highlighting the fact that “writing is essentially an individual task even when done in class”. These are just few examples of how numerous textbooks are organized.

To summarize, the popular textbooks for teaching academic writing are mainly based on process approach, with different features of academic writing related to one or another

text type being usually taught separately through individual writing practice.

However, there is one approach to writing, which is rarely used in teaching academic writing – so-called ‘expressive approach’. This approach is centered on experience, imagination and creativity and gives a great deal of attention to ideas-generating techniques, like brainstorming. Group work is very popular within this approach, as well as multiple drafts.

We presume that this approach should be adopted in developing activities to teach academic writing as we believe that collaborative forms of writing in the classroom are effective for the purposes of activating students’ critical thinking. By critical thinking in application to writing process we imply active questioning and scrutinizing the ideas which are being developed in the written text. There are several arguments to support the effectiveness of collaborative writing in this respect. First, writing on their own individuals won’t show much difference from what they usually do. It doesn’t mean that they do not progress in their writing, but this progress happens as long as they get feedback on their work from the teacher or a peer after it has been accomplished, and as they get more experienced in reading and writing academic materials. This is quite a longer process compared to instant insights students get when they are working together with their peers and see how others deal with certain tasks, and what strategies they use compared to their own experience. Secondly, collaborative work contributes to generating more ideas which are usually characterized by wider diversity, than working individually. It is essential to learn to rank these ideas according to their importance and choose only those which are producing a desired effect. This skill is often difficult for students to master, but once they have learned how it is done as a group, they will be able to use this in their individual practice. Moreover, facing contrasting ideas and contradicting opinions is also important

for developing an ability to think critically. And finally, academic writing is usually regarded as a time-consuming and tedious activity which you have to make yourself get to. It is very difficult to motivate yourself to write, so students often procrastinate and put it until the last moment, but working together can serve as a motivation, as it adds elements of support, competitiveness and fun to the process.

To name one example, developing arguments in writing is usually accompanied by a flow of ideas which appear as you write and it is very important to stop and have a critical look at these ideas, in order to assess whether they are worthy or not. So, at this stage it is very important to acquire an ability to evaluate an idea with a critical, impartial eye, as if it has been generated by someone else's and not your vivid thinking. A good way to build this ability is collaborative freewriting. With this activity students have to write a paragraph collectively, when one student stops, and another one should continue with the same writing, so they are forced to reread and understand the idea, and only then they can continue. This activity has numerous benefits as students read, understand, analyze, and write at the same time, as well as they have an opportunity to see another way of thinking about the same issue. Another advantage of this mode of work is that it can be used for practicing coherence and cohesion in a paragraph. Reaching coherence requires a clear understanding of how the ideas are connected logically, but writing a paragraph in limited time usually keeps students going with the new ideas without returning back. With this exercise students have to continue the initiated idea, consequently they have to find the ways how to continue it logically, so that it makes a holistic impression.

To conclude, implementing collaborative activities to academic writing practice can help teachers to vary their classroom routine, make it meaningful for the students and also help activate their critical thinking abilities as

they write. Going through writing procedures together with other classmates will make students understand the strategy behind writing techniques, and they will be able to use them later in their individual work.

REFERENCES:

1. "The Challenges of Teaching Academic Writing" (March 1995). BBC ENGLISH: TEACHERS' SUPPLEMENT, 20.02.16 <http://www.uefap.com/articles/furneaux.pdf>
2. Coffin, Caroline. Curry, Mary Jane. Goodman, Sharon. Hewings, Ann. M. Lillis, Theresa and Swann, Joan (2003). "Teaching academic writing in higher education – A toolkit for higher education", Routledge: 9
3. Hogue, Ann (2008). "First steps in academic writing", Pearson Education Inc.: vii
4. Oliver, Rob (2005). "Four Approaches to the Teaching of Writing", Notes on Teaching Writing blog, 13.02.16, <http://writingapproaches.blogspot.com/2005/08/four-approaches-to-teaching-of-writing.html>
5. Paul, Richard & Elder, Linda. (2003). "The Thinkers Guide to How to Study and Learn a Discipline", Foundation For Critical Thinking: 1-48
6. Paul, Richard (2007) "Critical Thinking in Every Domain of Knowledge and Belief", The Critical Thinking Community, 03.03.16, <http://www.criticalthinking.org/pages/critical-thinking-in-every-domain-of-knowledge-and-belief/698>
7. Robbins, Steven. Le, Huy. Lauer, Kristy. Langley, Ronelle & Aaron Karlstrom (2004). "Do Psychosocial and Study Skill Factors Predict College Outcomes? A Meta-Analysis", Psychological Bulletin, 2004, Vol. 130, No. 2 American Psychological Association, Inc.: 261–288
8. Zemach, Dorothy. Rumisek, Liza (2005). "Academic Writing from Paragraph to Essay", Macmillan Publishers Limited: iv-ix

УДК 811.51

EFL STUDENTS' PERCEPTIONS OF DIFFICULTIES IN EAP WRITING COURSE

Yelena Babeshko

Language Center, KIMEP University

Abstract

The purpose of this qualitative study is to examine the perceptions of first year students' difficulties in academic writing, and the nature of these difficulties. In order to identify this, a sample of 16 undergraduate students who took a summer English for Academic Purposes (EAP) writing course participated in the research. To find out what learners struggle with during the intensive EAP writing course two major tools of investigation were employed, i.e., interviews and questionnaires. The research instruments used in this study helped to understand what problems students encountered during the course, and what these challenges related to.

Key words: academic writing, EFL, undergraduate students, perceived challenges.

АКАДЕМИЯЛЫК ЖАЗУУ САБАГЫНДАГЫ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР

Кыскача мазмуну

Бул макала академиялык жазуу сабагындагы кыйынчылыктарды табууну жана алардын себептерин изилдейт.

Ачык сөздөр: академиялык жазуу, англис тили, бакалавр студенттери, кездешкен кыйынчылыктар.

ИЗУЧЕНИЕ ВОСПРИЯТИЯ ТРУДНОСТЕЙ В АКАДЕМИЧЕСКОМ ПИСЬМЕ СТУДЕНТАМИ ПЕРВОГО КУРСА УНИВЕРСИТЕТА

Аннотация

Целью данной работы является изучение восприятия трудностей в академическом письме студентами первого курса университета, а также выявление причин этих трудностей. Для определения этих проблем 16 студентов, которые обучались академическому письму в летнем семестре, приняли участие в данном исследовании. Методологическая часть данного исследования включает в себя проведение опроса и интервью с участниками исследования. Использование данных способов исследования позволило понять, с какими проблемами студенты сталкивались в течение курса и с чем были связаны эти проблемы.

Ключевые слова: академическое письмо, английский язык как иностранный, студенты, предполагаемые трудности.

1. Introduction

English plays an important role in educational processes. According to Ilona Leki

(2001) "the importance of English L2 writing turns up in both educational programs and in professional writing in non-English dominant

countries” (p.198). As the role of English in higher education continues to increase, there is a great need for students to be able to write academic English proficiently.

Students studying in institutions of higher learning in the medium of English, which is not their native language, have been found to face problems in speaking, listening, writing, reading making them unable to cope with the institution’s academic expectations. Writing is one of the most challenging skills for students as it involves a process of thinking critically, analyzing and evaluating the information, composing and putting their thoughts together. Studying at Kazakhstani universities, EFL students come across various problems while writing essays, critiques, and other assignments in English, as they not only have to write in another language, but come up with unfamiliar patterns and conventions of academic written discourse in a new university culture.

So having entered EAP writing courses students should be able to produce an acceptable academic piece of writing having met all the requirements of the writing course; however, a lot of students fail to cope with this academic task, which in its turn influences their academic performance in a negative way.

In this study, I explore undergraduate students’ perceptions of their writing experiences, the perceived difficulties they encounter during EAP writing course in particular. The study is conducted at an English-medium university in Kazakhstan.

2. Literature Review

2.1. EFL Students’ Challenges in Academic Writing

Taking into consideration the fact that in post-secondary education the majority of L2 and EFL learners study certain kinds of writing for the first time, EAP plays the central role in making this transition easier, assisting students in integrating into academic discourses. However, the process of transition from L1 context to EFL context, which is English–medium institution, is quite chal-

lenging for them, as they learn English and acquire new knowledge simultaneously. According to several scholars in previous investigations there are various problematic areas for L2 learners in academic writing. These problems mostly seem to be connected to the academic writing process itself. (Al-Badwawi, 2011; Kalikokha, 2008).

2.2. Difficulties related to the writing process

According to Leki and Carson (1994), difficulties related to the writing process can be divided into three categories, such as language skills, source managing skills, and text managing skills.

As for language related difficulties, EFL students find it challenging to communicate ideas through writing appropriately and accurately. In the study carried out by Leki and Carson (1994), students expressed dissatisfaction concerning their grammar accuracy and vocabulary development, identifying them as the obstacles to operate successfully in English writing. Fanene (2006) reported on 57% of the respondents, who identified use of grammar and vocabulary appropriate to academic writing as problematic areas. In Asaoka and Usui’s (2003) research students identified use of objective language, avoiding personal pronoun “I” as challenging to cope with while writing an academic essay. Leisak (1989) stated that students encounter difficulties in the use of correct sentence structure and paragraph development, and in creating a coherent form (as cited in Farooq, Uzair-UI-Hassan, & Wahid, 2012). However, Kalikokha (2008) found that production of coherent paragraphs was of moderate difficulty for EFL students. As it has been noted students fail to express complex ideas while writing due to lack of vocabulary, general and academic (Al-Sawalha & Chow, 2012). So lack of vocabulary is another obstacle for EFL writing learners. Vocabulary can be divided in two parts: active vocabulary and passive vocabulary. Active vocabulary is used for production and passive vocabulary is learned only for recogni-

tion. As Farooq, Uzair-Ul-Hassan, & Wahid (2012) stated, students usually encounter difficulties in the production area which “is associated with meaning (specific/general), form (pronunciation/spelling), possible word combinations and structures” (p. 186). The researchers make a connection between EFL writers’ level of language proficiency, and their ability to conduct effective written discussions in the target language.

Another area of difficulty is connected to source managing skills, such as finding adequate and relevant information for students’ academic papers, and appropriate use of these reference materials. Thus, instructors reported about the lack of knowledge and certain skills necessary for finding relevant reference materials in the library (Leki & Carson, 1994). The students also perceived difficult to find required number of referencing materials. Similarly to this is Kalikokha’s (2008) finding about students’ obtaining sufficient information for their essays reported as the most challenging in the writing process. Among problems related to source managing skills appropriate use of in-text citations and referencing was perceived as one of the most problematic areas for students (Leki & Carson, 1997; Bacha, 2002; Al-Khasawneh, 2010; Giridharan & Robson, 2012).

A number of researchers have examined how L2 students use information from source articles in their writing, which relates to text-managing skills. For example, Leki and Carson (1997) explored writing experiences of ESL undergraduate and graduate students using source texts. Their findings demonstrated that students identified writing from source texts useful as it helped them in generating ideas, and producing longer papers. Despite the fact students find the use of source texts necessary in their writing, the researchers state that L2 students encounter problems while integrating information from the sources they have found into their writing (Bacha 2002; Pecorari and Petrić, 2014; Kalikokha, 2008; Giridharan & Robson, 2012). Thus, research in L2 learners’

practices of textual borrowing shows that students use the source texts inappropriately (Howard, 1995; Pecorari and Petrić, 2014; Bacha, 2002; Fanene, 2006). It is very challenging for EFL learners to use their reference materials accurately, choosing the most suitable information for their essay, and synthesizing this information obtained from different sources. As it can be seen, EFL learners experience a lot challenges connected to the writing process, namely development of language, source managing and text- managing skills.

3. Methodology

The study took place at a university in Kazakhstan that requires all first-year students regardless of their majors to go through an intensive English program for academic purposes. The participants of this research were 16 students from Language Center who were enrolled in a section of EAP course at one KPU (Kazakhstani Private University) where English is the medium of education. The major tools of data collection that were employed in this study were self-assessment questionnaires and interviews with the participants of the study.

4. Results and Discussion

The primary purpose of the current study was to explore the students’ challenges in L2 writing and determine the nature of these challenges. The study revealed that participants in this study encountered a lot of difficulties of different nature. In order to explore this issue in depth questionnaires and focus group interviews were carried out. According to students, writing is a challenging skill to develop, especially when it comes to academic writing. The results of questionnaires and interviews definitely show the common difficulties foreign language students have in academic writing.

This study found that the main perceived challenges students reported included: source-managing and text-managing skills related. Source management included such skills as incorporating in-text citations, referencing, and finding relevant information

to be incorporated into students' academic papers. As for text management, it involved planning, outlining, selecting a topic, generating and organizing ideas, and summarizing.

The main findings of the current research suggest that primary difficulties students encounter while studying in EAP course are not mainly language-related, as they mostly involve the challenges connected to the development of students' academic writing skills.

The above-mentioned difficulties are consistent with the challenges mentioned by the researchers such as Leki & Carson (1997), Bacha (2002), Al-Khasawneh (2010), Giridharan and Robson (2012), Kalikokha (2008), Asaoka and Usui (2003), and Fanene (2006) who conducted their research in a similar field of study.

Although the present study has managed to provide insight into the first-year students' perceptions of the challenges encountered in academic writing process, further research could involve a bigger group of participants which will help to have more information about learners' challenges and their nature. Further studies on the current topic are therefore recommended to be conducted during regular semester to avoid time constraint as one of the reported factor of students' problems. This would help to obtain a more complete picture of first year undergraduates' writing challenges.

Similar research needs to be carried out in the other Kazakhstani English-medium universities in order to have a comprehensive picture of various students' problems in academic writing classrooms. Further research into academic writing problems of other Kazakhstani learners would contribute significantly to the paucity of research literature in this area of knowledge in Kazakhstan

The significance of this study lies in the fact that the following research has provided the instructors of the academic reading and writing courses with information about the difficulties which students per-

ceive to encounter while studying at these courses. In addition, this information can help the instructors to employ techniques and approaches that will be really helpful for students to cope with different academic tasks, which in its turn will influence their academic performance in a positive way. Moreover, this research complements other studies which investigated students' challenges in EFL writing classrooms as the data provided by the research indicate the difficulties Kazakhstani EAP writing students perceive to experience.

REFERENCES:

Al-Badwawi, H., S. (2011). The perceptions and practices of first year students' academic writing at the colleges of Applied Sciences in Oman. (Doctoral thesis, The University of Leeds, Great Britain). Retrieved from http://etheses.whiterose.ac.uk/2390/1/HALIMA_FINAL_THESIS.pdf

Al-Khasawneh, F., M., S. (2010). Writing for Academic Purposes: Problems Faced by Arab Postgraduate Students of the College of Business, UUM. *ESP World*, 9 (2), 28-37. Retrieved from <http://www.esp-world.com/Articles.../WRITING.p...%C2%A0->

Al-Sawalha, A., & Chow, T. (2012). The effects of proficiency on the writing process of Jordanian EFL university students. *Academic Research International*, 3 (2), 379-388.

Asaoka, C., & Usui, Y. (2003). Students' perceived problems in an EAP writing course.

JALT Journal, 25 (2), 143-170. Retrieved from <http://jalt-publications.org/files/pdf-article/jj-25.2-art2.pdf>

Bacha, N. (2002). Developing learners' academic writing skills in higher education: A study for educational reform. *Language and Education*, 16 (3), 161-177. Retrieved from <http://www.ibrarian.net/navon/page.jsp?paperid=4302086&searchTerm=academic+reforms>

Fanene, N. (2006). A study of the academic writing problems of New Zealand-born Samoan students in tertiary institutions. (Master thesis, Auckland University of Technology, Auckland, New Zealand).

Farooq, M., Uzair-Ul-Hassan, M., & Wahid, S. (2012). Opinion of Second Language Learners about writing difficulties in English language. *A Research Journal of South Asian Studies*, 27 (1), 183-194.

Giridharan, B., & Robson, A. (2012). Identifying gaps in academic writing of ESL students.

Retrieved from <http://www.curtin.edu.my/TL2011/download/papers/refereed/Identifying%20gaps%20in%20academic%20writing%20of%20ESL%20students.pdf>

Howard, R. (1995). Plagiarisms, authorships, and the academic death penalty. *College English*, 57 (7), 788-806. Retrieved from <http://surface.syr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=wp>

Kalikokha, C. (2008). The perceptions of a group of first year undergraduate Malawian students of the essay writing process. (Master thesis, Auckland University of Technology, Auckland, New Zealand). Re-

trieved from <http://aut.researchgateway.ac.nz/bitstream/handle/10292/396/KalikokhaC.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Leki, L. (2001). Material, educational, and ideological challenges of teaching EFL writing at the turn of the century. *International Journal of English Studies*, 1 (2), 197-209. Retrieved from <http://revistas.um.es/ijes/article/view/48301/46261>

Leki, I. & Carson, J. (1997) "Completely Different Worlds": EAP and the writing experiences of ESL students in university courses. *TESOL Quarterly*, 31 (1), 39-70.

Leki, I & Carson, J. (1994). Students' perceptions of EAP writing instruction and writing needs across the disciplines. *TESOL Quarterly*, 28 (1), 81-101.

Pecorari, D., & Petrić, B. (2014). Plagiarism in second-language writing. *Language Teaching*, 47 (3), 269-302. Retrieved from <https://www.academia.edu>

ПОЛИТОЛОГИЯ

ПОЛИТОЛОГИЯ

POLITOLOGY

УДК 894.341 (572.2) (043.3)

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ТРАКТОВКЕ БИБЛЕЙСКОГО СЮЖЕТА В РОМАНАХ М. БУЛГАКОВА И Ч. АЙТМАТОВА

Айнагуль Абдыраманова

к.ф.н., доцент,

зав. каф. Регионоведения и мировой литературы

Бишкекского государственного университета им. Х. Карасаева

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы трактовки библейского мотива в романах М. Булгакова “Мастер и Маргарита” и Ч. Айтматова “Плаха” соответственно с общественно-историческим развитием общества. Предмет исследован с позиций сравнительно-типологического метода анализа текста.

Ключевые слова: библейский мотив, мифологизация, мифотворчество, поэтика, анализ, сравнительно-типологический анализ, притча.

М. БУЛГАКОВДУН ЖАНА Ч. АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫНДАГЫ ИНЖИЛ МОТИВДЕРИН КОЛДОНУУ БОЮНЧА САЛЫШТЫРМА- ТИПОЛОГИЯЛЫК МАМИЛЕ

Кыскача мазмуну

Макалада М. Булгаковдун “Мастер менен Маргарита” жана Ч. Айтматовдун “Кыямат” романдарында коом өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен христиан инжилинин мотивин колдонуусу изилдөөгө алынды. Автор тарабынан текстти изилдеш үчүн салыштырма-типологиялык метод колдонулду.

Ачкыч сөздөр: инжил мотиви, мифологизация, миф түзүү, поэтика, салыштырма-типологиялык талдоо, үлгү насыят аңгеме.

COMPARATIVE AND TYPOLOGICAL APPROACH TO RENDERING BIBLICAL THEME IN M.BULGAKOV AND CH.AITMATOV'S NOVELS

Abstract

The article considers rendering biblical theme in “The Master and Margarita” by M. Bulgakov and “The Scaffold” by Ch. Aitmatov in conformity with social and historical evolution. The comparative and typological method of analysis is applied to study the subject matter.

Key words: biblical theme, mythologization, mythogenesis, comparative and typological analysis, parable.

Авторы романов XX века вводят мифы для представления ситуаций из современной им жизни, соотнося их с

сюжетами из античной или библейской мифологии. Художественная интерпретация мифов позволяет ощутить и ту ми-

ровоззренческую оценку, которую дает им автор.

С. Элиот в своей статье о романе Дж. Джойса “Улисс” писал, что параллели между древностью и настоящим, использование мифов это “способ контролировать, упорядочивать, придавать форму и значение тому громадному зрелищу тщеты и разброда, который представляет собой современная история” /1. с. 227-228/.

В XX веке в советской литературе библейский мотив об Иисусе и Понтии Пилате в различных интерпретациях представлен в романах “Мастер и Маргарита” М. Булгакова, “Доктор Живаго” Б. Пастернака, “Москва” А. Белого, “Покушение на миражи” В. Тендрякова, “Не стреляйте в белых лебедей” А. Васильева, “Факультет ненужных вещей” Ю. Домбровского, “Белые одежды” В. Дудинцева, “Плаха” Ч. Айтматова. Из этого ряда библейский мотив в трактовке М. Булгакова и Ч. Айтматова является предметом нашего исследования и сравнительного анализа.

Время написания романа М. Булгакова “Мастер и Маргарита” с 1928 по 1940 год, это время и отражено в романе – сталинская эпоха. Писатель ставит извечные вопросы о жизни и смерти, добре и зле, о нравственных ценностях и человеке, о государственном устройстве. Свои надежды на будущее России писатель связывает с интеллигенцией, поэтому вышеозначенные проблемы решаются через судьбу художника. Революция для М. Булгаков это “эксперимент против истории”, “социальная кутерьма, “большой бред”. И это пишется во времена полного запрета и жестокого преследования религии, когда М. Горький отмечал, что Христу нет места на земле.

Оба деда М. Булгакова были священниками, отец и крестный были профессорами Духовной академии, семья придерживалась всех церковных ритуалов, поэтому ему с детства были знакомы христианские догмы и евангельские

истории. После смерти отца сестра пишет, что брат не носит нательного креста, что он решил вопрос о религии в пользу неверия. В дальнейшем близкие люди отмечали, что он не был атеистом, но тут же подчеркивали, что эта вера не церковная. Приведем выдержки из дневника писателя от 1922 года. “Итак, будем надеяться на Бога и жить. Это единственный и лучший способ... Нездоровье мое затяжное. Оно может помешать мне работать. Вот почему я боюсь его, вот почему я надеюсь на Бога... Помогите, господи, кончить роман”. (Подчеркнуто мной – А.А.) /2. с. 36/.

Современники писали, что он не ругал Бога и Церковь, отказывался писать антирелигиозные пьесы, выступал против грубой антирелигиозной и атеистической пропаганды и верил, что нельзя разрушать веру, если не предложить достойной замены, образно отметив, что нельзя красть мечту о Небе.

На протяжении всего своего жизненного пути он не раз задавался вопросами бытия, смысла жизни, борьбы добра со злом, не раз переосмысливал Ветхий и Новый завет. Эти размышления часто служили источниками его творчества. Проследим отношение писателя к вопросам религии по тексту романа “Мастер и Маргарита”, куда включен роман-миф (вставной роман), написанный Мастером и рассказанный Воландом. Таким образом, это как бы двойной роман (роман в романе), или “встроенный роман”.

Два времени – современность и древность – даются попеременно, иногда параллельно друг другу. Действие происходит в древнем и современном романе в одно и то же время – перед Пасхой. И при этом роман Мастера есть своеобразный центр, где события современности и персонажи проходят проверку библейскими образами и общечеловеческими ценностями. Сначала автор представляет историю допроса Иисуса Понтием Пилатом через слова Воланда, как доказа-

тельство существования Иисуса Христа, затем во второй раз представляет через сон Ивана Поньрева, а третий раз – через чтение текста романа Маргаритой.

Эпизоды из жизни Иешуа на первый взгляд похожи на евангельские описания от Марка и от Луки, но имеется множество отличий и по биографическим данным, и по мировоззрению персонажа. Например, с точки зрения булгаковского Иешуа злых людей нигде нет, в Евангелии от Иоанна они есть. Иешуа Га-Ноцри говорит, что он родился в Гамале, на северо-западе Палестины, а не как в источнике – в Вифлееме. Кроме того, Иешуа – “человек неизвестного происхождения (и к тому же не еврей по крови)”, его отец, по слухам, – сириец, что сразу отвергает возможность стать Мессией. М. Булгаков тщательно изучал материалы, связанные с Иисусом Христом, поэтому приведенные факты – свидетельство сознательной переработки Евангелия, связанной с индивидуальной задачей автора – показать невозможность жить при тоталитарном режиме по законам совести, как в Евангелии. Евангельский сюжет о распятии и воскресении не столь важен писателю, здесь важен сам судебный процесс над Иешуа, который совершает Пилат, и важны последствия этого процесса.

Образ Иешуа Га-Ноцри, соотносимый с образом Мастера, – это образ идеального человека, в то же время реального. Знаменательны слова Иешуа относительно власти: “... всякая власть является насилием над людьми и настанет время, когда не будет власти ни цесарей, ни какой-либо иной власти. Человек перейдет в царство истины и справедливости, где вообще не будет надобна никакая власть” /3. с. 127/. Смерть Иешуа выглядит закономерной: он слишком добр, слишком свободен, чтобы жить в человеческом греховном мире, это значит, что ему нет “места на земле”.

Искусствовед Т. Поздняева, сравнив образы персонажа Булгакова и евангель-

ского Иисуса, пишет: “...мы неизбежно приходим к выводу, что “угаданный мастером” Иешуа никогда не воплощался на земле и не проходил земного пути Иисуса Христа. Это маска, это лицедейство, “прельстительный” для мастера образ, сыгранный или явленный духом, способным принимать любые обличья” /4. с. 448/.

Победу морального закона воплощает Иешуа Га-Ноцри: своим духовным превосходством и интеллектом он положительно воздействует на прокуратора, пробуждая в нем добро. Понтий Пилат воплощает власть в тоталитарном обществе, он не свободен в выборе решений, он функционирует от власти, зависящий от обстоятельств и подавленный этим. Допрос и направление на казнь Иешуа, которого он успел полюбить в ходе допроса за интеллект и духовность, это своеобразное испытание, через которое проводит Булгаков своего героя. Пилат не может совершить подвиг, подобный Иешуа, не может спасти его, иначе лишится власти, влияния. Он может лишь организовать убийство Иуды.

Американский литературовед Л. Ржевский в статье “Пилатов грех: о тайнописи в романе М. Булгакова “Мастер и Маргарита” отчетливо обозначил тему виновности Пилата, “Пилатов грех” выступает как “ядро и стержень” и романа Мастера, и романа в целом. Таким образом, у Булгакова первичен образ Пилата, а не Иешуа. Мастер заявляет, что он написал роман о Пилате, причем два раза (в главах 13 и 24), поэтому главы с библейским мотивом исследователи называют “пилатовы главы”, основанием для такого утверждения является и то, что именно в этом романе Пилат оправдан (условия жизни при тоталитаризме диктуют его поведение). Даже Иуда оправдан, так как искупил кровью свой грех предательства. Воланду (“соавтору” романа Мастера) выгодно это антиевангелие. Сатана (Воланд) расправился со своим врагом

Иисусом (Иешуа) руками толпы, он как бы в стороне, в романе Мастера он нигде не упоминается.

Главный вывод по образу Понтия Пилата заключается в том, что в любом тоталитарном обществе человек сможет выжить, если действует только в интересах государства, без учета своих нравственных ориентиров. Пилат умный и волевой, но в нем борются страх и любовь, долг и подлость. Пилат не творец, не художник, поэтому не свободен и не способен проникнуть в суть вещей (на это способны только творцы). Тоталитарное общество основано на страхе, ему и подвержен Пилат, поэтому предает Иашуа. Время, изображенное в “Мастере и Маргарите” было эпохой, когда о свободе личности не могло быть и речи, это время репрессий. Герой Булгакова (Пилат) не просто трус или отступник (как в Евангелии), и не просто робкая жертва тоталитаризма, нет, он бунтарь, он обвиняет режим. В чем же причина страха Пилата, автор дает ответ на этот вопрос. Вспомним, как совершается “народный суд”, настоящий убийца прощен, а Иешуа, говоривший правду, не отступающий от своих нравственных принципов – казнен. Так власть управляет толпой, справляется с неугодными и “неудобными”. Толпой всегда можно умело управлять, любое убийство можно выдать за решение всего народа. Но это решение синедриона, первосвященника Каифы и Пилата, который, зная тонкости власти, не хочет оказаться на месте Иешуа, что стало бы вполне возможным, прими он другое решение. Это было в духе того времени.

Противостояние света и тьмы, лжи и правды, душевной силы и трусости, любви и ненависти происходит внутри каждого человека, и ему всегда приходится выбирать самому. В обоих романах речь идет о власти, это тема подавления личности властью. Иешуа выдержал испытание, принял смерть непобежденным. Другое дело Мастер, выйдя из лечебницы, преследуемый и сломленный вла-

стью, он больше ничего не хочет и потому сжигает рукопись романа. Открытая им истина предана, предана им самим, он хочет только покоя. Можно предположить, что Булгаков, сам мечтающий о свободном творчестве, выражает свою позицию – художник должен руководствоваться в жизни исключительно внутренним убеждением. Булгаков, остро ощущая несвободу общества, в котором жил, выбрал сатиру как способ представить это общество во всей полноте.

Так же, как в романе М. Булгакова, в “Плахе”, произведении Ч. Айтматова, освещаются извечные вопросы о жизни и смерти, добре и зле, о нравственных ценностях и человеке, но только в другое время и другими приемами.

Исследователь И. Лайлиева верно заметила: “Ч. Айтматов в своем романе использует образы, канонизированные литературой, а не религией, давая им свою довольно вольную интерпретацию. Но здесь надо сказать, что в “Мастере и Маргарите” Булгакова идея божественного предопределения, действующая в Новом Завете, тоже заменена абсолютно земной идеей диктата власти социальных сил. Роман Мастера в романе Булгакова – это роман о Пилате, о вине и расплате, а у Айтматова главным героем библейских эпизодов является Иисус, а не Пилат” /5. с. 17/.

Ч. Айтматов стал членом КПСС в 1959 году, он атеист, получил писательское признание в 60-е годы и получил это как представитель социалистического реализма. Роман “Плаха” написан в 1986 году, в самом начале эпохи горбачевской перестройки, которая понималась как реформация существующих форм застойных явлений в обществе, прежде всего, во власти. Айтматов показывает это через Моюнкумскую трагедию (выполнение плана по заготовке мяса), через человеческую разобщенность (попытка Авдия призвать к милосердию).

Можно провести параллели между застывшей тоталитарной идеологической

системой и церковной догматикой, которую пытается реформировать Авдий Каллистратов. Одна из главных сюжетных линий романа “Плаха” включает библейский сюжет. Айтматов-атеист объяснял свое обращение к образу Авдия (христианина, представителя наиболее распространенной и открытой религии) тем, что для него это путь от религии к человеку. Иисус Христос – сакральный образ, воплощающий идеальные качества человека. Автор устами своего героя выражает мысль, что избавление человечества от нравственной деградации возможно только в случае покаяния и обращения к духовной совести, а не к религии как таковой. Это воплощение высокой гуманистической истины, заключающейся в сочувствии и сострадании к другим людям, в милосердии не только к человеку, но и животному миру, к природе. Эти качества присущи Авдию Каллистратову.

Некоторые исследователи связывают трактовку образа Иисуса в романе “Плаха” с мусульманской ментальностью: “Автор показывает Иисуса простым человеком, который страшится предстоящих мучений. Такое видение Иисуса сыном Человеческим, а не богом, укладывается в рамки мусульманской культуры, носителем которой является Чингиз Айтматов. Просьба же отпустить его, вообще противоречит высокому смыслу Евангелия о добровольном желании принять на себя грехи человеческие через мученическую смерть. Во всем этом видится влияние ислама.

В Коране говорится о пророке Исе: “...они (иудеи) не убили его и не распяли, но это только представилось им; и, поистине, те, которые разногласят об этом, – в сомнении о нем, нет у них об этом никакого знания, кроме следования за предположением. Они не убивали его, – наверное, нет, Аллах вознес его к себе...” /6. с. 87/. Впрочем, Айтматов и сам говорит о собственной включенности в

мусульманскую религию своим происхождением.

Айтматов не ставит задачу строго следовать тексту Евангелия, этот текст есть для него исходный момент для выяснения того, насколько христианская религия и ее постулаты действительны в новую эпоху, эпоху постиндустриальную, когда “Бог умер” (заявленный в западной культуре постулат).

Использование библейского мотива о прокураторе Понтии Пилате и Иисусе в романе “Плаха” Ч. Айтматова вызвало целый спектр чувств у литературоведов и писателей – от удивления и настороженности до глубокого возмущения и неприятия. Писателя они обвиняли в незнании текстов Евангелия, в том, что человек другой веры не может правильно передать ощущения христианина. Вот одно такое мнение. “Писатель должен быть частью той культурной стихии, в которой живет его герой. Отсутствие в писателе такой культурной преемственности сразу дает о себе знать. Когда же талантливый автор берется за большую тему, говорит о человеке, богатом духовно, не зная его духовности, складывается довольно комичная ситуация. К примеру, “Плаха” Ч. Айтматова. Здесь незнание элементарных истин русской православной культуры очевидно уже в первой части. Автор описывает серьезную внутреннюю борьбу, поиск своих героев, соотнося сказанное им с традициями Христианства. Но всякий, кто с ними знаком, знает, что описанного Айтматовым принципиально в Христианской церкви нет” /7. с. 21-22/.

Допустим что так, но ведь этого нет и в детальных описаниях Ф.Достоевского и М.Булгакова. По такой точке зрения получается, что и Л.Толстой-христианин был не прав, обращаясь к образу мусульманина Хаджи Мурата, а М.Ю. Лермонтов – к образу Мцыри и т.п.

Существуют исследования, где подробно описываются несовпадения канонического Евангелия с романом “Плаха”.

Но подобные исследования есть и относительно романа М. Булгакова.

Иисус Айтматова: “Мне верят те, кого толкают ко мне притеснения, вековая жажда справедливости – тогда семена моего учения падают на удобренную страданиями и омоченную слезами почву” (15, с. 188). Иначе говоря, в его романе подчеркивается мысль о том, что в религию идут только те, кому плохо в жизни. Согласно же исконно христианской традиции, в религию идут буквально все, независимо от их положения на земле. В качестве комментария к сказанному, отметим, что в наше время отношение к религии соответствует той самой описанной в романе ситуации. Страх Иисуса перед казнью, просьба к Пилату отпустить его противоречит Евангелию, где Иисус жертвует собой сознательно. “На бледном челе Иисуса проступил обильный пот. Но не утирал его ни ладонью, ни оборвавшимся рукавом хламиды, ему было не до того – от страха к горлу подкатила тошнота, и пот заструился вниз по лицу, падал каплями на мраморные плиты у худых жилистых ног” /8. с. 189/. Кажется, что слова эти совсем не в духе источника, хотя в Евангелии от Иоанна, когда Пилат говорит, что в его воле оставить Иисуса “в живых или послать на казнь”, Иисус отвечает, что страшится “свирепой казни”. Такие ощущения и такое поведение присущи не библейскому, а реальному человеку, каким предстает персонаж Айтматова по имени Авдий.

Авдий живет в то время, когда идеалы исчезают “процветает произвол”, когда люди больше не верят в бога. Он придумал Бога-Завтра, свою религию, суть которой в словах “Моя церковь это я сам”, что понимается как необходимость самосовершенствования. Имя персонажа по смыслу означает “служитель бога”, а фамилия от Каллистрат, что значит “воин”, и это все подчеркивает его духовную связь с Иисусом (создает свою религию, борется за справедливость на земле,

жертвует собой ради людей), то есть обладает сходными моральными качествами. В своих размышлениях Авдий даже побывал в древнем мире с тем, чтобы спасти Иисуса, но безуспешно. Он повторил его судьбу.

Размышляя над этим, приходишь к выводу о том, что, во-первых, советская критика оставалась все еще в жестких рамках правил “что можно, а чего нельзя” применительно к национальному писателю. Во-вторых, в “Плахе” наглядно рассматривается такая общечеловеческая сегодня проблема, как наркомания, что по большому счету оправдывает обращение к образу Иисуса, воплощающего общечеловеческий идеал нравственности. Писатель объясняет свое обращение к Христу тем, что он дает возможность сказать современникам самое важное. Айтматовский Иисус предстает, прежде всего, как человек, например, в сюжет включен образ матери, воспоминания о детстве и другие земные моменты. Это трагический герой, который стремится к добру и правде, который сталкивается с жестокостью, злом и непониманием. И, в-третьих, обращение к мифам, в том числе библейским, есть показательная черта мирового литературного процесса, частью которого, несомненно, является и творчество Ч. Айтматова. Художник волен обращаться к любому материалу для решения своих художественных задач, что и является, пожалуй, самой сутью творческой свободы.

Из вышесказанного следует, что Ч. Айтматов во многом основывался на Евангелии от Марка и Луки, но при этом трактовал материал согласно своему замыслу, и достаточно вольно. События из библейского мотива происходят в Древнем Иерусалиме, приоритетным является образ Христа, а образ Пилата имеет гораздо меньшее значение, растворяясь в современности в образах маленьких и жестоких “пилатиков” – Гришана, Обер-Кандалова, Базарбая и подобных им мер-

завцах. Историю диалога Иисуса Христа и Понтия Пилата можно представить как одну из глобальных трагедий в истории человечества, иллюстрирующую нравственно-этические, моральные, философские представления людей о добре и зле, о преданности и предательстве, о сути власти и смысле жизни.

Представленные романы описывают современную действительность и выявляют те острые проблемы своего общества, что требуют немедленного решения, не демонстрируя при этом конкретики этого решения. М. Булгаков через библейский мотив критикует советскую, то есть уже воплощенную в жизнь социалистическую действительность, это первая треть XX века, когда религия огульно отрицается, когда передовые русские писатели пытаются найти художественные средства для защиты своей идентичности. Особо отметим то, что М. Булгаков критикует свое время через сатиру. В условиях того жесткого тоталитарного режима успешными и востребованными становились только те художники, кто воспевал советскую действительность, а любой факт приверженности религиозным канонам объявлялся антинародным и преследовался властью. В споре Иешуа и Пилата отчетливо чувствуется пульс времени, это было миропониманием и мироощущением советского человека первой трети XX века. Вопросы нравственности и гуманизма решаются через призму довлеющей власти (сталинского тоталитаризма). В этом романе был показан взгляд честного художника, никак не принимающего такую действительность, смело отрицающего ее.

Ч. Айтматов имел достаточно удачную писательскую судьбу в советский период, но тем не менее, как писатель реалист не мог не замечать недостатки того общества, которое он принимал и в котором жил. Перестройка давала надежду на реорганизацию того строя. Он творил, исходя из той надежды и того контекста.

При этом надо учесть, что многое из того, что считали непониманием, незнанием церковных традиций или православного устройства являлось творческим переосмыслением этих традиций в соответствии с авторской целью. Например, действия отца Координатора вполне соотносятся с действиями руководителей КГБ в той же степени, как действия Великого Инквизитора с волей самодержавной власти или действия римского прокуратора с репрессивными актами “вождя всех народов”. В этом смысле романы Ф. Достоевского, М. Булгакова и Ч. Айтматова преемственно связаны друг с другом в один узел, иначе говоря, разное время и разные исторические контексты здесь отражают одну (общую для всех) проблему, которая включает в себя два извечных полюса – власть и человек.

У М. Булгакова это Мастер, судьба которого трагична и завершается “покоем”, то есть смертью, у Ч. Айтматова это Авдий Каллистратов, который умирает, распятый на кресте.

В мировой истории в периоды социальных кризисов и катаклизмов эсхатологические мифы становятся актуальными, свидетельством этого являются анализируемые романы. В обоих романах современность представляется как некий конец света, как форма эсхатологического мифа.

У Булгакова Воланд (сатана) уже правит миром, что было предвидением в романе Ф. Достоевского “Братья Карамазовы”, обрело очертание, более детально описано Булгаковым, сатана действует уже широко, он уже вошел в плоть и кровь человека нового мира.

Роман Ч. Айтматова начинается с описания картины поистине конца света – Моюнкусской бойни, а заканчивается духовной смертью Бостона, который потерял сына, а значит и будущее, стал убийцей.

У каждого писателя библейский мотив приобретает новое значение, в каж-

дом случае рождается новый миф, авторский, и каждый раз он отличается от первоисточника, служит решению морально-нравственных задач

ЛИТЕРАТУРА:

1. Элиот Т.С. “Улисс”, порядок и миф // Иностран. лит-ра, 1988 № 12. 287 с.
2. Дневники М. Булгакова от 1922 года 19, 23 октября // Михаил Булгаков. Под пятой. Мой дневник. – М., 1990, 46 с.
3. М. Булгаков Мастер и Маргарита. Роман. – М., 2006, с.328
4. Поздняева Т. Воланд и Маргарита, часть III, глава 1. – М., 2007, 446 с.
5. Лайлиева И. Дж. Автореферат дисс. по филологии, на тему Традиции мировой литературы в киргизской прозе. – Бишкек., 1995, 304 с.
6. Питерман Т.В. Сравнительный герменевтический анализ евангельских мотивов в романах Ч. Т. Айтматова “Плаха” и М. Булгакова “Мастер и Маргарита” // Вестник МГОУ, №1, 2010, 203 с.
7. Немира Л. Пока небо не погасло // Наука и религия, 1987, № 9
8. Ч. Айтматов “Плаха”. Роман. – М., 2007, 496 с.

УДК 327

THE INTERNATIONAL CRISIS MANAGEMENT AND THE ROLE OF NATO FOLLOWING THE NEW STRATEGIC CONCEPT

*Veton Latifi**Prof. Dr.**South East European University*

Abstract

The contemporary security environment contains a broad and evolving set of challenges to the security of NATO's territory and populations. NATO's commitment to be effective in the international crisis management remains and even much more is expressed after its new Strategic Concept of 2010. But at the same time, the Concept recognizes that several improvements need to be done in advancing its leader role which comes from the lessons that have been learned from recent operations of the Alliance. The paper will explore the role of NATO from two points of view: under the new security setting in the international scene, and also under the reflection of the NATO's new Strategic Concept in terms of its expected new commitments. The main focus is not only on the future role of NATO, but also on its future strategic relationship with the European Union (EU). In the last few years, especially since the internal reforms of the EU with the Lisbon Treaty and its higher ambitions in the field of the international security, there is going on a redefinition of the strategic relations between NATO and the EU in the field of the crisis management. The paper explores the future perspectives and scenarios of the relations between NATO and the EU in the crisis management field since the new Strategic Concept.

Key words: NATO, new Strategic Concept, international crisis management.

ЭЛ АРАЛЫК АНТИКРИЗИСТИК БАШКАРУУ ЖАНА ЖАҢЫ СТРАТЕГИЯЛЫК КОНЦЕПЦИЯНЫН АЛКАГЫНДАГЫ НАТО НУН РОЛУ

Кыскача мазмуну

Азыркы чындык НАТО өлкөлөрүнүн элдерине коопсуздук коркунучунун кенен жана өзгөрмөлүү спектрин камтыйт. Эл аралык антикризистик башкаруунун шартында НАТОнун эффективдүү аракеттерге ориентирлениши 2010-жылы кабыл алынган жаңы стратегиялык концепциядан кийин ачык көрүнө баштады. Бул концепцияда уюмдун жетектөөчү ролунун жогорулашы зарыл экендиги альянстын катышуусундагы акыркы операциядан алынган сабактан улам белгиленет. Макалада НАТОнун ролу эки позициядан каралат: эл аралык коопсуздуктун абалынан жана НАТОнун жаңы стратегиялык концепциясынын алкагындагы милдеттерди өзгөртүп түшүнүүдөн. Негизги акцент НАТОнун келечектеги ролуна эле эмес, Европа биримдиги менен өз ара катнашынын стратегиясына дагы жасалат. Акыркы бир нече жылдары, өзгөчө Лиссабон келишимине ылайык Евробиримдиктин ички реформасынан кийин жана эл аралык коопсуздуктун областындагы амбициялардын жогорулашынан улам, НАТО менен Евробиримдиктин ортосунда кризистик абалда аракеттерди башкаруу областында стратегиялык байланыштарды кайра аныктоо жүрүп жатат. Макалада жаңы стратегиялык концепциянын өнүгүүнөн кризистик кырдаалда аракеттердин келечеги жана мүмкүн болгон сценарийлери изилденет.

Ачык сөздөр: НАТО, жаңы стратегиялык концепция, эл аралык антикризистик башкаруу.

МЕЖДУНАРОДНОЕ АНТИКРИЗИСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ И РОЛЬ НАТО В РАМКАХ НОВОЙ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ

Аннотация

Современная действительность имеет широкий и меняющийся спектр угроз безопасности народам стран НАТО. Ориентация НАТО на эффективные действия в условиях международного антикризисного управления становится более ярко выраженной после принятия новой стратегической концепции в 2010 году. В данной концепции отмечается необходимость увеличения лидирующей роли организации в свете недавних уроков, полученных в ходе последних операций с участием альянса. В статье рассматривается роль НАТО с двух позиций: состояния международной безопасности и переосмысления задач в рамках новой стратегической концепции НАТО. Главный акцент делается не только на будущую роль НАТО, но и на стратегию взаимоотношений с Европейским союзом. В последние несколько лет, особенно после внутренних реформ Евросоюза в соответствии с Лиссабонским договором и возросшими амбициями в области международной безопасности, происходит переопределение стратегических связей между НАТО и Евросоюзом в области управления действиями в кризисной ситуации. В статье исследуются перспективы и возможные сценарии действий в кризисной обстановке в свете новой стратегической концепции.

Ключевые слова: НАТО, новая стратегическая концепция, международное антикризисное управление.

Introduction

Over the post-Cold War period, the world has seen several alarming trends that seem to highlight the relevance of the transatlantic relationship. It is not only the financial crisis which hit in 2008 has had a great impact on defense budgets, particularly in European NATO member states, and has resulted in fiscal constraints on both sides of the Atlantic. But, firstly at all, there is occurring a notable geopolitical restructuring occurring in the world, resulting in the rapid emergence of a multi-polar world and a more complex multilateralism. Furthermore, there has been a paradigm shift with regards to threats, related to the rapid emergence of new technologies over past decades. Access to the global commons is increasing. The recent rise of cyber attacks on military and industrial targets as well as the fragility of satellite systems in the domain of outer space is estimated to be example of this trend as well.

The contemporary security environment contains a broad and evolving set of challenges to the security of NATO's territory

and populations. NATO's commitment to be effective across the crisis management spectrum remains and even much more is expressed after its new Strategic Concept of 2010. But at the same time the NATO's new Strategic Concept of 2010 recognizes that several improvements needs to be done in advancing its leader role which comes from the lessons that have been learned from operations of the Alliance especially in Western Balkans initially and then later in Afghanistan.

Therefore the Allies members are aware that they need to make it clear that a broad military, political and civilian approach is crucial for successful crisis management and that the Alliance is going to involve itself actively with other actors within the international system not only during, but as well as before and after conflicts to encourage combined investigations, planning and accomplishment of activities on the ground, with an aim to take full advantage of effectiveness and coherence of the general international endeavor.

Obviously, there is occurring a changing nature of the relationship between the US and its European partners in NATO. As the global focus on security issues continues to shift towards emerging regional powers and conflicts, many criticize the relevance of the transatlantic relationship. Although the Berlin Plus Agreement of 2003 as an institutional link initially started to guide in effective way the cooperation between the EU and NATO, very soon it stopped to corresponds to the realities of today's EU-NATO relations in the field of the crisis management. In dealing with the contemporary threats the USA and the EU have more shared interest now than at anytime since the end of the Cold War. Following World War II, NATO was created to hedge in the former socialist Eastern Europe but also to build up the western society and democracy. It is this element that still connects the EU and US together as they moves towards dealing with new security challenges in the XXI century.

Recent changes in the security environment are key driving factors of NATO's transformation. Additionally NATO since 2010 has its new Strategic Concept which is realistic and modest and with it the NATO's core tasks are preserved and ambition is lowered on issues like energy security and the environment. The new Strategic Concept is largely silent on NATO's role in the broader security architecture and does not move beyond mentioning current cooperation with the EU and OSCE. Many argues that that there was little new concerning the NATO partnerships that feed into this larger security architecture (Koenig, 2010).

NATO's new Strategic Concept announced a new profile of NATO in terms of the collective security concept to be launched gradually. On the one hand, NATO is a defense alliance, but in the new world of globalized security threats and challenges, the Alliance seems it will have to design a new focus on cooperation. Linked to this notion of cooperative security is the need

for a comprehensive approach, both in future missions as well as in the broader sense of NATO planning structures. (Latifi, 2012: 30)

The Alliance still enjoys an identifiable reputation of organization that is commonly perceived as a main transatlantic actor of security and peace. As international and national surveys show, regardless growing ambitions of the EU and the need for the re-designing of the European security architecture, NATO is still perceived by many European countries as a synonym of defense and security. For instance, referring to the Transatlantic Trends' survey published on 15 September 2010 by the German Marshall Fund: majorities (59%) in 11 European countries and the USA (60%) still believe that NATO is essential for their security. And furthermore, 62% of the 11 European nations would also support a NATO's role outside Europe, compare to 32% of those who prefer NATO to focus on Europe itself. The trend of support for NATO is even higher in the US with 77% claiming that NATO should operate outside the Old Continent, if need be. Interestingly, a growing trend about NATO is notable as well as in Russia. While in 2009, only 24% of Russians showed a positive outlook of NATO; one year later 40% of them expressed a favorable view on NATO, and no more then 40% of the Russians still percept NATO unfavorably.

Until the end of 1980s and early 1990s NATO used to be the main security shield for the Europeans from the former USSR. But, since the fall of the communism, the security environment in the post- Cold War Europe has considerably altered. The communism threat coming mainly from the former USSR is vanished a long time ago and a growing number of much more complex challenges in the field of the security and defense have appeared come to the forefront. These challenges since then have showed to be more diffuse in the European and transatlantic security system. (*Ibid.*)

NATO's next directions and commitments since the new Strategic Concept

As NATO transitions into the 21st century, there are several major challenges that confront it: an increased need to protect the global commons, areas of the world not covered by national territory, comprising sea, air, space and cyber. One of the essential elements of the design of NATO's new strategic concept is exactly to resolve to deal with the global security environment. For the first time in history of NATO the organization is explicitly concerned with cyber, energy security and missile defense.

NATO's new Strategic Concept came as a result of the fact that the world has changed considerably since 1999, when the last NATO's concept was assumed. The terrorist attacks of September 11th of 2001 and other successive terrorist attacks showed the fatal use of technology for the terror purposes among others as well, activating a reaction that has drawn NATO forces and capabilities far from European and American capitals, elucidated the call for timely complex planning in the field of defense and security and intelligence-sharing.

The new Strategic Concept of the Alliance obviously identifies the pressure of further adjusting while at the same time sticking to its original ideals and values that keeps on NATO together and that have gained for it an affirmative brand in the international system.

The new NATO's Concept foresees for the coming decade, the organization to have four central interrelated military missions:

- Deter, prevent and defend against any threat of aggression in order to ensure the political independence and territorial integrity of every NATO member in accordance with Article 5 of the North Atlantic Treaty.
- Cooperate with partners and civilian institutions to protect the treaty area

against a full range of unconventional security challenges.

- Deploy and sustain expeditionary capabilities for military operations beyond the treaty area when required to prevent an attack on the treaty area or to protect the legal rights and other vital interests of Alliance members.
- Help to shape a more stable and peaceful international security environment by enhancing partner interoperability, providing military and police training, coordinating military assistance, and cooperating with the governments of key countries. ('Analysis and Recommendations of the Group of Experts on a New Strategic Concept for NATO')

If NATO is to fulfill these four missions successfully, it must halt the precipitous decline in national defense spending, implement new reforms and efficiencies, and set priorities for future capabilities. And at the same time by the NATO's member states that are at the same time members of the EU certain limitations appears for their requirements in some of these spheres requested to be introduced with the Lisbon Treaty having in mind the more ambitious aimed role of the EU in the field of the crisis management.

The modern security environment contains a broad and evolving set of challenges to the security of NATO's territory and populations. The task of the crisis management is found among the three essential NATO's core tasks which contribute to safeguarding Alliance members (together with the task of collective defense and cooperative security). In order to assure the security, the Alliance is committed with the Article 4 of the NATO's new Strategic Concept to continue pay attention fulfilling effectively to the crisis management among the three essential core tasks:

"NATO has a unique and robust set of political and military capabilities to address the full spectrum of crises – before, during and after conflicts. NATO will actively em-

ploy an appropriate mix of those political and military tools to help manage developing crises that have the potential to affect Alliance security, before they escalate into conflicts; to stop ongoing conflicts where they affect Alliance security; and to help consolidate stability in post-conflict situations where that contributes to Euro-Atlantic security.” (The New Strategic Concept of NATO, 2010, Article 4)

NATO's commitment to be effective across the crisis management spectrum remains and even much more is expressed after its new Strategic Concept of 2010. It is obvious in the Article 25 of the document. But, at the same time the NATO's new Strategic Concept of 2010 recognizes that several improvements needs to be done in advancing its leader role which comes from the lessons that have been learned from operations of the Alliance especially in Western Balkans initially and then later in Afghanistan.

Therefore, the Allies members are aware that they need to make it clear that a broad military, political and civilian approach is crucial for successful crisis management and that the Alliance is going to involve itself actively with other actors within the international system not only during, but as well as before and after conflicts to encourage combined investigations, planning and accomplishment of activities on the ground, with an aim to take full advantage of effectiveness and coherence of the general international endeavor.

As well as in the Articles 29 and 30 at least the Alliance is admitting the significance of working together in the future with the partners within a scope of a “dialogue and cooperation with partners [that] can make a concrete contribution to enhancing international security, to defending the values on which... Alliance is based, to NATO's operations, and to preparing interested nations for membership of NATO”. (The New Strategic Concept of NATO, 2010, Article 29 and 30)

In this context in Article 32 of the Strategic Concept, NATO recognizes in very explicit way that the European Union is an essential partner for the Alliance as the two organizations share a majority of members, and most of the members of the EU and NATO share common values. It is important to stress that NATO identifies the weight of a stronger and more capable European defense via formulating it with the following specific approach and with enough clear message: ‘NATO and the EU can and should play complementary and mutually reinforcing roles in supporting international peace and security’.

Despite the unclear vision of the EU's Lisbon Treaty regarding the partnership with NATO, the new Strategic Concept of NATO in very explicit way express the determination of the Alliance to make its contribution in creating a more favorable circumstances in terms of the international crisis management issues and upcoming orientation of NATO.

In this view the commitment of NATO to cooperate more fully in capability development, to minimize duplication and maximize cost-effectiveness is one of the clearest approaches coming from the Alliance in terms of the future relationship with the EU when we compare both documents (Lisbon Treaty and the NATO's new Strategic Concept). It is a sophisticated message to the ambitions of EU following its Lisbon Treaty as NATO first proposes on what should be based and how should look the next cooperation platform of the EU and NATO.

According to this approach NATO is offering to the EU external policies in the field of the crisis management and conflict prevention to help the EU in developing its capabilities as a younger organization in the business; in the future the both organizations to avoid their overlapping actions and coordinate the planning and budgeting of the common member states regarding their costs in their missions and external and crisis management actions.

With its new Strategic Concept the Alliance in explicit way announced that it is prepared to be involved with its partners including the EU across and beyond the partnership frameworks that so far have been introduced. With that the Alliance is showing readiness in involving as well others who are willing in bringing stability via crisis management operations in those regions where it is required, as far as with its new Strategic Concept is showing a readiness in discussing a wider scope of topics including those that the partners like the EU wish to raise. Already that proved to be a case with the developments within Arab Spring of 2011 which has re-confirmed the need and importance of raising the dialogue in the political level. It helped to NATO to recall the existence and reliability of other frameworks and previously established partnerships apart of the scope and framework of exclusivity with the EU only, like is the Mediterranean Dialogue and the Istanbul Cooperation Initiative. And as well as it helped in sending a message to the EU that it has first to move ahead in breaking the impasse of the relations between the two organizations in crisis management as otherwise the Alliance can relay on other basis that are not exclusively composed by the EU and NATO in developing common responses and as well as in discussing the common security concerns in the future.

In fact, NATO's Operation Unified Protector in Libya in the summer of 2011 has shown progress in terms of partnerships of the Alliance with other international and regional organizations, initiatives frameworks and, and has reached out effectively with various partners in the region like it was the case with the Mediterranean Dialogue and the Istanbul Cooperation Initiative in developments in the Northern Africa in the spring and summer of 2011. But, it can't be claimed that it was a case with the EU in meanwhile in the field of crisis management.

After the dynamics and the outcome of the developments of the Arab Spring in

terms of the involvement of the international organizations in managing the crisis, although it was expected in the 2012 Summit of NATO in Chicago the critical role of NATO with its Libya's Operation Unified Protector was not used as a strong argument of those circles in NATO who are in favor of launching in more explicit way the concept for a greater role *sharing greater responsibility for security in Europe and its periphery.*

After the expressed ambitions by the EU with the Lisbon Treaty in wider role in the field of defense and security, seems that NATO Alliance already responded to these stated and aspired ambitions of the EU defense and security policies with the message given with its careful and implicit approach during recent Arab Spring developments in managing the crisis. Based on the way and dynamics of the recent involvement of NATO in Libya, for instance, seems that the Alliance is trying to highlight its interest and orientation for a new and more specific focus regarding the nature of its interventions in the future: conducting a limited model of intervention with the capabilities of NATO, not long-lasting operations, but rather short or mid-term missions (preferably of few months) and mandated by the UN during a transition period from stabilization to the starting point of rebuilding efforts. According to the nature of intervention of NATO in Libya, seems that for the future crisis management missions the Alliance is aspiring preferably to launch the role of a bridge for shifting from an open crisis to a political settlement.

And it makes sense when one takes into the consideration the budgetary constraints that appear to be a new emerging factor on the dynamics and nature of both NATO interventions and the dimensioning of the new model of relationship between NATO and the EU in the field of the crisis management. At the same time, these kind of 'bridging missions' are not at all in the opposite line to the outcomes of the NATO's new Stra-

tegic Plan, but rather they are fitting well to the decisions of the Lisbon Summit of 2010 for conducting more suitable planning in the field of crisis management, and for developing appropriate capabilities for more effective partnership with other organizations like is NATO.

The future perspectives and scenarios of the relations between NATO and the EU in the crisis management field since the new Strategic Concept

It is always difficult to understand the future role of any organization; especially it is much difficult to understand the future of the strategic relationship of them with other organizations when there is a need of re-definition of that relationship in a certain sensitive field as it is a case with the expected redefinition of the strategic relations between NATO and the EU in the field of the crisis management. Since 2010 the Secretary General of NATO, Anders Fogh Rasmussen launched the idea of a 'dual track' initiative to break the impasse between NATO and the EU, nevertheless seems that the idea has not showed to introduce any visible progress so far. The Turkish-Cyprus deadlock still is on the way for finding any kind of solution within the existing frameworks of agreements between the two organizations especially in terms of the exchange of information in front to each other.

However, the future of relations between NATO and the EU it is not only about the prospects of overcoming the impasse between the Turkey and Cyprus.

In the short term there are no indications for possible solutions of the deadlock between the EU and NATO in the field of crisis management as it is going to entail the lifting of long-standing blockades by Cyprus and Turkey.

In the long term, the option for engagement of Cyprus on a technical level it is not going to help to lift the frozen relations between NATO and the EU in crisis management operations and Cyprus might find the benefits of all that to be insufficient. Then, it

remains the two organizations to foster their collaboration at an unofficial scale mainly with involving Allied Transformation Command and EDA in common initiatives of potential development. There is one more alternative via widening at certain occasions and periods the existing memorandums for operational collaboration when is possible on the ground between the staffs that conduct the operations of NATO and the EU while they deal with crisis at the same time.

Zaborowski, Kopeć, Adamski, Górka-Winter, Jesień, Wojna and Wyciszkiwicz (2010) see the only way to boost NATO and the EU partnership in finding "an ultimate solution to the Cyprus issue, one that is acceptable for both communities on the island and achieved through talks between their leaders on the unification of Cyprus (the pace of which remains slow)". At the same time, they see hopes on achieving it if parallel will be worked in reaching a new compromise within the European Union about the main strategic issues of the CSDP as it is estimated that that achievement then would make easier things to set its standpoint *vis-à-vis* the Alliance in larger aspect.

The resulting lack of consultation and coordination between NATO and the EU impedes cooperation at the military-strategic and operational levels and entails the risk of unnecessary duplication in capacity development. And for achieving any sustainable progress in this view more practical collaboration at least at two levels is required. First, issues related to the PSC (Permanent Structured Cooperation) have to be developed in much wider way within the in Defense plan of the EU and not leaving it to the scale of mechanism introduced by the Lisbon Treaty and never after that within the Defense plan or in practice being seriously explored and developed within the EU crisis management toolkit.

This platform should gather the ministers of defense not only in ad hoc occasions, but rather in a regular basis for tackling their

respective review options for collaboration. Second, with an aim to extend task operations, the EU countries are required to increase significantly their active role within the bilateral collaborations or within smaller groups of member states.

In the report of the Institute for Security Studies "European Union- What do Europeans want from NATO?" a group of authors have been identified five proposals regarding the relationship between NATO and the EU in the future following the introduced Lisbon Treaty and New Strategic Concept:

- NATO should remain predominantly a regional alliance
- Collective defense must remain the core business of NATO
- A military tool for a comprehensive political strategy
- EU-NATO cooperation on military capabilities should be improved
- NATO should eventually become a military component of a stronger EU-US strategic relationship.

According to the first proposal there is expected to be cultivate higher degree of collaboration by NATO with its neighbors in the Euro-Atlantic area. At the same time the Alliance is expected to remain capable to install its missions beyond its perimeter, but not always but rather only then when the vital interests of security nature of any of the members of the Alliance are at dangerous. And that means that each of its members should enjoy the same scale of security warranty which will require then to be recalled the second proposal of keeping on the collective defense concept as the core orientation of NATO's work. In both cases NATO is not supposed to abandon at any point its military tool for a comprehensive political strategy. That means that the third proposal basically is suggesting the Alliance to continue to develop its operations in cooperation with other organizations but those that have a strong civilian component like the UN or the EU. In fact the third proposal highlights that the "comprehensive, strate-

gic approach needed to confront conflict and crisis should be at the core of a reinforced EU-NATO political dialogue."

The fifth proposal seems to be quite reasonable as due to the combination of the emerging multi-polar world a stronger and more strategic partnership between the US and the EU is likely to develop in the coming years as a part of the redefinition of the new transatlantic security architecture. And within the development of that Euro-Atlantic strategic partnership NATO's role is expected to of both vital and political significance and with that making the US and the EU to work together when they will have to deal on security, defense and political issues.

From another side, differ to this approach, in order to provide an answer to the question how the cooperation between NATO and the EU will develop in the future, the scholar Nicole Koenig approach to this question via the five possible future scenarios. They are analyzed according to the criteria of acceptability, reliability and sustainability of each of the scenarios:

1. *Back to the Bosom of Uncle Sam* – The EU could decide that it does not need two big 'elephants' in its backyard and that NATO should become the major security provider in Europe.

2. *Twin-Headed Eagle*- The relationship between the EU and NATO might also develop into a 'twin-headed eagle'. In this scenario, the two organizations would tie their 'bodies' together while keeping their own 'heads'.

3. *Two-Pillar NATO*- Several scholars have predicted that NATO will develop into a two-pillar Alliance with the US on one side and the EU on the other. The Alliance would be re-balanced permitting increased burden sharing across the Atlantic.

4. *The Dinner and the Dishes*- The EU and NATO could agree on a division of labor. NATO would be kept as an exclusively military organization ensuring collective defense and responding to 'hard' security

threats, including territorial defense and high-intensity conflicts.

5. *Back to the Future*- NATO's original purpose was to give the EU a frame to develop its own military instruments. (Koenig, 2010: 26)

The lessons of the relationship between NATO and the EU from the latest developments related to the Arab Spring in the 2011 in the North of Africa as the first major serious test of the future relations between the two organizations seems not being so much optimistic for all of these five scenarios of Koenig, but still for some of them for sure yes. The first scenario obviously is one of the most realistic options at least for the coming period in the short and mid-term plan as the EU seems to recognize that that its capabilities do not match its high ambitions at least at this phase with lack of military capacities in crisis management operations and not difficulties in arranging its capabilities in quick way.

Therefore, at a short and mid-term the EU seems to accept the reality that it has to slip back to its original status as civilian and political power with some lower dozens of ambitions for won actions and with some mid-dozes of ambitions for a common actions with NATO in the field of the crisis management, which basically would mean that for the moment and in the coming few years ahead it has return to the 'bosom of Uncle Sam' in security and defense matters. But, then the problem for this scenario is that the other side of the Atlantic seems of not being so much over responsibility for European security. But, rather based on terms of the budget constraints and shifting main its foreign policy priorities in the geography terms, the US seems eventually to be more interested much more for making work the second scenario.

The second scenario entails that NATO and the EU have a common command and control structure which will mean shared the capabilities. But, still the weak side of this scenario is again that of a political nature

namely the ongoing NATO-EU impasse due to the Turkish-Cypriot complex tensions that has no any visible solution at least not in short and mid-term plan. And furthermore the ambitious CSDP mechanism of the EU basically might be then associated with NATO and this aspired advantage of the EU would be lost. The third scenario will basically means that the labor will be distributed in a pragmatic way between the two organizations and that the Europeans would have more role in the Alliance's decision-making process and with that the EU will be using NATO as a forum to pin down the US. In that case, this scenario is with no any obvious perspective as it entails that there is a European caucus within NATO. Even without taking into the consideration the approach of the US in this view nevertheless that is an impossible option as the Europeans would probably not be able to speak with a single voice in NATO.

While the lessons from the 2011 Arab Spring showed that the first scenario is one of those more possible options regarding the future relations between NATO and the EU, the current operations of NATO and the involvement in managing crisis in Afghanistan and Kosovo from all five scenarios of Koenig makes the fourth scenario to be more likely model of the future relations between NATO and the EU in crisis management regardless that for both the EU and the US many issue related to their roles and responsibilities with this model might not make them happy and it would be marked with many disagreements, but yet still with not many alternatives left. According to Jamie Shea, the kind of division of labor witnessed Kosovo is a model for the future. Regardless that both cases of Afghanistan and Kosovo are associated with politically controversies, still it is estimated that NATO and the EU currently in these two regions have an informal 'soft-hard' division of labor.

According to the fifth scenario the EU could come back to its original ambitions and attempt for independence from

NATO. But, that option can't be expected to be realized at least not soon as the EU has a serious difficulties in developing its own military instruments and therefore the EU at least in short and mid term is without perspectives neither in providing peace and stability in its close and approximate neighborhood without NATO's operations and capabilities; nor is ready in being engaged in peacekeeping operations according to its aspirations again without accounting on common operations with NATO either during the crisis or after the crisis. There are no indications that the current and next global security challenges would be overcome without NATO's military components and having it involved only as a forum for political consultation.

While from one side, the Lisbon Treaty put forward series of opportunities to expand the role of the European Union in the field of crisis management, at the same time from other side it opens as well as series of risk that the major innovation of the Treaty are applied only to some extent and maybe not in the most appropriate way when one have in mind technical complexities, miscoordination on the political level, mounting restraints in terms of the budget, etc. For that reason, for achieving more coherent policies of the EU and more efficient cooperation with NATO in the field of the crisis management it will be of vital significance to be identified suitable means bringing the members countries to work close in practice for launching the new crisis management instruments aspired with the Lisbon Treaty. And only then we can speak about the next phase of more serious and more realistic ambitions of the EU following the reforms of Lisbon Treaty in the field of defense for establishing itself as a credible civilian-military actor as well as in crisis out at the periphery of Europe. Therefore, Greco, Pirozzi and Stefano Silvestri (2010) are right when they imply that the European Union should concentrate on the following among others in the coming period:

- elaborating an *integrated Civilian-Military Headline Goal for 2020* to reinforce capability generation mechanisms and overcome the dichotomy between their civilian and military components;
- launching new initiatives to increase pooling and sharing of resources with a focus on logistics, including the creation of *common logistical warehouses*;
- increasing the EU's support for and engagement in multilateral endeavors for crisis management based on the principles of international law, such as the *Justice Rapid Response (JRR) initiative* aimed at enforcing international criminal justice;
- introducing *new funding mechanisms for EU missions* to increase the share of expenditures paid for through collective funds in view of ensuring a fairer distribution of costs and promoting greater solidarity among Member States;
- transforming the current Sub-Committee on Security and Defense of the European Parliament into a *fully-fledged EP Committee on Security and Defense* as a way of increasing the EP's capacity to oversee the EU's crisis management action in cooperation with national parliaments;
- creating a *European security academy* to provide joint training for civilian and military staff, with the goal, in particular, of enabling them to work together in theatre. (Greco, Pirozzi and Stefano Silvestri, 2010)

In the long-term plan these steps are required to be undertaken by the EU and member states before any serious expectations from aspiring objectives by the EU for getting more vital role in the field of the crisis management and take the lead from NATO. Only then the EU would be able to establish the required military and civilian capabilities for the field crisis management

in a comprehensive and systematic way. And that will help to both:

- to the EU itself for shaping more profiled toolkit and more realistic ambitions for dealing with crisis in various zones of the world, and
- to the cooperation between the EU and NATO in this field as the both organizations then would not differ in extreme way in terms of their capacities and potentials for crisis management operations.

Jamie Shea's words on his lecture "NATO- EU Relations" in 2004 showed to be visionary about the future relations between NATO and the EU when he said at that time that two organizations "need out of the practice of close institutional links to produce a situation where increasingly, we are working together on all of the major issues of the day so that ultimately – at least in my personal perspective – NATO and the EU would gradually merge almost into twin sister institutions" (Shea, 2004). He is explaining that in analogue way with the case of the relationship between World Bank and the International Monetary Fund as twin institutions, having however each a specialized role but with a large degree of overlap in a common policy. Despite the fact that this concept was stated in 2004, which means before Lisbon Treaty and new NATO Strategic Concept, however this seems to be still one of the rear acceptable models proposed so far as a realistic solution to solve the so called 'frozen conflict' between NATO and the EU in the field of crisis management.

Following dramatic impasse between NATO and the EU regarding the issues related to crisis management in the last few years, there are not launched many consequent and coherent ideas and models by both academic circles and decision-makers that would contain the innovative dimension and therefore so far there is no any major progress in breaking through the deadlock. The idea of Shea of 2004 is maybe the only innovative arrangements so far for solving

the so called frozen conflict between NATO and the EU in the field of crisis management.

Neither NATO, nor the EU is interested to face duplication of their activities. Rocked by the dramatic financial crisis in the very beginning of the first decade of the XXI century, several EU and NATO members, will face difficulties in providing a sustainable budget to run their own armies and even less optimistic will be to see a situation with their NATO army and a completely separate EU army. That will mean that most of the European countries and the US and Canada as well none of the sides then would have any real interest in duplicating in the EU things that already exist in NATO despite the declared ambitions of the EU's latest Lisbon Treaty regarding the defense and security issues.

Analyzing the consistency of all these scenarios and the probability of the outcomes of the above proposals for the future of the relations of NATO and the EU, there are no major barriers for a strong conviction that there could be possible to be achieved much more successful and functioning distribution of labor between the two organizations and a better coordination of their operations, rather than remaining blocked with the ongoing inefficient competition between the two organizations in the field of the crisis management.

Of course, that it will not be an easy distribution as in essence for a start some member states may be reluctant to accept some vital commitments that require their compromises. In essence that commitment will mean more explicit division of duties and responsibilities and sharing commitments by European members especially in the field of crisis management of both NATO and the EU as always the concern among the allies for various levels and proportion of particular national contributions of the European countries is a source for uneasy relations not only among member states, but then between the two organizations as well.

Conclusion

One of the major challenges of the international security that is reflected to the European new security architecture is the changing character of warfare: from conventional war to asymmetric threats. The war on terrorism it comprises many diverse conflicts which take many forms on many fronts and therefore today no insurgency is a single war, but many few other wars, a fact which becomes even more complex as we consider peace talks in the future and the role of the international organizations in this context and a new setting. Further, as the Group of experts on a new Strategic Concept for NATO has been recommended "the global nuclear non-proliferation regime is under increasing stress; incidents of instability along Europe's periphery have revived historic tensions; innovative modes of gathering, sending and storing information have brought with them new vulnerabilities; the security implications of piracy, energy supply risks and environmental neglect have become more evident; and a worldwide economic crisis has spawned widespread budgetary concerns".

The next orientation and role of NATO in the field of international crisis management depends a lot on the dynamics of the relationship between NATO and the EU. The political distinctive lines within the EU and across the Atlantic have frequently given ascend to tensions. However, the relationship between NATO and the EU has quite often been perceived as a *zero-sum* game. And eventually these relations comes not only from the inter-institutional competition, but as well as from the need for fitting to the new security developments and parallel to that coming from the new growing ambitions of one or both of the organizations while their transformations with the new institutional treaties or new concepts, or their enlargement processes results with new orientations and aim for higher or lower degree of responsibilities of one or the other organization. Consequently, the strate-

gic partnership between the EU and NATO is in need of a re-definition. Certainly, it is always difficult to understand the future role of any organization; especially it is much difficult to understand the future of the strategic relationship of them with other organizations when there is a need of re-definition of that relationship in a certain sensitive field as it is a case with the expected redefinition of the strategic relation between the EU and NATO in the field of the crisis management.

NATO and the EU will thus have to find more innovative and workable solutions for their practical collaboration. Many envisage that the starting point for a better relationship between the Alliance and the EU might be the approach that simply let both organizations to do what they were originally supposed to do and go back to the drawing board. In fact, the European Union would have to live up to the aspirations stated in the ESS and get more coherent, capable and active. There are no major reservations that the European Union might accomplish these objectives in the long term plan, there is more possible to be seen a distribution of work in the foreseeable prospect.

NATO and the EU have to work in more coordinated way to develop military capabilities required by both organizations, especially by the EU. In long-term plan, the cooperation in this segment should broaden to the conception of coherent and common planning assessment procedures in the field of defense, which is a multiple sphere where the Alliance has proven apparatus and achievements. For NATO it remains to orient its focus ahead toward shifting from high-intensity to low-intensity and non-kinetic warfare.

REFERENCES:

1. Analysis and Recommendations of the Group of Experts on a New Strategic Concept for NATO, 2010. Available at: <http://www.nato.int/cps/en/natolive/of>

1. [ficial_texts_63654.htm](#) [accessed June 20th, 2015].
2. Stefanie BABST, "NATO's communication strategy and public support", Atlantic Council of the US [online], Washington DC, September 22, 2010. Available at: <http://www.acus.org/natosource/natos-communication-strategy-and-public-support> [accessed June 15th, 2015].
3. Sven BISCOP, Nicole GNESOTTO, Jolyon HOWORTH, Daniel KEOHANE, Stefano SILVESTRI, Teija TIILIKAINEN, Alvaro de VASCONCELOS, "What do Europeans want from NATO?", Institute for Security Studies European Union, Paris, 8, 2010.
4. Greco ETTORE, Pirozzi NICOLETTA and Stefano SILVESTRI, (eds.), "EU crisis management: Institutions and capabilities", Istituto Affari Internazionali, Rome, 2010.
5. David KOCZIJ, "Redefining NATO and the transatlantic relationship" (ed.), A Security & Defence Agenda Report, Brussels, 2010.
6. Nicole KOENIG, "The EU and NATO: Towards a Joint Future in Crisis Management?" in EU Diplomacy Papers, Bruges, 11, 2010.
7. Veton LATIFI, NATO and the EU: New relations in crisis management, Friedrich Ebert Stiftung, Skopje, 2012.
8. Jamie SHEA, "NATO-EU Relations", a lecture, NATO HQ, [online] 12 February, 2004. Available at: <http://www.nato.int/docu/speech/2004/s040210a.htm> [accessed on September 09th, 2014].
9. "The New Strategic Concept of NATO", NATO, Brussels, 2010. Available at: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68580.htm [accessed June 20th, 2015].
10. Marcin ZABOROWSKI, Agnieszka KOPEĆ, Łukasz ADAMSKI, Beata GÓRKA-WINTER, Leszek JESIEN, Beata WOJNA, Ernest WYCISZKIEWICZ, "Bulletin", PISM Bulletin (eds.), The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, No. 133 (209), 2010.

УДК 327

TÜRK MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞIN BAĞLI YURT DIŞI EĞİTİM KURUMLARINDA ÖRGÜT KÜLTÜRÜ (KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİ)

Ahmet Muammer Özkan

*Uluslararası Atatürk-Alatoo Üniversitesi
Pedagoji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi*

Özet

Bu araştırmanın amacı Kırgızistan'da bulunan Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Eğitim Kurumlarında görev yapan yönetici ve öğretmenlerin çalıştıkları kurumun örgüt kültürünü nasıl algıladıklarını belirlemektir. Yazar amaç ve hedeflerini tanımlamış ve pedagojik bir model oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: örgüt kültürü, okul kültürü.

ТҮРК УЛУТТУК БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИНИН АЛДЫНДАГЫ ЧЕТ ӨЛКӨДӨГҮ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ УЮШТУРУУ КУЛЬТУРАСЫ (КЫРГЫЗСТАН МИСАЛЫ)

Кыскача мазмуну

Бул изилдөөнүн максаты Кыргызстанда жайгашкан Түрк Улуттук Билим Берүү Министрлигинин Алдындагы Билим Берүү Мекемелеринде иштеген администрация жана мугалимдер иштеген мекеменин уюштуруу культураны кандай кабыл алгандарын аныктоо. Анын максат-милдеттери камтылып, таблицаларда педагогикалык модель түрүндө берилет.

Ачык сөздөр: уюштуруу культураны, мектеп культураны.

КУЛЬТУРА ОРГАНИЗАЦИИ В ЗАГРАНИЧНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ПРИ МИНИСТЕРСТВЕ ОБРАЗОВАНИЯ ТУРЦИИ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА)

Аннотация

Целью настоящего исследования является определение восприятия культуры организации у руководителей и преподавателей учреждений, занимающих должности в образовательных учреждениях Кыргызстана при Министерстве Образования Турции. Определены цели и задачи, составлена педагогическая модель.

Ключевые слова: организационная культура, культура школы.

ORGANIZATIONAL CULTURE IN TURKISH MINISTRY OF EDUCATIONS' EDUCATIONAL INSTUTIONS ABROAD (CASE OF KYRGYZSTAN)

Abstract

The purpose of this article is to determine the perceptions of Turkish Ministry of Educations' educational instutions abroad, administrators and teachers on the organizational culture of the schools they work in. The author defined the aims and objectives and formulated the pedagogical model.

Key words: organizational culture, school culture.

Örgüt kültürü, örgütsel alan yazında 1980'li yıllardan bu tarafa üzerinde en sık durulan konular arasında yer almaktadır. Dünyada rekabet alanındaki hızlı gelişmeler, küreselleşme sürecine bağlı kültürel etkileşimler örgüt kültürünü en çok tartışılan kavramlardan biri haline getirmiştir.

Örgüt kültürü, tutumlar, davranışlar ve örgütün belleğinde yer alan bilgilerin, paylaşılmış ortak davranış kalıplarının, değerlerin, normların toplamı olarak ifade edilmektedir. Örgüt kültürü bireyler arasındaki ilişkileri, çevre ile ilişkileri başka bir ifadeyle örgütsel yaşamı düzenlemektedir.

Toplumun ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünün yetiştirilmesinden sorumlu olan en temel sistem bilgiyi üreten ve yayan konumda olan eğitim sistemidir. Bilgi toplu-munda okulun yapısı da önemlidir. Okulun sahip olduğu örgütsel kültür, gelişim ve değişimlere açık, insanı ön planda tutan önceliklere sahip olmalıdır.

Eğitim sistemimizde de değişen ve gelişen dünya şartlarına göre başarıyı yakalamak ve yenilikleri yakalayabilmek için var olan mevcut kültürün iyi tespit edilerek okul kültürünün bu doğrultuda şekillendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada örgütsel alan yazının önemli konularından biri olan örgüt kültürü araştırılmıştır.

Problem

Kültür, dinamik, yoğun ve karmaşıktır. Kültür, sosyal bilimlerdeki birçok kavram-

da olduğu gibi, gözle görülemez, elle tutulamaz ve bulanık bir kavramdır (Özkalp ve Kırel, 2001). Hesaplanmamış içsel ve dışsal olaylardan ve sembollerden şekil alır.

Kültür bir örgütün içindeki birey ve grupların davranışlarını yönlendiren normlar, davranış kalıpları, inançlar, tutumlar ve alışkanlıklar sistemidir (Şimşek, Akgemici ve Çelik, 1991). Kültür hayata anlam veren inançlar, değerler ve bilgiyi eylemle birleştiren entelektüel bir çatıdır (Bates,1992). Kültür, öğrenilen ve paylaşılan değerler, inançlar, davranış özellikleri ve semboller toplamıdır (Koçel, 2001; Sergiovanni, 2003).

Kültür bir örgütün başarısı ve refahı için hayati bir önem taşımaktadır. Olayları yorumlamak için ortak bir yöntem, bilim ve dil oluşturarak belirsizliği azaltır. Bütün bireylerin beklenileni bilmesi için gerekli hassasiyeti oluşturur. Ortak bir kimlik, birlik, bütünlük ve aidiyet duygusu oluşturur. Örgütün sahiplenebileceği gelecek için bir vizyon önerir. Kısaca örgütün amaçlarını desteklemek için yönetilebilir ve yönetilmesi gerekli bir servettir.

Yönetim için neyin gerektiğini keşfetmek için örgütsel kültür hakkında açık tanımlarla başlamak gerekir. Bu disiplin 1979 yılında ortaya çıkmıştır ve gerek sosyal bilimlerde gerekse eğitim yönetiminde sorgulana gelen bu terimin birçok tanımı bulunmaktadır. En temel tanımla örgütsel kültür örgütün düzen, süreklilik ve işleyişini

destekleyen değer, tutum, inanış ve davranış duyarlılığını ifade etmektedir.

Örgütsel kültür, örgüt üyelerine farklı bir kimlik kazandırır, örgüt üyelerinin örgüte bağlanmasını sağlayan ve örgüt üyeleri tarafından paylaşılan içsel değişkenleri sunmaktadır. Örgütsel kültür kavramıyla bu sembolik yaklaşım örgütü bir makine veya canlı bir organizma olarak görmenin ötesinde örgüte yeni bir boyut kazandırmıştır (Çelik, 2002).

Terzi (2000) örgüt kültürünü oluşturan öğeleri gözle görülen ve gözle görülmeyen öğeler olmak üzere iki boyutta değerlendirmiştir. Buna göre örgütle ilgili fiziksel özellikler, semboller, törenler, hikayeler, kültürün gözle görülen boyutunu; sayılılar, inançlar, değerler, anlamlar ise gözle görülmeyen boyutunu oluşturmaktadır.

Örgütsel kültür genelde örgüt üyelerinin zihinsel çerçevesi olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçeve temel sayılıları ve değerleri içermektedir. Bu temel sayılı ve değerler örgütün yeni bireylerine örgütte algılama, düşünme, hissetme, davranma ve diğerlerinden davranmasını bekleme yolu olarak öğretilir. Schein (1999) örgütsel kültürün örgütteki bireylerin dışsal uyum ve içsel bütünleşmeyle ilgili problemleri başarıyla çözmeyi öğrendikçe zamanla gelişmekte olduğunu ileri sürmektedir. Örgütsel kültür ortak bir dil ve ortak bir geçmiş olmaktadır.

Bir örgütü belli başlı birçok açıdan kuşatan örgütsel kültür, bir örgütü doğru bir şekilde anlamak için mutlaka çözümlenmesi gereken en önemli kavramlardandır. Özellikle eğitim hizmeti veren eğitim örgütlerinde örgütsel davranışın çözümlenmesi, diğer örgütlere göre daha büyük bir önem taşır. Çünkü bu örgütlerin ürünü insandır ve insanın iyi yetişmesi ise o insanın güçlü bir okul kültüründe eğitim almasına bağlıdır (Çelik, 2002).

Her toplum kendi eğitim sisteminde geliştirmek istediği birtakım hedef ve idealleri eğitim örgütlerinde ortaya koyar. Eğitim örgütlerinde bireyleri ortak bir inanç, hedef ve idealler etrafında toplamak için herkesin

katıldığı ortak bir kültür oluşturmak gerekmektedir (Cafoglu, 1996).

Okulun evrensel amaçlarından olan toplum kültürünü genç kuşaklara aktarmak, bireyin sosyalleşmesini sağlamak ve istedik yönde bilgi, beceri ve tutum kazandırabilmek için okulun etkili bir örgütsel kültüre sahip olması gerekir (Terzi, 2000). Okul örgütünde paylaşılan temel değerler, varsayımlar, normlar ve bunlardan yansıyan davranış standartları yönetici, öğretmen, öğrenci ve yardımcı personelin okulla bütünleşebilme boyutlarını belirlemektedir.

Örgüt kültürü kavramı alan yazında yer almaya başladığından bu tarafa sayılı araştırmalara konu olmuştur. Eğitim örgütlerinde örgütsel davranışın çözümlenmesi örgüt kültürünün analiz edilmesi diğer örgütlere göre oldukça büyük önem taşımaktadır. Çünkü eğitim örgütleri bir işletmeden daha çok ürünü insan olan sosyal topluluklardır. Okul kültürü kapsamında insanın şekillenmesinde en temel etkiye sahip olan temel eğitim ve ortaöğretim kurumları örgüt kültürü konusunun araştırılması gerekli olduğu iki önemli örgüttür.

Bir örgütün kültürünün araştırılmasında öncelikle örgütün üyesi olan insanların paylaşmış oldukları algı dayanaklarının analiz edilmesi gerekmektedir. Çünkü bunlar kültürün iç dünyasını, özünü, temelini oluşturmaktadır (Şişman, 2002). Okul kültürü, paylaşılan değerler, inançlar, ortak bir misyon, kahramanlar, adetler ve bir tarihten oluşmaktadır (Erdem ve İşbaşı, 2001). Okul kültürü, okul üyeleri olan öğretmen, öğrenci, yönetici ve diğer personelin paylaştıkları ve tarihsel süreçte de birbirlerine aktardıkları gelenek, adet, inanç ve değerler bütünü olarak da tanımlanabilmektedir.

Okul kültürü ile ilgili boyutları çok çeşitli sınıflamalar altında incelemek mümkündür. Bu çalışmada Terzi (2005) tarafından kullanılan bürokratik kültür, destek kültürü, başarı kültürü ve görev kültürü sınıflaması kullanılacaktır.

Bürokratik Kültür: Vries ve Miller (1996), Killian (1999), Kono (1992) bürok-

ratik kültürün tanımlayıcıları olduğu kişisel ilişkilerden arındırılmış olan bu tip örgütsel kültürler yöneticilerin uygulamalar üzerindeki kontrol arzularıyla yayılır. Görevler, standartlar ve biçimsel politikalar için ayrıntılı tanımlar gibi tüm araçlar üst yönetim tarafından örgütü kontrol etmek amacıyla kullanılır.

Görev Kültürü: Handy (1995) 'nin sınıflamasını temel alan görev kültüründe birlikte iş yapmaya yönelik proje gruplarının ve takımlarının olduğu küçük gruplara yönelik bir örgüt kültürü hakimdir. İş merkezli oluşmuş olan bu kültür tipinde önemli olan işlerin yapılmasıdır.

Harrison (1972) 'a göre bu kültürde temel ilgi noktası örgütsel amaçlar olup bu kültürün egemen olduğu örgütler, iş veya görev merkezli örgütlerdir. Örgütte önemli olan örgütsel amaçların gerçekleştirilmesi ve işlevin yapılmasıdır. Örgütte her şey amaçlara hizmet etmesi oranında değerlendirilir. Dolayısıyla örgütsel yapı, rol ve süreçlerin, örgütsel amaçları gerçekleştirmeye dönük olarak düzenlenmesi, gerektiğinde değiştirilmesi esastır. Bireysel amaçlardan çok örgütsel amaçlar ön plandadır (Şişman,2002).

Destek Kültürü: Pheysey (1993) 'e göre destek, Cameron ve Quin (2000) 'e göre işbirliğine dayalı kültür olarak tanımlanan bu kültür tipinde insanlar arası karşılıklı ilişki, etkileşim, informal ilişkiler, yardımlaşma, güven ve karara katılma gibi değerler ön plandadır (Şişman, 2002).

Bu kültürler insan ilişkileri ve güvene dayalıdır. Örgüt üyeleri arasında karşılıklı ilişki ve bağlılık söz konusudur. Ayrıca örgüt üyeleri arasında güven ve itimat vardır. Somut destek, başarı için yüksek beklentiler, dürüst ve açık iletişim, sorunları gidermede bilgi ağlarını ve önemli olan şeyleri korumak esastır (Terzi,2005).

Başarı Kültürü: Pheysey (1993) 'in tanımlamasına göre başarı kültürü kurallardan çok işlerin yapılmasının ve amaçların gerçekleştirilmesinin temel alındığı örgütlerde yaygındır. Uzmanlaşmaya ve bireysel

sorumluluğa önem verilmektedir (Şişman, 2002). Bireysel sorumluluğa önem verilir. Problemler uygun bir biçimde çözümlenir. İşini başarı ile yapan üyeleri destekleyen örgütleri anlatır (Terzi, 2005).

Yurtdışında bulunan vatandaşlarımızın ve çocuklarının; öncelikle milli ve kültürel kimliklerini koruyucu, yaşadıkları toplumla uyum içinde olmalarını sağlayıcı ve eğitim düzeylerini yükseltici önlemler almak, buldukları ülkenin eğitim imkânlarından verimli bir şekilde yararlanmaları bakımından gerekli eğitim ve öğretim hizmetlerini yürütmek, yurda dönüşlerinde eğitim sistemimize uyumlarını sağlamak amacıyla görev yapan bu kurumların incelenerek örgüt kültürünün araştırılmasının, kurumlarındaki kalite çabalarını etkileyen kültürel yapının ne olduğu sorununun ortaya konmasına büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sebeple bu çalışmada Türk Milli Eğitim Bakanlığına bağlı yurtdışı eğitim kurumlarına kültürel açıdan yaklaşılarak bu kurumlardaki örgütsel kültürün belirlenmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışmada "Kültürel bir sınıflama ile ele alındığında Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında ne tür bir örgütsel kültür vardır?" sorusuna cevap aranmıştır.

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada araştırma yöntemlerinden genel tarama modeli kullanılmıştır. Çünkü bu yöntem davranış bilim ve disiplinlerine daha uygun düşmekte ve yöntemin özellikleri gereği kurumların "ne" olduğunu anlamak ve betimlemek, kurumun mevcut düzenini bozmadan kurum personeline yönetsel güçlük çıkarmadan yapılabilmektedir (Kaptan, 1993: 60).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın çalışma evrenini 2014-2015 eğitim-öğretim yılında Kırgızistan' ın Bişkek ilinde Türk Milli Eğitim Bakanlığı' na bağlı eğitim kurumlarında çalışan yönetici ve öğretmenler oluşturmaktadır.

T.C. Bişkek Eğitim Müşavirliği' nden alınan bilgilere göre; 2014-2015 eğitim-öğretim yılında Bişkek il merkezinde Türk

Milli Eğitim Bakanlığına bağlı 4 eğitim kurumu bulunmaktadır. Bu kurumlardan 1 tanesi Kız Meslek Lisesi, 1 tanesi Anadolu Lisesi, 1 tanesi İlkokul ve Ortaokul, 1 tanesi de Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezidir. Bu kurumlarda toplam 69 Türk yönetici ve öğretmen bulunmaktadır. Bunlardan 9 kişi yönetici olarak, 60 kişi öğretmen olarak görev yapmaktadır.

Araştırmanın çalışma evreni, örneklem alınmasına ihtiyaç hissettirmedeğinden, evrenden örneklem alınmamış, araştırma tüm evren üzerinde yapılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada Türk Milli Eğitim Bakanlığına bağlı yurtdışı eğitim kurumlarındaki kültürel boyutları tespit etmek amacıyla Okul Kültürü Ölçeği (Terzi, 2005) kullanılmıştır. Ölçek iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm araştırmaya katılan deneklerin demografik özelliklerini belirlemekte, ikinci bölüm ise araştırma ölçeğini oluşturmaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde katılan deneklerin cinsiyetleri, kıdem kapsamında buldukları okulda kaç yıldır çalışmakta oldukları, görev adı altında öğretmen ve yönetici (müdür ve müdür yardımcısı) olup olmadıkları, branşları sözel dersler (edebiyat, tarih, coğrafya İngilizce...), sayısal dersler (matematik, fizik, kimya, biyoloji...) ve mesleki ve beceri dersleri (bilgisayar, beden, müzik...) olmak üzere belirlenmiştir.

Ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları Terzi (2005) tarafından yapılmıştır. Geçerlilikle ilgili olarak Terzi (2005) tarafından bildirilen KMO (Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) değeri.83, Barlett değeri ise 2238.28 'dir. Gerek KMO gerekse Barlett değerleri Okul Kültürü Ölçeği'nin yüksek düzeyde bir geçerliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Terzi (2005) tarafından bildirilen Okul Kültürü Ölçeği'nin birinci alt boyutuna ilişkin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 88, ikinci alt boyutuna ilişkin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 82, üçüncü alt boyutuna ilişkin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 76, dördüncü alt boyutuna ilişkin Cronbach

Alpha güvenilirlik katsayısı 74'tür. Ölçeğin bütün olarak Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 84 olarak hesaplanmıştır. Ölçekte yer alan maddelerin faktör yükleri.48 ile.73 arasında değişmektedir. Okul Kültürü Ölçeği'ni oluşturan dört faktörün açıkladığı toplam varyans %50.965'tir.

Okul kültürü ölçeği dört faktörden oluşmaktadır. Birinci faktör olan destek kültürü "S. 7, S. 10, S. 11, S. 16, S. 18, S. 24, S. 26, S. 27" yi içeren 8 maddeden, ikinci faktör olan başarı kültürü "S. 9, S. 17, S. 21, S. 22, S. 25, S. 28" i içeren 6 maddeden, üçüncü faktör olan bürokratik kültür "S. 8, S. 12, S. 13, S. 14, S. 15, S. 19, S. 20, S. 23, S. 29" u içeren 9 maddeden, dördüncü faktör olan görev kültürü "S. 1, S. 2, S. 3, S. 4, S. 5, S. 6" yı içeren 6 maddeden oluşmaktadır.

Okul Kültürü Ölçeği, 1-2-3-4-5 biçiminde artan bir surette puanlanmış beşli Likert tipi derecelendirme sistemine sahiptir. Ölçeğin tamamından alınabilecek toplam puan 145'tir. Her bir faktörden alınabilecek en yüksek puan ise, destek kültürü faktöründen 40 puan, başarı kültürü faktöründen 30 puan, bürokratik kültür faktöründen 45 puan, görev kültürü faktöründen 30 puandır.

Veri Toplama Süreci

Veri toplama aracı, araştırmacı tarafından 2014-2015 Eğitim-Öğretim yılında Kırgızistan'ın Bişkek ilindeki Türk Milli Eğitim Bakanlığına bağlı eğitim kurumlarında çalışan yönetici ve öğretmenlere dağıtılmış ve yine araştırmacı tarafından toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Yönetici ve öğretmenlere uygulanan anketlerden elde edilen verilerin analizi için SPSS 22 (Statistical Packag For Social Sciences) paket program kullanılmıştır.

Anket formuna verilen cevaplar; Hiçbir zaman (1), Nadiren (2), Bazen (3), Çoğunlukla (4), Her Zaman (5) olmak üzere, sınıflamanın her birimine bir puan değeri verilerek elde edilen veriler sayısal bir niteliğe dönüştürülmüştür.

Anket formunda yer alan Likert ölçeğinin ağırlık ve sınırları aşağıda belirtildiği şekilde sayısallaştırılmıştır.

Seçenek	Ağırlık	Sınırlar
Hiçbir Zaman	1	1.00-1.80
Nadiren	2	1.81-2.60
Bazen	3	2.61-3.40
Çoğunlukla	4	3.41-4.20
Her Zaman	5	4.21-5.00

Deneklerin anketin birinci bölümünde yer alan demografik özelliklerine ilişkin verilerin çözümlenmesinde frekans (f) ve yüzde (%) gibi istatistiksel tekniklerden faydalanılmıştır. Elde edilen bulgular yorumlanırken bağımsız t-testi, tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır.

Türk Milli Eğitim Bakanlığına bağlı yurtdışı eğitim kurumlarındaki örgütsel kültürü belirlemek amacıyla ortalamalar alınmış ve bu kurumlar arasında örgüt kültürü bakımından anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi uygulanmıştır. Verilerin tümü.05 anlamlılık düzeyinde çözümlenmiş ve yorumlanmıştır.

Probleme Ait Bulgular

Araştırmanın problemi kültürel bir sınıflama ile ele alındığında “ Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında ne tür bir örgütsel kültür vardır? ” şeklinde ifade edilmiştir.

Bu problem durumuna dayalı olarak Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında örgütsel kültüre ilişkin genel dağılımlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında Var Olan Örgütsel Kültüre İlişkin Genel Dağılımlar

Kültürel Alt Boyutlar	\bar{X}	Ss
Görev Kültürü	4,11	,27
Destek Kültürü	3,41	,37
Başarı Kültürü	3,37	,18
Bürokratik Kültürü	3,23	,16

Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında var olan örgütsel kültür boyutları ile ilgili tablo 1 incelendiğinde 4,11 aritmetik ortalama ile en yüksek düzeyde görev kültürünün başat

olduğu görülmektedir. Görev kültürünü sırasıyla 3,41 aritmetik ortalama ile destek kültürü, 3,37 aritmetik ortalama ile başarı kültürü ve 3,23 aritmetik ortalama ile bürokratik kültürü izlemektedir.

Bu bulgulardan yola çıkarak Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında örgütsel kültürün görev eğilimli bir kültür olduğu söylenebilir. Sonuçların görev eğilimli çıkması yöneticilerin ve öğretmenlerin belirlenen işleri zamanında ve eksiksiz olarak yapmak gibi bir duruma karşı karşıya oldukları şeklinde yorumlanabilir.

Destek kültürünün ikinci sırada çıkması insan ilişkileri ve güvene dayalı bir anlayışın örgütün amaçları, iş ve görevlerin yanında ikinci planda kaldığının bir göstergesi sayılabilir. Yönetici ve öğretmen görüşlerine göre destek kültürü ve başarı kültürü birbirine çok yakındır. Çünkü bireylerin desteklediği bir örgütte başarının gelmesi beklenmektedir. Destekleyici ortamların örgütlerin amaçlarını gerçekleştirme açısından önemli rol oynadığı, ayrıca öğretmenlerin yönetimden destek gördükleri takdirde görevlerini daha çabuk ve kolay yapacakları söylenebilir.

Bürokratik kültür boyutunun başarı kültürü boyutundan sonra gelmesi kurumların başarısının artırılması açısından ümit verici bir durumdur. Bürokratik kültürün yönetici ve öğretmen görüşlerine göre diğer kültürel boyutlara göre en alt sırada çıkması önemlidir. Elde edilen bulgulara göre Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında yöneticilerin kuralcı bir tutum içinde olmadıkları, öğretmenler açısından da daha az bir bürokratik işleyişin olduğu söylenebilir. Bürokratik bir yapılanmanın az olduğu görevler daha etkili ve çabuk başarılabacağından bürokratik kültür boyutunun görev kültürü, destek kültürü ve başarı kültürü boyutlarından sonra gelmesinin eğitim kurumları için olumlu sonuçlar doğuracağı tespitine varılabilir.

Konu ile ilgili olarak bu çalışmada kullanılan ölçme aracının kullanıldığı Terzi

(2005) tarafından yapılan araştırmada yönetici ve öğretmenlerin görüşlerine göre okul kültürü boyutları içerisinde ilk sırada “görev kültürü” çıkmıştır. Elde edilen bu bulgular Terzi (2005) ’in araştırmasını destekler niteliktedir. Ancak destek, başarı ve bürokratik kültürel boyutlarında ise farklılıklar göze çarpmaktadır. Ayrıca İpek (1999) ve Terzi (2000) ’nin araştırmalarında başat kültür olarak güç kültürü çıkmıştır. Güç kültürü görev kültürüyle çok fazla olmasa da benzeşiklik göstermektedir. Bu bulgular göreve verilen önemin her türlü faktörün hatta bireyin bile önüne geçtiğini göstermektedir. Balcı (1998) ’nın yapmış olduğu araştırmasında da yönetici ve öğretmenlerin yüksek düzeyde göreve yönelik davranışlar gösterdiği sonucu da araştırma sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Oğuz ve Yılmaz (2006) tarafından Yozgat ilinde yapılan araştırmada ise ilk sırada destek kültürü çıkmıştır. Bu boyutu sırası ile başarı kültürü, bürokratik kültür takip etmektedir. Bu araştırmada birinci sırada çıkan görev kültürü Oğuz ve Yılmaz (2006) ’ın araştırmasında son sırada çıkmıştır.

Sonuçlar ve Tartışma

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre; Veri toplama aracına cevap veren yönetici ve öğretmen sayısı 48’dir. Araştırmaya katılanların % 87’sini öğretmenler ve % 13’ünü yöneticiler oluşturmaktadır.

Araştırmaya katılan yönetici ve öğretmenlerin görüşlerine göre Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında örgüt kültürü boyutu sıralaması; görev kültürü, destek kültürü, başarı kültürü ve bürokratik kültür şeklinde olmuştur.

Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında görev kültürünün ilk sırada çıkması bu kurumların görev yoğunluklu algılandığının, iş ve görev merkezli bir anlayışın sergilendiğinin göstergesidir.

Yönetici ve öğretmen görüşlerine göre destek kültürü ve başarı kültürü birbirine çok yakındır. Çünkü bireylerin desteklediği bir örgütte başarı kaçınılmazdır. Destek-

leyici ortamların örgütlerin amaçlarını gerçekleştirme açısından önemli rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca öğretmenlerin yönetimden destek gördükleri takdirde görevlerini daha çabuk ve kolay yapacakları söylenebilir.

Bürokratik kültürün diğer boyutlara göre en alt sırada çıkması önemlidir. Bu bulgulara göre Türk Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Yurtdışı Eğitim Kurumlarında çalışan yönetici ve öğretmenlerin kuralcı bir tutum içinde olmadıkları, daha az bir bürokratik işleyiş istedikleri şeklinde ifade edilebilir.

KAYNAKÇA:

1. Balcı, Ali ve diğerleri. (2004). Eğitim ve Okul Yöneticiliği. Ankara: Pegem Yayıncılık
2. Bates, R. (1992). “The emerging culture of educational administration and what we can do about it”. Paper presented at the National Conference of the Australian Council for Educational Administration. July, Darwin.
3. Cafoğlu, Zuhul. 1998: “ Eğitimde Küresel Kimlik “ Yeni Türkiye Dergisi 21. yüzyıl özel sayısı 4:19 ss. 821-828.
4. Cameron Kim S. ve Quinn, Robert E. (2000). Diagnosing and Changing Organizational Culture. Massachusetts. Addison-Wesley.
5. Çelik, Vehbi. (2002). Okul Kültürü ve Yönetimi. Ankara: Pegem Yayıncılık.
6. Erdem, F. ve İşbaşı, J. Ö. (2001). Eğitim Kurumlarında Örgüt Kültürü ve Öğrenci Alt Kültürünün Algılamaları. Akdeniz İ.İ. B.F. Dergisi. (1), 33-57
7. Handy, Charles. (1995). Süper Yönetim. Çev: Seden Hatay, İstanbul: İlgı Yayıncılık.
8. Harrison, R. (1972). Understanding your organization’s character. Harvard Business Review, 50 (23), 119-128.
9. İpek, Cemalettin. (1999). “Resmi Liseler ile Özel Liselerde Örgütsel Kültür ve Öğretmen-Öğrenci İlişkisi”, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, Sayı: 19, ss:411-442.

10. Kaptan, Saim. (1993). Bilimsel Arastırma ve İstatistik Teknikleri. Ankara: Tel Işık Web Ofset Tesisleri
11. Koçel, T. (2001). İşletme Yöneticiliği. İstanbul: Beta Yayınevi.
12. Oğuz, Ebru ve Yılmaz, Kürşad. (2006). “İlköğretim Okulu Öğretmenlerinin Okul Kültürüne İlişkin Algıları (Yozgat İli Örneği)”, Eğitim ve Bilim Dergisi, Cilt 31, Sayı: 142, ss:89-98.
13. Özkalp, E. Ve Kirel, Ç. (2001). Örgütsel davranış. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları
14. Pheyse, D. C. (1993). Organizational cultures: Types and transformations (1st Edition). London: Routledge.
15. Schein, E. (1999). The Corporate Culture Survival Guide. San Francisco: Jossey Bass.
16. Sergiovanni, T. J. (2003). The Lifeworld at the center: values and action in educational leadership. Effectiv educational leadership. London: A SAGE Publications Company.
17. Şimşek, M. Ş., Akgemici, T. ve Çelik, A. (1991). Davranış Bilimlerine Giriş ve Örgütlerde Davranış. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
18. Şişman, M. (2002). Örgüt Kültürü (Eskişehir İl Merkezindeki İlkokullarda Bir Araştırma). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi
19. Terzi, Ali Rıza. (2000). Örgüt Kültürü. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
20. Terzi, Ali Rıza. (2005). “İlköğretim Okullarında Örgüt Kültürü”, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, Sayı 43, ss: 423-442
21. Vries De Kets Manfred ve D. Miller. (1986). “Personality, Culture and Organization” Academy of Management Review. 11/2: 266-279

УДК 17

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КЫРГЫЗСКИХ И РУССКИХ ЭТИЧЕСКИХ НОРМ ПОВЕДЕНИЯ

Чолпон Сыдыкова

к.ф.н., доцент, ст. преподаватель

*кафедры синхронного отделения русско-турецкой программы
Кыргызско-Турецкого университета Манас*

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные причины возникновения кыргызских и русских этических норм поведения, к которым относятся религия, общественный уклад жизни, политические изменения в стране и т.д.

Ключевые слова: этические нормы, религия, культ родства, светская беседа, традиционные ценности.

КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ЭЛДЕРИНИН ЖҮРҮМ-ТУРУМ ЭТИКАЛЫК НОРМАЛАРЫНЫН ПАЙДА БОЛУУСУ

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз жана орус элдеринин жүрүм-турумдун этикалык нормаларынын пайда болуусунун негизги себептери каралат. Бул себептерге дин, жашоонун коомдук тартиптери, өлкөдөгү саясий өзгөрүүлөр ж.б. кирет.

Ачык сөздөр: этика нормалары, дин, патриархалдык жана уруучулук мамилелер, тууганчылык, биримдүүлүк, светтик жүрүм-турум, светтик баарлашуу, салттуу баалуулуктар.

EMERGENCE OF THE KYRGYZ AND RUSSIAN ETHICAL NORMS OF BEHAVIOR

Abstract

This article presents the main reasons for the emergence of the Kyrgyz and Russian ethical norms of behavior related to religion, public tenor of life, political changes in the country etc.

Key words: ethical norms, religion, relationship cult, small talk, traditional values.

Важнейшим фактором, оказавшим влияние на становление этических норм для кыргызов, явилась религия. Она сыграла существенную роль в духовной жизни кыргызов. Но содержание ее не сводится к господствующей религии – исламу, который более интенсивно рас-

пространился среди кыргызов во второй половине XVII-XVIII вв. По утверждению Г.П.Снесарева, "...патриархально-феодальному устройству общественной жизни в Киргизии языческие верования соответствовали больше, чем исламская религия, основанная на монотеизме"

[1:33]. В Средней Азии ислам глубоко укоренился в среде проживания оседлых народов (узбеков, таджиков), а так как кыргызы и казахи до вхождения в СССР в основной массе оставались кочевым народом, ислам не столь сильно вошел в сознание этих народов, а старые языческие обряды не успели до конца искорениться (их придерживались параллельно). Даже в мусульманские религиозные праздники вплелись языческие обряды: окончание религиозного поста орозо айт отмечают и как поминовение умерших и предков, а другой религиозный праздник курман айт, сопровождающийся принесением в жертву какого-либо животного, считают праздником живых. Значительное место в системе религиозных верований кыргызов занимает представление о небе – Теңир как о высшем божестве. Сохранившиеся у кыргызов следы культа неба не оставляют сомнений, что небо почиталось предками современных кыргызов как одно из могущественных верховных божеств. Одним из древнейших религиозных культов у кыргызов является и культ матери Умай эне – *женское божество, покровительница детей, богиня земли, плодородия*. Образ древнего божества кыргызы соединяли с образами и именами почитаемых мусульманских женщин: Фатимы (дочери Мухаммеда) и Зухры: “Илгерки аялдар Умай энеге сыйынышчу, Умай эне Батма Сура аялдардын энеси” (Встарину женщины поклонялись Умай эне. Умай эне Фатима Зуура является праматерью всех женщин) [2:293-294]. Древнетюркская богиня Умай сохранилась до последнего времени в верованиях народов Саяно-Алтая (шорцев, алтайцев) и Средней Азии (кыргызов и узбеков).

В настоящее время ислам, являясь господствующей религией в Кыргызстане, продолжает уживаться с языческими обычаями древности, имевшими в прошлом широкое распространение среди кыргызов. Как и в древности кыргызки-знахарки обращаются к образу *Умай эне*

при лечении детей, произнося заклинание: “Менин колум эмес, Умай эненин колу” (не моя рука, рука святой матери Умай), во время расставания, отправляя кого-нибудь, женщины благословляют: “Умай энеге тапшырдым... Умай эне колдосун” (поручаю матери Умай, да поможет она). Широкое употребление в речи благословений, благожеланий типа: Теңир жалгасын! (Благослови тебя Небо!), Теңир ата колдосун! (Да поможет Небо!), равнозначных выражениям: Кудай жалгасын!, Кудай колдосун!, *где* кудай – бог (Да поможет бог!), произносимых перед началом или после удачного завершения какого-нибудь дела является отголоском древнего поклонения кыргызов Богу неба Теңир. Языческим считается и кыргызский обычай женского прощания с покойником громким причитанием (оплакивание покойника). Формированию этических норм поведения способствовал и ислам. Пророк Мухаммед представляется в исламе как идеал человека, его слова и поступки являются мерилем благородства, чести, достоинства и благовоспитанности, призывают к уважению людей и благовоспитанности. Об этом говорится во многих *хадисах* (священные слова Пророка Мухаммеда), которые различные мухаддисы обычно приводили в отдельной главе, называя ее “Книга о приветствии” или же “Глава о приветствии” [3:49]. Приветствие в исламе представляет собой нравственную норму поведения. В Коране подчеркивается, что ответ на приветствие должен быть лучше, чем само приветствие. Поэтому каждый из тех, кто услышит слова приветствия, должен обязательно ответить на них, ни в коем случае не пренебрегая этой обязанностью. Согласно наставлениям пророка людям следует приветствовать друг друга и обращаться с приветствием к тем, кого мы знаем и не знаем. Завет относительно необходимости приветствия входил в число семи заветов (навещать больного, провожать

покойного, желать благо чихнувшему, поддерживать слабого, помогать притесняемому, приветствовать людей, способствовать давшему клятву в ее исполнении), которые посланник Аллаха дал своим сподвижникам, повелел им и всей исламской общине неуклонно их соблюдать в общественной жизни [3:50-51]. Приветствовать необходимо в хорошем расположении духа словами “Ассалоом алейкум!” (Мир вам!), ответным к нему является фраза “Алейкум ассалам!” (И вам мир!). Таким приветствием в исламе обращаются как к мужчинам, так и к женщинам. Однако у кыргызов данное приветственное выражение употребляется только между мужчинами. Для женщин и детей употребляются производные фразы от “Ассалам алейкум”: “Саламатсызбы” – “Саламатчылык”, “Салам”. Кроме того, обращение с приветствием в исламе требует соблюдения определенных правил: всадник должен приветствовать пешего, идущий – сидящего, меньшая группа людей – большую, младший – старшего.

В исламе существует очень много этических правил поведения для разных ситуаций. Для примера приведем ряд этических правил поведения за столом: необходимо мыть руки перед едой, есть правой рукой, есть еду не торопясь, благодарить хозяев за гостеприимство; нельзя дуть на еду, нюхать еду, хлебом вытирать нож, лежа или стоя есть, много разговаривать за едой, отклоняться от приглашения, вставать из-за стола, раньше остальных закончив есть и т.д. [4:16-19]. Многие из правил этического поведения в исламе характерны и для других религий.

Кроме религии, возникновению этических норм в кыргызском обществе способствовали и длительно существовавшие патриархально-родовые отношения. Для кыргызов существенным является почитание *родства*, под которым понимается сохранение крепких родственных, родовых связей. Культ родства поддер-

живается такими обычаями, как тууган кеңеши (родственное взаимосоглашение, совет), кошумча (материальная взаимопомощь) при проведении свадеб, поминок, тризны; катташуу (взаимные походы в гости, взаимоподдержка по случаю важных семейных событий); ашар (безвозмездная коллективная помощь по выполнению какого-либо дела, например, закладывание фундамента дома). В кыргызском обществе издавна практикуется помощь родственникам и сородичам, оказавшимся в тяжелом положении, которая носит характер обычая [2: 208-209]. С системой родства были связаны и нормы воспитания, которые соблюдаются и по сей день, особенно в сельской местности. О ценности родственных отношений говорится и в следующих кыргызских пословицах: туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт (если даже родственник обидется, то ненадолго); тууганга душман болбо, душманга тууган болбо (не враждуй с родичами, не будь в родстве с врагами); катын албай, кайын ал (женись на той, у которой хорошие родственные связи – они и тебя поддержат); *дос, жолдошуң бир жылдык, куда сөөк миң жылдык* (друг – на один год, а родство со стороны жены – навеки: дружба может закончиться, а родство никогда не заканчивается); *дос айрылат, сөөк кайрылат* (дружба заканчивается, а родство нет).

Для детей в семье был и остается непререкаемым *культ родителей*: отца и матери, дети свои желания должны согласовывать с родителями. Авторитет отца поддерживается со стороны матери, иногда искусственно возвеличивается такими фразами: атаңдан сура (спроси у отца), атаң менен макулдаш (согласуй с отцом), *атаң менен акылдаш* (поговорь с отцом), *атаңдан уруксат алдыңбы?* (спросил разрешения у отца?), *атаң укпасын* (отец не должен узнать про это), атаң билет (отец знает). Таким же образом авторитет матери может быть поддержан со стороны отца.

Культ родичей со стороны отца соблюдается особенно в семьях выходцев из сельской местности, где к старшим братьям отца (дядям) обращаются как к отцу ага (отец), а к их женам как к матери – апа (мать), они в свою очередь несут ответственность перед ними, помогают по мере возможности. Культ родичей проявляется в поклонении предкам, в поименном знании и перечислении предков до седьмого колена, именуемое у кыргызов “жети атаны билүү”. Кыргызы с самого раннего детства учат сыновей запоминать имена предков – “7 отцов”. Если мальчик сможет назвать имена “жети ата” (семи отцов), то в свой адрес и в адрес родителей услышит похвальные слова: “Азамат! Жети атасын билет экен!” (Молодец! Знает своих предков – 7 отцов!). Осмонаалы Сыдык уулу в течение 15 лет собирал сведения о рословной кыргызов. В 1913 году в Уфе вышла в свет первая его книга “Мухтасар тарих Кыргызия”, а в 1914 году эта же книга с некоторыми дополнениями вышла под названием “Тарих кыргыз Шадмания”. Х. Карасаев дает такую оценку этому труду: “Тарих кыргыз Шадмания” является своего рода энциклопедией кыргызского народа. Из этого труда наша современная молодежь может почерпнуть такие сведения, как: кто являлся их предками, где они проживали, кто был их предводителем, с кем враждовали, о таких исторических событиях, как присоединение к России, а также узнать о некоторых исчезающих обычаях и традициях” [5: 3-4].

Кыргызы отрицательно относятся к неподдерживанию родственных связей: не общаться с родственниками значит “выйти из народа” (*элден чыгуу*), оставить о себе мнение народа как о “нечеловеке” (*адам эмес; адамгерчилиги жок; адамгерчиликсиз*). Поэтому даже те, которые уже много лет проживают в городе, несмотря на свой высокий ранг, стараются поддерживать связь с родственниками из далекого аила: посещать важные ме-

роприятия (похороны, тризны, юбилеи и т.д.), только в таком случае у кыргызов о нем сложится мнение как о порядочном, воспитанном человеке.

Таким образом, для кыргызов родственные связи представляются наиболее ценными. В семейных, родственных отношениях кыргызы превыше всего ставят взаимоуважение: дети должны почитать своих родителей (*ата-энеңди урматтасаң, өз балаңдан сый көрөсүң – если будешь почитать своих родителей, то и твои дети будут тебя почитать*), старшие дети в семье должны служить примером для младших (*агасын көрүп, униси өсөт, эжесин көрүп, сиңдиси өсөт – младшие братья и сестры равняются на старших*), младшие дети в семье должны уважать старших и во всем слушаться их (*улууну урматта, кичүүнү сыйла – старших почитай, младших цени*); в сельской местности родители своих младших детей учат уважительно обращаться к старшим детям на *Вы*, со словами *байке, аке, – старший брат*, даже если они погодки. Кыргызская семья по своему устройству патриархальна: авторитет мужа, отца семейства непрерываем: жена должна почитать мужа (*аялды башынан, баланы жашынан – жену надо воспитывать с первых дней, а детей – с младенчества*), всех родственников мужа, особенно свекровь и свекра (*кайнатаңды кандай көр, кайненеңди жандай көр – свекра почитай как хана, а свекровь люби безмерно*).

Почитание старших рассматривается в сознании кыргызов как высший принцип, следуя которому можно добиться успехов в жизни и завоевать авторитет народа, этим можно объяснить существование народного суда аксакалов, который по сей день решает важные для своего рода проблемы. Отсюда и значительное количество пословиц и поговорок, призывающих уважать старших: *улууну урматтасаң, кичүүдөн сый көрөсүң* (если будешь почитать старших, то младшие будут тебя ува-

жать); карынын сөзүн капка сал (к советам старцев прислушивайся); карысы бардын ырысы бар (кого есть в доме старцы, те и счастливы); карт адам акылга бай (пожилой человек много знает); улууну урматтап, кичүүдөн иймен (уважай старших, а младших стыдись, т.е. не показывай им дурной пример); кары келсе – ашка, жаш келсе – ишке (пожилой человек придет – будет гостем, молодой человек – будет помогать, работать).

Начальные стереотипы светского поведения начинают формироваться с вхождением кыргызов в СССР. В эпоху социализма страной был взят курс на “советское” – интернациональное, толерантное воспитание, предусматривающее социальное, гендерное равенство; была сделана попытка создания нового – советского народа, “выступающие” национальные различия пытались привести к минимуму. Считалось, что национальные обычаи и традиции, особенно религия – пережитки прошлого и тормозят научный прогресс. Но кыргызы смогли сохранить свое национальное мировоззрение, отразившееся в национальных традициях. В настоящее время кыргызы придерживаются как национальных, так и светских этических норм поведения, наблюдается повышенный интерес к изучению истории, традиций, культуры народа, возрождаются национальные праздники (Нооруз), появляются новые, воспитывающие чувство патриотизма, осознания национальной идентичности у подрастающего поколения (День государственного языка, День государственного флага, Дни национальной одежды – калпака, элечек и т.д.). На возникновение русских этических норм поведения большое влияние оказало принятие христианства. Это изменило и мышление людей. Помощь ближнему стала показателем христианского милосердия [6]. Русскому человеку свойственно сострадание к другим людям, доброта и всепрощение, “всемирная отзывчивость” [7]. Этические ценности

христианства являлись органической составляющей жизни русского человека, своего рода указателями верного пути для достижения земного счастья. Православный христианин должен был неукоснительно соблюдать заповеди Бога: не убей, не укради, не обмани ближнего, не прелюбодействуй... Православной религией предписывается христианам уважать друг друга (*возлюби ближнего*), супругам хранить верность друг другу, поддерживать друг друга (*и в радости, и в печали*), жене почитать мужа, детям – родителей (*почитай отца и мать*), не злословить, не богохульствовать (*не осквернять язык свой*), быть смиренными, терпеливыми (*Христос терпел и нам велел*), прощать своих обидчиков (*если ударят по правой щеке, подставь левую*), почитать старших (*получить родительское благословение перед женитьбой или началом нового дела*) и т.д. Очевидной является сегодня тенденция к возрождению традиционных ценностей, одной из которых является религия. Так, в русской культуре сформировалась тенденция к возрождению христианской православной лексики. Православный русский храм и его устройство, православные обряды – все это важные компоненты русского православного этикета. Рассмотрим некоторые этикетные формулы русского языка, происхождение которых связано с религией: благодарю (возвышенная форма благодарности за помощь. “*Всякое даяние благо*” гласит Послание Иакова); спасибо (самая распространённая форма выражения благодарности, сокращённое от “*спаси Бог!*”), Бог в помощь (пожелание успеха), простите Христа ради. В дореволюционное время христианские обряды были определяющими в речевом поведении русских. Например, русские, войдя в чью-либо избу, приветствовали поклоном в таком порядке: “первый поклон Богу, второй – хозяевам, третий – всем добрым людям (*поговорка*, употребляется как формула возвышенного или шут-

ливого приветствия, когда гость входит в дом: по старому обычаю гость, входящий в дом, сначала крестился с поклоном на образа, затем кланялся хозяевам, затем – домочадцам и гостям), милости просим (в значении просьбы, приглашения в гости) [8:62, 584]. История русского языка тесно связана с языком церковнославянским, это отразилось в произведениях многих русских писателей и поэтов: “Рад видеть вас всех, добрые люди: *милости прошу* хлеба-соли откушать. Садитесь по местам и кушайте, а пообедаете – еще к вам выйду”. [8:281]; “Проклятов... входя в избу, остановившись на пороге и говорил: “Господи Иисусе Христе, Сыне Божий, помилуй нас!” и выжидал ответного “Аминь”. [8:30]; “Ну как вас, дорогих моих, Господь милует? Здоровы ли все у вас?” – спрашивала Манефа, садясь на кресло и усаживая рядом с собой Аграфену Петровну: “Вашими святыми молитвами, – отвечали зараз муж и жена. – Как ваше спасение, матушка?” – “Пока милосердный Господь грехам терпит, а впредь уповаю на милость Всевышнего”, – проговорила уставные слова игуменьи, ласково поглядывая на Аграфену Петровну. [8:65].

Первые письменные правила поведения на Руси были составлены князем Владимиром Мономахом. В “Поучении” древнерусский князь писал: “Куда ни пойдете по своей земле, нигде не позволяйте ни своим, ни чужим отрокам обижать жителей ни в селениях, ни в полях... где остановитесь в пути, везде напоите всякого просящего... Большого посещайте, мертвого пойдите проводить... Не пройдите мимо человека, не приветствуя его, а скажите всякому при встрече доброе слово...”. Позже, в первой половине XVI века, в России была написана книга под названием “Домострой”, которая содержала в себе полезные сведения, поучение и наставления “всякому христианину – и мужу, и жене, и детям, и слугам, и служанкам”. В нем подробно

излагались наставления по воспитанию детей, ведению хозяйства, приготовлению пищи, приему гостей, свадебным обрядам, торговле и т. д. “Домострой” охватывал все стороны жизни городских семей. Глава семьи по “Домострою” был неограниченным владыкой домочадцев. “Домострой” предлагал учить детей ремеслу и торговле, при неповиновении советовал “сокрушать ребра”. Жена по “Домострою” участвует в воспитании детей и ведет хозяйство. Весь этикет домашней жизни – основной формы общения людей в тогдашние времена – сводился к полному повиновению “главы дома”, воля которого определяла конкретные правила поведения каждого домочадца, каждого, кто находился в зависимости от него. Неограниченная власть главы семьи соответствовала духу феодальных отношений, когда князю, боярину приписывалась роль отца своих подданных.

Термин “домострой” позднее стал синонимом устаревших патриархальных семейных порядков.

В бурную эпоху Петра I жизненный уклад русских людей резко изменился. Поставив одной из своих задач европеизировать его, Петр I стал с невиданным доселе размахом вводить различные новшества в повседневную жизнь и быт. Новый покрой платья, парики, бритье бороды – все это предусматривалось широким планом преобразования России, как и коллегиальные учреждения, школы, издание книг, газет и т.д. Реформы, проведенные Петром I, вскоре сказались на быте тогдашнего дворянства, который стал значительно отличаться от быта прежних поколений дворян. Создавались особые руководства для молодых людей; в них подробно указывалось, как надлежит вести себя в обществе. Дети дворян наряду с военной подготовкой получали широкое общее образование и “светское воспитание”. Так, в 1717 году по распоряжению Петра I была издана книга “Юности честное зерцало”. В этой книге

давались советы молодым дворянам, как держать себя в обществе чтобы иметь успех при дворе и в свете. Среди прочих советов в книге “Юности честное зерцало” содержалось наставление для молодого русского шляхтича быть вежливым и учтивым с окружающими, при встрече со знакомыми “за три шага шляпу снять приятным образом”. При этом указывалось, “что держать в руках неубыточно, а похвалы достойно...”, и далее пояснялось, почему следует это делать: “Лучше, когда про кого говорят: он есть вежлив, смиренный кавалер и молодец, нежели когда скажут про которого: он есть спесивый болван”.

В обществе, рекомендовалось в книге, “в круг не плевать”, в платок “громко не сморкаться и не чихать”, “перстом носа не чистить”. Содержи себя в порядке, получала она читателя, обрезай ногти, “да не явится яро бы оные бархатом обшиты”. Мой руки, за столом сиди прямо, на стол не упираться, “руками по столу не колоброди, ногами не мотай”. Не хватай первый со стола, “не жри как свинья и не дуй в ушное (щи), чтобы везде брызгало, не сопи ягда яси (когда ешь)”. Не проглатывай целые куски, не говори, когда во рту пища, губ рукой не утирай, перстов не слизывать, костей не грызи, ножом зубов не чисти, около своей тарелки не делай забора из костей, корок хлеба и прочего. Таковы некоторые правила, надо сказать, весьма разумные. Книга пришлась по вкусу русскому дворянству XVIII века. При Петре I она выдержала три издания, выходила не раз и после него.

Во времена Петра Великого сформировался новый жанр – светская беседа (светская беседа, светский разговор – один из речевых жанров, являющихся неотъемлемой частью светского этикета и культуры общения в образованных слоях общества). Данный жанр проник в русский речевой этикет из стран Западной Европы, и к началу XVIII века почти официально закрепился повсеместно

как при столичном дворе, так и в знатной среде поместного дворянства провинции. В XIX веке светская беседа получила необычайно широкое распространение в дворянской среде, в особенности на балах, и могла вестись на нескольких языках (обычно на русском и французском). После октябрьской революции 1917 года светская беседа в России игнорировалась, так как считалась элементом буржуазной идеологии, а также по причине массовой эмиграции членов высших сословий, в среде которых она культивировалась. На место светской беседы пришли лозунги, призывы, и другие речевые жанры, демонстрирующие советскую идеологию социального, гендерного, национального равенства, братства, интернационализма, направленные на общение с пролетариатом и крестьянством. Бессознательное возрождение жанра светской беседы началось уже во времена оттепели в среде интеллигенции и приобрело осознанный характер после 1990-х годов. Для традиционного русского этического поведения основной характерной чертой является соборность, которая заключается в приоритете общих, коллективных интересов, целей над личными. Еще в старину крестьянские общины регулировали многие стороны деятельности русского человека. В русской культуре культуры соборность отражена в деревенских коллективных посиделках, в хороводах, хоровом пении, коллективном застольном пении людей. В настоящее время соборность русских проявляется во взаимопомощи как знакомых, так и незнакомых людей (“люди помогут”, “люди пропасть не дадут”, “среди людей живём, не пропадём”); в заботе о других (уступают место в транспорте, переводят через дорогу инвалидов и стариков, помогают войти и выйти из транспорта и т.д.); в предупреждении друг друга об опасности (“Осторожнее, яма! Смотрите, споткнетесь – у вас шнурок развязался! Вы запачкались!). В повседневном сознании русских заложен

принцип “другим тоже надо”, отсюда и разговоры о том, что “давать понемногу, чтобы всем хватило, “другим тоже ехать надо” и т.д. – то есть подсознательный учет в повседневном поведении потребностей других, в том числе незнакомых людей (неудобно купить или забрать последнее, если остались люди, которым ничего не достается). Русское сознание стремится присоединиться к мнению большинства. Н.И.Толстой отмечал, что русский человек верит в то, что “единство нас спасет”. Многие русские люди старшего поколения до сих пор искренне переживают “развал СССР” [7: 56]. Каждый народ вносит в развитие этикета свою специфику, свой национальный колорит. В связи с этим наблюдается необычайная пестрота правил этикета у различных народов, определяемая особыми условиями их исторического развития. В настоящее время и кыргызы, и русские вновь обращаются к своим историко-культурным и религиозным корням. Ведь только при сохранении своего национального языка, своеобразных национальных традиций и обычаев, сохраняется тот или иной народ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аманалиев Б. О соотношении религиозного, иррелигиозного и атеистического в сознании киргизского народа. Изд. АН КиргССР, сер. обществ. наук, т. V. – Выпуск 2 (Философия, эстетика, право). – Фрунзе, 1963. – С. 33.
2. Абрамзон С. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
3. Дулаева Э.З. Лингвокультурологические особенности речевого этикета турецкого и арабского языков (на материале формул обращения, приветствия и прощания): Автореф. дисс... канд. филол.наук. Алматы, 2009. – 24 с.
4. Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздардын каада-салттары. – Бишкек, 2006. – 93 б.
5. Сыдыков Осмонаалы. Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. –112 б.
6. Подопригора М.Г. Деловая этика. Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2012. – 116 с.
7. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. –М., 2006. – 193 с.
8. Балакай А.Г. Словарь русского речевого этикета: ок. 6000 этикетных слов и выражений / –3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 767 с.

**ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА
ЖАНА ТЕХНИКА**

**ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА
И ТЕХНИКА**

**PHYSICS, MATHEMATICS
AND TECHNOLOGY**

УДК 581.526.325. (282.65)

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ СОСТОЯНИЯ ФИТОПЛАНКТОНА ОЗЕРА ИССЫК-КУЛЬ

Азамат Тыныбеков

*вед. науч. сотр. кафедры Физики и микроэлектроники
Кыргызско-российского славянского университета им. Б. Ельцина*

Аннотация

В данной работе на основе многочисленных измерений состояния параметров водной экосистемы озера Иссык-Куль предложена математическая модель расчета основных характеристик.

Ключевые слова: экология водной среды, концентрация фитопланктона, загрязнение воды в озере, риски цветения фитопланктона.

ЫСЫК-КӨЛДҮН ФИТОПЛАНКТОН АБАЛЫНЫН МАТЕМАТИКАЛЫК ҮЛГҮСҮ

Кыскача мазмуну

Бул эмгекте Ысык-Көлдүн суу экосистемасынын көп сандуу өлчөө абалындагы көрсөткүчүнүн негизинде эсеп-кысаптоонун негизги мүнөзүнүн математикалык үлгүсү сунушталган.

Ачык сөздөр: суу чөйрөсүндөгү экология, фитопланктондун концентрациясы, көлдөгү суунун булганышы, фитопланктондун гүлдөө тобокелдиги.

A MATHEMATICAL MODEL OF PHYTOPLANKTON OF LAKE ISSYK-KUL

Abstract

The paper presents the mathematical model of calculation of basic characteristics which is based on numerous measurements of the condition parameters of the aquatic ecosystem of lake Issyk Kul.

Key words: ecology aqueous medium, the concentration of phytoplankton, water pollution in the lake, the risks of phytoplankton blooms.

На основе измерения концентраций ^3H в образцах, отобранных в 1976 г., растворенного кислорода и данных STD, Кипфер и Питерс (2002) предположили, что глубинное обновление воды в озере Иссык-Куль происходит быстро и время обновления глубинной воды предположительно составляет около 10-13 лет.

Используя новые данные по переходным трассерам ^3H , ^3He , SF_6 и хлорфторуглеродов (точнее, CFC-12), время обновления глубокой воды Хофер и др. оценивали в 10 лет (Хофер и др., [1], Воллмер и др. [1]).

Однако данные переходных трассеров не позволяют идентифицировать процессы, ответственные за глубинное обнов-

ление воды. Понимание этих процессов является предпосылкой для построения прогнозов влияния экологических и климатических изменений на сами процессы смешивания и, следовательно, на распространение растворенных веществ в озере.

Растворенные вещества могут переноситься от поверхности к глубокой воде вертикальной турбулентной диффузией и адвективными процессами. Вертикальная турбулентная диффузия всегда приводит к движению тепла в направлении от высоких к низким температурам и, следовательно, ведет к градуированному непрерывному нагреванию областей холодной глубинной воды. В озере Иссык-Куль температуры обычно снижаются с увеличением глубины в течение всех сезонов, достигая минимальных значений в зоне самых больших глубин, что указывает на то, что адвективные процессы, переносящие холодную воду с поверхности на глубину, должны играть существенную роль в озере Иссык-Куль.

Интрузии температуры, растворенного кислорода и относительной прозрачности на глубинах около 500 м в центральной части озера были зарегистрированы швейцарскими учеными в марте 2001 г. Повторные измерения, выполненные в одной и той же точке через 12 часов, показали, что температурные профили значительно и быстро изменяются, хотя видимых причин для таких быстрых изменений (какими могли бы быть сильный шквалистый ветер или большое волнение) не наблюдалось. Интрузии в профилях трассеров не могут быть объяснены при рассмотрении глубинного обновления воды в озере Иссык-Куль как местного вертикального диффузионного процесса, так как при таком процессе скорее сглаживались бы градиенты концентраций, чем возникали их пиковые образования.

Данные по транзитным трассерам ^3H , ^3He и SF_6 в центре озера в 2001г. (Хофер и др. [1]) подтверждают снижение воз-

раста воды на глубине около 500м. Это наблюдение согласуется с предположением о происхождении интрузий как недавних образований, содержащих воду из приповерхностных слоев воды.

Летом горизонтальное распространение температуры на поперечном разрезе Чолпон-Ата – Кольцовка характеризуется наличием купола холодных вод. Такая термическая структура температуры объясняется эффектом спирали, управляемой циклоническим ветровым полем, что приводит к апвеллингу в центре озера. Апвеллинг может также объяснить, почему поверхностный слой высоких температур тоньше в центральной части озера, чем в мелководной прибрежной зоне. Кроме этого, градиенты горизонтальных температур возле поверхности могли быть усилены дифференциальным нагреванием.

Сопоставление температурных профилей на разрезе Чолпон-Ата – Кольцовка в 1984 и 2004 гг. (рис. 1.) показывает, что в настоящее время увеличилась рельефность купола холодных вод за счет увеличения температуры в прибрежной зоне. Это является свидетельством увеличения скоростей циклонической циркуляции.

Если в 1980-х годах температурные изменения внутри года происходили до глубины 100 м, то теперь они охватывают поверхностный слой до 300 м.

Самое большое изменение температуры воды в 2004 г. по сравнению с 1983 г. произошло в слое термического скачка – 20-50 м.

Известно, что при ветре, дующем вдоль берега, на мелководных участках направление ветра и течения практически совпадают, однако, когда глубина больше глубины трения, происходит заметное отклонение поверхностного течения по часовой стрелке, причем, если течение отклоняется в сторону берега, возникает вертикальный ток, направленный вниз.

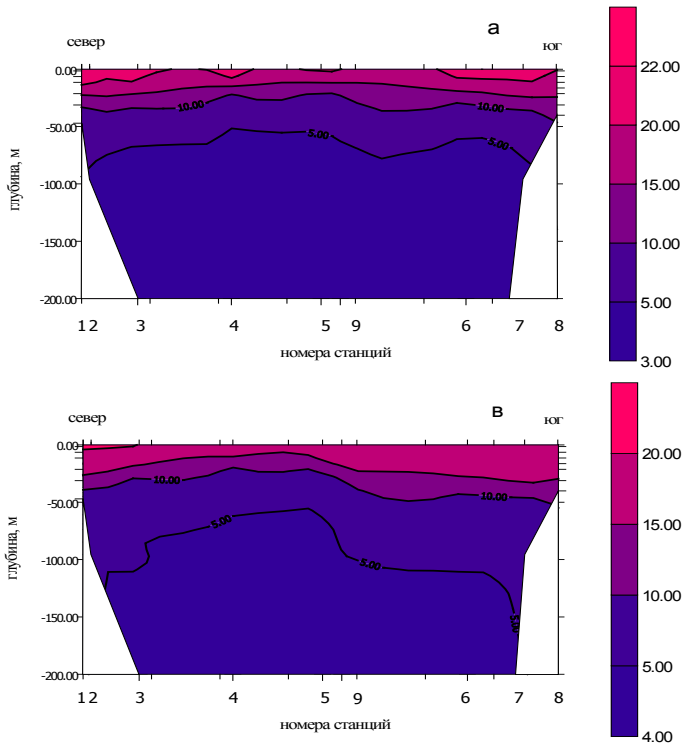

Рис. 1. Температура воды на разрезе Чолпон-Ата – Кольцовка 15.08.1984 г. (а) и 26.08.2004 г. (в) /4/.

Применительно к озеру Иссык-Куль, где западный ветер улан дует вдоль южного берега, а восточный ветер санташ – вдоль северного, течения, возбуждаемые ветром, отклоняются в сторону южного и северного берегов, у которых возникают вертикальные токи, направленные вниз (Шабунин А. Г.).

Колебания уровня озера и связанные с этим изменения солёности, а, следовательно, плотности озерной воды могут также быть важными для процессов, управляющих адвективным обновлением глубоких вод. С 1926 по 1998 г. уровень Иссык-Куля упал на 3,3 м (В.В. Романовский), что повлекло соответствующее повышение солёности и плотности воды, которое могло привести к усиленному адвективному обмену глубокой воды. С

1998 по 2004 гг. уровень озера поднялся на 0,76 м. В периоды повышения уровня озера солёность поверхностной воды и её плотность понижаются, что должно бы снизить глубинную адвекцию. Но на самом деле это не произошло. Данные о температуре воды Иссык-Куля в зоне максимальных глубин свидетельствуют, что с 1998 по 2005 гг. здесь происходит увеличение температур, свидетельствующее об активной адвекции.

Современное потепление климата в Иссык-Кульской котловине происходит за счёт потепления холодного периода – с ноября по март, включительно (рис.2.).

Фитопланктон является базовым звеном водных экосистем, определяя их состояние и продуктивность. При действии различных экологических факторов и

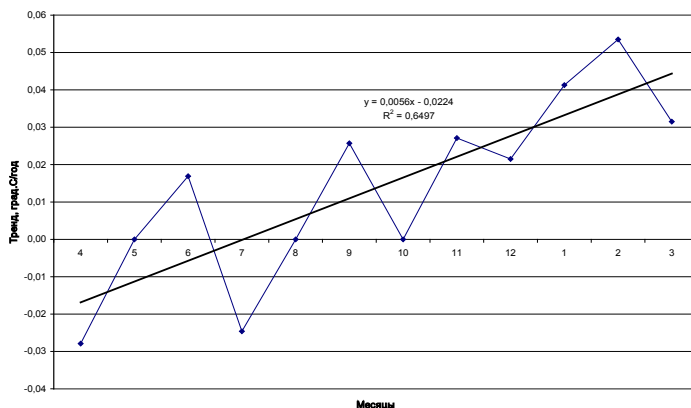

Рис. 2. Тренды среднемесячных температур воздуха по МС Чолпон-Ата за период 1973-2004 гг./4/.

антропогенных загрязнений в первую очередь изменяются фотосинтетическая активность и численность клеток водорослей. Изменения фотосинтеза фитопланктона приводят к изменениям в остальных звеньях водной экосистемы.

Для быстрой диагностики фитопланктона в природных условиях развиваются современные методы регистрации флуоресценции хлорофилла, которые позволяют получать информацию о количестве и активности фототрофных организмов, а также по характеристикам состояния фотосинтетического аппарата оценивать физиологическое состояние клеток и судить о качестве водной среды. Важным преимуществом этих методов является их экспрессность и высокая чувствительность, что позволяет быстро диагностировать состояние фитопланктона непосредственно в среде его обитания *in situ* в режиме реального времени. Оперативность измерений показателей флуоресценции на экспедиционных судах имеет особое значение при изучении мезомасштабных процессов в морских экосистемах, которые отличаются большой временной изменчивостью.

Основой флуоресцентных методов является то, что хлорофилл, находящийся в

фотосинтетических мембранах, служит своего рода природным датчиком состояния клеток водорослей. Достижения в изучении механизмов первичных процессов фотосинтеза выявили связь показателей флуоресценции хлорофилла с характеристиками состояния фотосинтетического аппарата фотосинтезирующих организмов. Энергия кванта света, поглощенного светособирающим комплексом, может быть превращена в энергию разделенных зарядов, которая используется в дальнейших реакциях фотосинтеза, либо потеряна путем излучения кванта флуоресценции или за счет рассеяния в тепло. Измерение соотношения интенсивности флуоресценции хлорофилла при насыщающем фотосинтез возбуждающем свете (F_m) и условиях, не вызывающих изменений состояния фотосинтетического аппарата (F_o), позволяет определить эффективность первичных процессов фотосинтеза, которая равна $(F_m - F_o) / F_m = F_v / F_m$. Эффективность первичных процессов фотосинтеза (F_v / F_m) представляет собой безразмерную энергетическую характеристику фотосинтеза, аналогичную коэффициенту полезного действия и не зависящую от видовой специфики организма. Интенсивность флуоресценции F_o

с высоким коэффициентом корреляции соответствует суммарному содержанию светособирающих пигментов фотосинтетического аппарата фитопланктона, и, соответственно, коррелируют с обилием фитопланктона.

Сейчас во многих лабораториях, занимающихся разработкой новых методов экологического мониторинга, направление диагностики фотосинтеза интенсивно развивается. Несомненно, ему принадлежит большое будущее, поскольку оно обеспечивает раннюю экспресс-диагностику состояния клеток в природных условиях.

Метод измерения. Измерение параметров флуоресценции хлорофилла в культурах водорослей оз. Иссык-Куль проводили на бортовом погружном флуориметре, созданном на кафедре биофизики Биологического ф-та МГУ. Погружной зонд-флуориметр предназначен для измерения параметров флуоресценции (F_0 , F_m и $(F_m - F_0) / F_m$) природного фитопланктона в естественных условиях с одновременной регистрацией температуры и подводной облученности по глубине

(рис.3.). Зонд состоит из погружаемого прочного корпуса с электронно-оптической системой измерения, блока питания и IBM совместимого компьютера, управляющего процессом измерений по программе, задаваемой пользователем. Регистрирующая часть зонда состоит из фотоумножителя, усилителя сигналов, аналого-цифрового преобразователя, интерфейса связи с компьютером и двух независимых импульсных источников света с длительностью вспышек 0,01 мс (спектральная область 400-480 нм). Измерение всех параметров производится автоматически и результаты выводятся на экран компьютера в реальном времени по мере погружения аппарата в виде графиков, отражающих вертикальный профиль температуры, подводной облученности, величин F_0 и F_m в относительных единицах, показатель эффективности фотосинтеза водорослей $(F_m - F_0) / F_m$, а также концентрацию хлорофилла "а", рассчитанную по величине F_0 в соответствии с калибровкой.

Объектом исследований послужили природные популяции фитопланктона

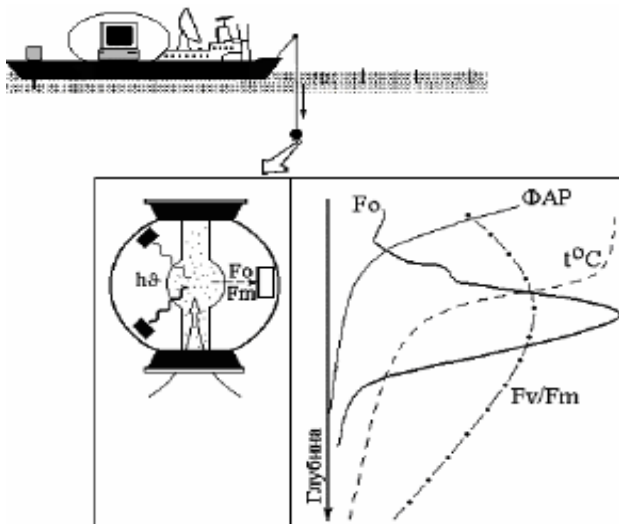

Рис.3. Погружной зонд-флуориметр/2/

юго-восточной части озера Иссык-Куль. Нами впервые проведено исследование *in situ* экологического состояния природного фитопланктона озера Иссык-Куль и его заливов, по обилию и фотохимической активности клеток с использованием погружного зонда флуориметра [3].

На станциях юго-восточной части озера при помощи погружного зонда были измерены *in situ* вертикальные профили температуры, подводной освещенности, обилия (по F_0) и фотохимическая активность РЦ ФС 2 (по F_v/F_m), по которым строили пространственные разрезы указанных характеристик (рис. 6, 7, 8, 9). Параллельно с зондированием фитопланктона с поверхности проводился отбор проб для определения химических параметров воды.

Известно, что содержание минеральных веществ на разных глубинах и подводная освещенность являются основными факторами, определяющими вертикальную структуру фитопланктона. В стратифицированных водах вертикальное распределение фитопланктона зависит также от изменения темпера-

туры, которую обычно используют как показатель стратификации. Вертикальное распределение флуоресценции в глубоководных районах озера зависело от структуры воды, изменение которой определяли по температуре. В верхнем перемешиваемом слое глубиной до 10-15 м, который характеризовался однородным распределением температуры, регистрировали преимущественно низкие значения F_0 и F_v/F_m как в облачные, так и в солнечные дни, однако, в последнем случае уменьшение флуоресценции в верхних водах было более значительным. Снижение обоих параметров флуоресценции в верхнем слое было обусловлено, главным образом, низким содержанием основных биогенных элементов (концентрация солей азота в этом слое в центральных районах озера составляла в среднем 0,2 мг/л, а солей фосфора – 0,18 мг/л). Наибольшую интенсивность F_0 в пелагиали оз. Иссык-Куль регистрировали на глубине 40-50 м под термоклинном, где существовала подпитка минеральными солями с глубоководных горизонтов, а освещенность

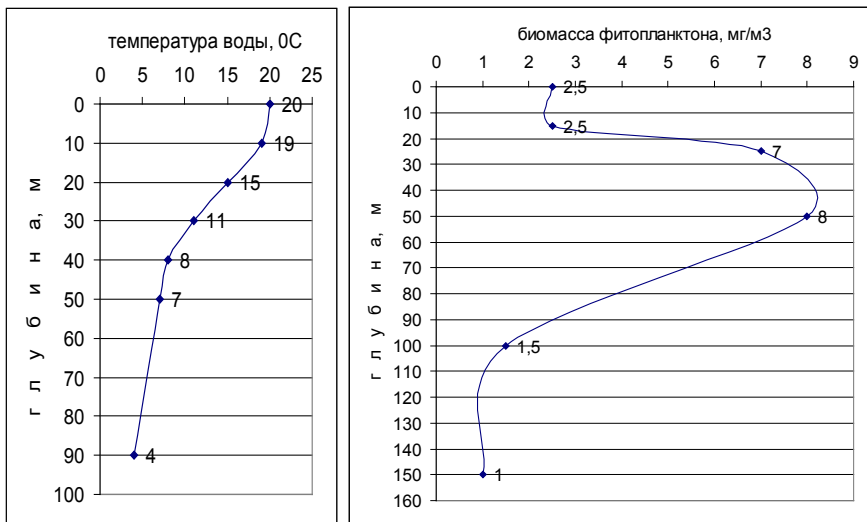

Рис. 4. Вертикальное распределение температуры и численности фитопланктона в пелагиали оз. Иссык-Куль/5/.

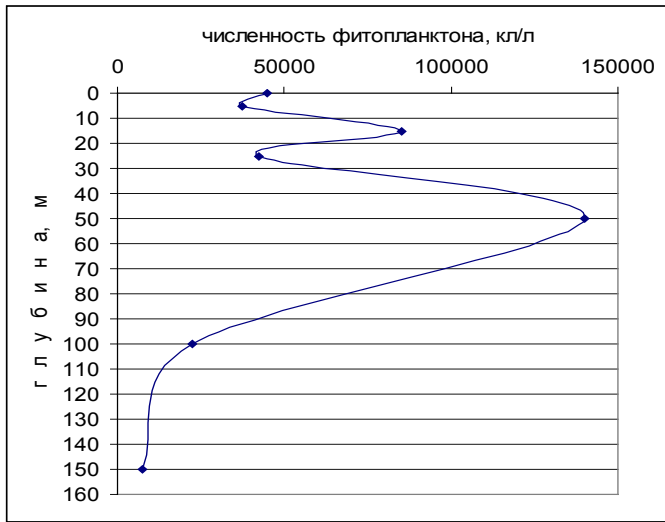

Рис.5. Вертикальное распределение биомассы фитопланктона в пелагиали оз. Иссык-Куль/5/.

была достаточной для развития водорослей. Так, концентрация нитратов в этом слое составила 0,6 мг/л, а количество проникающей ФАР – 0,3-0,5 % от величины на поверхности. Величина Fv/Fm на этой глубине также достигала наибольших значений, но, в отличие от выхода Fo, снижавшегося на более глубоких горизонтах, практически не изменялась до максимальной измеренной глубины 100 м, где интенсивность света была ниже 0,04% от поверхностной.

Высокие концентрации водорослей сосредоточены в верхнем 50-метровом слое воды. При этом, как и в другие месяцы, на поверхности водорослей несколько меньше, чем на остальных горизонтах верхнего 50-метрового слоя (рис. 4,5). Максимум численности (3151 тыс. кл./л) и биомассы (235 мг/м³) регистрируется на глубине 25 м.

Интересно отметить, что в местах максимального количества фитопланктона отмечается наиболее высокое содержание растворенного в воде кислорода. В летние месяцы отмечается хорошо

выраженный температурный скачок. Наибольшие величины численности и биомассы регистрируются не на поверхности, а значительно глубже, на глубине 25 и 50 м (рис.4,5.). Максимум растворенного в воде кислорода по-прежнему регистрируется в местах наибольшей концентрации водорослей.

В августе слой, насыщенный фитопланктоном, значительно сокращается. В нижележащей толще воды численность водорослей относительно невелика и не превышает 65 тыс. кл./л, в придонном слое – 16 тыс. кл./л

Как видно, в таблице 1 показано распределение по глубине температуры в разрезе Тамга – Григорьевка в 1999г., Чолпон-Ата – Кольцовка оз. Иссык-Куль в 1973, 1984, 2003 и 2004 годах.

Для вертикального распределения фитопланктона в озере Иссык-Куль характерно то, что большую часть года (март-июль) значительные концентрации водорослей отмечаются не только в верхнем продуцирующем слое, но и на большей глубине порядка 100-150 м.

Таблица 1 Распределение по глубине температуры в разрезе Тамга – Григорьевка в 1999 г. [2], Чолпон-Ата – Кольцовка оз. Иссык-Куль в 1973 [4], 1984, 2003 и 2004 годах [3].

глубина, м	авг.1973г.	авг.1984г.	авг.1999г.	авг.2003г.	авг.2004г.
0	19	21	20	18,92	19,71
10	18,3	19	19	18,14	18,64
20	17	15	15	14,4	16,06
30	8	10	11	9,6	11,99
40	6,5	7,6	8	7,4	7,58
50	5,1	7	7	6,32	6,84
90	3,8	5	4	5,22	5,36
100	3,7	4	4	5,03	5,15

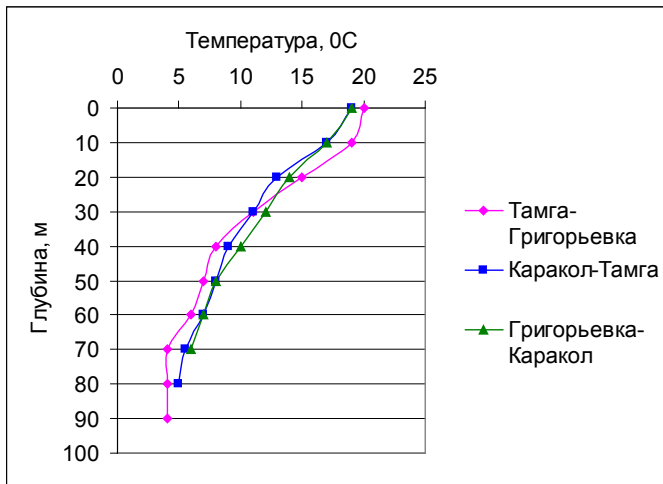

Рис. 6. Распределение по глубине температуры в трех разрезах оз. Иссык-Куль/5,6/.

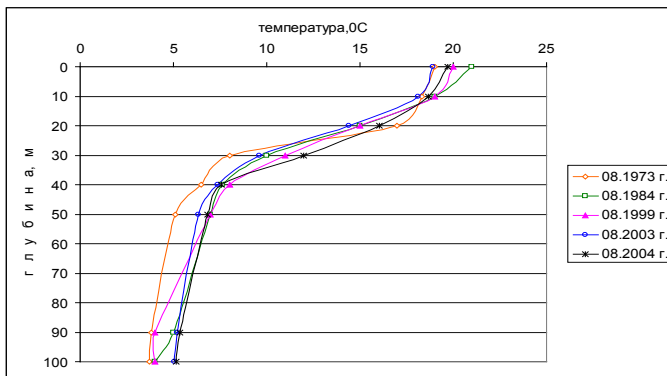

Рис. 7. Распределение по глубине температуры оз. Иссык-Куль с 1973 по 2004 годы.

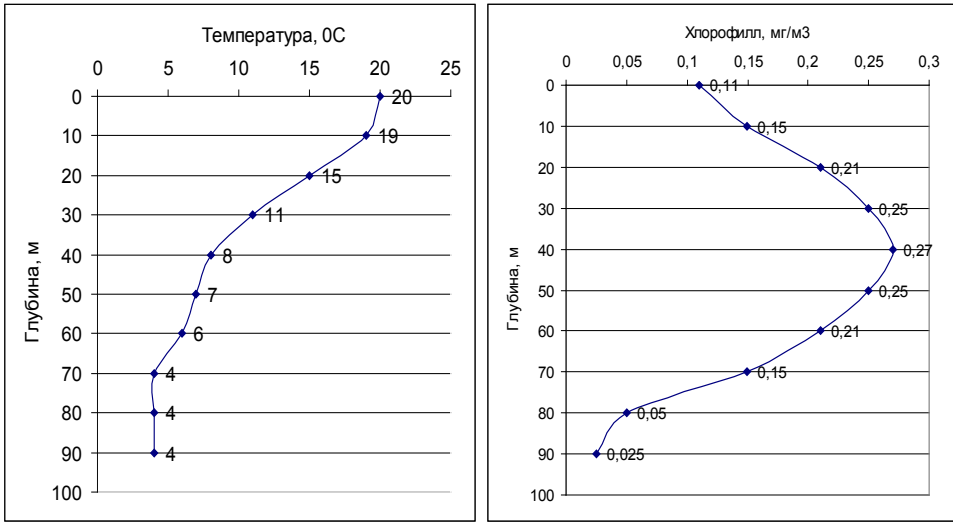

Рис. 8. Распределение по глубине F_0 (Хл*) и температуры в разрезе Тамга – Григорьевка [3].

Сезонная динамика хлорофилла “а” определяется в летний период в основном двумя факторами – температурой воды и количеством биогенных элементов, которое зависит от интенсивности вертикального перемешивания.

Примечательно также то, что максимум численности и биомассы водорослей обычно приурочен не к поверхности, а к глубинам 25 -50 м. Нами отмечено, что водоросли глубинных слоев Иссык-Куля находятся в хорошей сохранности. Если рассматривать биомассу водорослей в верхнем 50-метровом слое, то ее величина в течение года меняется от 1,0 до 10,5 г/м³, во всем столбе воды (0-600м) биомасса фитопланктона намного больше и составляет 6 – 41 г/м².

Важнейшую роль в водообмене глубинных вод озера играет термический бар. Сформированная в нем водная масса, с температурой близкой к температуре максимальной плотности (2,6⁰), поступает от прибрежной зоны к наиболее глубоким горизонтам в центре озера (Шабунин А.Г.).

В результате климатических изменений температура водной массы озера за период с 1983 г. по 2004 г. повысилась на величину 0,51 °С [3].

Уникальность результата в том, что используемый прибор позволяет одновременно измерить температуру воды и состояние фитопланктона.

Жизнедеятельность фитопланктона является основой функционирования водной экосистемы. При фотосинтезе с помощью энергии солнца и находящихся в воде минеральных веществ создаются и развиваются растительные микроорганизмы [Рубин, 2004], остальная жизнь в воде обеспечивается этими начальными процессами. Фитопланктон является также индикатором состояния водной экосистемы, его количественные и качественные характеристики дают возможность судить о жизнеспособности и продуктивности экосистемы [Jorgensen, 2010].

Изучение состояния и закономерностей развития фитопланктона в морских экосистемах является предметом много-

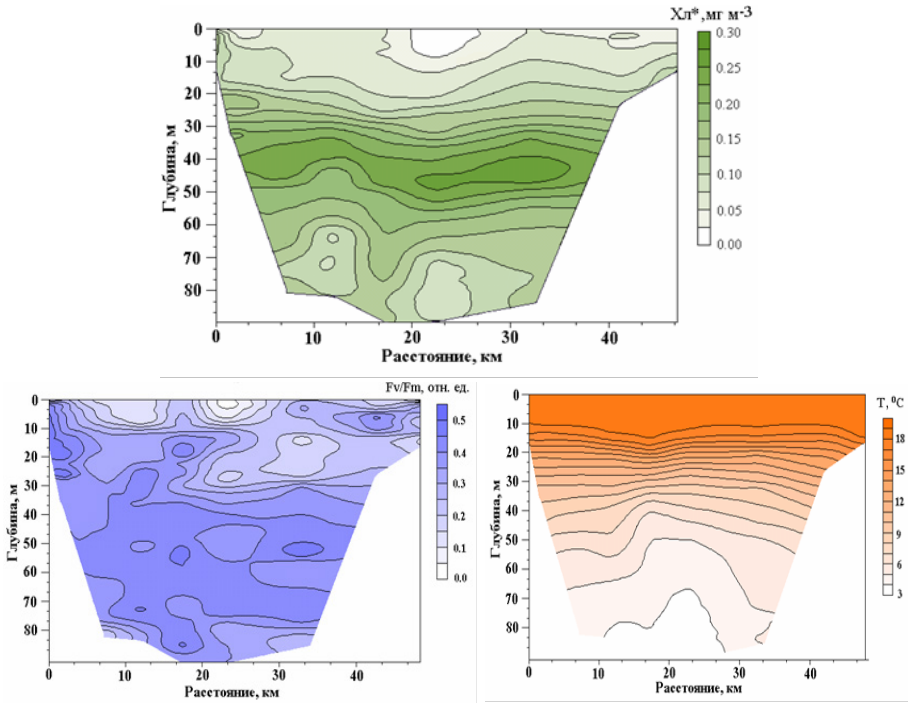

Рис.9. Распределение по глубине F_o ($Хл^*$), F_v/F_m и температуры в разрезе Тамга – Григорьевка оз. Иссык-Куль/5,6/.

численных исследований [Моисеев, 1989; Шушкина и др., 1997; Smith et al., 2011]. В условиях моря и озера получение приемлемой и надежной информации о фитопланктоне представляет собой непростую задачу из-за пространственной неоднородности и быстрой изменчивости состояния фитопланктона. Контактные методы (судовые экспедиционные исследования, автоматические датчики) при значительной сложности и затратности реализации не охватывают необходимые пространственно-временные диапазоны. Дистанционные методы зондирования поверхности океана дают обширный и систематизированный материал для изучения экосистем и сообществ. Спутниковая информация содержит данные о концентрации хлорофилла и его флуоресценции, освещенности и

температуре, мутности воды и ряде других характеристик поверхностного слоя океана [Копелевич, Лаппо, 2005; Левин и др., 2010]. Однако точность этих данных невелика, качественный состав информации о живой составляющей морской экосистемы не очень представительен [Fu et al., 1998; Пелевин, 1998]. Применение математических моделей позволяет наиболее полно использовать доступную информацию о фитопланктоне [Алексеев и др., 1992; Muga, 2002]. В данной работе рассматривается задача восстановления распределения хлорофилла в толще воды по спутниковым данным о поверхностном слое.

Здесь и далее под хлорофиллом понимается хлорофилл “а”, который наиболее подробно отслеживают с околоземных космических аппаратов. Распределение

хлорофилла мы восстанавливаем с помощью математической модели функционирования фитопланктона в вертикальном столбе воды водоема. Хлорофилл содержится в фитопланктоне, обеспечивает процессы фотосинтеза и продуцирование биомассы.

Полученные оценки содержания хлорофилла в водоеме можно использовать для оценки первичной продукции водной экосистемы, которая определяет биопродуктивность всей экосистемы, а также для решения других задач.

Схема оценки содержания хлорофилла основана на модельном описании жизнедеятельности фитопланктона/2,3/. Мы рассматриваем жизнедеятельность фитопланктона в вертикальном одномерном столбе воды без ее направленного движения. В реальности этот столб воды в водоеме перемещается, искажается и перемешивается с другими. Все эти процессы мы оставили в стороне для анализа влияния экологических условий среды на жизнедеятельность фитопланктона. Модель определяет то содержание хлорофилла в толще воды, которое обеспечивает наблюдаемые концентрации его на поверхности. Оставив в стороне адвекцию и конвекцию, считаем, что основную роль при перемещении веществ в воде играет диффузия, в первую очередь, микротурбулентная. Фитопланктон и минеральные вещества перемещаются в модели вследствие молекулярной микротурбулентной диффузии. Турбулентная диффузия играет основную роль, коэффициенты микротурбулентной диффузии на несколько порядков больше, чем молекулярной [Озмидов, 1986; Ryabov et al., 2010].

От пространственного распределения фитопланктона существенно зависит первичная продукция и биопродуктивность водоема. В свою очередь, продуктивность фитопланктона в значительной мере определяется процессом потребления минеральных веществ при строительстве растительного организма в ходе фотосин-

теза [Ризниченко, Рубин, 1993; Силкин, Хайлов, 1988]. Фотосинтез зависит от освещенности, точнее, фотосинтетически активной радиации (ФАР). Часто утверждается, что солнечного света для фотосинтеза всегда достаточно, но его ослабление в воде может быть разным, а это во многом определяет распределение фитопланктона в воде по глубине. Регулирующую роль для жизненных процессов играет температура воды [Jorgensen, 2010]. Поэтому из факторов окружающей среды мы учитываем минеральное питание, освещенность и температуру.

Модель описывает динамику объемной концентрации хлорофилла на основе динамики биомассы фитопланктона в зависимости от условий внешней среды и особенностей пространственного распределения в столбе воды по глубине. Все процессы рассматриваются во времени t .

Фитопланктон обитает в вертикальном столбе воды/1/, глубина обозначена $x \in [0, \bar{x}]$, где \bar{x} – глубина фотического слоя. Объемная концентрация хлорофилла обозначена $y(t, x)$. Принято предположение о синхронном изменении массы хлорофилла с биомассой фитопланктона. Рост биомассы фитопланктона происходит в процессе фотосинтеза. Энергия солнца и минеральные вещества в водной среде – основные источники пополнения биомассы. Поэтому мы учитываем освещенность поверхности океана и ее распределение $I(t, x)$ по глубине x . Через $z(t, x)$ обозначена плотность массы минеральных веществ. Изменение биомассы фитопланктона зависит от температуры $\theta(t, x)$ водной среды. Глубина x измеряется в метрах, время t в сутках, концентрация хлорофилла – в мг/м³, плотность минерального вещества – в г/м³, освещенность $I(t, x)$ (ФАР) измеряется в молях фотонов на м²сут, температура – в градусах Цельсия.

В основе модели лежит уравнение “реакции-диффузии” :

$$\frac{\partial y}{\partial t} = k_y \frac{d^2 y}{dx^2} + \mu(I, z, \theta)y - e(y)y, \quad (1)$$

$$\frac{\partial z}{\partial t} = k_z \frac{d^2 z}{dx^2} - \gamma\mu(I, z, \theta)y + \beta\gamma e(y)y, \quad (2)$$

$$\frac{\partial I}{\partial x} = -\alpha(t, x, y, z)I. \quad (3)$$

Минеральные вещества и фитопланктон пассивно перемещаются за счет диффузии с коэффициентами диффузии k_z, k_y .

Параметром α обозначено ослабление света в водной среде по глубине.

Функционирование фитопланктона описывается параметрами удельной скорости роста биомассы фитопланктона за счет потребленных минеральных веществ и удельной скорости e элиминации биомассы фитопланктона из-за выедания зоопланктоном и иных причин смертности. Параметр β характеризует долю возвращаемых минеральных веществ при отмирании органики после бактериального разложения, а параметр γ – усредненную долю учтенных минеральных веществ в растительных организмах.

Функция удельной скорости роста на основе гипотезы о независимости выделенных влияющих факторов приобретает вид: $\mu(I, z, \theta) = \mu_0 \mu_z(z) \mu_I(I) \mu_\theta(\theta)$.

Константа μ_0 определяет максимальную скорость роста при средней температуре воды θ_0 . Зависимость от минеральных веществ представляется классической зависимостью Моно $\mu_z(z) = z/(z_0 + z)$.

Зависимость от освещенности принята в экспоненциальном виде с применением аналога интервала толерантности

$$\mu_I(I) = \frac{I}{I_m} \exp\left(-\delta \frac{I}{I_m}\right).$$

Зависимость скорости роста от температуры представлена в экспоненциальном виде

$$\mu_\theta(\theta) = \exp\left(p \frac{\theta - \theta_0}{\Delta\theta}\right).$$

Удельная скорость элиминации линейно зависит от плотности вида:

$$e(y) = e_0 + e_1 y.$$

Коэффициент затухания освещенности $\alpha(t, x, y, z)$ линейно учитывает влияние общей мутности воды и затенение планктоном, минеральными веществами:

$$\alpha(t, x, y, z) = \alpha_0 + \alpha_1 y + \alpha_2 z.$$

Максимальную глубину фотического слоя принимаем равной 100 метрам. Это соответствует определению фотического слоя при используемом нами коэффициенте ослабления света. А именно, на нижней границе слоя освещенность должна быть равна 1 % освещенности на поверхности.

Спутниковые данные дают нам освещенность $I(0)(t)$ и температуру $\theta(0)(t)$ на поверхности. Соотношение

$$I(t, 0) = I(0)(t)$$

выступает в качестве граничного условия.

$$\text{Равенство } \theta(t, 0) = \theta(0)(t)$$

используется для вычисления распределения температуры $\theta(t, x)$ по глубине x в соответствии с сезонными закономерностями. Эти закономерности описаны следующим образом.

Динамика температур моделируется унимодальным распределением по вертикали

$$\theta(t, x) = \theta_m(t) \exp\left(-\frac{(x - x_0(t))^2}{2\sigma^2(t)}\right)$$

с сезонным смещением максимума температуры и температурных градиентов в виде кусочно-линейных функций в соответствии с таблицей значений.

Таблица 1. Таблица для определения параметров функции $\theta(t, x)$

t	0	70	140	300	365
σ	100	100	20	20	400
x_0	40	40	0	0	40

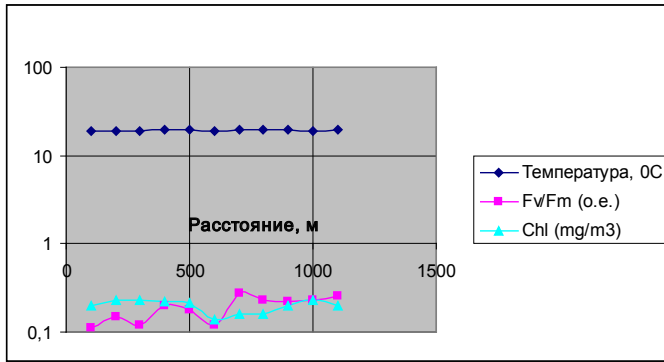

Рис. 1. Горизонтальные изменения величин $F_o(\text{Хл}^*)$ и F_v/F_m в заливе Бокомбаево (логарифмическая шкала)/5,6/

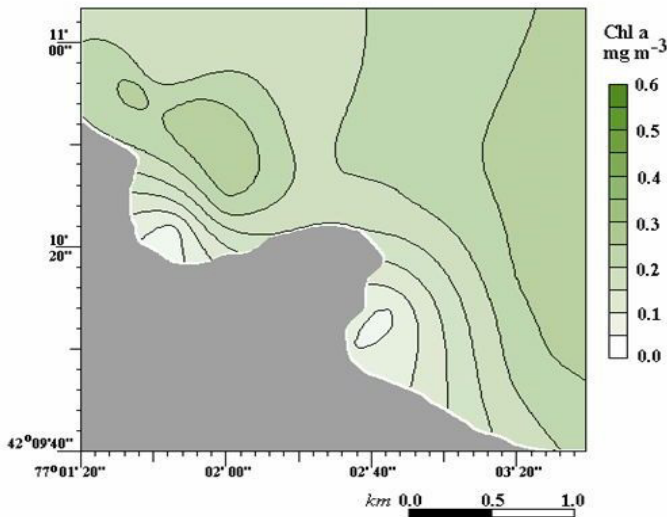

Рис. 2. Карта распределения фитопланктона на поверхности (в глубину до 10м) в смешанном слое залива Бокомбаево; средняя концентрация хлорофилла (мг/л)/2,3/

Функция $\theta_m(t)$ вычисляется из условия $\theta(t, 0) = \theta(0)(t)$.

Начальные и граничные условия определяются для хлорофилла спутниковыми данными, а для минеральных веществ – условием отсутствия обмена с атмосферой и наличием фиксированного содержания минеральных веществ на нижней границе фотического слоя.

Свойства модели (1)-(3) о функционировании фитопланктона в вертикальном

столбе воды исследованы нами в работе [1].

На спутниковых данных модельно определяется динамика содержания хлорофилла в водах рис.4. Обработка производится с помощью программного комплекса SeaDAS, свободно-распространяемого NASA (см. сайт <http://seadas.gsfc.nasa.gov/>). Результаты обработки представляются в виде обзорных изображений поверхности океана. Построены

усредненные помесячно карты концентрации хлорофилла "а", рассчитанные с использованием алгоритма Кардера [Fu et al., 1998], карты температуры и освещенности.

Концентрация хлорофилла в целом снижается от побережья в юго-восточном направлении (рис. 2). Это происходит синхронно с изменением температуры поверхности (рис. 3). Освещенность,

в противоположность температуре, нарастает в юго-восточном направлении (рис. 4). Сложность использования спутниковой информации заключается, в частности, в ее значительном отсутствии по времени и пространству. Эти данные использовались для анализа динамики содержания хлорофилла в указанные периоды. Используемые численные значения большинства параметров модели

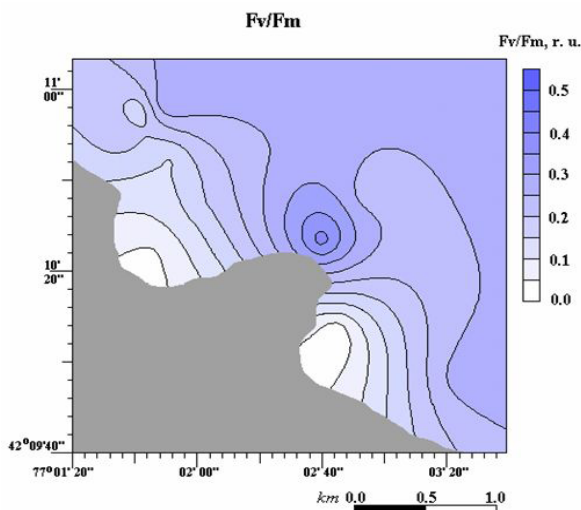

Рис. 3. Карта фотосинтетической активности (F_v/F_m) фитопланктона на поверхности (в глубину до 10 м) в смешанном слое Бокомбаевского залива; средние значения (отн. единицы)./3/

Рис. 4. Спутниковый снимок озера Иссык-Куль

(1)-(3) почерпнуты из литературных источников. Настройка модели [Абакумов, Израильский, 2012] производилась на основе литературных данных о численных значениях параметров и качественных представлений о распределении фитопланктона в водоеме по глубине.

Носителем хлорофилла является фитопланктон. Полученные данные модельных расчетов позволяют судить о продуктивности озерной экосистемы. Продолжение этих исследований видится в детализации фитопланктонного сообщества и модельном исследовании влияния фитопланктона на другие составляющие водной экосистемы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. А.И. Абакумов Ю.Г. Израильский. Модельный способ оценки содержания хлорофилла в море на основании спутниковой информации, *Computer Research and Modeling*, 2013, vol. 5, no. 3, pp. 473–482.
2. А.К. Тыныбеков, Использование погружного зонда флуориметра при определении фитопланктона озера Иссык-Куль. *Вестник КРСУ*. 2007. Том 7. №6. с. 127-132.
3. Тыныбеков А.К. Состояние фитопланктона озера Иссык-Куль, изд-во КРСУ, Бишкек, 230 с., 2009.

**ГЕОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ
ЖАНА АЙЫЛ ЧАРБАСЫ**

**ГЕОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ
И СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО**

**GEOLOGY, ECOLOGY
AND AGRICULTURE**

УДК 548.75

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ИК-СПЕКТРОСКОПИИ ПРИ ОЧИСТКЕ НЕФТЕПРОДУКТОВ

Саида Фуад Ахмедбекова кызы

к.х.н., доцент, вед.н.с.

*Института нефтехимических процессов им. Ю.Г. Мамедалиева
НАН Азербайджана*

Сурая Айдын Гахраманова кызы

*н.с., Института нефтехимических процессов им. Ю.Г. Мамедалиева
НАН Азербайджана*

Аннотация

Методом ИК-спектроскопии изучены структуры бакинской нефти, масляного дистиллята, трансформаторного масла. Получены результаты селективной очистки нефтепродуктов от ароматических углеводородов различными ионными жидкостями. Выявлено, что очистка нефтепродуктов сопровождается уменьшением содержания ароматических и увеличением парафиновых и нафтеновых углеводородов. ИК-спектроскопическим анализом показано, что процесс очистки масляного дистиллята ионными жидкостями приводит к изменению спектральных коэффициентов.

Ключевые слова: фракции бакинской нефти, рафинат, масляный дистиллят, ароматические углеводороды.

APPLICATION OF IR SPECTROSCOPY IN CLEANING OIL

Abstract

The study of the structure of the Baku oil, oil distillates, transformer oil has been carried out by means of IR spectroscopy method. The results of selective treatment of oil from aromatic hydrocarbons with different ionic liquids have been obtained. It has been revealed that the cleaning oil is accompanied by a decrease in aromatic content and an increase in cleaning oil – paraffinic and naphthenic hydrocarbons. Infrared spectroscopic analysis has shown that the purification process oil distillate with ionic liquid leads to the change of the spectral coefficients.

Key words: fraction of Baku oil, refined, oil distillate, aromatic hydrocarbons.

ВВЕДЕНИЕ

Метод ИК-спектроскопии является универсальным физико-химическим методом, который применяется в исследовании структурных особенностей различных органических и неорганических соединений. Метод основан на явлении поглощения группами атомов испытуемого объекта электромагнитных излучений в инфракрасном диапазоне.

Поглощение связано с возбуждением молекулярных колебаний квантами инфракрасного света.

ИК-спектр некоторых образцов может представлять собой суммарный спектр, в котором происходит наложение полос поглощения различных функциональных групп органических веществ, а также воды. Это явление усложняется из-за взаимодействия отдельных видов колебаний

указанных групп, при этом происходит искажение формы полос поглощения и смещение их максимумов. Поэтому на ИК-спектрах наблюдается большое число широких полос поглощения с неясными максимумами. Обычно расшифровка инфракрасных спектров этих образцов весьма затруднительна, поэтому, чтобы облегчить расшифровку суммарного спектра, необходимо разделять образец на более простые компоненты. Это дает возможность получить большее число полос поглощения для исследуемого вещества и более точно определить состав компонентов в образце.

Положительной особенностью метода ИК-спектроскопии является то, что полосы поглощения одного и того же вида колебаний атомной группы различных веществ располагаются в определенном диапазоне инфракрасного спектра (например, $3550-3720\text{см}^{-1}$ – диапазон валентных колебаний групп OH ; $2850-3050\text{см}^{-1}$ – групп $-\text{CH}$, $-\text{CH}_2$, $-\text{CH}_3$ органических веществ). Точное положение максимума полосы поглощения атомной группы в пределах этого диапазона указывает на природу вещества (так, максимум 3710см^{-1} свидетельствует о наличии групп $-\text{OH}$, а максимум 3030см^{-1} – о присутствии групп $=\text{C}-\text{H}$ ароматических структур).

В настоящей статье метод ИК-спектроскопии применяли для изучения экстрагирующей способности ионных жидкостей при очистке нефтепродуктов.

МЕТОДИКА ЭКСПЕРИМЕНТА

ИК-спектры образцов регистрировали на ИК-Фурье спектрометре ALPHA (фирма BRUKER Германия) в диапазоне волновых чисел $600-4000\text{см}^{-1}$. Отнесение полос полученных спектров проводили, как описано в [1, 2].

Содержание парафиновых, нафтеновых и ароматических углеводородов вычисляли по методике [3]. Рассчитаны спектральные коэффициенты: K – коэффициент окисленности (D_{1715}/D_{1610}), K_1 – коэффициент аро-

матичности (D_{1610}/D_{720}), K_2 – коэффициент поглощения полициклических аренов и n -алканов (D_{750}/D_{720}) [4].

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Очистку фракции бакинской нефти (200-450°C) проводили ионными жидкостями (ИЖ) (всего 11 ИЖ). В результате селективной очистки фракции бакинской нефти (200-450°C) ИЖ получены 11 рафинатов.

В ИК-спектре (рис.1) фракции бакинской нефти (200-450°C) наблюдали следующие полосы поглощения:

- маятниковых (722см^{-1}) колебаний $\text{C}-\text{H}$ связи CH_2 групп;
- деформационных (1375см^{-1}) и валентных (2854см^{-1}) колебаний $\text{C}-\text{H}$ связи CH_3 групп;
- деформационных (1455см^{-1}) и валентных ($2920, 2949\text{см}^{-1}$) колебаний $\text{C}-\text{H}$ связи CH_2 групп;
- деформационных ($956, 1032\text{см}^{-1}$) колебаний $\text{C}-\text{H}$ связи CH_2 групп нафтенов;
- деформационных (1603см^{-1}) колебаний $\text{C}-\text{H}$ связи бензольного кольца.

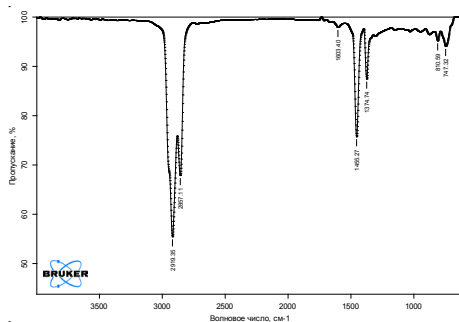

Рис.1 ИК-спектр исходной бакинской нефти

Анализ ИК-спектров (рис.2) рафинатов бакинской нефти, очищенной различными ионными жидкостями (11 образцов) показал, что интенсивность полосы поглощения при 1603см^{-1} , характерная для $\text{C}=\text{C}$ связи ароматических углеводородов уменьшается. Отметим, что наименьшая интенсивность этой по-

лосы наблюдается в рафинатах бакинской нефти под №№ 4 и 10. Кроме того, во всех спектрах наблюдали полосы поглощения различной интенсивности с максимумами в области 1680-1690 см^{-1} и 1700-1720 см^{-1} , соответственно характерные для N–H связи и карбонильной (C=O) группы, относящиеся к ИЖ. Полученные результаты представлены в таблице 1.

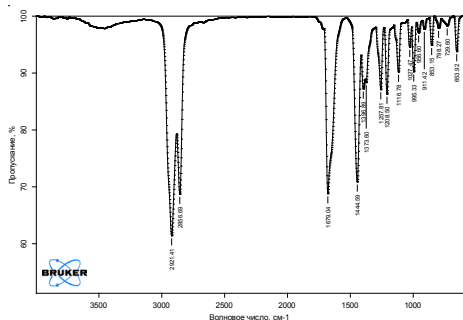

Рис.2 ИК-спектр бакинской нефти, очищенной ионной жидкостью.

Из таблицы видно, что в зависимости от природы, состава ИЖ количество ароматических углеводородов в рафинатах уменьшается.

Методом ИК-спектроскопии исследовали экстрагирующую способность ионных жидкостей солей N- (ди) метилморфолина (ИЖ-1 и ИЖ-2) при селективной очистке нефтяных фракций от ароматических соединений. В качестве нефтяной фракции исследовали масляный дистиллят (МД). Экстракцией масляного дистиллята ионными жидкостями получены два рафината.

В ИК-спектре МД имеются следующие полосы поглощения:

- маятниковых (720 см^{-1}) колебания C–H связи CH_2 групп;
- деформационных (1470 см^{-1}) и валентных (2840, 2920 см^{-1}) колебаний C–H связи CH_2 групп;
- деформационных (1380 см^{-1}) и валентных (2860, 2960 см^{-1}) колебаний C–H связи CH_3 групп;

- деформационных (1310 см^{-1}) и валентных (2890 см^{-1}) колебаний C–H связи CH групп;
- деформационных (1455 см^{-1}) колебаний C–H связи CH_2 групп, находящейся по соседству с бензольным кольцом;
- деформационных вне плоскостных (710, 755, 775, 820 см^{-1}) и плоскостных (1050 см^{-1}) колебаний C–H связи замещенного бензольного кольца;
- деформационных (1510, 1580, 1610 см^{-1}) колебаний C–H связи бензольного кольца;
- деформационных (980, 1020 см^{-1}) колебаний C–H связи CH_2 групп нафтенов;
- валентных симметричных (1170 см^{-1}) и асимметричных (1220, 1290 см^{-1}) колебаний C–O связи;

Анализ ИК-спектров МД и рафинатов показал, что в спектрах рафинатов отсутствуют полосы поглощения, ответственные за кислородсодержащие группы. Кроме того, наблюдается уменьшение интенсивности полос поглощения, соответствующих бензольному кольцу.

Содержание парафиновых, нафтеновых и ароматических углеводородов в исследуемых МД и рафинатах представлены в таблице 2.

Таким образом, ИК-спектроскопическим анализом показано, что при очистке МД ионными жидкостями солей N- (ди) метилморфолина происходит уменьшение содержания (%) ароматических углеводородов.

Методом ИК-спектроскопии изучена экстрагирующая способность N-формилморфолина при очистке трансформаторного масла от ароматических углеводородов.

По ИК-спектрам МД и рафинатов рассчитаны спектральные коэффициенты (табл. 3).

В ИК-спектре трансформаторного масла имеются следующие полосы поглощения:

Таблица 1. Содержание ароматических углеводородов в рафинатах

Образец	А, %	Образец	А, %
фракция бакинской нефти (200-450°С)	15.5	рафинат-6	5.8
рафинат-1	10.5	рафинат-7	11.2
рафинат-2	11.6	рафинат-8	11.6
рафинат-3	8.9	рафинат-9	7.0
рафинат-4	2.1	рафинат-10	2.0
рафинат-5	9.3	рафинат-11	2.0

Таблица 2. Содержание парафиновых, нафтеновых и ароматических углеводородов в МД и рафинатах

Наименование	Содержание структур, %		
	Парафиновые	Нафтеновые	Ароматические
Масляный дистиллят	38.44	39.76	21.80
Рафинат, очищенный ИЖ-1	43.70	36.93	19.37
Рафинат, очищенный ИЖ-2	42.04	41.6	16.36

Таблица 3. Спектральные коэффициенты.

Образцы	K	K ₁	K ₂
Масляный дистиллят	1.65	0.57	1.32
Рафинат, очищенный ИЖ-1	–	0.54	1.36
Рафинат, очищенный ИЖ-2	–	0.52	1.37

- маятниковых (722 см⁻¹) колебаний С–Н связи для длинных цепей типа групп СН₂ (n≥4);
- деформационных (1460 см⁻¹) и валентных (2923 см⁻¹) колебаний С–Н связи метиленовых групп;
- деформационных (972, 1033 см⁻¹) колебаний С–Н связи групп СН₂ углеводородного скелета нафтеновых фрагментов;
- деформационных (1377 см⁻¹) и валентных (2853 см⁻¹) колебаний С–Н связи групп СН₃;
- деформационных (814, 876, 1602 см⁻¹) колебаний С–Н связи в замещенном бензольном кольце;
- валентных (1050-1270 см⁻¹) колебаний групп кислородсодержащих С-О, О-Н групп.

Анализ ИК-спектра рафината трансформаторного масла показал, что в спектре отсутствует полоса поглощения при

1602 см⁻¹, характерная С=C связи ароматических углеводородов.

ВЫВОДЫ

Таким образом, метод ИК-спектроскопии применяли для количественного определения ароматических углеводородов и для изучения экстрагирующей способности ионных жидкостей при очистке нефтепродуктов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Наканиси К. Инфракрасные спектры и строение органических соединений. – М.: Мир, 1985, 210 с.
2. Беллами Л. Инфракрасные спектры сложных молекул. М. 1963. 580с.
3. Томская Л.А., Маркова Н.П., Рябов В.Д. Определение углеводородного состава нефтей. // Химия и технология топлив и масел. – №4. – С.50-52.
4. Современные методы исследования нефтей. / Под. Ред. А.И. Богомолова. – Л.: Недра. 1984. – 472 с.

Башкы редактор

М.и.д., профессор Осман ГОКАЛПИ
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети (Бишкек, КЫРГЫЗСТАН)

Башкы редактордун орун басары

филос.и.д., профессор Мариям ЭДИЛОВА,
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети (Бишкек, КЫРГЫЗСТАН)

Журналдын координатору

п.и.к., доцент Зеки ПЕКТАШ
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети (Бишкек, КЫРГЫЗСТАН)

Журналдын дареги

Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети
«Тунгуч» м/р-ну, Анкара көч., 1/8, 720048, Бишкек, КЫРГЫЗСТАН

Редактору: Шейшеналиева В.Ш.

Түзөтүүчү: Кубаева Ж.А.

Техникалык редактору: Багдавлетова А.С.

Компьютердик верстка: Шелестова А.С.

Журналдын Веб-дареги:

www.iaau.edu.kg/aas

Кайра басууда жана цитата келтирүүдө «ALATOO ACADEMIC STUDIES»
журналына сөзсүз шилтеме берүү керек.

Басылуучу материалдарда келтирилген фактылардын далилдүүлүгүнө
авторлор жоопкерчиликтүү.

Басылуучу материалдар автордун көз карашын чагылдырат, алар журналдын
түзүүчүлөрүнүн, редакциялык кеңештин пикири менен дал келбеши мүмкүн.

Байланыш

Электрондук почта: aas@iaau.edu.kg
Дареги: «Тунгуч» м/р-ну, Анкара көч., 1/8,
720048, Бишкек, КЫРГЫЗСТАН
Тел.: +996 312 631425; +996 312 631426
Факс: +996 312631428

Басууга кол коюлду 19.04.2016
Формат 60×84 1/8. Офсеттик басма.
Көлөм 49,25 б.т., 47,28 уч.-басма. т.
Тиражы 500 даана.

Главный редактор

д.м.н., профессор Осман ГОКАЛП,
Международный университет Атагюрк-Алатоо (Бишкек, КЫРГЫЗСТАН)

Зам. гл. редактора

д.филос.н., профессор Мариям ЭДИЛОВА,
Международный университет Атагюрк-Алатоо (Бишкек, КЫРГЫЗСТАН)

Координатор журнала

к.п.н., доцент Зеки ПЕКТАШ
Международный университет Атагюрк-Алатоо (Бишкек, КЫРГЫЗСТАН)

Адрес журнала

Международный университет Атагюрк-Алатоо
м/р-н «Тунгуч», ул. Анкары, 1/8, 720048, Бишкек, КЫРГЫЗСТАН

Редактор: Шейшеналиева В.Ш.

Корректор: Кубаева Ж.А.

Технический редактор: Багдавлетова А.С.

Компьютерная верстка: Шелестовой А.С.

Веб-адрес журнала:

www.iaau.edu.kg/aas

При перепечатке и цитировании ссылка на журнал

«ALATOO ACADEMIC STUDIES» обязательна.

Ответственность за достоверность фактов, изложенных в публикуемых материалах, несут их авторы.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением учредителей, редакционного совета журнала и редакции.

Контакт

Электронная почта: aas@iaau.edu.kg

Адрес: м/р-н «Тунгуч», ул. Анкары, 1/8,
720048, Бишкек, КЫРГЫЗСТАН

Тел.: +996 312 631425; +996 312 631426

Факс: +996 312631428

Подписано в печать 19.04.2016
Формат 60×84 1/8. Печать офсетная.
Объем 49,25 п.л., 47,28 уч.-изд. л.
Тираж 500 экз.

EDITOR

Prof. Dr. Osman GÖKALP,
International Ataturk Alatoo University (Bishkek, KYRGYZSTAN)

CO-EDITOR

Prof. Dr. Mariam EDILOVA,
International Ataturk Alatoo University (Bishkek, KYRGYZSTAN)

JOURNAL COORDINATOR

Doç. Dr. Zeki PEKTAŞ,
International Ataturk Alatoo University (Bishkek, KYRGYZSTAN)

JOURNAL MAILING ADDRESS:

International Ataturk Alatoo University
Microregion Tunguch Ankara Street 1/8, 720048, Bishkek, KYRGYZSTAN

Editor: Sheishenalieva V.
Proofreader: Kubaeva Zh.A.
Technical editor: Bagdavletova A.S.
Typesetting: Shelestova A.

JOURNAL WEB ADDRESS:

www.iaau.edu.kg/aas

Reference to the journal *Alatoo Academic Studies* is compulsory
if its information is cited or republished.

Authors have responsibility for the data and facts in the published materials.

The published materials reflect the viewpoint of their authors, whose ideas
may not coincide with those of the founders, editorial committee and editors.

Journal Contact

e-mail: aas@iaau.edu.kg
Address: Microregion Tunguch,
Ankara Street 1/8,
720048, Bishkek KYRGYZSTAN
Tel: +996 312 631425, +996 312 631426
Fax: +996 312631428

Signed print 19.04.2016
Format 60×84 1/8. Offset printing
Volume 49,25 p.'s sh, 47,28 publisher's sheet
Edition 500 copies